almanah

45-46

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore
br. 03-780/2 od 3.7.2000. godine časopis je trajno oslobođen
plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2009.

Osnivač i izdavač
UDRUŽENJE "ALMANAH" PODGORICA

Osnivač i prvi urednik "Almanaha"
HUSEIN BAŠIĆ

Urednik
ŠERBO RASTODER

Redakcija:
ZUVDIJA HODŽIĆ, ATVIJA KEROVIĆ, MILIKA PAVLOVIĆ,
ŠERBO RASTODER, ASIM DIZDAREVIĆ, SENAD GAČEVIĆ,
ESAD KOČAN, SULJO MUSTAFIĆ, ADNAN ČIRGIĆ

Izvršni direktor
ATVIJA KEROVIĆ

Lektura:
ZUVDIJA HODŽIĆ
SULJO MUSTAFIĆ

Cijena broja 10 €

Korice
Kupola Husein-pašine džamije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj džamiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Maržena Peričić

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

45-46

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2009.

SADRŽAJ

Baština

Alija Džogović, *Sandžačka ranobalkanska onimija* 7

Dragana Kujović, *Prilog rekonstrukciji sistema orijentalno-islamskog školstva u Crnoj Gori: udžbenici na orijentalnim jezicima – Arhivsko odjeljenje (Berane), fond Zavičajnog muzeja u Pljevljima, arhivski fond Husein-pašine džamije* 51

Bajro Agović, *Islamske obrazovne institucije u Crnoj Gori kroz vjekove* 73

Maksut Dž. Hadžibrahić, *Pomorstvo i trgovina srednjovjekovnog Ulcinja* 91

Istorija

Safet Bandžović, *Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet (1804-1867)* 115

Maksut Hadžibrahimović, *Utvrđeno gusarsko-piratsko naselje sv. Maura kod Ulcinja* 153

Portreti

Maržena Peričić 159

Aktuelnosti

Šaćir Filandra,*Crnogorski Bošnjaci i renominacija nacije* 161

Preporuke *Ombusdmana državnim organima, organima lokalnih uprava i javnim službama povodom prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne uprave* 173

Hamdija Šarkinović, *Multikulturalnost u Crnoj Gori* 181

Dokumenti

Sait Š. Šabotić, *Sedam neobjavljenih dokumenata* 191

Književnost

Lale Novičin Brković, *Hatidža* 205

Ulvija Mušović, *Kaži Drino* 217

Faiz Softić, *Kuća na kraju sela* 219

Radosav Minja Koprivica, *Tunel* 225

Ervina h. Rovčanin, *Rabijine pletenice* 231

Prikazi

Alija Džogović, *Vrijeme demona i vrijeme ekstrema i obračun s njima* 233

Nedžib Vučelj, ***Zaim Vesković**, Duša uštap lezetli stihova* 249

Dino Lotinac, *Mozaik niti istine* (Fatima Pelesić Muminović, *Nit istine,* Sarajevo, Blicdruk, 2007) 251

Isak Kalpačina, *Brige, praznine i plavi plamičci* (Rasim Ćelahmetović, *Alkatmeri u bašči sudbine*, Centar za bošnjačke studije, Novi Pazar 2007) 255

Božidar Ilijin Miličić, *Od slovenske paganske pjesme do briljantnih stihova Starca Milije i Avda Međedovića* **(**Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, CID 2009) 259

Čedomir Bogićević, *Prof.dr Sefer Međedović, Manjinska prava i slobode - izmedju sna i demokratije,* 2008..... 265

Raif Hajdarpašić, *Petovjekovna hronika* (Idriz Hodžić, „Obodnica u zagrljaju Majevice 1528.-2008") 269

Ajka Tiro Srebreniković, *Od kad je čovjeka i vijeka Sijermina djeca lutaju širokim prostranstvima* (Promocija knjiga Uzeira Bukvića, „Sijermina djeca" i „Polarni san", Brčko 27.7.2009**.)** 275

Ferid Šarkinović, *Bajram Mulić: Izgradnja mostova razumijevanja između SAD i islamskog svijeta,* Sarajevo, 2009/1430. god. po H. 279

Faruk Dizdarević, *Narativno oblikovanje prolaznosti* (Ramiz Crnišanin, "Čaršijske priče i anegdote", Mrlješ, Beograd 2009) 281

Ljiljana Zeković, *Od zavičajnog do metafizičkog* (Otvaranje izložbe slika Aldemara Ibrahimovića, Kotor 3. 12. 2009) 285

Slavka Luković, *Knjiga poetsko-filozofskih reminiscencija* (Zaim Spahić: "Samoća sunca", Pegaz, Bijelo Polje, 2009) 287

Edo Murić, *Virilov rat protiv modernizma* 291

Šahovići 1924

Kad su vakat kaljali insani – plakat 299

Asim Dizdarević, *Bezgrobne žrtve nasilja* (Šahovići, 1924) 301

Šerbo Rastoder, *Šahovići 85 godina poslije* 307

Ilija Vujošević, „*Kristalna noć*" *u Vraneškoj dolini 1924.* 317

Pero Radović, *Lijek u istini – Vraneška dolina 1924-te* 323

Sait Šabotić, *Zločin u Šahovićima u crnogorskoj istoriografiji* .. 329

Dr Muhamed Šestanović, *Genocid i drugi oblici zločina nad Bošnjacima* 343

Dr Bećir Macić, *Šahovići 1924 – Bosna 1992-1995 – Kontinuitet zločina* 349

Donatori 365

Alija DŽOGOVIĆ

SANDŽAČKA RANOBALKANSKA ONIMIJA

U ovom radu elaboriraćemo znatan broj onimijskih jedinica zasjevočenih na geografskoj regiji Sandžaka, kao i njihove komparativne likove evidentirane na širim balkanskim areama. To su, uglavnom, toponimi, zatim antroponimske forme i njihovi derivati, kalkovi i njihovi ekvivalenti iz historijske dijahronije lingvističkog diskursa. Osnovni metodološki pristup ovoj onomastičkoj materiji jeste njihovo evidentiranje, semantička elaboracija, porijeklo i stabilnost u današnjoj lingvističkoj funkciji, kao i metoda komparacije u okvirima lingvističkog i historijskog diskursa. Ovaj materijal je ekscerpiran iz **Rukopisa Ragipa Sijarića „Moji spisi"** koji ima oko 300 stranica onimijskih jedinica (antroponima i toponima). Materijal je sakupljan na važnijim punktovima u Sandžaku, a bilježen je onako kako ga narod određene regije upotrebljava u govornoj komunikaciji, dakle sa svim fonološko-morfološkim specifičnostima. Izložen je po naseljima i užim regijama, pa ćemo ga i mi ovdje tako prezentirati, svakako samo onaj onimijski materijal koji treba elaborirati iz razloga njegove ekskluzivnosti, morfološke i semantičke izazovnosti, porijekla i frekvencije. Za ovu, izabranu, onimiju pretpostavlja se da je **predslavenskog porijekla,** sloj iz onimijskog diskursa starobalkanskih naroda – onih balkanskog kulturnog prostora. Onimija prepoznatljivog fonetsko-morfološkog i semantičkog karaktera nije elaborirana jer su njeni sadržaji lingvistički jasni i ne treba ih u tom smislu elaborirati. Za njih je ova diskusija isključiva i, naravno, upućena na drugačiji pristup, u nekom novom naučnom razmatranju.

U ovom radu elaboriraćemo samo neke značajnije toponimske strukture, one čije baze mogu biti dobar ključ za njihovo porijeklo, za semiotiku toponima i njegove fonološko-morfološke supstitucije tokom diskursa **historijska onomastika.** Ovi toponimski likovi svojim osnovnim i finalnim formantima pokazuju da im je porijeklo u predslavenskoj lingvistici mnogih balkanskih etno-jezičkih zajednica, što se potvrđuje lingvističkom elaboracijom i komparativnom metodom izučavanja sa aspekta njihovih izoglosa i rasprostranjenosti u kulturama današnjih naroda u areama od Alpa do Dardanela.

***

Vrlo su u ovom materijalu frekventni toponimi čija je baza **rad-** i rasprostranjeni su na arealima od Ilirske Bistrice na sjeveru do planine Balkan na jugu i jugoistoku. U ovom materijalu to su toponimske strukture: **Raduliće** (ime sela u Bihoru), **Radetina** (selo kod Rožaja), **Radohina** (selo kod Tutina), **Radmance** (ime sela u Bihoru), **Radeva Mahala** (selo kod Rožaja), **Radojeva Glava** (selo kod Bistrice), **Rada** (izvor mineralne vode kod Bijelog Polja).

Toponimi sa ovom bazom zabilježeni su i na mnogim mjestima izvan Sandžaka: **Radenska** (u Sloveniji), **Radika** (u Makedoniji, na Šarplanini), **Radavac** (kod Peći), **Raduša** (na planini više Istoka), **Radan, Radonić, Radovina, Radomilje.** Vrlo je frekventna i u toponomastici u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji. Utvrđeno je da svi toponimi koji imaju ovu bazu označavaju **izvore i vrela,** dakle vodu koja je u središtu aree sa ovim imenom. U latinskom i grčkom jeziku poznata je leksema **radex** sa značenjem **izvor, vrelo, središte...** Tako se može potvrditi teza da su toponimi sa ovom bazom predslavenskog porijekla i da su zastupljeni kod svih balkanskih naroda, onih koji su se formirali na teritorijama nekadašnjeg Ilirika. U svim jezicima značenje im je isto ili slično. Uglavnom su to tereni sa prisustvom vode, odnosno mjesta sa izvorištem.

U ovom kontekstu, treba reći, da su i antroponimi sa istom ili supstituisanom bazom: **Radonja, Radun, Radunka,** i imena derivati sa ovom toponimskom bazom. Ova imena bila su tipična za arumunski (vlaški) antroponimski sistem i bila su vrlo frekventna u korpusu muških i ženskih imena. Danas su poznata i u imenoslovu nekih naroda na Balkanu, a narod je njihovo porijeklo zaboravio i transformisao ih u svoj antroponimski korpus. U imenoslovima ovih naroda nastale su mnoge derivativne forme, prilagođene lokalnim govorima i njihovim gramatičkim standardima.

Rada je lokalitet kod Bijelog Polja. Ovdje je izvor sa istoimenim morfološkim likom **Rada.** Tu je poznati izvor kisele vode, kao i lokalitet zvani **Kisela voda.** Na istoj regiji je lokalitet **Lećevište.** Morfološku strukturu evidentirali smo i na Prokletijama, u oblasti vrha Đerovica. To je struktura **Leće-leće,** a njom se imenuje jedno planinsko jezerce koje krivuda u figuri cik-cak. Ovaj hidronim, kao i onaj kod Bijelog Polja **(Lećevište)** svakako su ilirskog porijekla. U tom kontekstu treba posmatrati i hidronim **Rada,** analogno **Radenska** u Sloveniji. O toponimima sa bazom **rad-** govorili smo i u ovom radu. To su toponimi hidronimske semiotike: **Raduliće, Radohina, Radetina, Radan, Radika, Radojeva Glava, Raduša,** itd.

U istom kontinuitetu sa **Radom** je i **Pruška,** niže Bijelog Polja. Slično ovome toponimu zabilježeni su i sljedeći: **Ćaf-Pruša** (kod Đakovice), **Pruščević** (prezime u Novom Pazaru, muslimani). Na alb. **pruš** (prush) označava **vatru, žar.**

Može se pretpostaviti da su mjesta sa ovim imenom bila kultna mjesta Ilira. Arheolozima ostaje da ovu tezu potvrde ili ne.

Rada je svakako bila mjesto značajno za one daleke stanovnike, time i kultno mjesto. Tereni oko ovog mjesta su plodna ravnica, na kojoj raste svakojako cvijeće. To je bila motivacija Turcima da naselje koje su izgradili u ovoj ravnici (polju) nazovu **Akova** – dakle, **Bijelo Polje** (preko kalka **bijelo polje**). Poslije odlaska Turaka, ime ovoga mjesta je „prevedeno" u Bijelo Polje.

Struktura **Rada** ne označava naziv cvijeta **bijela rada.** To je neko smislio da bude oponentno prema **Akova.** Rada je, neslovenski i neturski morfološki relikt.

Svaki naziv sa ovom bazom (**rad-**) je izvorišnog tipa, ponegdje je to pravo vrelo, buk (voda buči u velikom mlazu). I ovo **buk, buči** ima korijene u leksemi **burim** (alb.), što označava **izvor, vrelo...** I toponim **Buče** (na predjelu sela Laholo; vrlo čest i na drugim predjelima u Sandžaku) treba posmatrati u kontekstu morfoloških struktura sa bazom **bur-, buč-.** Slavizacijom ovakvog leksičkog materijala udaljen je ključ za elaboraciju, ali se on, poznavanjem balkanske jezičke koegzistencije, ipak može elaborirati sa uspjehom.

Može se diskutovati i o ž. imenu **Rada** (slov.) da je prijevod imena **Izvorka,** odnosno da ova dva lika imaju istu semantičku motivaciju. Ovdje bi mogla ići i muška imena **Radun, Radule, Radenko, Rade** (kao hipokoristik), **Radiša, Radovan, Radan,** i sl. (**Izvorko** bi bila njihova motivacija). Ovo ime je moglo biti rezultat kulta izvora, dakle ilirskog kulta.

***

Na areama Sandžaka, decidnije – na prostoru Bihora vrlo su frekventni toponimi (makrotoponimi) sa bazama **god-** ili derivativnom formom ove baze. Vrlo je indikativno da se ova morfološka struktura očuvala i danas je stabilna u govornoj komunikaciji, lingvistički adaptirana sa drugim formantima koji slijede iza nje. Donosimo nekoliko primjera, zabilježenih na široj regiji Sandžaka, sa namjerom njihove morfološke i etimološke elaboracije, naravno i semantičke u ovom kontekstu, i u mogućnostima koje pruža komparativna elaboracija.

Kao ključ za onomastičku elaboraciju može poslužiti toponimska struktura **Godovo** (ime sela kod Tutina) i **Godovka** (naziv rijeke na predjelima ovoga sela koja teče niz blage strane prema Ibru u koji se uliva). Motivacija za imenovanje ovoga sela temelji se na njegovoj deskripciji, koja pruža vjerne argumente za semantički diskurs. Selo je u blagoj strani, locirano na alpskim pašnjacima, ima istočnu ekspoziciju, ispresijecano je potocima prema slivu u rijeku Godovku. Može se pretpostaviti da

je hidronim nastao prema toponimu (imenu predjela, koji je nekada bio stočarska naseobina privremenog karaktera a danas je veće selo razuđenog tipa. U bližoj i daljoj okolini egzistiraju nazivi naseljenih mjesta i drugih lokaliteta neslovenskog tipa: **Tutin, Mitrova, Detane, Gurdijelj, Ibar** – što može biti indikator da je i ova toponimsko-hidronimska struktura predslavenska. Potvrđeno je da su u 3. vijeku prije nove ere u ove predjele prodrli **Kelti** iz Podunavlja (v. I. Pašić, Predslavenski korijeni Bošnjaka, str. 480). Takođe je potvrđeno da su na ovim sandžačkim prostorima živjela **ilirska i vlaška plemena,** koja su ostavila i brojne tragove u sakralnoj kulturi, jeziku i toponomastici. Takođe je poznato da je linija između vizantijskih i rimskih zemalja na Balkanu išla **linijom prodora Kelta –** od Singidunuma preko sadašnjeg Sandžaka i dalje do Boke Kotorske. Ta linija nije bila pravolinijska već prilagođena plemenskim zajednicama, i označavala je granicu između **Mezije** (na istoku) i provincije **Dalmacije** (na zapadu; v. I. Pašić, isto, str. ...).

U kontekstu elaboracije ove toponimske baze još neki primjeri su zabilježeni u Bihoru. **Godijevo** je veće selo u središtu Bihora. Selo ima južnu ekspoziciju, većim tokom dana sunčanu, a niz njegove strane teku brojni potoci. Na terenu sela ima više izvora kvalitetne vode, a na predjelu Godijevskog brda, u podnožju je veće vrelo gdje voda izvire ispod stijene i vrlo je studena. Narod ovaj lokalitet vezuje za **Aliju Đerzeleza** (muslimani) i **Marka Kraljevića** (pravoslavci). Vele da je junak iz ove legende sabljom rasjekao stijenu i da je tu "buknula" studena voda, prema kojoj narod ovoga kraja neguje osobiti kult. Ovaj se lokalitet naziva i **Pepeljsko vrelo.** Pripovijeda se da je Alija Đerzelez putujući ovim krajevima ovdje, pored vode, zatekao lijepu djevojku kojoj je bilo ime **Sojka** i da se ona, videći nepoznatog junaka, sa svojom raskošnom ljepotom pretvorila u pticu. Ovaj motiv sličan je onom o **Labudovom jezeru,** kod protomongola, koji je tema istoimene opere Čajkovskog. Treba reći, da u ovim krajevima još ima puno legendi sa internacionalnim motivima.

Goduša je selo nedaleko od Godijeva, sa istom bazom **god-** i vrlo rasprostranjenim finalnim formantom **–uša.** Ovaj formant zabilježen je još u likovima **Miruša** (rijeka u Metohiji), **Raduša** (planinski predjeli i rječica sjeverno od Istoka, odnosno južno od Drage kod Tutina, **Vajuša//Vojuša** (rijeka jugozapadno od Gusinja (izvorniji je lik **Vajuša,** što može biti motivisano bučnim tokom ove prokletijske rijeke; Vojuša bi mogao biti njen slavizirani morfološki lik. Može se pretpostaviti da morfološke strukture sa ovom finalnom morfemom sadrže značenje vode na strmim terenima. **Goduša** je zaista predio i naselje u strani, niz koju teče **Goduška rijeka** prema Lozni.

Godočelje je veće selo na susjednom bihorskom arealu, dakle geografski u široj bihorskoj regiji. Semantički, i ova toponimska struktura

ulazi u korpus toponima sa bazom **god-**, i objašnjava se srodnom motivacijom za imenovanje i pripadnost lingvističkom supstratu iz predslavenske epohe. Elaboriranje morfeme **Godo-če-lje (god-oč)** pokazuje vezu sa predslavenskim toponimskim strukturama, naprimjer **Gurdijelje** – ime sela u Pešteri, sjeverno od Tutina. I ova struktura može da se raščlani na morfeme **Gur-dilji** (Gur-dijelji), što znači **Sunčani kamen** (ilirski supstrat). Mještani kazuju da je ovo selo osunčano tokom cijelog dana, da se na njegovim predjelima nalaze stenoviti vrhovi. Selo Godočelje je takođe u strani, ima dosta vode i sunca.

Gojeviće je veće bihorsko selo, južno od Lozne. Može se pretpostaviti da je u strukturi baze ovoga ojkonima supstitucijom formanta **god-** u morfem **goj-,** moguće transformacijom iz predslavenske strukture u slovensku, ili po dijalekatskoj analogiji tipa **goj** (umjesto **god**), i sl. Ipak, treba reći, ovakav toponimski proces nije potvrđen na ovim regijama.

U Goduši i Godijevu nalaze se vrlo stara groblja koja narod naziva **Grčko groblje, Vlaško groblje...**

U Metohiji, južno od Đakovice, nalazi se veće selo **Godovo** koje svojom strukturom ulazi u korpus toponima sa sličnom ili istom bazom.

Izoglosa ove toponimije kazuje se ovom bazom i potvrđuje da su njihovi lingvistički temelji u jeziku naroda (plemena) koji je bio nastanjen na ovim terenima još u predslavensko vrijeme. Potvrđuje vrlo stari jezički sloj, toponomastički takođe. Sloveni su ga naslijedili.

Gostun//Gostunj je toponim drugačijeg porijekla, drugačije strukture i semiotike u odnosu na toponime sa bazom **god-. Gostun** je ime sela u jugozapadnom Sandžaku, kod Prijepolja. Toponimi sa sličnim morfemama evidentirani su i u još nekim regijama: **Gostivar** (u Makedoniji), i **Orgost** (u alb. dijelu Gore, južno od Prizrena). Ovi toponimi povezani su bližom geografskom izoglosom i mogu biti utemeljeni u bogumilstvu koje je na ovom dijelu Balkana bilo vrlo rašireno. Morfema **gost** može označavati bogumilskog starješinu i upućivati na mjesto gdje je bio neki bogumilski kultni centar. Finalna **posesivna sekvenca – ьnj** upućuje na pripadanje **gostu.**

Bogumili su i na regijama današnjeg Sandžaka bili vrlo rasprostranjena zajednica, što se može potvrditi brojnim lokalitetima sakralnog karaktera (groblja, humke, ornamenti, običaji sačuvani i do danas kod nekih pravoslavnih i muslimanskih zajednica, zatim neki bogumilski kultovi i fragmenti iz korpusa bogumilske retorike).

Podaci o bogumilima na teritoriji današnjeg Sandžaka, prvenstveno na teritoriji novopazarskog i raškog kraja mogu se naći u djelu **„Žitije sv. Save“ od Monaha Bogumila.** U novije vrijeme, pretpostavlja se da **boškački govor** u oblasti Župe kod Prizrena **nije tajni govor zidara** već je to **tajni govor bogumila,** kojim su se oni služili među sobom da ih ne

razumije feudalna vlastela i predstavnici njene vlasti. Ipak, ovo je samo put da se istraže pravi argumenti.

***

Bioča je veće selo niže Berana. Ova toponimska struktura je vrlo izazovna za onomastička istraživanja. Morfološka sekvenca **bi-** zasvjedočena je u mnogim toponomastičkim likovima, uglavnom horonimske semiotike: **Bihać, Biokovo, Bivoda** (kod strukture **Ivoda//Divoda** – kod Dečana), možda i u strukturi **Bistrica** (pretpostavka od Bi-strim), **Bileća,** itd. Ovi horonimski lokaliteti karakteristični su i po prisustvu vode i kamena.

Bioča je ime sela, ali i **ime rijeke** koja teče kroz kamene tijesnace na njegovim predjelima. Bioča je i ime sela i šireg lokaliteta kod Podgorice, gdje mu je zabilježen lik **Bìoče,** dakle sa **kratskimulaznim akcentom,** za razliku od onog u Bihoru sa **kratkim silaznim akcentom.** Ovi toponimski likovi dovode se u vezu sa kemenom i vodom, i svakako su predslavenski lingvistički element. Diskutabilna je morfema **–oč,** za koju se pretpostavlja da označava neku vrstu ili oblik kamena. U narodu se može čuti sekvenca **oč** za nešto što je kao kamen. Ova morfema zabilježena je i u drugim leksemama i toponimima, kao finalni formant, naprimjer: **Bioč(e), Mioč(e), Miroč** (u Rumuniji), **Žioc** (kao prez. u romanu H. Bašića, iz Plava) gdje fonemi **č** alternira fonema **c**), može biti i prez. **Radič** (sa supstituiranim **o** u **i**). Up. apelative: **mioč, bioč, miroč, srdoč... oč, očnjak** (vrsta kamena). U širem kontekstu ovoga diskursa može biti i prvi dio toponimske strukture **Dašča rijeka,** gdje u strukturi **Dašča** sekvenca **šč** odnosno **č** može biti suženi formant od **oč,** i sa značenjem kamena i vode koja teče kroz uske kamene klance. U ovaj diskurs, čini se, može ući i elaboracija hidronima **Popča** (rijeka u Bihoru, koja teče kroz kamene usjeke iz Gornjeg Bihora prema Lješnici i dalje prema Limu). Lik **Popica** u novopazarskom kraju stoji u semantičkoj i morfološkoj bliskosti sa likom **Popča** (popič). Tako i lik **Pope** (x2) kod Mojkovca i Bijelog Polja. Lik **Rojač**, svojom finalnom sekvencom **–ač (č)** takođe upućuje na kamen i vodu. Ovaj je toponim zabilježen u novopazarskom kraju. (Up. i **Foča < foč < f – oč, Bjelič –** kod Gusinja).

Može se argumentovano reći, sudeći po izoglosi, da ovi toponimi pripadaju sloju toponima iz predslavenskog vremena, te da su se gramatički uklopili u jezički sistem slovenskih doseljenika.

Morfološke sekvence **bi-, -oč (-č)** su morfonološki supstrati iz predslavenske lingvističke epohe, skriveni u leksičkim strukturama, adaptiranim u novijim jezičkim sistemima. Danas ih je teško elaborirati, rastavljati na morfeme sa semiotičkim karakteristikama. Ali, komparativnom analizom ovih toponima prepoznaje se njihova funkcija za označavanje **kamena i vode** koji egzistiraju na terenima.

***

Morfema **ras** kao toponimska baza potvrđena je u većem broju, i to uglavnom na areama današnjeg Sandžaka. U jednom ranijem onomastičkom radu elaborirali smo toponime sa ovom bazom. To su toponimi i hidronimi: **Ras** (kod Novog Pazara), **Raška** (rijeka), **Raška** (oblast prve srpske države), **Raška gora** (kod Dubrovnika), **Rasovo** (selo kod Bijelog Polja), **Rastoka** (selo kod Bijelog Polja), **Rasina,** moguće i **Resava** (supstituiranjem fonema **i:e**), **Rasa zogut** (litice na Prokletijama), apelativ **rasa** (alb.), itd. Svi predjeli sa ovim leksičkim likom su kameniti, to su litice i vrleti, kroz koje teku potoci ili rijeke (kao rijeka **Raška**).

Za ovaj toponomastički sloj može se argumentovano reći da je predslavenski, prvenstveno iliro-keltski, možda prije keltski, s obzirom da se nalazi na teritorijama u koje su **Kelti** krajem trećeg vijeka prodrli iz Podunavlja (v. I. Pašić, isto).

***

Baza **rog** i derivati: **rag, rug,** egzistiraju u mnogim toponomastičkim strukturama. Naprimjer: **Roge** toponim na Prokletijama, i više sela Balotiće, te kod Rožaja; označava proplanak u šumi, alpsko pasište), **Rožaje** (preko **Rogaje//Rog'je**), **Rogovo** (selo kod Đakovice na Kosovu), **Rogozna** (planina kod Novog Pazara), **Rogopeč** (evidentiran na Šar-planini, i u zapadnom dijelu Sandžaka), **Rogatica** (gradić u BiH), **Rogov krš** (vrh na Bjelasnici), **Adilov rog** (manji vrh istočno od Materidže kod Bijelog Polja), **Rohaja** (kod Lozne, niže Berana, lik sa izvršenom supstitucijom **g:h**), **Rojetica** (kod Novog Pazara; moguća supstitucija **g:j**), **Rogatac** (kod Novog Pazara), **Roginje** (kod Novog Pazara); **Rugova//Rugovo** (planinska oblast zapadno od Peći); **Raguza** (staro ime Dubrovnika), **Rogozna** (planina kod Novog Pazara).

Toponimi sa ovim bazama označavaju visokoalpske terene, pašnjake, ledine izmiješane sa kamenjarima. Njihova semiotika je jasna, a porijeklo je svakako ilirsko, dakle predslavensko. Zasvjedočene su na cijelom prostoru Ilirika, osobito u Sandžaku i Bosni i Hercegovini. Derivativnost baza **(rog-, rag-, rug-)** pokazuje stabilnost ovih struktura u jezičkoj dijahroniji i sinhroniji. Apelativ **roge** evidentan je u alb. jeziku, sa očuvanim značenjem: alpski predjeli, pašnjaci...). Up. **Rogan, Roganović.**

***

Toponimi (uglavnom naseljena mjesta) sa bazom **drag-** evidentirani su na širem balkanskom regionu, i upućuju na arumunsko, možda i ilirsko, porijeklo, sa slaviziranim morfemskim elementima u svojoj strukturi. Čini se da su se ove toponimske strukture izmiješale sa slavenskim jezičkim elementima, te su možda nastajale paralelno, ili su ih Sloveni zaticali

i prihvatali njihove kultne sadržaje. Svakako, ovi toponimi označavaju mjesta starih kultova, prvenstveno bogumilskih, a oni su ih mogli nasljeđivati od ranijih etničkih zajednica ili su ih sa sobom donosili iz starih manihejskih sredina.

Toponimi sa ovom bazom su vrlo frekventni i njihova izoglosa je vrlo raširena. Naprimjer: **Dragovica** (u Bugarskoj), **Dragobija** (u Sjevernoj Albaniji), **Deagoban** (kod Prištine), **Dragačevo** (u Srbiji), **Dragočevo** (kod Novog Pazara), **Dragaš** (na Šar-planini).

U svim ovim toponomastičkim strukturama potvrđeni su bogumilski kultovi.

***

Baza **bog** zasvjedočena je u centralnom dijelu Balkana, prvenstveno u oblasti Prokletija, dakle u visokoalspkoj oblasti. Ovaj morfem uglavnom je u strukturi ojkonima lociranog u sredini sa prisustvom šuma. Locirano naselje je brdovitog reljefa, ispresijecanog potocima i nagnutim stranama u pravcu tokova lokalne vodne razuđenosti. Evidentirani su, za elaboraciju, ovi primjeri: **Bogaje** (selo zapadno od Rožaja), **Bogajiće** (selo istočno od Plava); **Boge** (selo u Rugovi, zapadno od Peći), **Boge** (šira oblast u centralnom dijelu Prokletija, u Albaniji, sjeverozapadno od Skadra), **Bogićevica** (planina sjeveroistočno od Plava), **Bogdaš** (planinski vrh na Prokletijama, zapadno od vrha Đerovica), **Bogaz** (šuma, vododerina, strana niže sela Laholo kod Bijelog Polja), **Bogaz** (zasvjedočen u istočnom dijelu Rumunije), itd.

U jednom ranijem radu o elaboraciji ovoga toponimskog lika bili smo mišljenja da je njegovo proijeklo (morfološko i semantičko) u arumunskom (vlaškom) jezičkom sistemu. Razloge za ovo našli smo u argumentima da se ove strukture javljaju na regijama koje su u ranom srednjem vijeku, možda i ranije, gusto bile naseljene arumunskom (vlaškom) populacijom. Sada ovo svoje mišljenje korigujemo ali i proširujemo pretpostavkom da se oni najviše javljaju u oblastima **kučke populacije,** što nas navodi na mišljenje da bi vrlo raširena etnička zajednica **Kuči** prije mogla pripadati arumunskoj grupi naroda, a manje ilirskoj ili slavenskoj. **Kuča** danas ima (po vjerskom opredijeljenju katolika, muslimana, pravoslavaca) i (po nacionalnom opredjeljenju Albanaca, Crnogoraca, Srba, Bošnjaka). Ovakva situacija u jednoj plemenskoj zajednici posljedica je historijskih zbivanja na Balkanu u prošlosti. Motivacija za ovakvo, uslovno, mišljenje je **kučka balkanska rasprostranjenost,** njihova grupisanost u centralnom dijelu Prokletija, odakle su se, poznato je, širili po susjednim oblastima i nacionalno se pretapali u susjedne populacije: Crne Gore, Hercegovine, Srbije, Albanije. Još jedan razlog motiviše ovakvu pretpostavku: to su **Kučaj** i **Kučajske planine** na istoku Srbije, prema

Rumuniji. Moguće je da se ova populacija prema zapadu kretala preko ovih staroplaninskih oblasti, što su i pravci kretanja vlaške populacije prema Zapadnom Balkanu.

Moguća je i varijanta da su ovi toponimski likovi supstratnog sadržaja, da su toponomastički sloj ilirskog porijekla, jer se javljaju u oblastima istočnobalkanske ilirske populacije, izmiješane sa Vlasima, koji su im u kulturi i jeziku mogli biti bliski.

Na kongresima onomastičara u vezi sa **Kučima** bilo je različitih mišljenja, ali su ona ostala samo kao pretpostavke.

Treba zapaziti, da je baza **bog-** zasvjedočena i u strukturi drugih leksičkih likova u alb. jeziku. Ali, prvenstveno, treba apostrofirati da je ovaj lik (**bog**) potvrđen i u **sanskrtu,** i u staropersijskom, pa se svaka druga elaboracija mora temeljiti na ovim lingvističkim argumentima.

Različitost finalnih morfemskih struktura pokazuje koliko se ova onomastička baza uklapala u različite balkanske jezičke sisteme, čuvajući semantičke sadržaje osnovnog supstrata.

***

Baza **kal-** vrlo je rasprostranjena u jezičkim sistemima centralnog Balkana. Zasvjedočena je u strukturi mnogih toponima, u početnoj poziciji, i uglavnom kod makrotoponima. Naprimjer: **Kalače** (selo kod Rožaja), **Kalica** (selo sjeverozapadno od Berana), **Kaludar** (veći vrh u Bihoru), **Kaludra** (selo kod Berana), **Kalinovik** (u istočnoj Bosni), itd.

Zapaža se da je ovaj bazični supstratni lik najgušće zastupljen u oblasti između Rožaja, Berana i Kalinovika – dakle u oblastima u kojima su prije rimskih osvajanja živjela brojna ilirska plemena, pa se može vjerovati da su ovi supstrati preživjeli mnoge jezičke smjene u ovim oblastima. Uz ove baze srastali su različiti formanti kasnijih jezičkih sistema, ali su one (baze, korijeni) sačuvale semantičke vrijednosti onoga što je njihov sadržaj. Tereni koji nose ove nazive su uglavnom planinskog karaktera, pašnjaci sa privremenim naseobinama (katuni) koji su se kasnije transformisali u naseobine stalnog karaktera (sela alpskog tipa). Ovi tereni bogati su vodom, pašnjacima, ekspozicija im je prisojna.

Ima pretpostavki da je formant **kal** iz grčkog jezičkog sistema, da označava terene bogate **travom,** da označava resurse **suhe trave,** pa čak i terene pod vodom (bare, kal, močila). Ipak, ovo mišljenje ostaje u granicama pretpostavki.

***

Supstituitivne baze **bar-//ber-** evidentirane su u manjem broju toponima. Potvrđene su u mikrotoponimu **Berimlada** (njiva u Laholu, kod Bijelog Polja). Prvi dio ovog kompozita (**ber**) mogao bi upućivati na gla-

golski lik **brati** gdje je izvršena supstitucija **bra-** u **ber-.** Ipak, komparacija sa sličnim kompozitima daje mogućnosti za drugačije tumačenje, da bi ova baza mogla biti naslijeđena iz neke ranije jezičke zajednice. Evidentirana je i u likovima: **Barajevo** (gradić u zapadnoj Srbiji), **Berkovo** (selo kod Đakovice), **Brekoc** (selo kod Đakovice) – lik sa metatezom i sličnim fonološkim procesima... U alb. jeziku leksema **brekoc** označava **žabu,** pa je ovdje uključena i tzv. narodna etimologija. Takođe, treba reći, da u alb. jeziku morfološki lik **bar** učestvuje u leksemi koja označava **travu.** Tako bi složena struktura **Berimlada** (Ber-i-mlada) mogla označavati lokalitet na kojem je **trava mlada** jer je uvijek sunčan, prisojan. U ovoj složenici imamo simbiozu baze iz neke ranije jezičke epohe (predslavenske) i drugi dio složenice iz jezika doseljenih Slovena. S obzirom da je potvrđeno da su na terenu sela Laholo nekada živjeli Vlasi, to bi se moglo pretpostaviti da je formant **ber//bar** iz njihovog jezičkog korpusa (toponomastičkog). Na ovom seoskom ataru evidnetiran je i lokalitet **Vlaško groblje,** u susjednim **Žurenama** takođe još jedan. U ovom dijelu Sandžaka ima više lokaliteta sa nazivom **Vlaško groblje, Grčko groblje, Ilirsko groblje, Staro groblje,** i sl. Na nekima ima i velikih ploča bez natpisa, a na nekima se mogu vidjeti još neizbrisani biljni ili folklorni elementi urezani u kamen.

***

Kurilo je planinska oblast u središnom dijelu Sandžaka, u oblasti u kojoj je zasvjedočen veći broj toponima i hidronima koji pripadaju nekom starijem lingvističkom sistemu. Naprimjer: **Đerdap** (uvor veće rijeke), **Šipovice** (veće selo), **Boroštica** (snježna pećina), **Đalovićе** (veće selo), **Rasovo** (selo), **Radojeva Glava** (selo), **Bistrica** (rijeka), **Kostićе** (selo), **Šumajlija** (veći predio), **Ostronoša** (veći krševit predio)...

Preko ovih predjela išla je ona granica između Mezije i rimske provincije Dalmacije. To bi mogao biti i ključ za etimologiziranje nekih toponimskih supstratnih likova, u kojima se pretpostavlja ilirsko, keltsko i romansko prisustvo – u fonološkim likovima i u semantici.

U strukturi **Kurilo** mogla bi biti latinska leksema **corilos** (lješnik), jer je ovaj vrh srednje visine i prostranog podnožja obrastao sitnogoricom, u kojoj dominira ljeskovo drvo (dakle, ljeskovar). Komparativno, leksički lik **corilos** mogao bi biti i u strukturi toponima **Kurići,** u srednjem Poibarju, sjeverno od Raške na zapadnom planu Kopaonika. Narodna etimolgoija ovu strukturu vezuje, šaljivo, za nešto drugo, sa skarednom sadržinom, što je sasvim pogrešno. I na ovom terenu raste ljeskova sitnogorica, mjesto je poznato po lješnicima, što bi mogla biti i motivacija za ovakav morfološki lik. **Kurići** je, dakle, ljeskovar.

Kurilo je jedan širi lokalitet istočno od Prizrena, na periferiji, strane zapadne i sjeverne ekspozicije. I ovo mjesto poznato je po rastinju lijeske i po lješnicima.

Korlače je susjedni lokalitet sela Kurići.

***

Đerdap je veći uvor u Bihoru. To je, ustvari, mjesto gdje ponire lokalna rijeka, ima oblik grotla, vertikalne pećine, a narod kaže „kazana". Voda ovdje propada u podzemni tok a izvire desetak kilometara niže kao dio toka veće rijeke Bistrice, što su pokazali geološki eksperimenti.

Semantički, ovaj Đerdap je iste sadržine kao onaj na Dunavu. Svakako je hidrološki leksički relikt iz predslavenske lingvističke epohe.

***

Ržanica//Aržanica je ime sela u Gornjem Polimlju, između Plava i Andrijevice. Etimološki ključ potvrđuje se u toponimskoj strukturi **Arza//Arze.** Smatra se da je ovaj lik iliro-keltskog porijekla, te da je to staro ime za **Ras,** dobijen metatezom, preko apelativa **rasa//arza.** Toponim **Arza** zabilježen je i na rtu Mamula kod Boke Kotorske.

Morfološka struktura **Ržanica//Aržanica** dobijena je ovim etimološkim putem: **Rasa < Arza(e),** metateza – **Аръзьница – Arzanica – Aržanica//Ržanica,** dakle gubljenjem poluglasnika u slaboj poziciji i devokaalizacijom poluglasnika u jakoj poziciji, kao i procesom metateze.

Baza **ras**- učestvuje kao formant (finalni ili medijalni) u strukturi mnogih toponima na predjelima Sandžaka, a kao apelativ označava lokalitete sa strmim stijenama ili stranama drugačijeg reljefa. Njeno lingvističko porijeklo je predslavensko, svakako ilirsko.

Muško ime Rastko nastalo je prema toponimskoj strukturi Ras.

***

Šipovice je veće selo u Bihoru. Može se komparirati sa toponomastičkim likom **Šćipon** (brdo više Podgorice) i sa apelativom **šćipon** (u alb. jeziku) čije je značenje **orao, soko.** Ovaj i sličan morfološki lik zasvjedočen je na mnogim predjelima u BiH, Crnoj Gori, Kosovu, Albaniji. Time se potvrđuje njegovo predslavensko porijeklo, svakako ilirsko.

***

Perovica je veći stenovit predio između sela Šipovice i Godijevo, u Bihoru. U strukturi ove toponimske lekseme je apelativ **petar,** sa značenjem **kamen.** Ova leksema sastavni je dio mnogih derivativnih toponomastičkih (i antroponimskih) likova na teritoriji Balkana **(Petrove strane, Petrovac na Moru, Supetar, Petrinja, Petrova gora,** m. ime **Petar,** ž.

ime **Petra, Petrunjela, Petronija, m. ime Petrašin,** sv. **Petar, Petrušević,** petar (brijeg), i sl.

Ove strukture vode porijeklo iz latinskog i grčkog jezika, dakle predslavenske. U jezicima balkanskih naroda latinsko-grčke strukture transformisale su se u mnoge lingvističke sisteme i kategorije gramatičkih specifičnosti, kao **motivne riječi** i kao njihove derivacije.

***

Kofiljača je toponimska (oronimska) struktura zasvjedočena na predjelu sela Šipovice, u Bihoru. **Kofiljača** je i planina istočno od Plava. U ovoj toponimskoj odrednici prepoznatljiv je apelativ **kefalo** (grčki) koji figurativno označava neki vrh, glavicu, neku zaobljenu ćafu, i sl. I ovaj toponimski lik javlja se kao derivat na mnogim predjelima Balkana sa istim značenjem. U plavskom kraju planinu **Kofiljaču** nazivaju i **Kopiljača** – zbog njene surove klime i zbog nepristupačnog reljefa.

U kompozitu **Mušnikovo** (na Šar-planini) prepoznatljiv je drugi dio u strukturi **-kovo (kof-)** dobijen glasovnom supstitucijom i prilagođavanjem u balkanskim jezicima i njihovim dijalektima.

***

Pažnju lingviste (etimologa), kao i antropologa, privlači sintagmatska struktura **Badnjana livada.** To je predio na ataru sela Šipovice, a javljaju se i derivativne strukture **Badnjana voda, Badnjani do, Badnjani put.** U studiji I. Pašića „Predslavenski korijeni Bošnjaka“ (str. 493-531) ovaj, i slični toponimi su vrlo stručno obrađeni. Zasvjedočeni su na predjelima Glasinca i njegove šire okoline. Pašić je elaborirao sve derivativne strukture sa likom **Bindo//Bando//Bandus,** potvrđujući da se radi o ilirskom kultu voda, i kultnim mjestima ilirskih plemena. Pašićeva elaboracija se može prihvatiti i za likove zasvjedočene na predjelima Sandžaka, i šire. Na predjelima **Badnjana livada,** i oko njenih izvora, i danas se okupljaju stanovnici susjednih sela, većinom pastiri, gdje organizuju razne rustikalne i pastirske svečanosti obilježene specifičnim folklornim elementima i ceremonijama. Narod je zaboravio čemu je to nekada služilo, pa se danas sve ovdje dešava po motivaciji kojoj se zaboravila njena kultna funkcija.

Na ovaj staroilirski kult vode upućuju i likovi drugačijih struktura, najčešće likovi hidronimske sadržine, dakle vode i tereni sa vodom. Na primjer: **Bindža** (predio sa vodom na ataru sela Šipovice), **Bindža** (rijeka i predio oko nje na Kosovu). Jedna **Bindža** zabilježena je i u Rumuniji. Svakako, ovi hidronimski likovi porijeklom su iz iliro-vlaškog onimijskog trezora, danas vrlo stabilni, sa stabilnim finalnim formantom **–dža** (potvrđenim u oronimskim strukturama: **Materidža,** u Bihoru**; Vrmdža** –

kod Knjaževca, **Ilandža** – u zapadnim krajevima Rumunije, **Kanjidža (Kanjiža)** – u Mažarskoj (v. Ep. A. Međedovića).

U likovima **Bindža** prepoznatljiva je supstitucija baza **ban-, bin-** potvrđenim kod Pašića u kultu teonima **Bando//Bindo.** Tako bi se moglo pretpostaviti da su i antroponimi (prezimena) iz toga teonimskog diskursa, kao naprimjer: **Bandić, Bandović, Bander, Banda** itd.

Kult izvora, i vode uopšte, u Sandžaku je rasprostranjen. Izvore „ne valja" zamućivati niti zagađivati, njih treba ograđivati kamenjem, gdje god postoji mogućnost treba izgraditi česmu. Na granju oko izvora ostavljaju se razni predmeti odjeće: šarene krpice, pramenovi kose, komadići hrane (hljeba), različiti simboli kao poruke, crteži u kamenu i na kori drveta... Voda sa mnogih izvora smatra se lekovitom, prolaznici pored izvora umivaju se i osobito ispiraju oči – da bi ozdravili i bolje vidjeli. Vodu sa izvora nose kućama – bolesnima ili za druge potrebe (kultne i sl.). O mnogim izvorima postoje legende, o vilama oko njih, ponegdje o kondžolsima (zlim duhovima). Po vodi i po zemlji „ne valja" udarati motkom: „zemlja je Majka", „voda je berićet".

Kada majke kupaju djecu, one izgovaraju, polivajući dijete s vrha glave: „Voda naniže, ti naviše". Tako tri puta. Narod, takođe, vjeruje da ne valja gledati svoj lik u vodi, da ne valja sa njim razgovarati. Voda ima vrlo važnu funkciju pri raznim obredima (Đurđevdan, abdest, prospianje vode za onim koji odlazi na daleki put...). A poslije povratka sa kakve sahrane, ruke treba obavezno umočiti, i oprati, u prvu vodu na koju se naiđe. Nekome se, često, u šali, kaže: „Voda te ponijela", „Voda ti stala, dabogda", itd.

U okolini Rožaja postoji veći lokalitet **Bandžôv,** a nešto niže i **Bāndžövo bŕdo.** Moguća je asocijacija, i glasovna supstitucija, morfološkog lika **Bando.** Na ovim predjelima ima puno izvora i potoka koji teku sa planine Hajle. Na ovim predjelima i danas ima više katuna i voda je glavni razlog, uz pašnjake, opstanka na ovim predjelima.

(Up. Banda – prez. u Kolašinu, muslimani).

***

Hajla je visoka i dugačka planina, pravcem istok – zapad, zapadno od Rožaja. Njen pravac prostiranja vijenca je geografski specifičan, njene sjeveroistočne strane su kamene litice, a one zapadne su obrasle gustom crnogoricom i drugim četinarskim reliktima. Ime ove planine vrlo je latentno, a narod ispreda različite pričice. Ipak, vrlo je indikativan apelativni lik **„hajlovit", „hajla hajlovita", „hajla te odnijela",** što označava snježne namete. Kaže se i: **„Bježi se te hajle"**, a to znači sa promaje. Kod lokalnog stanovništva postoji i kult prema ovoj planini, a skriven je i nekakav kult: najprije kult vjetra, šuma, oblaka. Ono boravi na ovim predje-

lima. Nešto niže Hajle, oko Vrela Ibra, postoji lokalitet **Halj** – gusta šuma, a narod vjeruje da tu borave neka bića, neka mitska bića. U šumi, oko Izvora Ibra, u pećinama...

Kod albanskog stanovništva postoji teonim **Hy** (**Hyu, Hyjni**), što se morfološki može dovesti u vezu sa oronimom **Hajla,** koji je takođe teonimske sadržine, pa bi se moglo pretpostaviti da je u semantičkoj strukturi **Hajla** ime nekog kulta (svakako ilirskog) – možda kulta vjetrova koji **huje** preko ovih visokih planinskih obrisa. Ova teza je vrlo moguća, i lingvistički se može elaborirati iz najstarijih struktura u fonološke i morfološke likove zabilježenih teonima i drugih riječi apelativnog karaktera. Vokalska fonema zatvorenog sadržaja može biti, u kasnijim jezičkim epohama, transformisana u vokalsku fonemu **a** (dugosilazne akcenatske semiotike).

Nije potvrđeno, niti diskutovano, postoji li kakva morfološka asocija ili kakva semantička veza **Hajla** sa toponimom **Haj-Nehaj** (kod Bara, u Crnoj Gori). Takođe nije poznato da li postoji kakva asocijacija i sa apelativom **haloga//haluga** i sa mikrotoponimom **Haloga** koji je po Sandžaku vrlo zastupljen, a označava gustu i neprohodnu šumu, „gustiš", predio oko potoka i vododerina.

U zaključku elaboracije ovoga oronima može se sa više razloga reći da je ova struktura teonimskog (ilirskog) porijekla – morfološkog i semantičkog.

(O strukturama **Hy, Hyu, Hyjni** v. Takvim (kalendar) za 2009. god., Priština, str. 297; ovdje je rečeno i ovo: **„Kult i yjeve, i Qiellit –** kult vode i sunca).

***

Osobitu pažnju zavređuje ojkonim **Mitrova** (veće selo, kod Tutina). Iz konteksta toponima ovoga tipa (sa bazom **mit-**) navodimo još ove: **Mitrovo brdo** (oronim, više sela Stubo, na predjelu Kurila), **Mitrovica** (oronim na predjelu sela Vrh, u Bihoru), **Mitrovački put** (na predjelu sela Vrh), **Mitrovica** (lokalitet na širem predjelu Novoga Pazara), itd.

Korpus ovih toponima etimološki je prepoznatljiv, pripada ranijem sloju toponima, najvjerovatnije onom koji se formirao u vrijeme bogumila na ovim sandžačkim prostorima. Kult **mitra** negovali su bogumili, a prije njih i ilirska plemena, kao i Stari Rimljani. Sloveni su ga nasljeđivali u konttaktu sa drugim narodima.

Selo **Mitrova** kod Tutina moralo je biti neko veće bogumilsko svetilište, što pokazuju nazivi nekih lokaliteta, humke i stara groblja. **Monah Bogumil** piše da su ovi krajevi **„gađali kamenjem"** pratnju sv. Save koja je prolazila od manastira Crna Rijeka, preko mitrovačkih predjela i dalje prema Rasu. U tutinskim i novopazarskim krajevima bogumilstvo je bilo

vrlo jako. To može biti povod da je Nemanja održao onaj sabor u **Deževi** – u srcu bogumilske populacije i gdje je „osudio“ bogumilsku jeres.

Takođe se može konstatovati da su i drugi lokaliteti sa ovim nazivom bili kultna mjesta posvećena **Mitri.** Štovanje vatre i danas je vrlo stabilno u narodu Sandžaka. Vatra se ne smije udarati motkom, u nju se ne smije mokriti niti pljuvati, ona se čuva (zapreće, zagrće), ako se preskače – to je da bi se pokazala snaga i hrabrost. Vatrom se noću rasteruju zli duhovi, plaši divina (vuci, medvjedi), ugarkom se probadaju nečastive sile, vatra je simbol kuće i čuvar kuće, praga, a ognjište je metafora doma i porodice...

U Sandžaku se na Mitrovdan pale **lile** (i kod muslimana i kod pravoslavaca; mada pravoslavni sveštenici to ne propagiraju). Na Mitrovdan se, sa lilama, dolazi pred bačije i dubiroge – kod glavne domaćice, pred mlekar, gdje ona djecu čašćava mlijekom (varenikom) i kajmakom. To je stari bogumilski običaj, a svakako, bio je i ilirski, s obzirom na njihovo glavno zanimanje (stočarstvo).

U krajevima na kojima se nalaze lokaliteti sa kultom **Mitre** očuvani su do sada nazivi mjesta iz vremena Ilira, Kelta, Arumuna (Vlaha), dakle predslavenski.

Na predjelima oko Tutina potvrđeni su mnogi lokaliteti sa objektima starih kultova: na brdu više Tutina, zapadno; na predjelu sela **Detane,** gdje se nalazi i jedan veći izvor (vrelo) rječice Vidrenjak. Atar sela **Detane** je potkovičastog oblika, zaklanja tutinsku dolinu od sjevernih pešterskih vjetrova, što je mogla biti i motivacija za ovaj naziv. Značenje riječi **detane** u rječniku grčkog jezika upućuje na postojanje zaklona, dakle prirodni **zaklon** od vjetrova.

***

Hidronim **Tronoša** (oronim Tronoša, rijeka Tronoša) evidentiran je na širem predjelu sela Lozna, niže Berana, u središnjem dijelu Bihora. Još jedna **Tronuša** nalazi se u zapadnoj Srbiji, sa manastirom **Tronoša.** I u ovom slučaju radi se o hidronimu, a po njemu je i lokalitet dobio ime, a takođe i manastir. Poznato je da su mnogi manastiri dobijali imena po lokalitetu ili po hidronimu, naprimjer: Dečani, Sopoćani, Crna Rijeka, Devič, Mileševa, i sl. Morfološki lik **Tronoša** nije motivisan manastirom niti kakvom građevinom već je menastir (građevina) motivisana imenom mjesta na kojem se nalazi. Ovaj morfološki lik može se razložiti na sekvence **Tro-noša.** Druga morfološka sekvenca (formant **-noša**) zasvjedočen je u strukturi **Ostronoša,** kao i u strukturi **Dinoša** (kraj u oblasti Tuzli južno od Podgorice), a može biti i u strukturi **Vrmoša** (kraj u sjevernoj Albaniji, prema Gusinju). Prvi formant **tro//di-** potvrđen je u likovima: Tro-noša, Di-noša, Tro-kus, Tro-jan kod Gusinja, može biti i Tri-glav... Zapaža se

da su ove strukture evidentne na prostorima prodora Kelta iz Podunavlja, preko sadašnjeg Sandžaka i dalje prema Jadranu. Lik **Ostronoša** svojim prvim formantom **Os-tro-noša** komparira sa oronimima **Ostros** (planinski predjeli istočno od Ulcinja, u Prokletijama), **Ostrog** (mjesto u Crnoj Gori na kojem je istoimeni manastir), **Osogovo** (planina), **Ošljak** (planinski predjeli na Šar-planini), itd. Toponimi (ojkonimi i hidronimi) ovakvih i sličnih morfoloških konstituanata vrlo su frekventni na arealima između rimskih i vizantijskih graničnih zona, zapravo baš tamo gdje su se Kelti mogli ukliniti. Zato se mogu posmatrati kao keltski morfološki slojevi, ili gotski, ali će prije biti da su oni ostali iza Ilira koji su naseljavali BiH, Sandžak (današnji), Zapadnu Srbiju, Crnu Goru – dakle visokogorske (alpske) oblasti.

Tronoša je prvenstveno hidronim, a služio je i kao motivacija za oronim, ojkonim. Ključ za onomastičku elaboraciju može poslužiti komparativni diskurs **Tronoša: Dinoša. Trojan** je planinski vrh kod Gusinja, jugozapadno, a **Trokus** je u istoj planinskoj prokletijskoj zoni.

Bliskost po formantima pruža i morfološki lik **Tvrdoš** (mjesto kod Pljevalja), kao i lik **Tvrdoševo** (mjesto u novopazarskom kraju). Svakako, radi se o mjestu na kojem je bila kakva građevina, možda kamenito utvrđenje koje su tu Sloveni zatekli i davali im imena po direktnoj motivaciji. Sloveni su rušili stare građevine, ali su mnogima davali imena prema njihovoj ranijoj funkciji.

Finalni formant **–oš** (može biti od **–oč**), je neslovenski. U ovom kontekstu su i formanti **–aš, -uša: Tvrdoš//Tvrdaš, Miraš, Miruša, Vajuša, Vrmoša, Tronoš(a)...**

Up. **Binjoš** (prez.), **Taraboš** (brdo kod Skadra).

Fonološko-fonetska elaboracija uvodi istraživača u predjele ilirskih govora (dijalekata), alb. jezika, keltskih govora, i dr. iz predslavenske epohe.

***

Gurdijelji je veće selo u Pešteri, sjeverno od Tutina. U ovoj oronimskoj strukturi prepoznaje se složenica **gur-dieli,** što označava krševit predio koji je osunčan većim dijelom dana, s obzirom na pogodnu geografsku ekspoziciju. Iz ilirskog (komparativnog i albanskog) morfološkog supstrata transformacijom morfema i supstitucijom fonema dobijen je slavizirani morfološki lik **Gurdelj//Gurdijelj.** Pretpostavlja se, pored ostalog, da su ovo ime selu dalji i kasniji doseljenici iz Klimanta ili Kuča. Ipak, ovom morfološkom liku kompariraju i likovi **Gurdić** (u Kotoru), **Gruža** (kod Dubrovnika, preko strukture **gurza(i) =** izvorčić).

***

Sjenica//Senica je gradsko naselje u Pešteri. Naziv ovoga mjesta je i danas predmet različitih diskusija i elaboriranja. Mile Nedeljković misli da je mjesto dobilo ime po leksemi **sijeno//seno,** što je narodna etimolgija. Međutim, to nikako ne može biti tačno. Ime ovog predjela je vrlo staro, predslavensko, i to keltskog porijekla. Predjeli se nalaze na glavnom pravcu prodora Kelta u trećem vijeku prije nove ere. To je pravac Singidunum – Sjenica – Sinjajevina – Boka Kotorska. U mnogim oronimima nalazi se sekvenca **si** (na početku riječi ili u sredini). Naprimjer: **Singidunum, Sava** (**si**-vav), **Sinica, Sinjajevina, Visitor,** moguće i **Smiljevica (Siljevica),** i sl. Ove toponimske strukture su, dakle, keltskog porijekla. Kelti su ostavili mnoge tragove na predjelima sadašnjeg Sandžaka, kao i na onima izvan ove regije. Stari toponomastički slojevi su se utapali jedni u druge: ilirski, keltski, romanski, arumunski, slavenski, turski... Potvrđena je simbioza formanata, pa je danas vrlo riskantno ulaziti u elaboriranje sa namjerom da sve bude riješeno.

U govorima mještana ovih krajeva čuje se i ikavski lik **Sinica** i ijekavski lik **Sjenica.** Istina, ove fonološke osobenosti mogle bi se tumačiti kao rezultat doseljavanja stanovništva sa ikavskih i ijekavskih područja Bosne i Hercegovine. Ali, postoje argumenti da je ikavski lik onaj **„stariji“** i da nije u pitanju refleks jata već sekvenca **si** (=vidjeti) iz keltskog jezičkog sistema.

Morfološki lik **Сьnica** (Senica) sa morfemom jata zasvjedočena je u Povelji kralja Dragutina u 14. vijeku. Kasnije je pročitano kao Senica, mada se smatra da je njena ekavska forma u sandžačke govore ušla iz susjedne srbijanske ekavske aree.

Treba reći, da je Sjenica locirana na uzvišenju koje dominira nad cijelom Pešteri, i dalje prema Zlataru, Ivanjici, novopazarskom kraju... To je svakako bila motivacija da se ovo mjesto tako imenuje od strane Kelta koji su tu stizali. U prijevodu ovo bi moglo biti **Vidikovac.** A ta se semantema nalazi i u sadržajima drugih sličnih toponima keltskog porijekla.

Danas u narodnim govorima Sjenice i okoline dominira forma **Sjenica.**

Ovom (keltskom) diskursu pripadaju i toponimske strukture **Sipanje** i **Sinokos** (lokalitet na predjelu Sipanja). I u strukturama ovih toponima sadržana je sekvenca **si.** Što se, pak, tiče mikrotoponima **Sinokos,** i mi smo ranije bili mišljenja da je ovdje sačuvan „nekakav“ raniji ikavski refleks (ostatak ili nekakva sekundarna pojava). Danas to svoje mišljenje korigujemo i potvrđujemo da se radi o keltskom supstratnom morfemu.

Nije jasna struktura u ojkonimima **Sipanje, Tucanje, Hazane.** To su imena sela u Gornjem Bihoru, na pravcu prodora Kelta, pa se može pretpostaviti njihovo keltsko porijeklo. Kasniji slovenski likovi mogli su

imati posesivno značenje i strukturu posesiva starije jezičke epohe, sveslavenske: **Sipanjь, Tucanjь, Hazanjь** (sa poluglasnikom u finalnoj poziciji). Analogno ovome je **Ivanjь** (Ivanje). Ne bi se moglo reći da su u bazama ovih toponimskih likova antroponimi (eponimi) već bi mogla biti neka drugačija motivacija kojoj se danas ne prepoznaje trag.

***

Boroštica je veća vertikalna pećina na predjelu Ostronoša, kod Šipovica. Ovdje preko zime napada dosta snijega, koji se zaledi i traje preko cijelog ljeta. Narod, prvenstveno čobani, koriste se ovim nanosom snijega koji otapanjem daje vodu za piće i za stada. Snijeg sijeku sjekirama, iznose ga iz pećine i stavljaju u korita načinjena za tu svrhu.

Etimološka elaboracija ove morfološke strukture ukazuje na njen semantički sadržaj. U alb. jeziku leksema **bora** znači **snijeg**, pa speleonim **Boroštica** znači **sniježnica.** Tako, u ovom morfološkom liku stoji ilirska baza **bor-** i slavenski finalni formant.

U Bihoru je i planina **Bor**, a nije obrasla četinarima. Čini se da bi i ovaj oronim mogao biti ilirskog porijekla. Više Plava postoji planinski vrh **Maja Borit** i planina **Bor,** a geološki se sastoji samo od litica i kamenih vrhova. I za ovaj širi predio može se reći da nosi ime iz daleke (ilirske) prošlosti i ilirskih onimijskih supstrata.

(Up. i **Borjanica,** rijeka u Bihoru).

***

Toponimske baze **ljub-** vrlo su zastupljene u Sandžaku, tako i na širim prostorima Balkana, odnosno na prostorima nekadašnjeg Ilirika.

Ovu strukturu objašnjavamo prvo na primjeru **Ljubivoda** – toponim na predjelima (atarima) sela Šipovice, u Bihoru. U toku onomastičkih istraživanja koje je organizovala SANU, zabilježili smo veliki broj toponima (ojkonima i oronima) na ispitivanim terenima, a analogno i na drugim terenima izvan Projekta. Ovdje ćemo priložiti sve relevantne morfološke likove sa ovim i sličnim (supstituiranim) bazama. Naprimjer: **Gornje Ljubinje** (selo u Prizrenskoj Župi), **Donje Ljubinje** (selo u Prizrenskoj Župi, pored gornjeg toka Bistrice), **Ljubenić** (selo kod Peći), **Ljubovo** (selo kod Pećke Banje), **Ljumbarda** (selo kod Dečana), **Ljumbardske planine** (planinski tereni zapadno od Peći), **Ljubinje** (gradsko naselje u Hercegovini), **Ljubovija** (oronim, ojkonim) na Tari, u Zapadnoj Srbiji), **Ljubičevo** (mjesto u Srbiji), **Ljuboten** (planinski vrh na Šar-planini, u Makedoniji), **Ljuban** (planinski vrh više Andrijevice), **Ljubljana** (glavni grad Slovenije), **Ljubljanica** (rijeka koja teče kroz Ljubljanu), **Lubnice** (kod Berane), itd.

Opšta karakteristika svih ovih toponimskih likova je da su to tereni na kojima ima vode, dakle podvodni tereni. Oni su bili motivacija za najstarije naseobine (privremenog karaktera), prije svega one stočarske, a zatim i one agrarne. Ovi, zajednički, formanti **ljub-** u svom semantičkom polju sadrže značenje terena na kojem koegzistiraju pašnjaci i voda. U alb. jeziku prepoznatljiv je apelativ **ljum-bin** = pašnjak, lokalitet oko vode, pored vode, više vode.

U zaključku diskusije o ovim toponimskim likovima, potvrdno se može reći da pripadaju opšteilirskom jezičkom supstratu, dakle sloju toponima iz predrimskih osvajanja ilirskih teritorija (za vrijeme Oktavijana).

Toponimskim strukturama ovoga tipa kasnije su se „dodavali" medijalni ili finalni formanti romanskog ili slavenskog morfemskog sustava. Osnovna leksička struktura **ljub-** očuvala je prvobitni semantički sadržaj. Međumorfološka i semantička distinkcija su vrlo rijetke pojave. Uvijek su u sinhroniji sa prvobitnom bazom i njenom motivacijom.

(O etimologiji ovih toponomastičkih struktura pisali smo i ranije, i objavljivali u raznim (sandžačkim) zbornicima sa simpozijuma i kongresa onomastičara, dijalektologa, folklorista...

Elaboracija ovih, i drugih frekventnih morfoloških formanata, upućuju na zaključke da su na prostorima nekadašnjeg Ilirika sačuvane mnoge morfološke, fonološke i sintaksičke strukture (sintagme) ilirskog porijekla, adaptirane jezičkim sistemima kasnijih doseljenika na prostore Ilirika.

***

Čampari//Čanpari su vrlo diskutabilna toponomastička struktura. To je, danas, zaselak sela Korita, u Bihoru, a to je i mikro etnonim – u funkciji prezimena i u funkciji etnonimske semiotike. Čampari su, u ovom kontekstu, i mještani sa drugačijim prezimenom. Čampari su mještani „pravoslavne" vjere, ali ipak sa nekim specifičnostima koje se mogu definisati kao „starije" i za koje se može reći da su iz konteksta **bogumilskog i vlaškog (arumunskog)** konfesionalnog diskursa. Njihovi običaji još nisu istraženi, a u mnogim varijantama distantni su od onih „pravih" pravoslavnih. Njima su vrlo bliski, po vjerskoj kulturi i po imenoslovu, stanovnici oblasti Đaloviće (naseljeni oko Đalovske rijeke i Đalovskih pećina). Na ovim, đalovskim i koritskim predjelima, po Ostronoši, Dupljacima, Moravcu, Đerekarima, Buđevu u Pešteri – nalaze se vrlo stari oblici reljefa na kojima su bili „nekakvi" sakralni „stari" objekti: mogile (gomile), groblja, svetilišta za razne obrede i kultove. I danas je vrlo stabilan **kult vode, kult vatre,** kult prema domaćim životinjama, kult proleća i sunca, kultovi iz diskursa umrlih, **kult kuće** (doma) i porodice. Sudeći po još prepoznatljivim starim obredima i običajima, imenskim ba-

zama, naseobinama i njihovim tipovima, po sakralnoj kulturi, i sl. – može se konstatovati, iako uslovno, da je ova populacija proistekla iz one vlaške (arumunske), a možda i iz one starije – ilirske. U jeziku (govoru//dijalektu) ove populacije sačuvane su i mnoge riječi i njihovi oblici vlaško-ilirskog specifikuma. I sama riječ „čampari“ // „čampar“ omeđena je izoglosom nevelikog dijapazona, a znači neku vrstu kalupa za pravljenje opanaka. Ova leksema zasvjedočena je u polimskoj zoni Sjeverne Crne Gore. U ovoj oblasti zasvjedočena su i mnoga neslovenska prezimena: **Bubanja** (i etnonim **Bubanje**), (up. **Babun(i), Femić** (i etnonim **Femići//Krš Femića**), **Šćekić, Đalović** (i etnonim **Đalovići**), **Šebek** (jedna kuća u Zatonu). Za ove **Šebeke** se pripovijedalo da su arumunskog porijekla, a tako se pripovijeda i o **Dangubićima,** kao i o **Jankovićima** u Šibljaku i Hranojevićima (oronim i ojkonim)...

Ukoliko ovakve prezimenske forme imaju formant **–ić** u finalnoj poziciji, onda je to novija morfološka pojava.

Struktura **Femić** u svojoj osnovnoj morfemi sadrži žensko ime **Fema,** tipično za arumunski antroponimski sistem. Prezime **Bubanja** je diskutabilno. Čini se da je nastalo prema toponimskoj semantici **Bubanje.** U ovom diskursu, treba reći da se na predjelu sela Godijevo nalazi mikrotoponim **Bumbaloz//Bumbalos** koji označava lokalitet u strani, krševit i sa potocima koji se u vrijeme kiša pretvaraju u bujice. Dakle, u sadržaju su elementi: krševite strane, vododerine, poneka lazina... I predjeli regije **Bubanje,** po lijevoj strani Lima, su u stranama, ispresijecani potocima.

(Up. **Bubanj potok** kod Beograda, i prezime **Bubalo** u Kraljevu).

U padežnoj paradigmi biće: Bubànje, Bùbānjā, Bubànjāmā... (dakle, pluralna struktura). Analogno je i: Hazàne, Hàzānā, Hazànima... Međutim, biće: Tucànje, Tucànja, Tucànju... Sipànje, Sipànja, Sipànju... (singularni oblici).

***

Šumajlija je predio između sela Stubo i sela Godijeva i Šipovice. Može se komparirati sa **Šumadija,** što upućuje na reljefne razlike, ne na prisustvo velikih šuma. Čini se da se ovim strukturama upućuje na nešto čega ima mnogo, osobito bazom **šum-** koja je zasvjedočena u alb. jeziku. Takođe je moguće da je ova baza ilirskog ili keltskog porijekla.

Treba reći, da je Zapadna Srbija i danas „pokrivena“ toponimima ilirskog i keltskog porijekla. U ovom kontekstu i romanskim (latinskim) slojem, kao naprimjer: **Ursule** (selo sjeverno od Sjenice), **Ninaja** (planinski vrh na Goliji, zapadna ivica Pešteri; snježni vrh ili snježna planina), **Giljeva** (planinski predjeli na Goliji), **Melaje** (selo na Pešteri), **Kalipolje** (selo na Pešteri), **Pešter//Peštera...** Ipak, treba reći da svi ovi toponimi nisu elaborirani i da pripadaju sloju ilirskih, keltskih i latinskih supstrata.

***

Milješi je selo između Priboja i Prijepolja. Ova se struktura dâ komparirati sa sljedećim toponimskim likovima: **Mileševac//Milješevac** (oronim na planini zapadno od Peći), **Milješevački potok** predio na Milješevcu (šuma i potok), **Maljiševo** (selo i širi predio na Kosovu), **Maljižgan, Maljeviće** (selo i šumski predjeli u Rugovi, zapadno od Peći). **Mileševo** (predio sa istoimenim manastirom u Donjem Polimlju, niže Prijepolja), i sl. U ovaj kontekst mogla bi se, uslovno, pretpostaviti i elaboracija „udaljenih" struktura **Šumadija, Šumajlija,** ako bi se posmatrale po strukturi diobe na morfološke sekvence: **šum-malj...** preko kojih je formirana struktura **šumad-ija, šum-ajlija...** Naravno, bilo bi dosta rizika dokazivati komplikovanu supstituciju u sferi vokala i konsonanata ovih toponimskih transformacija.

Miloševo, kod Vučitrna nije u diskursu prethodno evidentiranih toponomastičkih struktura. Ono je novijeg datuma, kao **Lazarevo, Obilić, Devet Jugovića,** i sl.

Takođe, valja reći, da **manastir Mileševo** ima ime ne po antroponimu već po imenu mjesta (dakle, po toponimu).

Toponimski likovi sa bazom **mil-//milj-, malj-** svako su ilirskog porijekla, čija je semiotika jasna – označava šumovite predjele ili one na kojima su bile šume.

Milošev do i Miloševka (rijeka) su u široj zoni sela Komarani, kod Prijepolja. Njihove toponimske baze imaju istu strukturu i značenje kao one u elaboriranim likovima ovoga diskursa.

Up. **Maljeviće** (selo u Rugovi), **Maljović** (crnogorsko prez.), **Malja** (alb. prez), **Maljen** (planina kod Aranđelovca), i dr.

***

Karan//Karanski krši je predio na ataru sela Crniš, niže Berana. Nije jasna etimologija ovoga oronima. Može se komparirati sa **Karanovac** (raniji naziv Kraljeva). Međutim, reljef ova dva naziva ne daje sigurne ključeve za elaboraciju. U svakom slučaju, čini se, da je krševitost terena mogla biti motivacija. Oba toponima upućuju na stariju slojevitost, i svojom izoglosom mogli bi pripadati ilirskom supstratu.

U strukturi **Karanovac** nije sporna identifikacija drugog dijela kompozita – ona je jasna, morfološki prepoznatljiva i tipična za mnoge ojkonime. Ovdje je, danas, urbanonim, nastao iz starijeg ojkonima.

***

Jagoče je selo niže Berana, kod Lozne. O toponimima sa morfološkom sekvencom (finalnom ili medijalnom, bilo je diskusije kod toponima **Bioča//Bioče** u ovom radu (v. Bioča). Toponim sa sličnom bazom

(Jag-) nalazi se u blizini Dečana, kao **Jagoz** (koji ne imenuje selo već jedno dugačko brdo krševitog sastava. I teren sela Jagoča je, po reljefu, sličan Jagozu. Kod oba toponima pažnju privlače finalne sekvence **–oč-//oz,** koje su morfološki mogle biti zajedničke, ali je kasnije u njihovoj fonološkoj strukturi supstitucijom nastala izmjena elemenata **oč//oz.** Ove supstitucije su starijeg fonološkog porijekla, najvjerovatnije iz ilirske jezičke situacije.

Morfemi **–oč, -oz** (možda i **–ač,** u liku **Mohač,** u Mađarskoj), svako pripadaju starom morfemskom kapitalu ilirske toponimske lingvistike.

Up. i **Miroč** (u Rumuniji, planina).

U ovom kontekstu može biti zanimljiv, za elaboraciju, i prvi kompozit u strukturi toponimskog lika **Jagodina (Jag-).**

Up. **Jagrež** kod I. Pašića,...).

***

Na predjelu sela Komaran, kod Prijepolja, evidentiran je toponimski lik **Molon.** Na predjelima ovoga kraja zabilježeno je više toponima neslovenskog porijekla: **Sopotnica, Medane, Kaćevo, Sedovo, Taševo, Kostica,** ime sela **Komarani...** Svakako, oni pripadaju nekom starijem sloju i lingvističkim resursima nastajalim u davna vremena i kasnije prilagođavanim jezičkoj prirodi novih doseljenika.

Struktura **Molon** ima adekvatnu strukturu u alb. **mola** (jabuka). Nije potvrđeno da bi ova struktura mogla biti apelativ za **Molon.** Nije takođe potvrđeno da li bi struktura **mulin** (mlin) mogla biti apelativ ovoga toponimskog lika. Neproduktivnost formanta **–on** skriva rješenje ovoga problema.

(Up. **Molić** selo kod Junika, **Motovun** – u Istri, **Molat –** ostrvo na Sjevernom Jadranu, **Moldavija –** država).

***

Sopotnica je rječica i predio oko nje kod Komarana, niže Prijepolja. **Sopot** je selo, izvor rječice, krševit predio kod Jezera Radonjić, kod Đakovice. **Sopoćani** su manastir kod Novog Pazara, na predjelu **Sopoćani** i rijeci **Sopotnici.** Ovi toponimski likovi javljaju se kao hidronimi i kao oronimi, što upućuje na zaključak da je reljef bio motivacija za ove nazive. S obzirom na izoglosu njihovog rasprostiranja, čini se da su ilirskog porijekla, sa kasnijim slovenskim dodacima u finalnoj poziciji (finalni morfemi).

Opisno, etimološki ključ pokazuje da je u pitanju krševit predio kroz koji protiče rječica ili potok, a tu je i izvorište nekog hidronima.

Nije potvrđeno da li morfema **so-** ima kakve fonološke spone sa morfemom **su-** i pod kojim bi se fonološkim uslovima tu mogla vršiti vokalska supstitucija.

U Sandžaku, kod Prijepolja, evidnetiran je ojkonim **Sutivan,** koji pokazuje antroponimske karakteristike kao **Supetar.** Međutim, ima i drugih razloga da u semantičkom sadržaju toponima nije antroponimska pretpostavka već neki drugi apelativni lik, kao naprimjer: **Sutjeska//Sućeska, Sutomore,** i sl. Možda i **Subotica.** U strukturi **Supetar** nije antroponim Petar, već **petar** (kamen). Kompozitni dijelovi ovih struktura pokazuju romanske jezičke karakteristike. Inače, raspoređene su na pravcima prostiranja rimske uprave poslije pada Ilirika pod rimsku vlast, poslije Oktavijanovih osvajanja.

(Up. **Sugubine, Sušak** – kod I. Pašića).

Valja zapaziti, da su ova mjesta bila kultnog karaktera, a i danas se ovdje njeguju neki stari kultovi.

***

Niš je predio (oronim) i selo (ojkonim) na planini Rogozni, južno od Novog Pazara. Reljef je u stranama, sa puno pašnjaka koji u vrijeme ljetnjih vrućina liče na **„crnokrpe“** izazvane sušom. Nije poznato u kakvoj je semantičkoj vezi sa **Nišom** u Istočnoj Srbiji. Svakako je vrlo stari romanski toponomastički supstrat. Motivacija za ime ovog mjesta skrivena je, s obzirom na diferentnu motivaciju carskog grada **Niša (Naisus).** U svakom slučaju, elaboracija ovoga makrotoponima je od značaja za historiju i historijsku onomastiku – za rasprostiranje rimskih teritorija i rimskih lingvističkih spomenika.

Ovi predjeli imaju sjeveroistočnu geografsku ekspoziciju. Takođe, valja reći, na ovim predjelima bila je vrlo raširena bogumilska populacija, u vrijeme kada je Sava Nemanjić sa pratnjom prolazio prema Sopoćanima, kako o tome govori i **Bogumil Monah** u djelu **„Žitije sv. Save“.** Sava je ovuda prolazio, putujući iz manastira Crna Rijeka. Nije naišao na dobar prijem lokalne populacije. Čak, piše Monah Bogumil, njegova pratnja **gađana je kamenjem.** Sava se ovuda vraćao iz niškog kraja, poslije misterioznog ubistva neposlušnog velikaša Streza (v. Monah Bogumil, „Žitije sv. Save“).

Potvrda o bogumilima u ovim krajevima ima na mnogim mjestima, gdje su bogumili njegovali svoje stare kultove, zatim su tu i sakralni objekti (humke, crkvine, gradine...). U ovom kontekstu, treba, afirmativno reći, da mnoge **crkvine po Sandžaku** ustvari nisu pravoslavne već su to bila bogumilska kultna i obredna mjesta. Pravoslavlje ih je rušilo i od njih su danas one brojne mogile (gomile) i rastureno kamenje po cijelom Sandžaku. Pravoslavni sveštenici ih nikada nisu obnavljali, niti su na tim mjestima podizali nove crkve, **jer su ta mjesta anatemisana kao jeretička.** Ni kamenje sa tih zidina nije uziđivano u nove crkve već je njima popločavan put na nekim lokalitetima. Ta stara bogumilska sakralna mjesta

nalaze se, još dobro vidljiva, u selu Brankoviće kod Bijelog Polja, u selima Laholo i Žurena, na predjelu sela Kamine i na susjednom oronimu Hranoje, više Zatona, na lokalitetu Vilje kolo, više Kamina (Komina), na lokalitetu Vitače, više Obrova, kao i po selima Gornjeg Bihora. U selu Godijevu to je sakralni lokalitet **Cekule,** gdje se prepoznaje stara gradina i staro groblje, a o njima ima mnogo legendi u ovim krajevima. Širi lokalitet ovdje naziva se i **Hrvacka,** a jedno selo u Srednjem Poibarju naziva se takođe **Hrvacka.** Nema nikakvih dokumenata niti pisane niti materijalne kulture da su ovdje nekada mogli živjeti Hrvati. Naprotiv, ovdje se ovo moglo sve odnositi na prisustvo bogumila, možda bosanskih katara prognanih iz zapadnih krajeva, pripadnika **Krstjanske crkve.** Ovo se mjesto, alternativno, naziva pored **Cekule** još i **Crkvina.** Indikativno je, da se kod Cetinja nalazi mjesto **Ceklin.** Tamo je i ona **Vlaška crkva,** u široj geografskoj regiji.

***

Strujići su mjesto (selo) u opštini Pljevlja. Ovaj toponomastički lik elaborirao je I. Pašić u djelu „Predslavenski korijeni Bošnjaka". Komparativno, sa ovim likom stoje **Strojnica** (ojkonim) i **Strojilo** (staro ilirsko//vlaško muško ime.

Up. **Strojtanica** (u D. Bihoru, kod Prijepolja).

Nije jasno da li sa ovim likom može biti ikakve fonološko-morfološke, kao i semantičke, povezanosti ime sela **Zaostro,** niže Berana, koje se nalazi na izlazu iz klisure **Tivran.** Komparativno, bazu **stru-** ima i makrotoponim **Strumica,** u Makedoniji. Na grupu suglasnika **str** upućuje i morfološki lik **Bistrik** (oronim, više Sarajeva). Takođe bi se pod ovu odrednicu mogla dovesti suglasnička skupina **str** u hidronimu **Bistrica** (preko pretpostavljenih sekvenci **bi-str-ica** (od **bi-storm** – moguće keltskog porijekla). U ruskom **bistroj** znači **brz.**

Čini se da su motivacija za ove morfološke (toponimske) strukture bili strmi reljef, prisustvo vode, krševitost reljefa. Takvog je karaktera teren kroz koji teku brze rijeke, brzave, bistrici...

***

Tivran je dubok kameni usjek, klisura, niže Berana. Prema nekim istraživanjima to je ostatak iz doba Rimljana, zapravo romanski toponomastički relikt, čije je značenje **vrata, izlaz, prolaz.** Kroz ovaj tijesnac protiče rijeka Lim. Voda je ovdje, mjestimično, vrlo duboka – zadržava se u kamenim sifonima i kazanima, ponegdje je brza i bukovita – što ovom predjelu daje osobit izgled. Iznad ovih vodenih vitlova i ponora nalaze se vrlo visoke i oštre litice sa puno pećina i slapova.

Nije potvrđeno, niti diskutovano, u kakvoj i kolikoj morfološkoj sponi mogu biti likovi **Tivran, Tivoli** (kod Rima), **Tivoli** (kod Ljubljane), **Tivat** (na Crnogorskom primorju).

U narodnom govoru okoline Berana čuje se i morfološki lik **Tifran.**

***

Laholo je selo na predjelu opštine Bijelo Polje, istočno. Ovaj lik smo elaborirali više puta i rezultate objavljivali u raznim časopisima.

Uspostavljali smo moguće morfološke sličnosti, i bazične bliskosti, sa ojkonimom **Veliko Laole** u Istočnoj Srbiji, **Vlahovi** (planina zapadno od Rožaja), **Stari Vlah** (planinski predjeli u Pešteri), **Vlah** (predjeli sjeverno od Bijelog Polja), **Vasojevići** (veća oblast u Sjevernoj Crnoj Gori), **Vlaške livade** (u Gori, na Šar-planini), **Vlaška i Karavlaška** u Rumuniji, **Vlašić** (planina u BiH), **Vlah** (etnonim), **vlasi, vlah** (apelativi, oznaka za konfesionalnu pripadnost populacije arumunskog porijekla)...

Elaboracija ovih toponomastičkih struktura je jasna. Morfološki lik **Laholo** dobijen je gubljenjem sekvence **vь-** u početnoj poziciji etnonima **Vlah** (od Vьlьhь) – dakle, poslije gubljenja i devokalizacije poluglasnika. U strukturi **Laole** medijalno **h** je neutralisano. Finalni formanti **–lo, -le** dobijeni su analogijom, prema drugim imeničkim likovima.

Lik **Vasojevići** dobijen je od pluralnog oblika **Vlasi,** gubljenjem sonantske foneme **l** u inicijalnom slogu.

Drugi likovi iz ovoga diskursa su rezultat morfoloških procesa.

***

Oronimi **Koz'i brijeg** (više sela Laholo) i **Pas'i vrh** (planinski vrh istočno od Plava) su specifičnost za dijalektologiju regije na kojoj se nalaze. Naime, ovdje su evidentne foneme, **z', s'** karakteristične za neke druge crnogorske govore. Lingvista **Vojislav Nikčević** unio je i ove dvije foneme u svoj **Pravopis** i u svoj **„Bukvar“** kao ravnopravne sa onim drugim (vukovskim) fonemama.

***

Gurikuće//Kurikuće su ime sela zapadno od Berana, prema Bjelasici. Ovaj toponimski (ojkonimski) lik takođe je morfološki i semantički jasan. Predslavenskog je porijekla. Označava predio na kojem su stijene, crvene stijene, pa u prijevodu treba da ima sintagmatsku strukturu **Crvene Stijene//Crvene stijene.**

Predslavenskih (iliro-vlaških) supstrata ima i na drugim dijelovima Bjelasice i cijelih Vasojevića. Na Bjelasici je evidentiran sintagmatski lik **Bardov do,** što je naziv najvjerovatnije po apelativu **bardh** (bijel, bijeli ovan) ili po imenu **Bardh** (ime nekog Vlaha, ili nekog Ilira).

***

Materidža je oronim zabilježen na predjelu Donjeg Bihora. To je veliki krševit i zaravnjen vrh, istočno od vrha Kurilo. Komparativnom elaboracijom morfema potvrđuje se predslavensko porijeklo ove strukture. **Materuge** su ojkonim kod Prijepolja, **Mataruška Banja** je ojkonim kod Kraljeva. Najvjerovatnije su na ovim terenima živeli **Mataružani** – staro balkansko pleme, koje je asimilacijom nestalo sa ovih regija, ali su iza njega ostali nazivi nekih mjesta – danas latentni u drugim strukturama. Up. i prezime **Mataruga** (u Pančevu).

Finalni formant **–dža** zasvjedočen je u sljedećim toponimskim strukturama: **Bandža** (rijeka u Bihoru), **Bundža** (rijeka na Kosovu), **Vrmdža** (ojkonim kod Sokobanje, krševit predio), **Ilandža** (veće mjesto u Rumuniji, ovdje je rođen M. Crnjanski).

Morfološka sekvenca **mat** i finalni formant identifikuju ove likove kao neslovenski morfološki materijal. Najvjerovatnije će biti vlaškog porijekla. Evidentan je u oblastima na kojima su Vlasi bili vrlo gusto naseljeni.

***

Skakavac je zaselak većeg sela Zaton, na zapadnom kraju sela. Nalazi se više Lima, u strani, ima južnu ekspoziciju. **Skakavči** je oronim-hidronim na Prokletijama, više Gusinja, kod sela Vusanje. Ova dva morfološka lika svakako imaju i semantičku bliskost, kao i porijeklo. Struktura **Skakavac** ne stoji u vezi sa nekim skokovima vode, vodoskokom, mada je moguća i asocijacija sa brzim tokom Lima na ovom lokalitetu i dalje prema Ribarevinama. Ovaj lik je svakako slaviziran, za razliku od onoga na Prokletijama.

Toponim **Skakavči** u narodu ima i alternant **Syri Skakavči** (sa značenjem **Gorske oči; Gorske oči** su vrlo čest naziv hidronima na Prokletijama, Zlatiboru i dr.).

***

Bihor je vrlo visoko brdo više Lozne, zapadno od Berana. Po njemu se i cijela oblast od Berana do Bijelog Polja naziva Bihor (Gornji Bihor i Donji Bihor).

Ovaj oronim je svakako ilirskog porijekla. Elaboracijom se može razložiti na dva formanta: **mbi-gur,** što bi moglo označavati ime nekog objekta na vrhu (**mbi-gur = na kamenu**). Ovdje je nekada bio stari ilirski grad (kastel, kameno utvrđenje). Još se dobro prepoznaju zidine te kamene građevine. Ovo mjesto je bilo i kultnog karaktera. O njemu ima, u narodu, još i danas puno legendi (legende o mjestima). Objavljivali smo ih u raznim časopisima i u kontekstu raznih naučnih radova. Najzanim-

ljivija je ona **legenda o Prokletoj Jerini** i turskom (negdje i austrijskom) oficiru koji je zauzeo ovo utvrđenje služeći se lukavstvom (sličnim onom o Odiseju pri zauzimanju Troje; dakle, antički motiv presađen na legendu o Bihoru).

Tokom onomastičkih istraživanja na Šar-planini, u selu Restelica evidentirao sam i jedan mikrotoponim **Bigor.** To je mjesto u strani, u kojoj je zastupljen kameniti materijal – kamen mekiš. Analogno ovome oronimu, u Makedoniji se nalazi mjesto **Bigor,** na kojem je poznati **Bigorski manastir.** Analizirajući prostor na kojima se ovi toponomastički likovi nalaze, dakle omeđenost izoglosom, vidi se da su to nekada oblasti na kojima su živjeli Iliri, pa se porijeklo ovih toponima može smatrati ilirskim.

***

Kostiće su veće selo niže Materidže, u Donjem Bihoru. Postoji lokalno mišljenje da je selo dobilo ime po nekadašnjem stanovnicima čije je prezime bilo **Kostić,** što je narodna etimologija, ali je sve drugačije – sa aspekta naučne etimologije.

Kostiće je predio u strani, ima južnu ekspoziciju, ima veliko vrelo više sela, u podnožju Materidže. I na drugim terenima ovoga sela ima dosta izvora, koji izviru ispod stijena i u vrhu potoka brzaka. Komparativno, morfološki, sa ovom strukturom stoji lik **Kostenica,** u širem Bistričkom regionu, selo na izlasku **Kosteničke rijeke** iz **Đalovske klisure.** Sve je ovdje u znaku vode i kamena. **Kostiće i Kostenica** su zaista dva toponimska lika bliske strukture i semiotike. Nalaze se na pravcu prodora Kelta, što bi moglo biti da su ove dvije strukture keltskog porijekla. Međutim, ima više razloga da one budu vlaškog ili ilirskog. **Kostur** je toponim zabilježen u Grčkoj (up. Mina od Kostura). U Srbiji je zasvjedočen toponim **Kosjerić** (u oblasti Užica). Čini se da bi ovi likovi mogli biti i grčkog porijekla. Nalaze se na distanci dopiranja grčkog kulturnog uticaja. U Hrvatskoj je zasvjedočena **Kostajnica,** što ovu izoglosu proširuje i prema zapadu, dakle prema prodoru Kelta sa sjevera, iz Podunavlja, u 3. vijeku. pr.n.e.

Baza **kost-** evidentna je i u engl. jeziku, u liku **koast** (obala), što se čini da je došla iz keltskog jezika i u ove krajeve (balkanske).

Selo **Kostiće** bilo je u vrijeme dolaska Slovena vlaška naseobina, i dugo je zadržala takav etnički sastav. Materidža i njeno vrelo bilo je vlaški kultni lokalitet. Na predjelu sela **Kostiće** i sela **Dubovo** ima vlaških nekropola, u **Laholu** takođe, ima i „duvarina“ i „crkvina“ vlaškog porijekla. U dijalektu stanovništva ovih krajeva ima puno vlaških jezičkih ostataka, zatim u imenima ovaca, pasa, i dr. životinjskih vrsta. Ima ostataka u narodnim obredima, u seoskoj arhitekturi i u nazivu objekata za stoku.

Na ovoj regiji su u kontaktu (geografskom) toponimi: **Kostiće, Laholo, Žurena, Galačar, Materidža, Kratina** (up. sa Kradenik), **Srakova livada** (od svračak = naziv ptice slične svraki), **Đelošev gaj, Kaševare,** itd.

Ovi toponimski resursi upućuju na vlaško prisustvo u predslovenskoj eposi, koje se održavalo i kasnije vrlo dugo, čak i do današnjih dana.

***

Vitače su veće selo na istočnoj strani Obrova, kod Bijelog Polja. U mnogim elaboracijama strukture **Obrov** utvrđeno je da je ova morfološka leksema keltskog porijekla. U ovaj resurs svakako bi mogli ući i sledeći toponomastički likovi: **Odrin** (selo na južnom kraju Obrova), **Odojevci, Okose, Opave, Osenica, Otes, Oholje** – toponimi zasvjedočeni u novopazarskom kraju. Danas je teško prepoznati šta je ilirsko a šta keltsko nasljeđe jer su se toponimske strukture iz predslavenske epohe izmiješale (izmiješali su se njihovi formanti: baze, sufiksalne morfeme; izvršene su mnoge fonološke supstitucije u kontekstu morfema u svim pozicijama).

Toponimske strukture sa bazom **vit-** vrlo su rasprostranjene: **Vitina** (ojkonim na Kosovu), **Vitomirica** (ojkonim kod Peći, na Kosovu), **Vitina** (ojkonim u Hercegovini), **Vitanovci** (ojkonim u Zapadnoj Hrvatskoj), **Vitas** (ojkonim u novopazarskom kraju). Toponimi sa ovom bazom označavaju mjesto koje je **blagog nagiba,** dalje nagnuto na jednu stranu. Teren sela **Vitomirica** nagnut je prema istoku, pa voda teče prema Bijelom Drimu; teren sela **Vitače** nagnut je prema jugu, pa voda teče potocima prema Limu. (Up. **Vitrovica** – na Mlavi).

Morfološki lik **Vitače** ima promenu po pluralnoj paradigmi: Vitàče, Vìtačā, Vitàčama... Tako je i kod sljedećih struktura: Kostiće, Hazane, Rožaje... i sl. Vrlo su rasprostranjeni toponimi ove kategorije, imenički likovi sa formantom **–e** u finalnoj poziciji koji imaju **promenu pluralnog tipa,** što upućuje na njihovo neslovensko porijeklo.

***

Lozno je toponim zasvjedočen u novopazarskom kraju. Izoglosa koja obuhvata toponime ove kategorije nalazi se uglavnom na pravcu prodora Kelta: **Loznica** (u Zapadnoj Srbiji), **Lozna** (veće selo kod Berana), **Loznice** (selo niže Bijelog Polja).

Za identifikaciju semantičkog sadržaja ovih toponimskih struktura, može biti korisna deskripcija reljefa **Lozne** niže Berana. To je dugačka dolina, delimično stiješnjena brdima, kroz koju teče rijeka Lješnica. Pri ušću ove rijeke u Lim ovaj se reljef proširuje i sjedinjuje sa nešto prostranijom dolinom toka rijeke Lim prema Bijelom Polju. Dolina i rijeka Lješnica vijugaju svojim provlačenjem između brda. Elaboracijom mor-

foloških struktura **Lozna, Lećevište** (kod Bijelog Polja), **Lješnica** (rijeka) prepoznaje se fonološka i fonetska bliskost morfema **loz-, leć-, lješ-.** Njihova fonološka distinkcija uslovljena je semantičkim sadržajima rezultiranim reljefom i prirodnim objektima (tokovi vode, bregovitost terena, dužina terena u porečju, mjestimično krševit predio, i sl.).

Svakako, derivativnost baza ovih toponimskih struktura (hidronim, toponim) rezultat je supstitucija u oblasti fonetike i fonologije jezikā narodā koji su, motivisani reljefom, davali imena rijekama i predjelima.

Potvrdno se može reći da su ovi toponomastički likovi predslavenski. Zasvjedočeni su na pravcu prodora Kelta iz Podunavlja kroz središte Balkana. Njihovo značenje je prepoznatljivo: odnosi se na vodni tok i na specifičnost reljefa oko vodnih tokova.

***

Vidova je mjesto u novopazarskom kraju. Ovakve strukture nisu frekventne na teritoriji današnjeg Sandžaka. Nije elaborirano u kakvoj vezi može biti sa strukturom **Vidin** u Bugarskoj. Na Kosovu je evidentiran lik **Vidanje,** kod Kline, u Metohiji.

Svakako su ovi toponimi u vezi sa starim kultovima. Na predjelu sela Vidanje nalazi se prostrano groblje, koje je pripadalo nekom narodu iz predslavenske epohe. Na ovom lokalitetu rastu jorgovani, u izobilju, pa narod ovo sakralno mjesto naziva **Jorgovani.** Pripovijedaju da su ovdje sahranjeni nekakvi divovi. Ploče na grobovima su dugačke i široke, bez natpisa i reljefa. Groblje nije hrišćansko, već je pagansko, što potvrđuje njihov raspored i okrenutost prema stranama svijeta. Hrišćanski sveštenici (pravoslavni i katolički ne dolaze ovdje, ignorišu pagansku pripadnost ove sakralne aree, čak i u širem smislu. Pripovijeda se da je ovo groblje nekakvih divova i zmajeva, koji su letjeli iznad ovih krajeva u vrijeme vremenskih nepogoda (kiša, suše, oluja, grada, snijega, poplava).

I. Pašić je, u svojoj knjizi „Predslavenski korijeni Bošnjaka“ elaborirao slične likove zasvjedočene u BiH, prvenstveno na Glasincu. Po Pašiću, ovaj lik je supstituant za likove **Bindo** i **Ilija,** zapravo zamjena ovih struktura u kontekstu toponima (oronima, hidronima).

Zajedničko ovim toponomastičkim strukturama je da su na mjestima koja su tako imenovana, bila kultna mjesta Ilira, da se na mnogim lokalitetima sa ovim imenom nalaze gradine, humke, sakralni materijal, i sl.

Vidova bi, dakle, mogla biti dobar lokalitet za arheološka istraživanja. Komparativno, i za onomastička – za historijsku onomastiku, i za historiju današnjeg Sandžaka – za njegovu kulturu u dijahroniji.

Zapaženo je da današnji arheolozi, geografi i historičari, svoja **istraživanja obavljaju samo površno, u površinskim slojevima sandžačke kulturne izoglose. Iskopavanja se vrše samo u slojevima do Nema-**

njića, a njima se dopisuje čak i ono što nije njihovo djelo. Prisutne su mnoge hiperbole, falsifikati arheološkog materijala, falsifikati toponomastike i antroponimije, subjektivne i euforične ocjene i zaključci.

Iskrivljavanju historije i mnogih arheoloških nalaza doprinijeli su i mnogi bošnjački historičari i geografi, i drugi pisci pridvoričke kulture ili neznanja.

Dosadašnju historiju, toponomastiku, stare kulturne slojeve, ne samo u Sandžaku već i na cijelom Balkanu treba staviti pod prizmu objektivnosti (objektivne analize) i ispraviti ono što bi se u nauci moglo nazvati „kriva Drina". Osobito treba ukazati na falsifikate svih vrsta.

***

Sebečevo (Gornje i Donje Sebečevo) je ojkonim zasvjedočen u novopazarskom kraju. To je širi rustikalni prostor na Rogozni, predjeli sa alpskim pasištima i rječicom **Sebečevkom.** Ova morfološka struktura vrlo je usamljena, pa ju je teško komparirati sa drugim. Svakako se radi o starijem onomastičkom sloju. Ipak, u njoj se može primijetiti medijalna fonološka sekvenca **–eč-,** koja alternira sekvencama **–oč, -ač** kod drugih toponima//hidronima. Sve to asocira na reljef sa nekom vrstom kamena, ili sa nekim kamenim oblicima, te sa prisustvom vode odnosno njenim nestankom u vrijeme suša. Svakako, motivacija ovog toponima bio je reljef i prirodni objekti na njemu.

Finalni formant **–evo** došao je po analogiji u kasnijoj (slovenskoj) onomastičkoj supstituciji.

Baza **seb-** je još nejasna.

U komparativnom diskursu može se elaborirati i struktura **Čevo** (naziv mjesta kod Cetinja, u Crnoj Gori). Slična morfološka sekvenca evidentna je i u strukturi **Zvečan,** u medijalnoj poziciji. Evidentno je da svi prezentirani primjeri imaju slične karakteristike reljefa. To su brda, stenoviti predjeli, oskudnost pašnjaka, stijene specifičnog petrografskog sastava, i sl.). Up. **Sevojno** (u Srbiji).

Ovaj onomastički materijal pripada najstarijem lingvističkom sloju ne samo u Sandžaku već i na Balkanu. Vrlo je zastupljen u različitim toponimskim strukturama.

***

Poda su veće selo niže Berana, u ravnici pored Lima, niže vrha Bihor. U rječniku latinskog jezika nalazimo: poda, ..., što upućuje na to da ovaj širi ravničarski predio ima naziv latinskog porijekla i da je motivisan ravnim terenom.

Danas se ovaj toponim (ojkonim) osjeća kao imenica pluralnog oblika i ima promjenu tipa **sela:** Poda, Pôdā, Podama (i Podima)... Umjesto **Poda** u narodnim govorima ovih krajeva čuje se i oblik **Pode,** sing. sr. r.

***

Romon//Roman je oronim zabilježen na Prokletijama, nedaleko od Gusinja. U ovoj planinskoj oblasti egzistiraju mnogi toponimi različitih morfoloških struktura i porijekla, što se vidi da je ovdje izmiješanost stanovništva u prošlosti ostavljala svoje onomastičko-lingvističke tragove. Ovdje su zabeleženi ovakvi oronimi: **Bor, Maja Kolj's, Popadija, Vezirova Brada, Vusanje** (ime sela u klancu), **Trojan, Trokus, Karanfili** (visoki vrhovi u ovom dijelu planinskog masiva, po nad. visini drugi na Prokletijama; najviši vrh je **Maja Jezerce** – u Alb.), **Gusinje** (gradsko naselje), **Visitor, Ljuča** (rijeka), **Vajuša** (rijeka), itd.

Za naziv **Bor** se može reći da je alb. porijekla, dakle ilirskog. Označava snježnu planinu (**bora – snijeg**). Sudeći po pričama mještana, vrhovi (tri vrha) **Karanfili** su novijeg imenovanja, a stariji naziv mogao bi biti **Monti Almoa,** koje pominje i Mirko Marković, zagrebački profesor, u svojim studijama o Prokletijama. Ipak, ovo još nije definisano i ostaje kao dalji naučni istraživački projekat.

Ovdje su vrlo frekventni nazivi romanskog porijekla, ali i ilirskog, kao i docnijeg slovenskog. Ovim smjerovima i dalje prema Skadru bili su značajni prelazi slovenskog stanovništva, što je razlog da i danas na ovom prokletijskom pravcu ima puno slavizama u albanskom dijelu Prokletija – sve do mora. U srednjem vijeku (14.) pominje se i jedna Sklavinija u oblasti sjeverno od Skadra. Otuda i simbioza tipa **Maja Jezerce, Selca** (oblast u Sjevernoj Albaniji), i sl. Za naziv **Karanfili** vele da im je ime dao iskusni planinar i geolog Gušić tridesetih godina prošlog vijeka i da su ruski geografi (emugranti) radeći mape ovih krajeva, ucrtali naziv **Karanfili.** Gušiću su svojom ljepotom i visinom ličili na karanfile, a možda i po tome što na liticama ovih vrhova cvjeta planinski karanfil. Ipak, ovo je samo narodno kazivanje. Baza **karan-** mogla bi se komparirati sa onim u toponomastičkim strukturama **Karan, Karanovac...** Naziv ovih vrhova treba tražiti u nekom dubljem onimijskom sloju.

Romon (zabilježeno i **Roman**) može se komparirati sa toponimskim strukturama **Romune** (u Metohiji, kod Peći, ime sela), možda i **Ruma,** u Vojvodini, **Romaja** (u Metohiji, šumski predjeli), **Rohaja** (u Metohiji), i sl. Čini se da su ovi toponimski likovi romanskog porijekla, a mogu biti i arumunskog. U ovim krajevima, a osobito u Sjevernoj Albaniji živjelo je brojno vlaško stanovništvo, prelazeći ovuda prema Dinari i dalje prema Bosni i Hrvatskoj.

***

Popadija//Maja Popadija je široka planinska strana više Gusinja. Naziv ovih predjela ostaje diskutabilan, isto kao i **Vezirova Brada** za koju se zna da je stari naziv **Brada** i da je pripadala veziru. Dakle, posesiv **Vezirova** novijeg je porijekla (lokalnog). Čini se da je lik **Brada** nastao metatezom od **Barda,** što upućuje na snjegovitost ove planine sjeverne ekspozicije. U podnožju ove planine nalaze se nekolike pećine na čijim su zidovima ispisani i iscrtani razni znaci (nedešifrovani), kao i kroki jelenā i košutā. Iz tih razloga, može se reći, da je ovdje bilo neko kultno ilirsko mjesto, a možda i na samoj planini. Možda neko mjesto posvećeno kultovima vode i planine. Toponomastički lik **Popadija** upućuje na neko ranije teofonsko ime i ove planine. Nije pripadala nikakvoj popadiji, ali je mogla biti mjesto starih kultova, svetilišta, jer ovdje ima puno izvora, pećina, rječica, vrhova planina, tijesnaca, podzemnih tokova...

Sintagmatska struktura **Pusta vrata** upućuje na teofonski sadržaj ovog oronima, kojim se prolazilo s jedne strane planine na drugu. Radi se o pećini polifemskog karaktera. Sve je to moglo biti motivacija nazivima koji su se do danas sačuvali s pomiješanim morfološkim strukturama kao elementi sociolingvističke simbioze.

***

Srakova livada je predio u blagoj strani niže sela Lahola, kod Bijelog Polja. Ovdje su nekolika potoka sa bukovom šumom. Na ovim predjelima okupljaju se razne ptice a najviše vrane i svrake (svračci) jer ovdje nalaze dosta razne hrane na livadama i u šumi. Ovdje se i gnijezde. Tako je i naziv ovoga predjela bio motivisan pticama (svrakama), dakle zoonimskog je karaktera. Etimološki se može objasniti ovako: Na francuskom jeziku **sourico** je naziv za pticu; u alb. jeziku **sora** je naziv za **svraku,** u bosanskom, srpskom, hrvatskom i crnogorskom jeziku naziv za ovu pticu je pored **svraka** još i **svračak.** Naziv **Srakova** livada mogao je biti dobijen razjednačavanjem početne sekvence **sv-** gubljenjem sonanta **v;** i dalje u strukturi leksema vršeno je sužavanje gubljenjem afrikate **č.** Zakon uprošćavanja suglasničkih grupa izvršen je procesom adaptacije iz jednog jezika u drugi (ovdje iz arumunskog//vlaškog u pomenute jezike). Dakle, ovaj toponimski raritet porijeklom je iz predslavenske epohe (vlaško-ilirske jezičke zajednice).

U narodu postoji mišljenje da je ovaj predio dobio ime po mulju koji se razliva iz mnogih potoka po livadama. To je, ipak, narodna etimologija. Svaka vulgarizacija se, naravno, isključuje.

***

Ljevoša je predio u selu Meteh kod Plava. Druga **Ljevoša** nalazi se više Peći, i treća na Ljumbardskim planinama, takođe više Peći, zapadno. Svi ovi tereni su u strani, među potocima, vrlo strmi. Vidno je prisustvo vode – potoka brzaka. Čini se da je ova struktura dobijena preko forme **livoša,** što upućuje na vodni teren, kao **liqen,** pa bi ovaj toponomastički eksponat mogao biti ilirskog ili vlaškog (arumunskog) porijekla. Neke bliskosti u morfološkoj strukturi upućuju na toponomastičke likove: **Ljivoč** (sa sekvencom –oč), **Livno,** i sl. U liku **Ljevoša** može biti da je finalno **–ša** (finalni formant) dobijeno supstitucijom formanta **–ča.** U toponomastičkoj strukturi **Crnoljevo** izvršene su morfološke i fonološke supstitucije: **Qariljevo – Caraljevo – Crnoljevo** (kod Uroševca na Kosovu). Kompozit **ljevo** nalazi se u strukturi **Ljevoša,** kompozit **qari** označava predio gdje raste cerova šuma (up. Galačar: gala qari). Slične supstitucije izvrešene su i u liku **Carabreg** (u), selo kod Dečana. U ovom toponimskom liku prepoznaje se struktura **qari** (alb.) i **bregu** (balkanizam). Dakle, nekadašnja cerova šuma. **Crvena zemlja** se naravno isključuje.

Po ovoj analitičkoj šemi može se posmatrati i naziv sela (ojkonim) **Cerovik** (preko strukture **qari** i dalje preko formanata –ov, -ik.

U ovim toponomastičkim strukturama međusobnu vezu uspostavljaju stari slojevi formanata (finalnih, medijalnih, inicijalnih), koji danas nisu produktivni, srasli su među sobom i teže ih je elaborirati i definisati, odnosno razvrstati prema srodnim, i nesrodnim, jezicima koji su na Balkanu egzistirali u daljoj, predslavenskoj, prošlosti. U slovenskim jezicima fonološki i fonetski su supstituirani i adaptirani prirodi jezika Starih Slovena.

***

Oronimi **Vūčâ//Vūčâ râvan** (kod Tutina, istočno) i **Bājšâ** (takođe) su šumoviti planinski predjeli, sa dosta vode; planinski zahaći u kojima ima dosta divljači. Po narodnoj etimologiji **Vuča** je dobila naziv po glagolu **vući** (vući drveće sa planine niza strane), a po drugoj verziji ime je nastalo od apelativa **vuk**).

Bajša je neidentifikovana toponomastička struktura, ali označava egzotične predjele. Čini se da je u semantičkoj osnovi bogato prisustvo vode i šume. Up. lik **Bindo,** ilirski kult vode).

Kod oba primjera pažnju lingviste privlače raspored akcenata i dužinā (kvantiteta): predakcenatski kvantitet i dugi silazni akcent u finalnoj poziciji (stara akcentuacija). Ovi likovi, prema tome, imaju i specifičnu padežnu paradigmu, i staru akcentuaciju, za razliku naprimjer, od **Gûča,** Ûmka, - strukture sa bliskim fonološkim i fonetskim elementima.

Formanti **–ča, -ša, -uč** (Guča), **-oč** (Gorioč, Goč) upućuju na moguću supstituciju ovih elemenata u nekoj balkanskoj jezičkoj kombinaciji. Njihova produktivnost danas je prekrivena novim fonetskim i morfološkim slojevima i teško je prepoznatljiva. Komparativna metoda ovdje daje izvjesne rezultate.

***

Mur je danas južna periferija Novoga Pazara. Naselje **Mur** nalazi se u blagoj strani, ima južnu ekspoziciju, ispresijecano je potocima, a nekada je bilo obraslo sitnogoricom. Postoje dvije verzije o nazivu ovoga mjesta, zapravo o motivaciji imenovanja ovoga predjela. Po jednoj naziv je nastao po doseljenicima iz mjesta **Mur** u Sjevernoj Albaniji, a po drugoj naziv je motivisan reljefom.

Poznato je više toponimskih struktura tipa **Mur** – sa bazom **mur-,** i derivativnim likovima proširenim raznim formantima. Komparativno, evidentne su sljedeće toponomastičke strukture: **Murina** (veći predio, i naselje danas, između Plava i Andrijevice, locirano u uvali oko potoka i Zlorječice koji teku sa sjevernih strana Visitora). Ovi predjeli najbolje informišu razloge po čemu su dobili ime. To je njihova prirodna ekspozicija, strmine i brežuljci, rastinje i nepristupačnost. U lingvističko-geografskoj literaturi postoji mišljenje da leksema **mur** označava neki oblik **vrata,** da zatvara vjetrovima i drugim prirodnim nepogodama pravce, kao neka vrsta prirodnog zida. To bi se moglo uvažiti, ali ovakvi nazivi imaju i drugačijih semantičkih sadržaja. Naprimjer, **Murgaš** – planinski predjeli na sjevernom kraju visoke planine Hajle. Ovi predjeli obrasli gustom četinarskom šumom, skoro prašumskog karaktera, imaju sjevernu ekspoziciju. Ove predjele karakteriše gustina šume, snjegovitost i hladnoća, zatamnjenost u šumskom arealu, neprohodnost...

Deskripcija može biti ključ za elaboraciju morfoloških likova ovoga tipa i njihovih semantičkih sadržaja.

Murovac je veći predio sjeverno od planine **Vlahovi,** sjeverno od Rožaja. Murovac je danas i ime sela na ovim predjelima. Ovdje su mještani sa prezimenom Škrijelj, pa se tumači da su preci ovih stanovnika dolazeći na ove predjele iz Albanije (sjeverne) – iz mjesta **Mur,** ovo novo svoje naselje nazvali Murovac. Oni su ovdje primili i jezik svojih susjeda Bošnjaka i sami se inkorporirali u bošnjački etnos. Ovdje su, izgleda, primili islam a ranije su bili katolici. Formanti **–ov-ac** rezultat su simbioze morfoloških struktura nastajalih kasnije, tokom zajedničkog života sa Bošnjacima, kao i sa slaviziranim Vlasima, kojih je ovdje bilo, o čemu svjedoči planina **Vlahovi.**

Murina je planinski prevoj zapadno od Đakovice, granični predio između Đakovice i Albanije. Predio je obrastao visokom šumom divljih

kestenova, a istočniji predjeli su obrasli sitnogoricom. Ovaj prevoj zatvara pravac vjetrovima, razdvaja ih na one koji se kreću prema Dečanima i Peći i one koji se kreću prema Đakovici i Prizrenu. U bližoj okolini i jedno selo se naziva **Rastavica.** Po pričanju mještana, pšenica u prizrenskom kraju zri desetak dana prije nego u pećkom, jer đakovačko-prizrenski kraj zapuhuju topliji mediteranski vjetrovi koji dolaze sa Jadrana dolinama Crnog, zatim Bijelog Drima, i uz rijeke Krasnića i Tropoja. Zaista, klimatske razlike su primjetne, iako minimalne. **Murina** je danas i veće selo na ovim predjelima. Dakle, to su i oronim i ojkonim. Potvrđeno je i bogato prisustvo vode.

Muridža je oronim na Šar-planini, u oblasti Broda (goranskog). Ovaj predio je vrlo visok, nije obrastao šumom već su ovdje dobri pašnjaci sa dosta vode. Formant **-dža** je evidentiran u primjerima: **Materidža, Bindža, Vrmdža, Ilandža.** Čini se da je vlaškog porijekla, jer je zasvjedočen na prostorima na kojima su u srednjem vijeku živjeli Vlasi, koji su se kasnije asimilirali. Morfološki lik **Muridža** govori da je na Šar-planini bilo vlaških naseobina, a o tome govori i lik **Vlaške livade** kod sela Vranište u Gori. Može se reći da je ovo gorsko stanovništvo uglavnom vlaškog porijekla, bogumilsko, da je vrlo rano prihvatilo islam, i u selu Mlike podiglo prvu džamiju u Gori, a čini se i onu u selu Ljubošta više Dragaša. Ovdje je lokalitet Dragaš, odnosno njegovo starije naselje Krakošta, bio kultno bogumilsko ili vlaško mjesto, a tako i mjesto Kukaljane, i njegov izvor Kukaljanik.

Iz ovog šireg teksta rezultira pretpostavka da su likovi sa bazom **mur-** vlaškog porijekla, a Vlasi su ga preuzeli iz latinskog u vrijeme rimske vladavine.

Vlasi su se, iz svoje ranije postojbine, selili prema zapadu preko planina Balkan (Stara planina), Rodopi, Šar-planina, dinarskih planina i dalje prema hrvatskim zemljama. Turci su ih nazivali Vlasima, pa se ne može prihvatiti mišljenje da su sve pokorene narode na Balkanu nazivali ovim etničkim imenom. Naprotiv, oni su dobro razlikovali Srbistan, Hrvatistan, Arnautluk... Pošto je Vlaha bilo širom Balkana, Turci su ih razlikovali i nazivali pravim imenom.

Iza Vlaha ostalo je mnogo naziva mjesta, vlaških imena, prezimena i drugih leksičkih likova u jezicima balkanskih naroda. Čini se da su i veći dio Sjeverne Albanije naseljavali vlaški stočari nego oni koji su bili etnički Albanci. U toponomastici Sjeverne Albanije zasvjedočeno je puno toponimskih struktura i riječi vlaškog porijekla. Ovi Vlasi su se u mješovitim sredinama asimilirali i utapali u druge balkanske etnose koji su se formirali tokom srednjega vijeka. (O ovome vidi pod Laholo, Vlasi, Vasojevići, Kuči...).

Ni pojam **vlasi** u komunikaciji Turaka, kao i Bošnjaka, nije uvijek označavao vjersku pripadnost, kako se to tvrdilo. Za pravoslavne i katolike imali su adekvatan termin, dok su pojmom **vlasi** označavali ono što je u vjeri bilo tipično vlaško, a moglo je biti krstjansko, bogumilsko, pa čak i sa elementima paganstva. Vlaški vjerski sadržaj imao je od svega toga, osobito u kultovima, obredima, antroponimskom sistemu, kulturi...

Selo **Mure** je jugoistočno od Raške; selo **Murga** je istočno od Kline, kod sela **Ujmir... Murga** je nadimak za ženu crne kose, a **Murgo (murgo)** je pas crne ili mrke dlake.

***

Šaronje je selo na Pešteri, planinsko naselje. Može se komparirati sa **Šargan** – planinski prevoj kod Pljevalja. Prvi dio kompozita **šar-** stoji i u oronimu **Šar-planina,** što se može dovesti u vezu sa starobalkanskim **skardus** (Monti Skardus), svakako ilirsko-latinskog porijekla. U ovim strukturama izvršene su mnoge supstitucije koje su vladale u fonološkim sistemima predslavenske balkanske grupe jezika, kasnije i u južnoslavenskoj jezičkoj zajednici. U ovim i sličnim derivativnim strukturama motivacija imenovanja bili su planinski predjeli, kamen i pašnjaci, kao i snježne padavine i vjetrovi **(Šargan).**

Poslije prestanka djelovanja fonoloških zakona karakterističnih za ranije balkansko lingvističko nasljeđe, preživjele strukture su se prilagođavale novim fonološkim i fonetskim, te morfološkim zakonima (slovenskim, i dr.).

***

Lisa je planinski predio u regionu između Kurila i Šipovica u Bihoru. Zasvjedočena je i na Prokletijama, u oblasti Rugove, a na alb. jeziku označava šumovit predio. Čini se da je kompozit **lisa** zasvjedočen u horonimima **Bjelasica, Bjelič** (bje-lisa, bje-li-č). Ovi predjeli su visoki krševiti, u podnožju šumoviti, planinski vrhovi. Formant **bje-** mogao bi biti analogan derivatu **bi-** u strukturama **Bioče, Bileća, Biokovo, Bihor...**

Lisina je planinski predio na Kopaoniku.

Fonološke supstitucije upućuju na nekadašnju produktivnost formanata i drugih elemenata u sistemima starobalkanskih morfoloških fleksija.

Leksička struktura **lisica** nije apelativ hidronimu **Lisa,** niti je pridjevska struktura **bijel** prvi dio kompozita **Bjelasica.** Ovdje su izvršene sasvim druge fonološko-morfološke izmjene koje su vladale u jezicima porijekla ovih toponomastičkih likova. Njihova semiotika je sadržana u alpskoj prirodi reljefa.

Up. **Bjeluha, Beleg, Belince** (selo), **Belaćevac** (selo)...

***

Komarani su selo i veći predio sjeverozapadno od Sjenice. Reljef je visokogorskog karaktera, pa se ovaj toponimski lik po semantičkom sadržaju može komparirati sa likom **Kom** u Vasojevićima, u Crnoj Gori (Vasojevićki Kum i Kučki Kom). To su planinski predjeli, vrhovi i stijene. Apelativ **kom** zasvjedočen je u alb. jeziku. Na Kosovu, u istočnom dijelu Drenice, nalazi se selo **Komarani,** ali je ono u ravnici više koje su brda osrednje visine. Ovi toponimski likovi zasvjedočeni su na teritorijama središnjeg Balkana, pa se može reći da su ostali od onih stanovnika koji su ovdje živjeli, a to su Iliri i sa njima Arumuni. Značenje ovih toponimskih likova je jasno: to su planinski vrhovi i uzvišenja – obično kameniti i strmi.

***

Kumanica je veći predio sjeveroistočno od Sjenice, u oblasti Starog Vlaha. **Kumanica** je i jedan dio Vojnog Sela kod Plava, u Crnoj Gori. **Kumanička klisura** je veći predio kod Prijepolja. **Kumane** je selo u Kosovu polju, južno. **Kumanovo** je veće gradsko naselje u Makedoniji. **Kuman** je muško ime vojnika-najamnika u vojsci kralja Milutina (prema jednoj povelji).

U nauci postoji mišljenje da su i ime i nazivi mjesta porijeklom od Kumana, jednog azijskog plemena koje je na Balkan došlo u vrijeme seobe naroda, tačnije sa Hunima i Avarima u srednjem vijeku. Kumanske skupine naseljavale su se na Balkanu na raznim mjestima, a kasnije su se asimilirale.

***

Bosanj je mjesto kod Rudog, na granici sa Istočnom Bosnom. Toponimi sa bazom **bos-** vrlo su frekventni i danas. Zasvjedočena je ova baza u likovima: **Bosna** (država i rijeka), **Bosut** (rijeka), **Vrhbosna** (oblast kod Sarajeva), možda i u strukturi **Vrbas** (rijeka).

Lik **bos** zasvjedočen je i kod Herodota, u njegovim spisima, sa značenjem **vo(?).** U jeziku balkanskih starosjedelaca (Ilira) **bos** je označavala **so.** Pretpostavlja se da je ova riječ imala značenje gradivne imenice, da je značila mjesto gdje se nalazila so, rudnik soli ili je voda bila slana. To su još diskutabilna mišljenja. Takođe se govori, u dobrom dijelu nauke, da je Bosna dobila ime po lokalitetu **Bosna,** zatim je nastao hidronim **Bosna** a onda se i cijela oblast oko ove rijeke nazivala **Bosna.**

Ipak, ima i drugih mišljenja i razloga za novu diskusiju o ovom toponimu, hidronimu. U oblasti sjeverno od Skadra, u Skadarskoj sklaviniji, u 14. vijeku zasvjedočeno je ime sela **Bosanje** (v. M. Vučković, Skadarska sklavinija). Najviše pažnje privlači studija **„Doseljavanje Morav-**

ljana u Bosnu" historičara Esada Rahića, objavljena u „Bošnjačkoj riječi" broj 10 septembra 2009. godine, str. 92-95. Rahić je u radu pisao o formiranju bosanske državne zajednice u IX i početkom X vijeka. Naveo je i nekolika toponima sa bazom **bos-,** ali nije naveo izvore iz kojih je ovu materiju ekscerpirao. Njegovi navodi su vrlo interesantni i zbog toga što govori o prodoru Slovena iz oblasti Morave (danas Slovačka) u Srednju Bosnu, zapravo u oblast oko rijeke Bosne, koju su navodno ova slovenska plemena tako nazvala, te da je ovaj hidronim slovenskog porijekla, što se ne može potvrditi iz njegovih navoda. Toponimi koje je navodio prije bi mogli biti supstratni materijal ostao poslije prodora Kelta u Srednje Podunavlje i zatim u Bosnu i Zapadnu Srbiju. Otuda bi ovi supstrati mogli biti ilirsko-keltskog jezičkog porijekla, a mogla su ih primati i slovenska plemena koja su se miješala sa Keltima i Ilirima. Neka i ovo budu pretpostavke, ali ipak one koje imaju šansu **da** budu shvaćene kao historijska stvarnost, ali i razlog da i dalje budu predmet diskusija historičara i onomastičara.

Rahić je zabilježio da se toponim **Bochnije (Bochnia)** nalazi sjeveroistočno od Krakova u Poljskoj. On takođe piše da se na području Češki Raj nalazi mjesto **Bosna**, te da je sjeverno od toga mjesto **Srbsko.** Kod Brna, veli Rahić, nalazi se mjesto **Bosna;** u dolini Nitre nalazi se mjesto **Busani** (koje navodi Bavarski geograf !?). Ovaj geograf navodno izjednačava toponim **Busani** sa etnikom **Bušani** – imenom jednog neidentifikovanog plemena koje je prodrlo u Bosnu (!). Rahić takođe navodi da se 1313. godine pominje ime sela **Bosani** koje je bilo obveznik nitranske crkve. Ove strukture su vrlo značajne za diskusiju u domenu historije i lingvistike.

Kod historičara **Mustafe Imamovića** nalazimo zapis da se jedno pleme u Trakiji nazivalo **Basante** u vrijeme seobe Slovena.

Ne treba isključiti ni bazu **bos-** u strukturi **Bosfor.** Niti u strukturama **Bohinj, Bohinjsko jezero,** kao ni u strukturi **Bohimija.** Lingvističkom analizom, i analizom semantičkih sadržaja, mogu se utvrditi porijeklo, značenja i drugi motivski razlozi ovih struktura, kao i njihova geografska distribucija. Koje su fonološke i morfološke promjene izvršene u historijskoj dijahroniji, utvrdiće komparativna lingvistika. Za sada ostaje sve kao zanimljiv onomastički materijal.

***

Odrin je selo i predio oko ovoga sela kod Bijelog Polja. To je, ustvari, istočna strana velikog brda Obrov. Predio je više Lima, odnosno između Lima i vrha Obrov, te između Vitača (Vitače) na sjevernoj strani. Veći broj naziva mjesta na ovim bjelopoljskim predjelima je predslavenskog porijekla. Vitače i Obraov su bili predmet etimološke i onomas-

tičke diskusije u ovom radu. Svakako, u taj kontekst se može staviti i toponomastička odrednica **Odrin.** Komparativno, ovaj toponimski lik stoji u korpusu toponima i hidronima: **Drina, Drinjača, Drim** (Bijeli i Crni Drim; alb. **Drini**), **Adrani** (mjesto u Srbiji), **Ozdrim** (mjesto kod Peći, selo), **Ozrinići** (u moračkom kraju)...

Opšta karakteristika ovih predjela je prisustvo vode u većim količinama, brdovitost terena, često obraslog visokom šumom – što je sve motivacija za imenovanje reljefa ovakve konfiguracije i vodnih resursa.

Sve ove strukture (toponim//hidronim) su predslavenskog porijekla, moguće iliro-keltskog jer su potvrđeni na njihovoj zajedničkoj teritoriji – na pravcu prodora Kelta u 3. vijeku prije n. e. Čini se da su ovi supstrati još stariji onimijski sloj, i mogu se komparirati sa odrednicom **Adriatik,** naravno uslovno. Pitanje je da li su, možda, arvanitskog porijekla (v. V. Dvorniković, Karakterologija Jugoslovena, Bgd.). Jedna oblast pod nazivom **Arvaniti** nalazila se u biblijsko doba na sjeveru današnjeg Libana, možda kao sjeverni dio Fenikije. Taj se narod selio u ono vrijeme i prema Grčkoj i Balkanu. Ne zna se ko su oni bili i gdje su se naseljavali, ali svakako da nisu „isparuli". Dvorniković pominje jedan narod na Mediteranu koji je tu bio naseljen još prije Ilira. I od tog naroda, ili nekog drugog predilirskog, ostajali su geografski nazivi, koji su se kroz dugu lingvističku historiju fonološki i morfološki mijenjali i prilagođavali jezicima mediteranskih starih naroda. Izmjene u strukturi toponima i hidronima su svakako vršene, dok je osnovni etimon ostajao u nekom od formanata (inicijalnom, medijalnom ili finalnom).

Po lingvističkim (semantičkim i strukturalnim) sadržajima mogu se prepoznati i etnički slojevi koji su egzistirali na ovim mediteranskim regijama. Nisu samo Kelti i Iliri ostavljali iza sebe nazive mjesta već i drugi narodi prije njih. Oni docniji su te nazive samo transformisali u svoj toponomastički (onimijski) sistem. Romanski i slavenski slojevi su najčešće „površinski" sloj i uglavnom se javljaju u mikrotoponimskom materijalu motivisanom oblicima reljefa i novim naseljenicima (posesivne forme).

Antroponim **Ozdro** načinjen je prema toponimu Ozdrim, a prema **Ozdro** načinjen je lik **Ozrinići (Ozdrinići).** Ova etnička skupina svakako je neslovenska, kasnije slavizirana.

***

Vapa je rječica na predjelu sela Njeguše, niže Rožaja. Predio kroz koji ova rječica protiče je krševit i dubok usjek. Prepoznaje se apelativna struktura **vapa//vapno** (vrsta kamena, kamen, kamenit predio). Jedna **Vapa** nalazi se na predjelima sjeničkog kraja, sa sličnim reljefom kroz koji teče, a još jedna **Vapa** zasvjedočena je u Poljskoj. Ova distributivna panorama na kojima je potvrđen ovaj hidronim pokazuje da je njegovo

porijeklo u keltskom onimijskom sistemu. Pokazuje i pravac naseobina Kelta od Poljske do današnjeg Sandžaka. Moguće je da su ove strukture upotrebljavlai i balkanski Iliri na ovim prostorima. Kasnije, svakako, i romansko stanovništvo, kao i Sloveni.

Deskriptivni diskurs daje tačne informacije o značenju ovog hidronimskog lika, pa neka posebna diskusija nije potrebna.

***

Njeguše je veće selo niže Rožaja, planinskog je tipa, smješteno u krševitoj i četinarskoj biljnoj formaciji. Reljefom, svakako, se identificira sa **Njegušima** u Crnoj Gori, kao i sa onim zasvjedočenim u istočnoj Hercegovini.

Predio **N'guša** zabilježen je na široj regiji sela **Batuša,** kod Junika, zapadno od Đakovice, na istočnim stranama Prokletija. Ovaj reljef je indikativan i za diskusiju o likovima **Njeguše.** U Rugovi je zapisan hidronim **Guša.** To je veći potok u krševitom tijesnacu. Na Prokletijama je zabilježeno više ovakvih hidronimskih struktura. Razmještaj ovih likova pokazuje da se nalaze na terenima na kojima je ilirski etnos bio historijski evidentan. Svakako su i ove forme ilirskog porijekla, kasnije adaptirane slovenskim jezičkim resursima.

Na predjelu sela **Njeguše,** niže Rožaja, još se dobro prepoznaju humke (gomile, mogile), najvjerovatnije sakralnog karaktera i neki oblici svetilišta nekog starog naroda, najprije će biti Ilira s obzirom na razmještaj na lokalitetu i s obzirom da su ovi krajevi davali dobre uslove za život (stočarstvo, lov, voda, sunce, drvo, kamen)...

U nekim leksemama, kao i legendama sa ovoga terena, prepoznaju se **solarni i vodni kultovi** teonimske semiotike onih naroda koji su ovdje živjeli prije naseljavanja Slovena.

Lik **Njeguše,** dakle, dobijen je preko lika **N'guša (Guša),** odnosno preko apelativa **guša** (tijesnac, klisura kroz koju teče potok ili rječica).

***

Bandera je visok planinski vrh u oblasti plavskih planina, na Prokletijama, istočno od Plava. Narod kazuje da se tako naziva zato što liči na **banderu** (svojom visinom). Svakako, prava motivacija je zaboravljena. Ime ovoga vrha moglo je biti motivisano **kultom vode.** Ove planine su krševite, uglavnom bezvodne. Jedino u vrijeme kiša i otapanja snijega nabujaju potoci sa ovih planinskih strana prema Babinopoljskoj rijeci i dalje prema Limu. Kult vode morao je biti vrlo izražen, jer u širem regionu ima mnogo izvora, potoka i planinskih jezera. Na primjer: **Veliko Hridsko jezero, Malo Hridsko jezero, Vilini izvori, Babinopoljska rijeka, Komarača, Meteška rijeka,** itd. Sve ove vode imaju vrlo egzo-

tične izvore i vrela (vrlo bujna). Narod i danas posjećuje ove vode a osobito izvorišta (na Đurđevdan, na Aliđun//Petrovdan, i na druge obredne datume povezane sa stočarstvom, prirodom, i drugim starim paganskim kultovima. Ovdje, kod izvora i jezera, narod dolazi rano, u zoru prije sunčeva izlaska, umiva se ili kupa, bere bilje i druge trave ljekovitog sadržaja. Ovdje ostavljaju po neke stvarčice, obično dijelove odjeće, šarene krpice, bacaju novčiće u vodu, vežu pramenove kose na okolno granje. Ovdje se tokom dana pjeva i igra, donosi se hrana (mlijeko, sir, meso) koja se često ostavlja na kamenim pločama oko jezera. Narod vjeruje da ovdje žive vile, vila Zelena i njen momak koji se pretvorio u izvor Studenac. Nigdje nijedan kraj nije bajkovitiji nego ovaj. Sve ovo pruža nepobitne podatke da je naziv **Bandera** nastao transformacijom od imena ilirskog kulta vode **Binda.** Ovaj, i drugi mnogi, naziv je ilirskog porijekla. Ime kulta **Binda** potvrđeno je na cijelom Balkanu, naravno u supstituisanoj formi. **Bandera** je, dakle, transpozicija iz lika **Bindo.** Stara forma je zaboravljena i shvaćena kao **bandera,** s obzirom na reljef planine. U neposrednoj blizini su nazivi planina **Bogićevica, Bogdaš, Starac, Mladica, Baba.** Za oronime **Starac, Mladica i Baba –** može se reći da su nastali kasnije, da su zamijenili neke starije forme sličnog značenja – da su ustvari **kalkovi** nekih naziva iz paganskog teonimskog sistema, da su slavizirani likovi nekih ilirskih teonima. Ovim se planinama daju osobine živih bića, dakle nečega mitskog, mističnog, kultnog. Iliri su vrlo često planinama, vodama, vjetrovima, kišama, pećinama i dr. pripisivali osobine živih bića. Čitav ovaj prokletijski svijet živio je u svijetu bajki i bajkovitog paganskog vjerovanja. Na ovim predjelima nalazila su se stara kultna mjesta, posvećena vodi, suncu, vjetru, stočarstvu, opstanku čovjeka u ovoj surovoj arkadiji. Tako je dobijeno više naziva transpozicijom iz prastarih struktura u današnje slavizirane teonimske semanteme, kao naprimjer: **Popadija, Brada, Baba, Starac, Mladica, Jara, Hrid, Bogićevica, Kofiljača,** i sl.

Ilirski kult **Bindo** potvrđen je i u likovima: **Bander** (prezime u Plavu), **Banda** (prezime u Sandžaku), **Bandić** (prezime), **Bandović** (prezime u Zatonu), itd. Vrlo su frekventne prezimenske strukture, toponimske i apelativne, u čijem je liku zasvjedočena sekvenca **Ban**, što se daljom etimološkom analizom može razjasniti i etimološki odrediti.

Up. i **Bandovića rijeka** i **Bandovića Most** (selo kod Andrijevice).

***

Vinicka je veće selo na južnoj periferiji Berana. Svakako, ovaj ojkonimski lik je prepoznatljiv. Može biti romanskog porijekla. Ovaj kraj je pored Lima, u ravnici, pa je u vrijeme Rimljana mogao biti od značajnog ekonomskog i strateškog značaja. Nalazi se i na „ulazu“ u gornjepo-

limsku kotlinu koja se odavde pruža sve do Gusinja, a gore zatvara visokim planinama Trojanom, Trokusom, Karanfilima, Bjeličom...

***

Bjelaja je planina istočno od Plava. Čini se da je ime ove ćafe (Ćafa Belaj) nastalo prema leksičkoj strukturi **beo, bijel.** Ipak, nije. To je samo narodna etimološka priča. Paralelno ovome liku su još neke oronimske strukture, kao: **Bjelasica** (kasniji jekavizam), **Beleg** (selo u Metohiji), **Belince** (selo u Metohiji), **Beočin** (u Vojvodini), **Belaćevac** (selo u blizini Prištine, na Kosovu), možda i **Bilogora** (kasniji sekundarni ikavizam), itd. U ovim strukturama prepoznaje se prva sekvenca **be** i naredni formanti. Sekvenca **be** mogla bi biti u vezi sa vodom, kao u strukturi **Bioč/a, Bileća, Biokovo, Bjelič** (planina južno od Plava). Dakle, simbioza vode i kamena. Tako bi se moglo pretpostaviti da su strukture sa ovom inicijalnom sekvencom vrlo stare, ilirske ili predilirske. Njihova prvobitna likovnost je „zaboravljena", integrisala se sa novijim formantima u monoleksemni lik. Za etimološku elaboraciju ove strukture mogu biti vrlo teške, rizične, ali i vrlo zanimljive.

Bjelič nije bijela planina, niti njen vrh. To je, petrografskim rječnikom kazano, sami samcati kamen, na kojem vode ima samo u vrijeme otapanja snijega. Rečeno je da sekvenca **–oč, -ič** i one nastale od ovih raznim glasovnim izmjenama, označavaju reljef kamenitog sastava.

***

Ujniče je selo jugoistočno od Novog Pazara. Može se komparirati sa ojkonimom **Ujnemir** – ime sela kod Kline u Metohiji. U onomastici je ovaj ojkonim više puta elaboriran, na onomastičkim konferencijama i u onomastičkim zbornicima. Potvrđeno je da, ipak, **Ujnemir** nije antroponim vlaškog porijekla, kako se to pretpostavljalo, već da je to ime mjesta na kojem ima vode. Prema tome, i **Ujniče** je lokalitet sa ovodm. Ovi toponomastički likovi su, svakako, ilirskog porijekla.

U ovom kontekstu treba reći da struktura **Rugot** nije vlaški antroponim, kako se mislilo na osnovu čitanja „Dečanskih hrisovulja". **Rugot** je etnonim adekvatan današnjem **Rugovac.** Struktura **Rugovac** evidentirana je i kao prezime **Rugovac,** u selu Pepiće kod Plava. Dakle, etnonim u funkciji prezimena. To su došljaci iz Rugove. **Rugot** je, dakle, po ovom principu, **Rugovac** (u funkciji etnonima).

Ojkonimska struktura **Ujniče** upućuje na semantički sadržaj vode i kamena, morfemskom sekvencom **–ič.**

***

Žilićе je mjesto u Donjoj Pešteri (?). Po inicijalnoj strukturi može se komparirati sa **Žiča, Žač, Žakovo,** možda i sa **Deževa.** U ovim strukturama zasvjedočena je morfemska sekvenca **ži, ža, že,** što bi moglo biti rezultat fonoloških supstitucija. Zasvjedočeno je da se ovi lokaliteti nalaze na samom prilazu nekoj klisuri, na ulazu u stenama stiješnjenom prolazu. Dakle, na ovim lokalitetima potvrđeno je prisustvo stijena, vode, šume (sitnogorice). To je najčešće ulaz u kakav klanac. Tako je na reljefu **Žača** i **Žakova** (u Metohiji, niže planine Mokre).

Deževa je kod Novog Pazara, u oblasti Staroga Rasa. **Žiča** je u Donjem Poibarju. **Žioc** je u oblasti Plava. Potvrđeno je da su kamen i voda mogli biti motivacija za nazive ovih lokaliteta.

Deževa i ovi sandžački krajevi oko nje bili su nekada naseljeni ilirskim stanovništvom, koje je iza sebe ostavilo mnoge arheološke spomenike (groblja, tumule, gradine, kultna mjesta). U doba Nemanjića u ovim krajevima bilo je bogumilskih naseobina. Nemanjići su ih progonili, pa zato i **nije čudo što je baš u Deževi, centru bogumilstva, održan onaj prvi sabor Nemanjića** (crkveni sabor). O bogumilima u Sandžaku govori i **Monah Bogumil u djelu „Žitije sv. Save“.** O bogumilima u ovim krajevima govore i **biografi St. Nemanje i Save Nemanjića.**

Elaborirani toponimi, svojim strukturama, pokazuju da su u njima skrivene brojne fonološke i morfološke izmjene (supstitucije). Ove strukture danas djeluju kao monolekseme iako su nekada nastajale u simbiozi balkanskih jezika i pod utjecajem lingvističkih zakona koji su u ona davna vremena bili u produktivnoj funkciji.

Svakako, elaboraciji ovih struktura treba prilaziti sa aspekta klasične filologije i filologije jezika predslavenske populacije.

Dragana KUJOVIĆ

PRILOG REKONSTRUKCIJI SISTEMA ORIJENTALNO-ISLAMSKOG ŠKOLSTVA U CRNOJ GORI: UDŽBENICI NA ORIJENTALNIM JEZICIMA – ARHIVSKO ODJELJENJE (BERANE), FOND ZAVIČAJNOG MUZEJA U PLJEVLJIMA, ARHIVSKI FOND HUSEIN-PAŠINE DŽAMIJE

Određen broj štampanih i rukopisnih knjiga na arapskom, turskom i persijskom jeziku, kao i na jeziku lokalnog stanovništva, među kojima preovladava školska literatura zabilježen je u Zavičajnom muzeju u Pljevljima (preko 300 jedinica) i Arhivskom odjeljenju – Berane Državnog arhiva Crne Gore (59 jedinica). Te knjige mogle su biti dio nekog školskog bibliotečkog fonda ili privatne biblioteke. Ova građa obuhvata fragmente đačkih bilježnica, Kur'ane, gramatičke udžbenike, rječnike, obredoslovne knjige, koje su mogle biti korištene u mektebima ili one koje su korištene na višim nivoima orijentalno-islamskog školstva, dvojezičnu literaturu, npr. francusko-turski rječnik, udžbenik korespondencije s rječnikom trgovačkih termina (Arhivsko odjeljenje – Berane), prevode evropske ili hrišćanske literature (prevode Svetog pisma, Novog zavjeta), udžbenike biologije, topografije, agrikulture, početnice pisane arebicom, poučna štiva, ukoričene novine i sl. Ove knjige u velikom broju slučajeva imaju naknadno izrađen kartonski povez ili je više knjiga sastavljano u jedne korice. Bilo da su pripadale nekoj javnoj biblioteci ili su bile svojina pojedinaca, namjera vlasnika je bila očigledno da ih sačuva i omogući njihovo korištenje i u narednim generacijama. Na nekima od njih, rukopisnim ili štampanim, otisnut je pečat ili je upisano ime vlasnika, odnosno prepisivača. Pojedine knjige imaju ubilježeno nekoliko inventarnih brojeva (Zavičajni muzej – Pljevlja) ili pečat nekog ranijeg arhivskog, odnosno muzejskog fonda (Arhivsko odjeljenje – Berane). Jedan dio knjiga pohranjenih u Zavičajnom muzeju u Pljevljima, pretpostavljamo, pripadao je biblioteci Gajretovog doma ili konvikta. U konviktu je bila smještena biblioteka i brojala je preko 300 vrijednih knjiga. Takođe, zgrada Društvenog doma Gajret imala je čitaonicu i solidno opremljenu biblioteku i vjerujemo da je dio tog fonda sačuvan i dobio okrilje Zavičajnog muzeja. Jedan dio pregledanih knjiga samo je djelimično sačuvan, nedostaju korice, početni ili

završni dio knjige, ili su oštećene toliko da većim dijelom nisu čitljive. Rukopisne knjige pisane su crnim mastilom ili u kombinaciji crnog i crvenog mastila. Štampane knjige su uglavnom štampane u Turskoj polovinom XIX ili početkom XX vijeka.

Mišljenja smo da su muzejska zbirka u Pljevljima, posebno arhivski fond u Beranama popunjavani sa različitih strana i da su u ovom potonjem sticajem okolnosti pohranjene knjige koje su pripadale i drugim centrima (Plav, Gusinje). Prema našim saznanjima, uključujući i ona o kojima pretežno svjedoče podaci o vakufima u Crnoj Gori, s kraja XIX i početkom XX vijeka, u Podgorici i Pljevljima su postojale medresa i rušdija, u Plavu i Gusinju medresa, u Bijelom Polju i Beranama rušdija. U Pljevljima je početkom XX vijeka postojala i jedna idadija. Pljevaljska gimnazija, osnovana 1901/1902. godine, koja je u početku bila dvorazredna, ubrzo je dobila i treći razred sa nastavom prema planu i programu za gimnazije u Turskoj. Turski jezik je u ovoj gimnaziji, pored srpskog i francuskog jezika, bio zastupljen sa četiri časa nedjeljno.

Ako se zna da je osnovni zadatak učitelja u mektebima bio da učenici pravilno nauče da čitaju Kur'an, steknu osnovna znanja iz obredoslovlja, dogmatike i moralnih propisa, među obaveznom literaturom bili su zastupljeni Ku'ran kao osnovni vjerski tekst, Tedžvid, udžbenik na turskom koji je trebalo da uputi u pravilno čitanje Kur'ana, Hadis, Ilmihal, odnosno Mizrakli Ilmihal, udžbenik iz dogmatike i obredoslovlja na turskom jeziku, Munyat al-muṣallī, udžbenik iz obredoslovlja na arapskom jeziku, Bergivijin udžbenik o elementima dogmatike i obredoslovlja na turskom jeziku, gramatike arapskog jezika. Arapsko pismo se učilo iz početnica koje su vrlo često učile arebičkim znakovima, kako bi domaći jezik dobio mogućnost pisane komunikacije pismom islamskog orijenta. Arapska slova su se učila uz obavezno poređenje sa oblikom kojem su bila slična, npr. „Elif je pružen kao štap. Be je kao tekne i nokta do mene. Te je kao tekne i dvije nokte do hodže. Se je kao tekne i tri nokte do hodže. Džim je kao srp i ima noktu u trbuhu. Ha je kao srp. Hi je kao srp i ima noktu do hodže...Ri je kao kuka, što se njom dokučuju hašlame...Ajin je zinuo kao vuk... Nun je kao ćasa, što se iz nje kusa tarhana. Lamelif izgleda kao Huse Lezića makaze..."[1] Međutim, najveći dio udžbenika spadao je u literaturu pisanu jezikom za koji bi se teško moglo reći da je bio prilagođen uzrastu i vremenu, tj. onima koji nisu bili izvorni govornici arapskog ili turskog jezika i nastavni proces se, vrlo često, odvijao u uvjerenju đaka da je

[1] Husein Alić, *Starinski mekteb*, Osvit, br. 42 i 43, Sarajevo, 1942, u: Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u BiH, 1800-1878*, Bograd, 1965, 68.

nauka nešto nerazumljivo i nedokučivo, što samo hodže znaju, „a ostalome je svijetu dosta da vjeruje, da tako mora biti“, tako da je učitelj bio manje-više prepušten samom sebi da radi „kako je htio i umio“[2], ali je svoj prosvjetni zadatak uglavnom obavljao – da djecu nauči osnovnoj pismenosti, čitanju Kur'ana i da im dadne osnovne obredoslovne i moralne upute. U mektebima nije bilo podjele na razrede, nije bilo upisnica, niti dnevnika.

Dio pomenutih udžbenika biće korišten i kasnije na višim nivoima obrazovanja, u medresama. U ovim školma nastava je bila na turskom jeziku, ali posebna pažnja pridavana je gramatici arapskog jezika. Uglavnom su se koristili udžbenici koji se odnose na pravilno čitanje Kur'ana, obredoslovna literatura (npr, Durrijekta, Bergiwī šarḥī, Multaqā al-`abḥur, Munyat al-muṣallī, Ḥalabī ṣaġīr, Ḥalabī kabīr, Ta´līm al-muta´llim), kao i udžbenici koji se bave šerijatskim pravom (npr, Ḥilyat an-nāğī), literatura koja obrađuje različite segmente gramatike arapskog jezika (npr, `Iẓhār, odnosno `Iẓhār al-`asrār, Maqṣūd, Kāfiya, ´Izzī, Binā`, `Amṯila, ´Awāmil) , djela iz oblasti arapske stlistike (Muḫtaṣar al-ma´ānī), didaktička čitanka Maqāmāt Ḥarīrī, Gulistan, djelo na persijskom jeziku koje sadrži priče s moralnim uputama, djelimično u stihovima, Bergivijine moralne upute Tarīqat-i-Muḥammadiyya, udžbenik arapske metrike ´Arūḍ, rječnička literatura. Jedna od školskih aktivnosti i zadataka u ovim školama bilo je i prepisivanje djela islamske tradicije i mnoga od njih su na taj način ostala da svjedoče o drugačijoj pismenosti koja je njegovana na ovim prostorima. Zato smo među građom u pomenutim fondovima nerijetko nailazili na rukopisne knjige. Prepisivanju, iščitavanju i zapamćivanju, ponekad i bez istinskog razumijevanja, komplikovanih tekstova filozofskih ili jezičkih rasprava poznatih učenjaka islamskog istoka, pribjegavalo se u nedostatku odgovarajućih i metodički razrađenih jezičkih udžbenika, kao nekoj vrsti pedagoškog snalaženja i upućivanja na brižno čuvanje specifičnog kulturnog i socijalnog modela.

U medresama u islamskom svijetu izučavane su, pored Kur'ana i Hadisa (tağwīd i tafsīr), kalām, fiqh, al-`aḫlāq ad-dīniyya, jezičke discipline nahw, luġa, bayan i `adab, ili ṣarf, ma`ānī, bayān, badī´a, zatim logika (al-manṭiq), aritmetika (al-ḥisāb), geometrija (al-handasa), astronomija (al-hay'a), teorija tonova (al-musīqā), teorija nebeskih, ljudskih i životinjskih, biljnih i mineralnih tijela u mirovanju i kretanju (at-tabī´iyyāt), medicina (aṭ-ṭibb), metrika i prozodija (´arūḍ i qāfiya) i filaḥa. Udžbenici iz ovih disciplina, iako pisani brižljivo i namjenski,

[2] Hamdija Mulić, *Stari i novi mektebi*, 97 u: Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u BiH, 1800-1878*, Bograd, 1965, ibid.

tokom vremena postajali su sve više zastarjeli. Određena inoviranja u tom smislu doživjela je nastava u drugoj polovini XIX vijeka u rušdijama, svjetovnim školama koje su bile dostupne svim vjeroispovjestima u Turskoj i u kojima se su se učili vjeronauka, arapski, turski i persijski jezik, istorija Turske, geografija, račun, geometrija, nauka o moralu, pismeni radovi, pravopis i krasnopis[3].

Među pregledanom građom u pomenutim fondovima izdvojili smo sljedeće jedinice kao ilustraciju rečenog i našim uvidima evidentiranog:

1) GRAĐA IZ ARHIVSKOG ODJELJENJA – BERANE

*Statu*s: Državni arhivski fond – kataloški neobrađen
Opis građe: Najveći dio građe pregledan, građa razvrstana (59 rukopisnih i štampanih knjiga udžbeničkog karaktera na arapskom, turskom i persijskom jeziku)

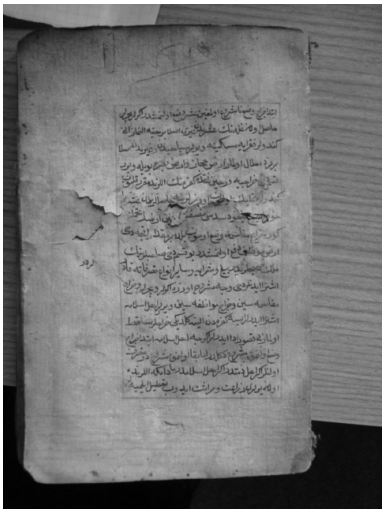

1. Kanun-nama (zakon kojim se regulišu imovinsko-pravni odnosi), bez naslovne korice, prepisao izvjesni sin Husein efendije 1165

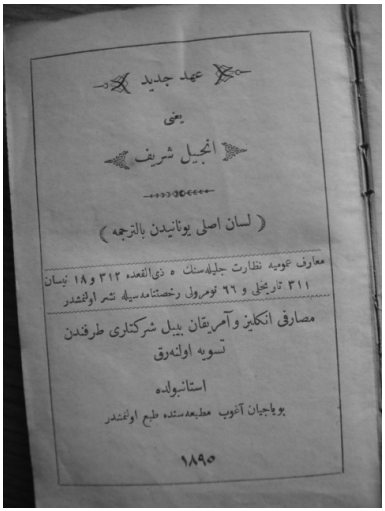

2. Novi Zavjet, prevod sa grčkog (pečat Polimskog muzeja – Ivangrad 1955, br. 37, bez naslovne korice)

[3] Hajrudin Ćurić, *Školske prilike muslimana u BiH, 1800-1878*, Beograd 1965, 154.

3. Zbirka molitava ((دلائل شريف مجموعه سي) , štampa, tvrdi povez (na koricama inv. br. 1943), turski/arapski

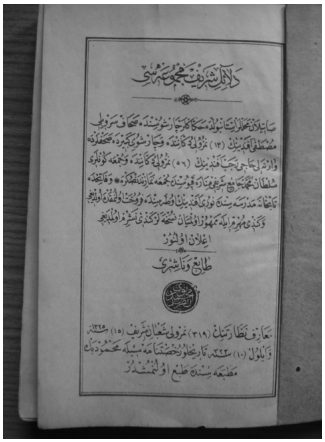

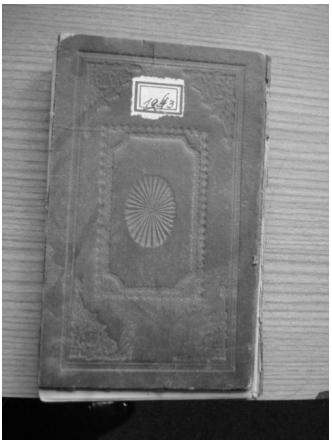

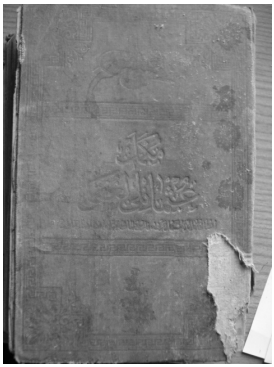

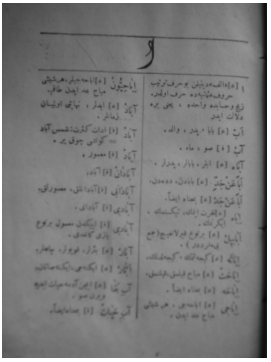

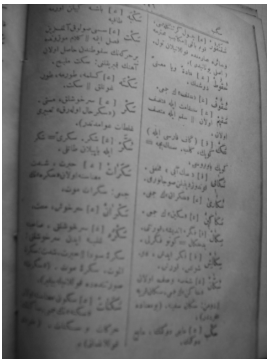

4. Rječnik arapske i persijske leksike u osmanskom ... مكمل عثمانلي لغتي , štampa, tvrdi povez

5. Gramatika persijskog jezika, štampa

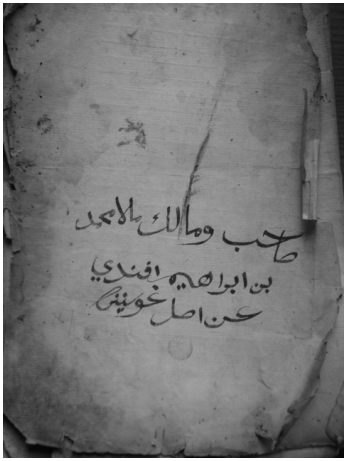

6. Nepotpuna zbirka fetvi (pravnih rješenja), rukopis, vlasnik Mula Muhamed sin Ibrahim efendije iz Gusinja

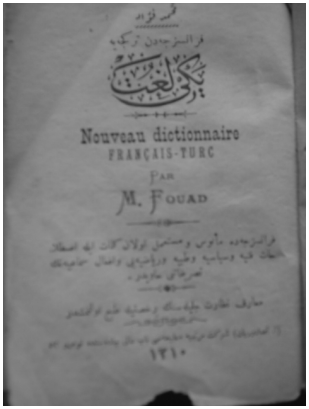

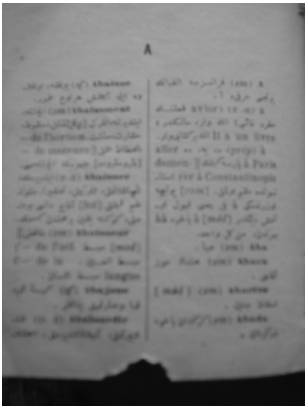

7. Francusko-turski rječnik, štampa, 1310. g.

8. Taftazanijeva sintaksa arapskog jezika, rukopis, tvrdi povez, pečat Zavičajnog muzeja – Ivangrad (inv. br.140)

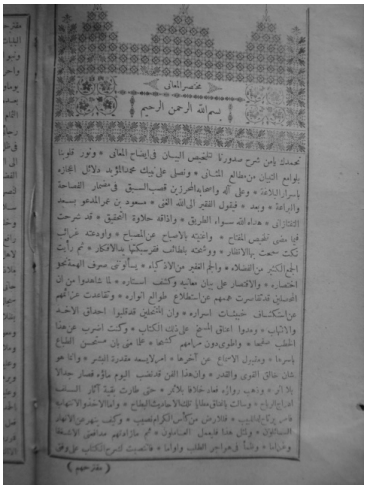

9. مختصر المعاني (Arapska stilistika), tvrdi povez, štampa, arapski, 1318.g.

10. غنية المتملي شرح منية المتصلي (obredoslovno djelo, autor Ibrahim Halebi iz 16. v), štampa, arapski, 1292. g.

11. الجرجاني (Džurdžanijev komentar na djelo iz šerijatskog prava), štampa, nekadašnje vlasništvo izvjesnog Šabana, sina Jusufovog iz Gusinja, godina na pečatu vlasnika 1316)

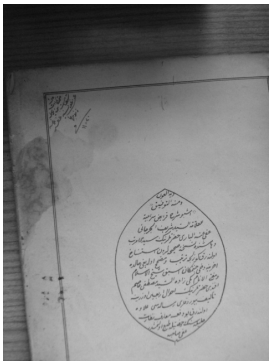

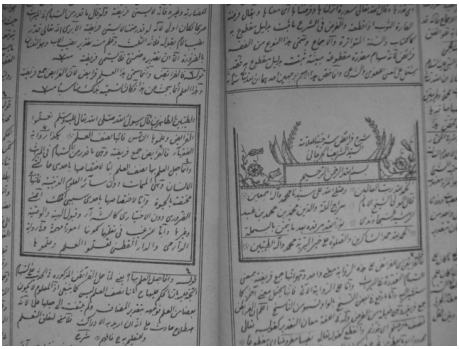

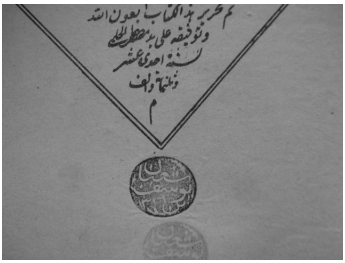

12. Udžbenik korespondencije i francusko-turski rječnik trgovačkih termina, štampa, Istanbul 1304. g.

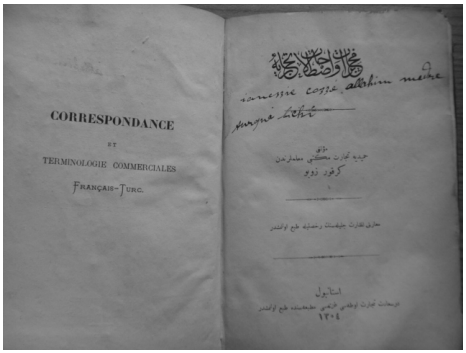

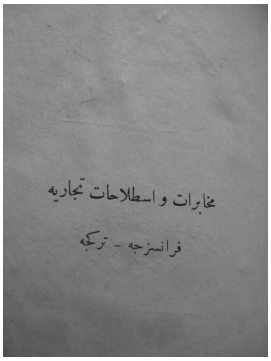

2) GRAĐA IZ ZAVIČAJNOG MUZEJA – PLJEVLJA

Status: Muzejska zbirka – djelimično numerički obrađena

Opis građe: 281 evidentirana, rukopisna i štampana knjiga udžbeničkog karaktera na arapskom, turskom i persijskom jeziku, i preko 100 knjiga bez numeričke evidencije i kataloške obrade.

مصور ترقي (zbirka uvezanih turskih novina), štampa, tvrdi povez (inv. br. 2)

Kur'an, rukopis, veoma oštećen, kožni povez, nepotpun (inv. br. 4)

شرح الصدور للسيوطي (na margini takođe as-Sujutijevo djelo بشرى الكئيب بلقاء الحبيب), štampa, tvrdi povez, arapski (inv. br. 9)

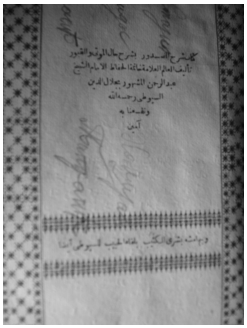

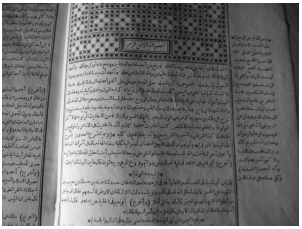

Geografija (udžbenik geografije), štampa, meki povez, turski (inv. br. 28)

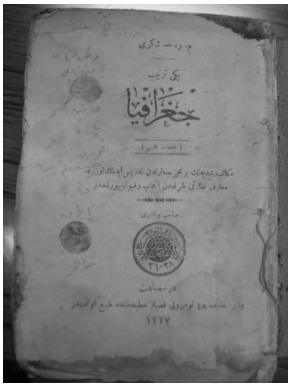

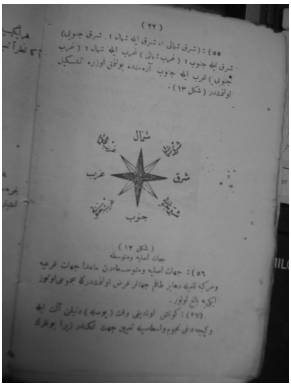

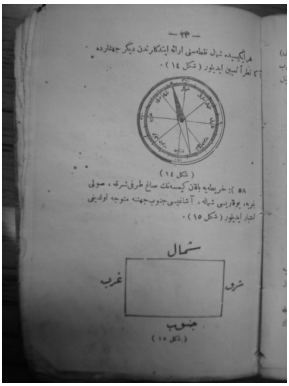

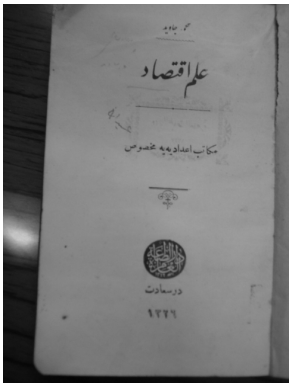

علم اقتصاد (ekonomija), štampa, tvrdi povez, turski (inv. br. 32)

زبدة الهندسة (osnovi geometrije), štampa, tvrdi povez, turski (in. br. 35)

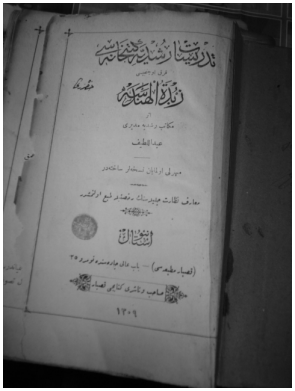

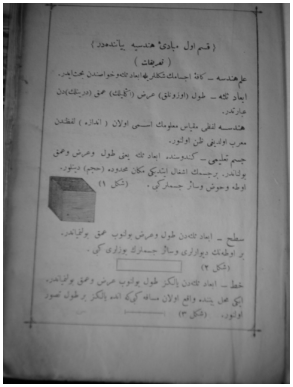

ملتقى الابحر, štampa, tvrdi povez, arapski (in. br. 49)

الاظهار (gramatičko djelo na arapskom), štampa, tvrdi povez, oštećena (inv. br. 62)

شرح تعليم المتعلم, štampa, tvrdi povez (priključeno djelo na turskom), arapski (in. br. 68)

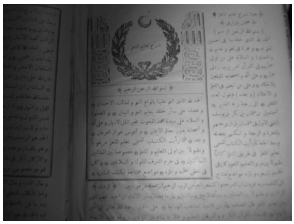
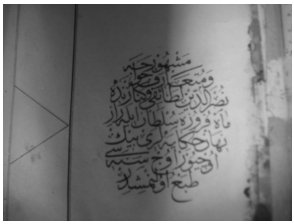

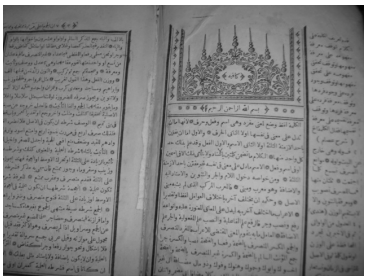

كافيه , štampa, tvrdi povez, arapski (73)

Bergivi, turski, rukopis, tvrdi povez (in. br. 75)

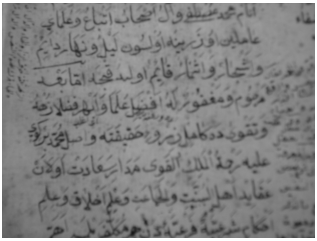

قواعد معاملات تجاريه(Pravila trgovačkog poslovanja – osnovi knjigovodstva), štampa, meki povez, turski, 1315 (in. br. 89)

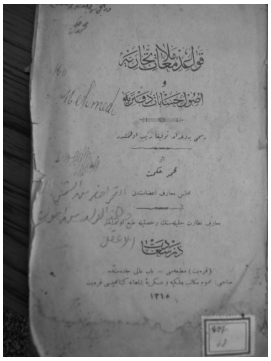

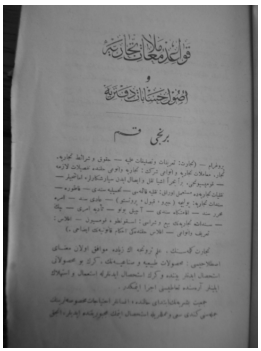

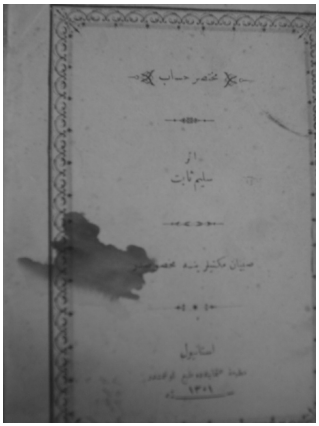

مختصر حساب (Kratka aritmetika), štampa, meki povez, turski, 1301 (inv. br. 103)

علم نباتات (udžbenik biologije), štampa, meki povez, turski, 1327 (inv. br. 114)

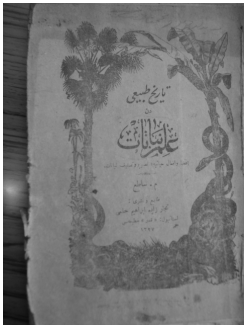

عزي, بناء, امثله, نحو جمله سي ,مزرقلي علم حال štampa, tvrdi povez, turski/arapski (inv. br. 119)

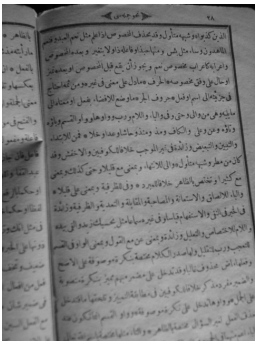

يكي صرف عثماني (osmanska morfologija), štampa, meki povez, turski, 1325 (inv. br. 131)

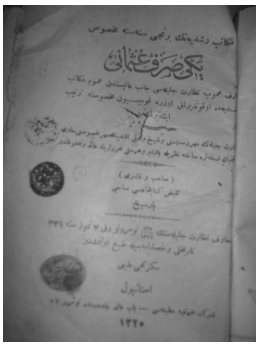

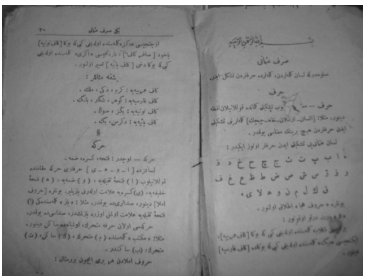

دريكتا شرحي (komentar Durijekte), štampa, meki povez, turski (inv. br. 133)

Ilmihal, štampa, meki povez, turski
(inv. br. 134)

Bukvar, štampa, meki povez, arapski/arebica (inv. br. 147)

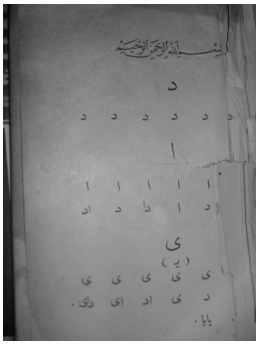

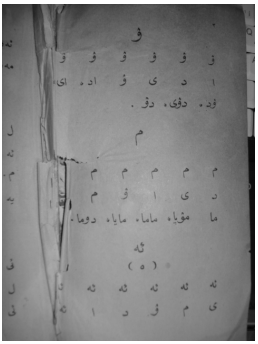

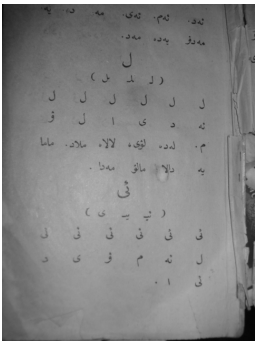

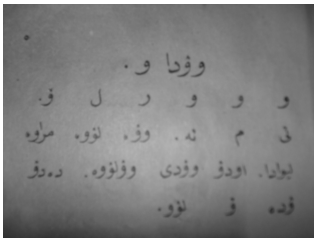

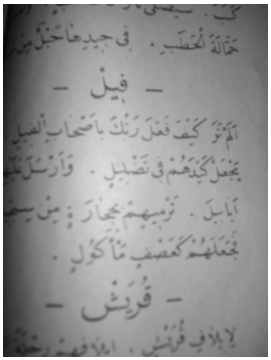

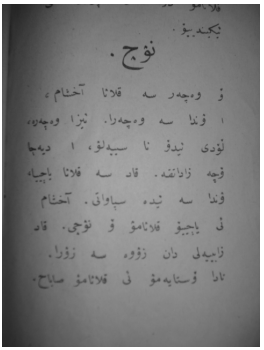

تاريخ اسلام (istorija islama) i المشذب, štampa, tvrdi povez (prilično oštećen), nedostaju početni dijelovi, turski (inv. br. 187)

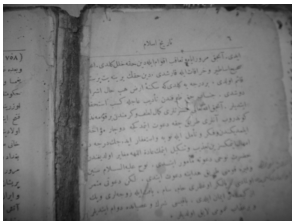
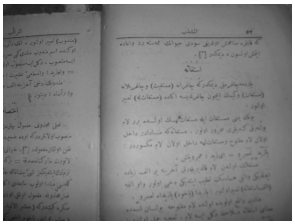
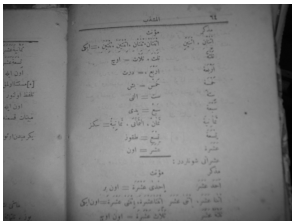

Persijsko-turski rječnik, rukopis, tvrdi povez (inv. br. 236)

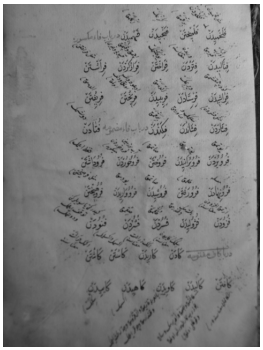

گلستان (Gulistan, sa prevodom i komentarom na turskom), štampa, tvrdi povez, osnovni tekst na persijskom (inv. br. 251)

Kur'an, rukopis, nepotpun, kožni povez, vlasnik ili prepisivač izvjesni Ibrahim, 1212 (inv. br. 277)

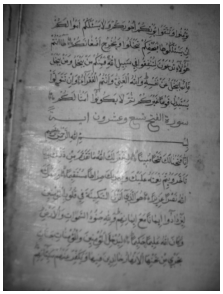

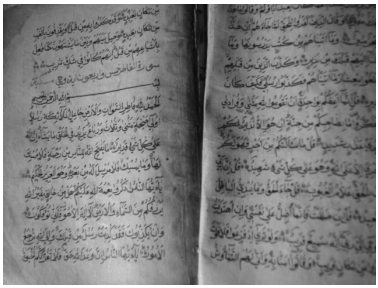

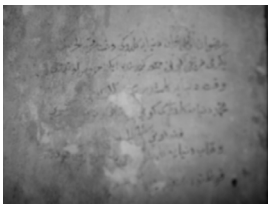

Rukopisni fragmenti na arapskom

Čitanka, štampa, meki povez, turski

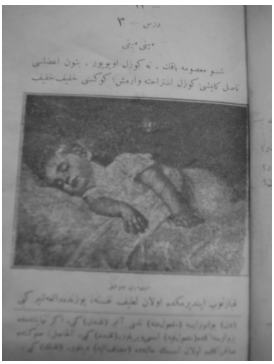

دریکتا (Durrijekta), nepotpuno, štampa, meki povez, turski

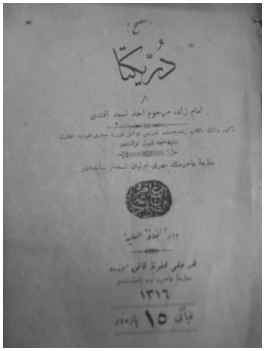

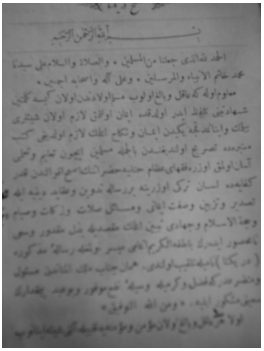

Knjiga iz oblasti agrikulture, bez gornje korice, štampa, turski

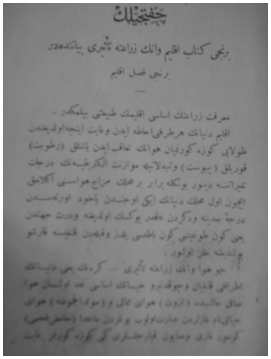

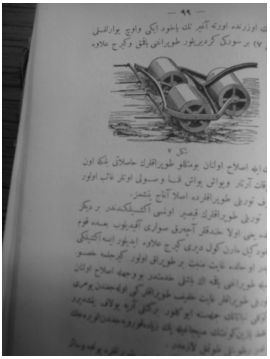

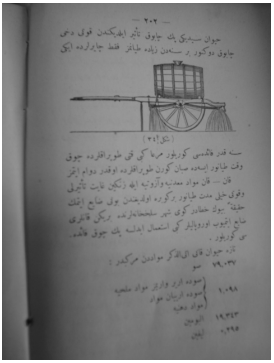

3) Ovim ilustracijama priključujemo i nekoliko interesantnih snimaka iz fonda Husein-pašine džamije koji su nam ljubaznošću nadležnih ljudi ustupljeni.

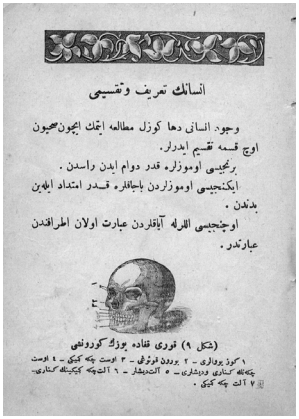

انسانك تعريف وتقسيمى

وجود انسانى دها كوزل مطالعه ايتمك ايچون صحيون اوچ قسمه تقسيم ايدرلر.

برنجيسى اوموزلره قدر دوام ايدن راسدن.

ايكنجيسى اوموزلردن باجاقلره قدر امتداد ايلهين بدندن.

اوچنجيسى اللرله آياقلردن عبارت اولان اطرافدن عبارتدر.

(شكل ٩) قورى قفاده يوزك كورونمى

١ كوز يوزلرى - ٢ يوزدن قوتولمى - ٣ اوست چكه كيكى - ٤ اوست چكه‌نك كنارى ودرشلرى - ٥ آلت دیشلر - ٦ آلت چكه كيكينك كنارى - ٧ آلت چكه كيكى.

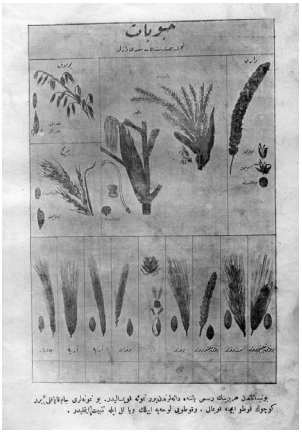

(knjiga iz oblasti anatomije) (botanika)

(شكل ٦)

(شكل ٧)

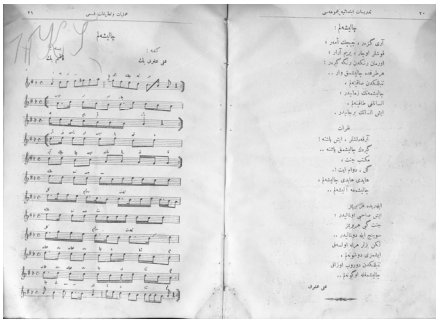

(opšta geografija) (fragment iz oblasti muzičkog obrazovanja)

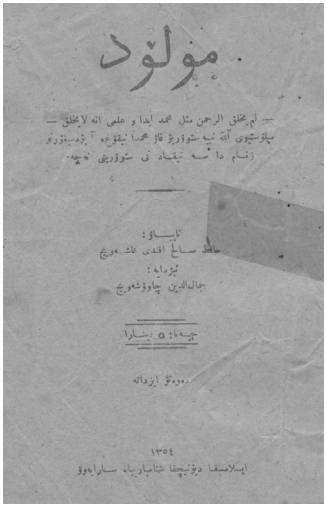
مولود

— لم يخلق الرحمن مثل محمد أبدا و على انه لا يخلق —
مهلوستيوى آنه ب ستوريز قاز محمدا نيقوزه آ زه سوزلرنو
زنام دا سه بقماد ني ستوريق نه چه.

ناياك:
صالح افندى نك مولدى

ترجمه:
جمال الدين چاووشوغلو

چيه‌ك: ٥ بشارا

دوه‌تو ازدواه

١٣٥٤
ايلاسفا دوتوچنا شاماريا، سارايوو

(Mevlud pisan arebicom)

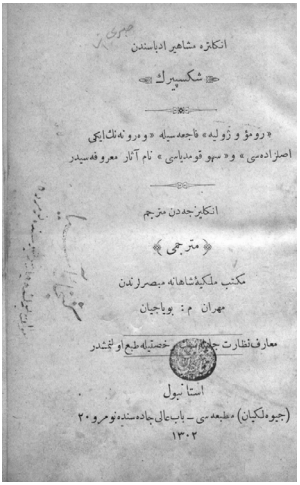
انكليزجه‌دن مترجم

شكسپيرك

«رومئو و ژوليه» ناجه‌سيله «وه‌رونه‌لك ايكى
اصل‌زاده‌سى» و «سهو قومه‌ديه‌سى» نام آثار معروفه‌سيدر

انكليزجه‌دن مترجم

«مترجمى»

مكتب ملكيه‌شاهانه مبصرلرندن

مهران م: پوياجيان

معارف نظارت جليله‌سنك خصوصيله طبع ايتديرديكى

استانبول

(چيوه‌لكيان) مطبعه‌سى ـ باب عالى جاده‌سنده نومرو ٢٠

١٣٠٢

(V. Šekspir: Romeo i Julija, prevod, turski)

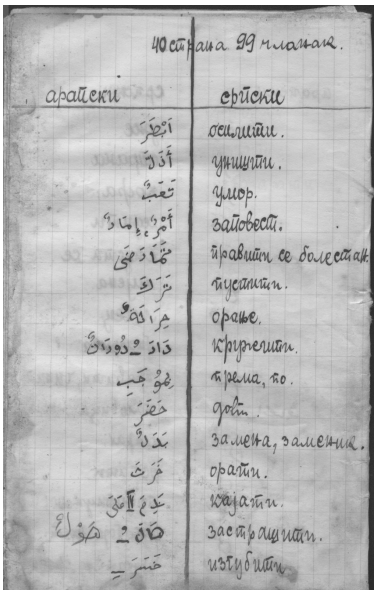
40 страна 99 примак.

арапски	српски
أَبْطَرَ	осилити.
أَدَّ	уништи.
تَعَبٌ	умор.
أَمْرٌ، إِمَادٌ	заповест.
تَمَادَ مَى	правити се болестан
تَرَكَ	пустити.
حِرَاثَةٌ	орање.
دَادَ ـ دُودَادٌ	кидисати.
حُبٌّ	трема, по.
حَفَرَ	дрло.
بَدَلٌ	замена, замени.
حَرَثَ	орати.
حَدَجَ	кидати.
حَادَ ـ حَوْلٌ	застрашити.
حَسَرَ	изгубити.

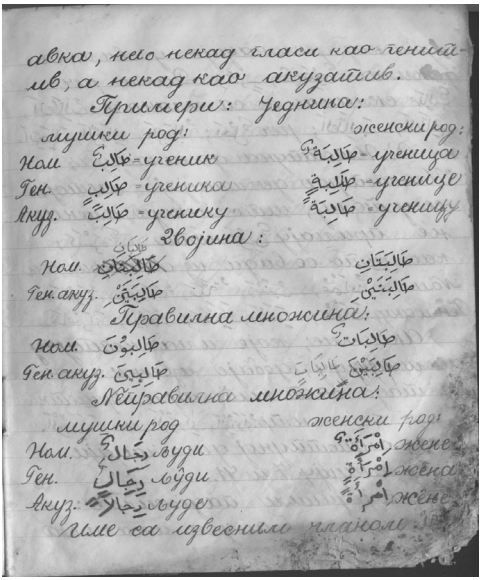
авка, него некад гласи као генитив, а некад као акузатив.

Примери: Једнина:

мушки род: женски род:

Ном. طَالِبٌ - ученик طَالِبَةٌ - ученица

Ген. طَالِبٍ - ученика طَالِبَةٍ - ученице

Акуз. طَالِبَ - ученику طَالِبَةً - ученицу

Двојина:

Ном. طَالِبَانِ طَالِبَتَانِ

Ген. акуз. طَالِبَيْنِ طَالِبَتَيْنِ

Правилна множина:

Ном. طَالِبُونَ طَالِبَاتٌ

Ген. акуз. طَالِبِينَ طَالِبَاتٍ

Неправилна множина:

мушки род женски род

Ном. رِجَالٌ људи امْرَأَةٌ жене

Ген. رِجَالٍ људи امْرَأَةٍ жене

Акуз. رِجَالًا људе امْرَأَةً жене

Име са удвојеним гласом

(Fragmenti iz đačke bilježnice)

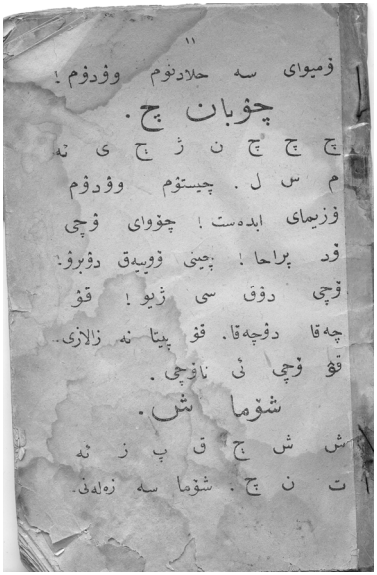

ۆمیوای سه حلادنۆم وۆدۆم!

چۆبان چ.

چ چ چ ن ژ ڄ ی ئه

م س ل. چیستۆم وۆدۆم

ۆزیمای ابدەست! چۆوای ۆچی

ۆد پراحا! چینی ۆوییەق دۆبرۆ!

ۆچی دۆق سی ژیو! قۆ

چەقا دۆچەقا. قۆ پیتا نه زالازی.

قۆ ۆچی ئی ناۆچی.

شۆما ش.

ش ش ڄ ق پ ز ئه

ت ن چ. شۆما سه زەلەنی.

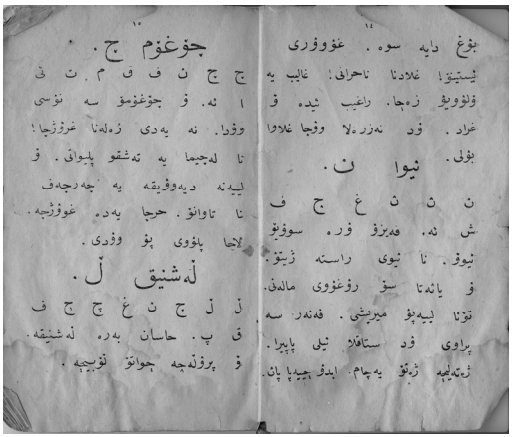

بۆغ دایه سوه. غۆوۆری

ئیستینۆ! غلادنا ناحرانی! غالیب یه

ۆلۆویۆ زەجا. راغیب ئیده ۆ

غراد. ۆد نەزرەلا وۆجا غلاوا

بۆلی.

نیوا ن.

ن ن ن غ ج ف

ش ئه. فەبزۆ ۆرە سوۆیۆ

نیوۆ. نا نیوی راسته ژیتۆ.

ۆ یائەتا سۆ رۆغۆوی مالەنی.

تۆنا لییەپۆ میریشی. فەنەر سه

پراوی ۆد ستاقلا نیلی پاپیرا.

ژەتەلیچه ژەتۆ یەچام. ابدۆ چیدیا پان.

جۆغۆم ج.

ج ج ن ف ق م ت ئی

ا ئه. ۆ جۆغۆمۆ سه نۆسی

وۆدا. نه یەدی زەلەنا غرۆژجا!

نا لەجیما یه تەشقو پلیواتی. ۆ

لییەنه دیەوۆیقه یه چەرجەف

نا تاوانۆ. حرجا یەدە غوۆژجه.

لاجا پلۆوی پۆ وۆدی.

لەشنیق ڵ.

ڵ ڵ ج ن غ چ ڄ ف

ق پ. حاسان بەرە لەشنیقه.

ۆ پرۆڵەجه چواتۆ نۆبیچه.

(Fragmenti arebičkog bukvara)

Bajro AGOVIĆ

ISLAMSKO OBRAZOVNE INSTITUCIJE U CRNOJ GORI KROZ VJEKOVE

Prema najnovijim istraživanjima a koja nas uvode u istorijsko-pedagošku literaturu sa aspekta sticanja obrazovanja, istorija islamskog školstva dijeli se na dva perioda:

1. period prije osnivanja prvih škola „medresa“ i
2. period nakon osnivanja medresa.

Granica između ova dva perioda uzima se 459/1066. godina kada je u Bagdadu otvorena prva od niza medresa koje je osnovao seldžučki vezir Nizamul-Mulk, kao vrstu teološkog (islamskog) seminara po ugledu na Al-Azhar, džamiju koju je fatimidski halifa Abdul-Mansur al-Aziz (975-996) pretvorio u prosvjetnu ustanovu, akademiju koja će kasnije prerasti u poznati univerzitet AL-Azhar.

Prije osnivanja medresa, muslimani su sticali obrazovanje u **džamijama**, **mektebima**, **dvorovima** (halifa, prinčeva, emira), **knjižarama,** u **stanovima** učenjaka, muderisa-alima.

Od izgradnje i otvaranja prve džamije u Medini, koja je služila pored vjerskih obreda, ona je bila i sudnica, učionica, predavaonica, rezidencija u kojoj su se primali strani izaslanici i delegacije. Dakle, obrazovanje je u islamu počelo iz džamije, bilo u obliku predavanja ili kružoka na kojima su razmatrana pojedina pitanja ili tumačeni propisi Kur’ana.

Kasnije se uz džamije pojavljuju i drugi oblici obrazovanja među kojima su bili najrasprostranjeniji mektebi.

Mektebi su prva vrsta osnovne škole. Njihovom razvoju u islamskom svijetu Ibn Haldun ukazuje na njihov značaj osnovnog obrazovanja navodeći posebno da su se mektebi razlikovali od mjesta do mjesta, odnosno jednog vremenskog perioda i drugog u smislu njihove prilagodljivosti vremenu u kome su djelovali. Ono što karakterizira ovu vrstu obrazovanja jeste njihov programski sadržaj kroz koje se sticalo osnovno obrazovanje iz Kur’ana, hadisa, šerijatskih propisa, poezije, računa i osnova arapske gramatike. Uz učenje arapskog pisma, čitanja i pisanja, upotpunjavalo je osnovno obrazovanje.

Dvorovi halifa, emira, i bogatih ljudi često su za svoju djecu organizovali specijalno obrazovanje kako osnovno tako i više, angažiranjem učitelja ili muderisa koji su radili sa djecom u dvorcu ili kući.

Razvojem društva i sve većom proizvodnjom papira i knjiga u islamskom svijetu otvarane su **knjižare**, koje su bile ne samo za prodaju i kupovinu knjiga nego i sastajalište književnika, pjesnika koji su vodili rasprave, te razmatrali sva pitanja koja su bila aktuelna u njihovo vrijeme. Dakle, knjižare su ispunjavale ulogu debatnih književnih klubova i naučnih rasprava.

Kuće i stanovi pojedinaca često su bivali mjesta u kojima se sticalo obrazovanje i izvodila nastava. Poznato je, da je Muhammed s.a.v.s. uzeo kuću Arkama ibn Abi Arkama za poučavanje osnovama nove vjere učeći im i objašnjavajući pojedine novoobjavljene stavke iz Kur'ana. Poznato je da je kuća velikog filozofa Ibn Sinaa bila sastajalište zaljubljenika filozofije i medicine, a Gazali je primao učenike i održavao nastavu u svojoj kući.

U obrazovne institucije spadaju i **tekije.** Tekije su bile mjesta gdje se pružalo obrazovanje iz šerijata, tesavufa i istine i gdje su se islamskom odgoju podučavali sljedbenici jednog derviškog reda (tarikata). One su bile obrazovne institucije vjerskog karaktera. Sufije su svoje znanje sticali u tekijama i imali su velikog udjela u širenju islama, posebno u doba Anadolskih Seldžuka. Među sufijama se posebno ističe Mevlana Dželaledin Rumi koji je na persijskom jeziku napisao Mesneviju. Njihova poezija smatra se najznačajnijom narodnom književnosti na prostoru Anadolije. Pjesnici su dobro poznavali vjerske nauke, arapski i perzijski jezik i svoje su znanje prenosili narodu kroz poeziju na način kako to običan čovjek može dobro razumjeti.

Tekije kao institucije pomagale su u uspostavljanju vjerskog i kulturnog zajedništva u narodu na prostoru cijele Osmanske države.

Mektebi

Glavni tokovi obrazovanja sticali su se kroz ***mektebe*** kao oblik osnovnog obrazovanja i ***medrese*** nešto kasnije kao oblik srednjeg i višeg obrazovanja. Mektebi su donekle zadovoljavali obrazovne potrebe u prvom periodu, a razvitkom znanosti počelo se sa novim metodama i oblicima obrazovanja u medresama. To je ustvari pristup temeljitijem proučavanju i prezentiranju islama.

Krajem XIII vijeka seldžučko carstvo pod najezdom Monogola raspalo se na više kneževina (emirata), a kneževina Osmana u XIV vijeku proširila se u oblastima Vizantije u Maloj Aziji prerastavši u Osmansko carstvo. Vremenom ovo carstvo postaje nosilac razvoja orjentalno-is-

lamske kulture i civilizacije. Osvajanjem novih teritorija – prostora, širenjem carstva značajno mjesto zauzima školstvo i obrazovanje. Osnovno obrazovanje sticalo se u **mektebima.** Ove škole poznate su i pod nazivom ***sibjan mektebi*** (škole za djecu), **mektebi ibtidaijje**, škole koje pružaju moderno osnovno obrazovanje, zatim **ruždije**, škole u kojima se sticalo srednje obrazovanje nakon osnovnog i istovremeno ono koje je potrebno za visoke škole. Od 1869. godine ruždije su objedinjene sa školama ***idadije*** i postale su srednja škola koja se pohađala poslije osnovne.

Mektebi u osmanskom periodu u Crnoj Gori

U osmanskom periodu najrasprostranjenije škole u Crnoj Gori koje su bile osnovni pratilac muslimanskih naselja u kojima se sticalo osnovno obrazovanje za djecu bili su ***sibjan mektebi*** i mektebi za nešto stariji uzrast. Mektebi su otvarani u gradovima i selima u kojima je pretežno živjelo muslimansko stanovništvo, najčešće uz džamiju kao i na seoskim područjima u posebnim objektima namijenjenim za tu svrhu, u kojima nije bilo džamije, ili u privatnim kućama.

U periodu od 1873. do 1877. godine u Bijelom Polju i njegovoj okolini bilo je 12, a krajem XIX vijeka 20. sibjan mekteba. Za period 1870/71. do 1872/73. godine u Akovi (Bijelo Polje) je zabilježeno čak 26-27 muslimanskih škola. Raško-prizrenski mitropolit Nićifor Perić 1906. godine kaže: „U okolini Prošćenja, Stožera, Barica, i duž celog Donjeg Kolašina ima dosta veliki broj turskih škola, a u nekim mestima i po dve tri“. Vakufi džamije u Golubovcima, Spužu i Žabljaku na Skadarskom jezeru imali su uz džamije i mektebe. Vakuf Stare džamije u Tuzima posjedovao je mekteb, dok je vakuf Nove džamije u Tuzima posjedovao zgradu ibtidaije. U Baru s kraja XIX vijeka pominju se mekteb, na mjestu današnje pijace, zatim mekteb Bajrovića i Podgradski mekteb.

Prema podacima, u Podgorici je od XVI vijeka postojalo više mekteba, jer je u to vrijeme Podgorica predstavljala značajnu muslimansku naseobinu. Ovi mektebi su pripadali vakufu Glavatovića džamije. Ovom vakufu pripadala je medresa, ruždija i ibtidaija. U kasnijem periodu, kada je stvorena Kraljevina SHS, Okružna uprava Kadiluka u Podgorici 6. 02. 1921. godine je uputila pismenu protestnu prestavku Ministarstvu Vjera u Beogradu, „zbog odluke Ministra Prosvjete od 11. decembra 1920. godine Op.Br.46142. kojom je naređeno da se ima s mjesta zatvoriti muslimanska škola - mekteb u Podgorici...“ U potpisu ovog pisma je Okružni Muftija M. Vodopić.

U Beranama postojao jer mekteb sa baštom koji je bio oduzet 1918. godine za školu, zatim se spominje stara ruždija koja je osnovana 1890.

koju je zauzela vojska i bivša ruždija koja je 1919. godine pretvorena u bolnicu. U Beranama je prema podacima uoči balkanskih ratova započeta gradnja tzv. „ženske muhamedanske škole“. U knjizi *Istorija školstva u Crnoj Gori,* Miloša Starovlaha navodi se da je u beranskom kraju postojao mekteb iz 1873. godine. Na području Petnjice, u beranskom srezu, bilo je nekoliko mekteba.

U Herceg Novom je postojalo četiri a po nekima sedam mekteba, kao i Ramovića Tekija.

Mekteba i sibjan mekteba na prostorima Plava i Gusinja bilo je u svakom muslimanskom naselju u kojima se sticala opšta pismenost i naobrazba, ali za to područje imamo najmanje podataka koji bi nas uveli u detaljniju tematiku iz ove oblasti.

Prema podacima koji se odnose na period od druge polovine XV sve do 1912. godine pod osmanskom vlašću u Pljevljima bilo je 14 mekteba, od čega 12 sibjan mekteba, a krajem XIX vijeka na seoskom području tadašnjeg sreza pljevaljskog bilo je 19 mekteba. U Pljevljima su postojale dvije tekije.

U Kolašinu je postojao mekteb još 1736. godine.

U Nikšiću se pominju tri mekteba, a u Crkvicama je u XVIII vijeku postojala i tekija. Na području Rožaja postojalo je nekoliko mekteba, a u varoši Kurtagića i Kučanski mekteb.

Kao i u drugim mjestima tako i u Ulcinju održavala se vjeronauka u mektebima. S obzirom na značajnu muslimansku naseobinu koja je ovdje bila prisutna, mekteba je bilo više. Na ovu ukazuje jedan dokument iz 1921. godine, kada Vrhovni muftija muslimana u Crnoj Gori, Murteza Karađuzović dostavlja protestno pismo Kraljevskom Ministarstvu Vjera u Beogradu, o zatvaranju mekteba u Ulcinju i proganjanja muslimanske djece, navodeći da „mektebi postoje još od turskog doba, te da su muslimani ogorčeni“...

Poslije Berlinskog kongresa (1878) nastupilo je masovno iseljavanje muslimana iz Crne Gore, a time je nastao i problem školovanja, jer je Zakonom o osnovnim državnim školama iz 1879. godine u Knjaževini Crnoj Gori bilo propisano obavezno pohađanje narodnih škola. Među muslimanima nije bilo interesovanja za upis djece u državne škole. U takvim okolnostima formirane su privatne škole-mektebi, koji su naredbom Ministarstva inostranih poslova ukinute. Muslimani su i dalje tražili od knjaza da im odobri osnivanje mekteba, a da njihova djeca pohađaju državne škole poslije završetka mekteba. Taj zahtjev je prihvaćen 1894/95. godine.

Zakonom o narodnim školama u Knjaževini Crnoj Gori iz 1907. vjerska nastava nije više u prvom planu, kao što je to bilo u prethodnom Zakonu jer *„djeca ne mogu pohađati školu s tuđim nastavnim jezikom, dok ne svrše srpsku narodnu školu“.*

Mektebi u Kraljevini SHS

Stvaranjem Kraljevine SHS, Ministarstvo prosvjete je vodilo ukupnu brigu o školama, ali je dozvolilo vjerskim zajednicama ne samo da se brinu o nastavi vjeronauke u školama, već je i omogućeno da mogu osnivati vjerske škole. U jednom izvještaju o sibjan mektebima Zetske banovine iz 1930. godine stoji: „U Vardarskoj i Zetskoj banovini postoje sibjan-mektebi koji posjećuju djeca muslimanske vjeroispovijesti od 4-7 godine života. Ove škole postoje još od vremena turske uprave, pa je po ujedinjenju njihov broj povećan. Neke postoje po odobrenju Ministarstva vera ili Ministarstva prosvete ili po odobrenju verskih muslimanskih ustanova, a neke opet postoje bez ičijeg odobrenja". Jedno vrijeme rad mekteba je bio zabranjen, kao što je već gore istaknuto, a to je 1921. godine, kada Vrhovni crnogorski muftija, Karađuzović, i okružni podgorički muftija, M. Vodopić, protestvuju zbog zatvaranja mekteba u Ulcinju i Podgorici. To je bilo i u drugim krajevima. Njihovo zatvaranje je proizišlo, kako se navodi, iz razloga što ove škole nijesu u skladu sa opštim zadatkom narodnih škola i Zakonom o narodnim školama. Na intervenciju vrha Islamske zajednice Kraljevine SHS, ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije 1931. godine je odobrio da mektebi nastave sa radom. Tada je došlo do prave ekspanzije otvaranja mekteba. Primjera radi, na području pljevaljskog muftijstva 1935. godine bilo je 37 sibjan mekteba i 275 ženskih i 241 muških polaznika. Na području barskog sreza 1940. bila su 22 sibjan mekteba, koje je pohađalo 358 djece. Iste godine na području bjelopoljskog sreza u deset mekteba nastavu je pohađalo 220-241 polaznika.

Prema nastavnom planu dvogodišnjih mekteba, koji je propisao Ulema-mdžlis u Skoplju, u prvom razredu se učilo: *arapska azbuka, opšti islamski propisi, vladanje i gimnastika; a u drugom razredu: Kur'ani Kerim, Tedžvid, učenje napamet sura iz Kur'ana potrebnih za namaz, učenje o abdestu i gusulu, izražavanje, gimnastika i vladanje.*

Nastavni plan vjeronauke za muslimansku djecu u redovnim osnovnim školama, koji je donosio Ulema Medžlis bio je sljedeći: prvi razred: *arapska azbuka, pismeno i usmeno izražavanje, vladanje „ahlak" na ulici i školi, ljubav prema Bogu, roditeljima, prijateljima, vladaru i otadžbini; drugi razred: glavna učenja islama – islamski šartovi, kupanje, čistoća i znanje o namazu; treći razred: učenje napamet sura iz Ku'ana, istorija islama, abdeske i namaske dove i klanjanje; četvrti razred: učenje Kur'ana, tedžvid, islamski šartovi, život i djela Božijeg poslanika*.

Iz jednog dokumenta (1940.god.) Sreskog Vakufskog Povjerenstva Bijelog Polja upućenog Načelstvu Sreza Bijelo Polje spominju se Sibjan

mektebi u kojima se nastava održavala svakog dana po tri časa osim petka i to u sljedećim džematima:

1. Sibjan mekteb u **Bijelom Polju**, 35-40 đaka. Nastava se održava svakog dana po tri časa bez petka. Mualim je Đžaferbegović Dževdet,
2. U selu Rasovu, 18-25, tri časa dnevno, mualim Međedović Adem,
3. U Gubavču, 35-40, tri časa dnevno, mualim Abazović Osman
4. U Voljavcu 15 đaka, tri časa dnevno, mualim Dizdarević Hasan,
5. Bistrica, 30-35 đaka, tri časa dnevno, mualim Dizdarević Rešid,
6. Korita, 25 đaka, tri časa dnevno, mualim Mekić Ibrahim,
7. Ivanje, 18-25, tri časa dnevno, mualim Asim Prentić,
8. Lozna 30 đaka, tri časa dnevno, mualim Ejub Mehović,
9. Zaton, 10 đaka, tri časa dnevno, mualim Idrizović Ahmet
10. Kukulje, 25-55 đaka, tri časa dnevno, mualim Bukvić Huzeir.

Ukupan broj polaznika u ovim mektebima se kretao od 200-230

(Dokument je zaveden kod Načelstva Sreza Bijelo Polje pod br. 11767-12.IX.1940. (AJ)

U **rožajskom kraju** postojao je Kurtagića i Kučanski mekteb. Prema podacima od 20.IX. 1940. godine, postojali su sljedeći mektebi:

1. Rožaje, 14 polaznika, mualim Daut Mulalić
2. Rožaje, 14 polaznika, mualim, Šaban Muslić
3. Rožaje, 12 polaznika, mualim, Bejto Fetahović,
4. Klanac, 17 polaznika, mualim, Halil Bećirović
5. Kalače, 18 polaznika, mualim Hajruš Bejović
6. Paučina, 14 polaznika, mualim, Selim Fetahović,
7. Daciće, 15 polaznika, mualim, Rustem Ganić
8. Seošnica, 19 polaznika, mualim, Husein Hadrović,
9. Vuča, 14 polaznika, mualim, Nail Izberović
10. Biševo, 22 polaznika, mualim Hazbija Mehmedović,
11. Radetina, 15 polaznika, mualim, Iljaz Kardović i
12. Bukovica 16 polaznika, mualim Sulejman Mehmedović.

Ukupno 190 polaznika.

Prema podacima iz spisa polaznika vjeronauke u ovim sibjan mektebima, nastava se odvijala svakim danom po dva časa, prije podne. Mualimi su postavljani od strane Ulema Medžlisa iz Skoplja.

Na području **sreza beranskog** evidentirano je 10 sibjan mekteba u sljedećim džematima:

1. Berane, 23 učenika, mualim Adil Kurtešević
2. Donja Vrbica, 15 učenika, mualim Nazif Hadrović
3. Laze, 17 učenika, mualim Mehmed Hadrović,

4. Tucanje, 42 učenika, mualim Ibrahim Šabotić
5. Godočelje, 18 učenika, mualim Hašin Kočan,
6. Savin Bor, 17 učenika, mualim Selim Hadrović
7. Trpezi, 15 polaznika, mualim Halit Hodžić
8. Javorova, 25 polaznika, mualim Derviš Muhović
9. Gornja Vrbica 20 polaznika, mualim Daut Agović
10. Radmance, 13 učenika, mualim Mehmed Latuić.

Ukupan broj polaznika bio je 205.

(Naznačeni podaci evidentirani su u AJ K.br. 11742. Berane, 20. IX. 1940. godine, u spisku Sibjan-mekteba u Srezu beranskom).

Prema podacima koja su evidentirana u dokumentu br. 19468/40 godinu, AJ u **srezu pljevaljskom** sibjan mektebi su se održavali u sljedećim mjestima:

1. Pljevlja, 130 polaznika, mualimi: Omer Vaizović i Husein Selmanović,
2. Potpeć (Odžak) opština Ilinobrdska, 55 polaznika, mualim Uzeir Čengić
3. Buhrići, opština Boljanićka, 83 polaznika, mualim Mehmed Pijalović,
4. Rosulje, opština bukovička, 70 polaznika, mualim Bego Džaka,
5. Plansko, opština Bukovička, 96 polaznika, mualim Uzeir Močević
6. Raščići, opština Bukovbička, 82 polaznika, mualim Derviš Hadžalić.

Ukupan broj polaznika 516.

Na području barskog sreza, kome je pripadao i Ulcinj, prema podacima iz dokumenta br. 19468/40 AJ evidentirano je 5 sibjan mekteba:

1. Gorana, 26 polaznika, mualim Ramović Ibrahim
2. Mrkojevići, 50 polaznika (imam sa propisnim kvalifikacijama, ne navodi se ime),
3. Stari Bar, 55 polaznika, mualim Jakub Memić
4. Sukobin, 25 polaznika, Malešković Hafiz
5. Ulcinj, 98 polaznika, mualim mjesni imam (ne navodi se ime i prezime).

Ukupan broj polaznika 254.

Osnivanje medresa

Seldžuci i Ejjubidi prvo su počeli sa osnivanjem medresa u Iraku, Siriji, Egiptu i drugim krajevima. Najznačajnije medrese koje su u tom periodu podignute, bile su u Iraku, poznate Nizamijje koje su pored Bagdada podignute i u Belhu, Isfahanu, Basri, Mosulu, zatim čuvena Velika Nurjja medresa u Damasku, izgrađena 1167. na površini od 1.500 m² kao i veliki broj medresa u Egiptu. Nizamija je predstavljala obrazac ustanove višeg školstva, ali je istovremeno njena organizacija poslužila kao uzor i mnogim evropskim univerzitetima.

Prema raspoloživim izvorima, **prva medresa u Carstvu** osnovana je u Izniku (Nikeji) 1331. godine. U njoj je za muderisa postavljen čuveni učenjak, teolog i sufija Davud Al- Kajsari, poznat kao prvi osmanski muderis. Ovim je počela bogata tradicija osmanskih medresa u kojima su dolazili poznati učenjaci iz Konje Kajsarije, Aksaraja, ili pak Perzije, Turkestana Egipta i Sirije. Istaknuti svršenici odlazili su u pomenute centre gdje bi usavršavali svoju znanost. U želji da budu na nivou drugih islamskih zemalja osmanski sultani su otvarali sve veći broj medresa koje su već u vrijeme sultana Mehmeda Osvajača (1444-1446, 1451-1481) dobile viši rang. Kada je Mehmed Osvajač u osvojenom Istanbulu između 1463. i 1470. godine izgradio svoju džamiju oko nje je podigao osam čuvenih medresa poznatih pod nazivom Sahn.i seman ili semanije koje je povjerio osmorici vrhunskih učenjaka. Ove kamene medrese podignute su s obje strane džamije. Pored njih postojalo je još osam viših medresa za razne specijalizacije i osam nižih pripremnih škola za Semaniju.

Nakon ovih, u osmanskom Carstvu podignut je čitav niz medresa, kako u glavnim centrima-prijestonicama, Bursi, Edreni, Istanbulu, tako i u brojnim novoosvojenim provincijskim gradovima. Tako su postale poznate Ali-pašina medresa u Edreni, Šihabeddin-pašina medresa u Plovdivu, Mahmud-pašina u Carigradu, Eski Ali-pašina u Brusi, Ishak-begova u Skoplju, Gazi Husrevbegova u Sarajevu i više medresa u Anadoliji, Šamu, Egiptu, i u drugim krajevima velikog osmanskog Carstva, šeherima, varošima i kasabama...

Medrese u Crnoj Gori

U viševjekovnoj postojanosti Osmanlija na ovim prostorima postojalo je više medresa. One su bile stjecište znanja i obrazovanja, iz kojih je izlazio veliki kadar obrazovnih vjerskih službenika, poznatih alima i muderisa. Ove institucije imale su presudnu ulogu u razvoju islama na našim prostorima.

Nakon osnovnih znanja koja su sticana u sibjan mektebima (mektebima za djecu) u mektebu, koji je bio predsprema za nastavak školovanja, učenik je mogao pohađati medresu koja je imala tri stepena: početni, srednji i viši. Ova tri stepena odgovarala su osnovnoj, srednjoj i višoj školi. Uopšte uzev, osnovno vjersko obrazovanje sticalo se u mektebima, dok su medrese predstavljale srednji i viši stepen obrazovanja.

Plan i program kao i vrsta udžbenika koji su u medresama korišćeni zavisio je uglavnom od vrste i stupnja medrese. Stilistika (belagat), skolastička teologija (kelam), šerijatsko pravo (fikh), arapska morfologija (sarf), sintaksa (nahv) i logika (mantik). U medresama su predavane tradicionalne i racionalne znanosti. Među prve ulaze: Komentar Kur'ana-Tefsir, Islamska tradicija, (hadis), šerijatsko pravo (fikh i usuli-fikh), dogmatika (akaid), a među druge: islamska skolastička teologija (kelam), stilistika i retorika (belagat), logika, (mantik) astronomija (hey'et) i arapski jezik, da bi se kasnije plan i program proširivao i usklađivao sa potrebama vremena i zahtjevima u pojedinim oblastima. Skoro u svim medresama, bez obzira na njihov stupanj, izučavani su sljedeći predmeti: šerijatsko pravo (fikh), skolastička teologija (kelam), tradicija (hadis), Komentar Kur'ana (tefsir) i osnove šerijatskog prava (usuli-fikh).

Nastava je trajala 6 sati dnevno u periodu od 4 i 8 godina. Prema podacima, izučavani su pored vjerskih predmeta i: gramatika arapskog, turskog i perzijskog jezika, račun, crtanje, osnovi geometrije, opšta i turska istorija, zemljopis, gimnastika i jezik kojim se govori u sredini gdje se škola nalazi.

Na teritoriji današnje Crne Gore, u izvorima i literaturi, medrese se spominju u sljedećim gradovima: **Pljevljima 2, Bijelom Polju 1, Herceg Novom 2, Podgorici 1, Baru 1, Ulcinju 1, i niža medresa u Plavu, Rožajama i Kazancima,-Nikšić**.

Evlija Čelebija je, prema putopisu, polovinom XVII vijeka zatekao u Taslidži (Pljevlja) tri mekteba dvije medrese i dvije tekije. Od ove dvije medrese, o kojima kod Evlije Čelebije postoji samo uopšteno kazivanje, jedna se pominje pod imenom Hadži Huseinova, ali osim njenog imena drugih saznanja o njoj nemamo. U Evlijino vrijeme postojala je, najvjerovatnije, i Hadži Ibrahimova medresa za koju se u jednom dokumentu „iz 1116./1704. određuje muderisluk".

Međutim, najviše podataka nalazimo o Osman-pašinoj medresi koja se sačuvala sve do XX vijeka. Za sada nemamo podataka koji bi ukazivali na godinu gradnje ove medrese, odnosno podacima o Osman-paši koji ju je podigao.Na osnovu podataka koji ukazuju na postojanje ove medrese krajem XVII i početkom XVIII vijeka, vjeruje se u njeno izvjesno postojanje u drugoj polovini XVII vijeka.

Zgrada medrese je bila koncipirana „poput medrese Mehmed-paše Sokolovića u Istanbulu“. Ovo poređenje izvedeno je na osnovu kazivanja starijih mještana i nekadašnjih učenika medrese. Medresa je prema ovim opisima imala tri kraka – središnji, lijevi i desni, koji su formirali slovo „U“. Ulaz i dućani su bili u središnjem dijelu. Na spratu su bile dershane i tri prostorije. Kraci s lijeve i desne strane imali su po jedanaest soba za učenike. Ulaz u medresu nalazio se naspram džamije, u dvorištu. U listu Bosna iz 1869. br. 137, navodi se postojanje medrese u Pljevljima „koju je podigao zaslužni, Osman-paša i koja ima na donjem boju 14, a na gornjem 4 sobe i knjižnicu i u avliji džamiju“. Prema ovom zapisu, medresa je prilozima građana obnovljena nakon što je „bila opala ima 6-7 godina“. U ovom stanju medresa je funkcionisala sve do kraja XIX vijeka. Zgrada ove medrese je 1918. godine zauzeta od strane državnog nadleštva i pretvorena u kancelarije.

Sadri-esbek Osman-pašina medresa bila je u vlasništvu Husein-paše vakufa. U narodu je poznata kao zgrada Konvikt / internat, jer je od 1928. godine služila i za smještaj učenika. Korisnici internata bili su siromašni učenici i studenti iz Pljevalja i okolnih gradova koji su pohađali škole u Pljevljima, posebno Gimnaziju.

U zgradi medrese bilo je više godina i sjedište pljevaljskog muftijstva, kojem su pripadali i srezovi iz Crne Gore.

Prema podacima, medresu u Pljevljima završio je veliki broj kasnije poznatih imama, alima, muderisa: Rašid A. Halilov*ić,* imamu Mijakovićima, Smail Đurđević, imam u Đurđevića Tari, hfz. Hakija Mulović, imam hadži Hasan-džamije u Pljevljima, Derviš Hadžalić, imam muallim u Raščićima, Hadži Ibrahim Mulović, završio je medresu u Pljevljima, zatim tri godine Kiraet-seb'a u Medini, kasnije imam u Pljevljima. Mehmed Coković, završio je Ruždiju, ibtidaiju, Darul-muallimin i medresu u Pljevljima, Bećir Mulović, završio medresu u Pljevljima i dvije godine više medrese u Carigradu, imam H-pašinog džemata u Pljevljima, Ibrahim Šljivo, vjeroučitelj u Bukovici, Uzeir Čengić, službovao je u džematu Odžak.

Uzeir Bećović u knjizi o Husein-pašinoj džamiji, u izdanju Almanaha 2006. godine kaže, „da je zgrada medrese bila izuzetno lijepa i odgovarala namjeni“. Posjedovala je 11 odjeljenja, spavaonicu, dvije veće učionice, menzu, kuhinju, perionicu, bolnicu, sobu za obavljanje namaza i stan za vaspitača. Nalazila se naspram Husein-pašine džamije, na mjestu gdje se sada nalazi Hotel „Pljevlja“. Srušena je 1969. godine.

Na granici Hercegovine i Crne Gore, u **selu Kazanci**, opština Nikšić, Osman-paša podigao je medresu. Kazanci su bili izrasli u značajno naselje orijentalno-islamskog tipa. To je bilo u XVII vijeku, kada je ovaj paša rodom iz Kazanaca, od porodice Papovića ili Tepavčevića, kako

navode narodna predanja, izgradio ovdje svoje dvore i zadužbine među kojima su bili: džamija, mekteb, medresa i šadrvan. Ove objekte Osman-paša sagradio je neposredno pošto je dospio na visoke položaje u Carstvu, prvo kao bostandži-paša, zatim namjesnik Šama, beglerbeg Anadola, vezir Bosne i konačno Egre u Mađarskoj. To je bilo najverovatnije početkom druge polovine XVII vijeka dok je bio vezir Bosne, 1683. godine. Ni medresa, kao ni džamija, njegova kula, i drugi vjerski objekti nisu bili dugo u funkciji. Godine 1684-1685. Kazance je napao harambaša Bajo Pivljanin, koji je sve izgrađeno porušio. Nakon toga muslimani su se iselili iz tog kraja, a temelji objekata kao i munara džamije do šerefeta ostala je sve do danas. U Nikšiću se takođe pominje ruždija iz 1840. godine.

U Podgorici je od XVI vijeka bilo više mekteba, jer je u to vrijeme Podgorica predstavljala značajnu muslimansku naseobinu sa džamijama, medresom i tekijom. Prema podacima o vakufima u Crnoj Gori, krajem XIX i prve polovine XX vijeka, u Podgorici se spominju, mekteb, medresa, ibtidaija i ruždija koji su pripadali vakufu Glavatovića džamije. Dr Dragana Kujović u knjizi *Tragovima orijentalno-islamskog kulturnog nasljeđa u Crnoj Gori* kaže da su zgrade **medrese** i mekteba promijenile svoju namjenu nakon što je Podgorica odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine pripala Crnoj Gori tako što je zgrada medrese pretvorena u skladište oružja, a zgrada mekteba u fabriku. U neposrednoj blizini „Skender Čauš“ (Starodoganjske) džamije nalazila se tekija.

Prema podacima dr Šerba Rastodera o vakufima u Crnoj Gori s kraja XIX vijeka (Almanah br 3-4), u **Bijelom Polju** su „u varoši bile četiri džamije, medresa, ruždija i jedna ibtidaija“. Iz starih dosijea imama koji su evodentirani u Mešihatu, medresa se zvala „Hadžihanumina“. Veliki broj, kasnije poznatih imama i hafiza završio je ovu medresu. Navodimo nekoliko imena završenih medresanata Hadžihanumine medrese: Murat Dizdarević, Sulejman Dizdarević, Hasan Dizdarević, Mustafa Dizdarević, Junuz Dizdarević, Salih Mulabegović, hfz. Jusuf Zaimović, hfz. Mustafa Gušmirović, Sulejman Salković, hfz. Murat Nuhodžić, Omer Zaimović, Adem Međedović, Mursel Bahović, Junuz Idrizović, Abdulah Nuhodžić, hafz. Salih Nuhodžić, Ibrahim Franca i drugi.

U **Novom** (Herceg Novom) za vrijeme 200-godišnje uprave Osmanlija postojalo je više džamija, četiri mekteba (prema nekim sedam) dvije medrese, na kojima su predavali muderisi kao što su Ahmed Halifa i Muharem Halifa, a postojala je i Ramovića tekija.

Za Plav i Gusinje spominju se vakufi plavske i gusinjske medrese, što ukazuje da su Plav i Gusinje imali medresu.Najvjerovatnije da je to bila niža medresa.

Ostale obrazovne institucije

Pored obrazovanja u medresi, znanje se sticalo i u ruždiji. Ruždija u Bijelom Polju osnovana je 1871. godine. Zgrada u kojoj je bila smještena ruždija, nalazila se uz Haznadar džamiju da bi 1905. godine bila premještena u zgradu koja je bila posebno namijenjena za tu svrhu. Od 1926. godine ova je zgrada služila za potrebe četvorogodišnje Niže realne gimnazije. Nakon Drugog svjetskog rata u njoj je bila smještena škola učenika u privredi i dječiji vrtić. Danas se u toj zgradi nalaze prostorije Zavičajnog muzeja.

U Pljevljima je krajem 1866. godine osnovana ruždija. Nalazila se kod današnje gimnazije. Imala je prizemlje i sprat. Prestala je da postoji 1909. godine, pa je osnovana viša gimnazija, zvana idadija. To je bila jedina idadija na našim prostorima, koja je bila na nivou više gimnazije.

Krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka u Podgorici se spominje Ibtidaija i ruždija koja je pripadala vakufu „Glavatovića“ džamije.

U drugoj polovini XIX vijeka, prema podacima, u Bijelom Polju postojala je jedna ibtidaija.

U Beranama se spominje ruždija koja je osnovana 1890. godine koju je zauzela vojska i bivša ruždija koja je 1919. godine pretvorena u bolnicu.

Hajrudin Ćurić spominje ruždiju u Gusinju i Kolašinu.

Miloš Starovlah u knjizi *Istorija školstva u Crnoj Gori*, 2007. godine, spominje da je u Nikšiću postojala ruždija iz 1840. godine. Ruždija u Rožajama je osnovana 1900. godine.

Prosvjetne institucije orijentalno-islamskog karaktera na prostorima Crne Gore bile su u znatnoj mjeri zastupljene. Ove institucije imale su presudan uticaj na stvaranje identiteta Muslimana kao domicilnog naroda na ovim prostorima.

Rad mekteba, ibtidaija, medresa, ruždija, kroz vrijeme i prostor, dao je veliki doprinos na očuvanju, njegovanju i razvijanju orijentalne kulture, vjere i tradicije...

Ove škole dale su i veliki broj obrazovnih ljudi: imama, hafiza, muderisa, profesora, oficira, raznih službenika. Neki od njih su postali poznati pisci i prevodioci orijentalne literature i veoma uticajne ličnosti u hijerarhiji Osmanskog carstva.

Promjenom sistema devedesetih godina prošlog vijeka, demokratizacijom društvenih prilika u Crnoj Gori, javlja se sve više interesovanje za vjerskom naobrazbom. Odlazilo se na školovanje u druge države što je otežavalo budžet vjernika i finansiranje učenika. Islamska zajednica u Crnoj Gori, svjesna prilika u kojim se našla, stavila je sebi u najprioritetniji zadatak iznalaženje rješenja u izgradnji medrese. Rukovođeni

nasušnim potrebama, uz punu podršku vjernika i državnih organa Crne Gore, Islamska zajednica je krenula u ostvarivanje tog cilja. Uz veliko prisustvo imama, članova Sabora, Mešihata, predsjednika odbora, građana Crne Gore, predstavnika vlasti, društveno-političkih organizacija, postavljen je kamen-temeljac budućoj medresi, **21. 05. 2000**. godine. Njena izgradnja trajala je osam godina. Rađena je sredstvima Mešihata, raznim donacijama pojedinaca i organizacija iz Crne Gore i dijaspore, Islamske banke za razvoj iz Džide, Saudi Arabija, a završni i najveći ulog dala je Turska agencija za međunarodnu saradnju i rekonstrukciju (TIKA).

Prva generacija medresanata

19. jula, 2008. godine održan je prijemni ispit učenika u amfiteatru Medrese. Interesovanje je bilo iznad očekivanja, što pokazuje i spisak kandidata koji su položili kvalifikacioni ispit. Navodimo njihova imena po bodovnoj listi.

1. Dženan Nurković
2. Edvin Dedeić
3. Emir Murić
4. Zijad Škrijelj
5. Faris Muratović
6. Haris Dautović
7. Ernad Đozović
8. Ermin Osmanović
9. Sadat Ramović
10. Nermin Osmanović
11. Ernes Murić
12. Erdan Seferović
13. Almedin Bralić
14. Eldin Pepić
15. Elmaz Kurtagić
16. Selim Dautović
17. Selver Krnić
18. Zijad Husović
19. Damir Osmanović
20. Ismail Dacić
21. Enver Kuč
22. Faris Suljević
23. Asim Kurpejović
24. Aldemir Luboder

25. Damir Hodžić
26. Admir Čolaković
27. Samed Ramović
28. Kenan Hot
29. Remzija Dacić
30. Armin Lekić
31. Nadir Paljević
32. Rafet Murić
33. Eldin Bećović
34. Aldin Padović
35. Admir Grlić
36. Suad Skenderović
37. Emir Đoković
38. Demir Drešević
39. Emir Ljuljanović
40. Edin Kurtagić
41. Emir Kalač
42. Bekim Murić
43. Nevzad Murić
44. Haris Đozović
45. Aldin Nikaj
46. Admir Đoković
47. Nermin Đoković
48. Izudin Dedeić
49. Haris Ramović
50. Nedžad Hot
51. Haris Kalač
52. Džemil Bibić
53. Sadam Murić
54. Davud Kurtagić
55. Jasmin Agović
56. Ado Mekić
57. Džemal Hajdarović
58. Sokol Kalabović
59. Senahid Hajdarović
60. Reddža Kabaši
61. Besmir Hajdarević
62. Bajram Taganović
63. Eldin Niković
64. Amir Đoković

Ukupno 64 učenika

U savremeno opremljenoj, jedinstvenoj u arhitekturi graditeljstva, sadržaju i funkcionalnosti, ovu instutuciju pohađa 64 učenika iz raznih područja Crne Gore: Rožaja, Bijelog Polja, Berana, Nikšića, Podgorice, Ostrosa, Tuzi, Ulcinja, Petnjice, Bara, Dinoše...

U toku prve nedjelje nakon ramazanskog Bajrama, **8. oktobra 2008.** godine, zazvonilo je prvo školsko zvono, oglašavajući time početak nastave za školsku 2008/2009. godinu. Ustanovljen je plan i program rada Medrese, koji je usklađen sa programima ostalih Medresa u okruženju.

Učenici su podijeljeni u tri odjeljenja. Oni će u prvoj godini izučavati sljedeće predmete: **1. Kiraet** (učenje Kur'ana) **2. Akaid** (Apologetika-islamsko vjerovanje), **3**. **Fikh** (Islamsko pravo), **4. Ahlak** (Etika-moral), **5.Istorija islama**, **6**. **Arapski jezik, 7. Bosanski jezik**, **8. Turski jezik**, **9. Engleski jezik**, **10. Albanski jezik, 11. Matematika, 12. Fizika, 13. Hemija, 14. Informatika i 15. Fizičko vaspitanje.**

Zvanično svečano otvorenje Medrese održano je **5. decembra 2008. godine** (petak), poslije klanjanja džume namaza u prisustvu velikog broja imama i vjernika iz svih područja Crne Gore. Simboličnim presijecanjem vrpce, Predsjednika Crne Gore, gospodina Filipa Vujanovića, državnog ministra Turske Vlade, Mustafe Saida Jazikioglu (Yaziciouglua) i Reisa Rifata Fejzića, zvanično je otvorena prva islamska srednjoškolska obrazovna ustanova u Crnoj Gori.

Pozdravljajući goste, reis ef. Fejzić, kazao je da je otvaranje medrese istorijski trenutak za tu instituciju, muslimane i ukupno Crnu Goru. „Posljednja medresa nestala je neposredno ili nakon podgoričke skupštine. Gubljenjem državnosti Crne Gore, muslimani su izgubili medresu. Sada, dobijanjem države, muslimani ponovo dobijaju obrazovne institucije“, kazao je Fejzić. On je u govoru pozvao posebno istakao važnost nauke, obrazovanja, a to je prvi Božiji imerativ od Boga koji je upućen čovjeku, „Uči u ime Gospodara koji stvara“. Znači, prva riječ nije bila klanjaj i posti, jer su i to obaveze, nego uči. Islamska zajednica Crne Gore je rukovođena time krenula u ovaj projekat u izgradnju medrese. I, fala Bogu, ona je danas širom otvorila svoja vrata i ona je danas stvarnost“, istakao je Fejzić.

Otvaranje medrese dobar je prilog odnosima Islamske zajednice i države Crne Gore.

„Siguran sam da će vjerska nastava u medresi biti u funkciji univerzalnih vrijednosti na kojima počivaju sve religije, pa i islam, a to je afirmacija mira, sklada, tolerancije, ljubavi i suživota“, kazao je predsjednik Vujanović. „Želio bih da iskažem poštovanje svim donatorima a posebno da izdvojim Tursku agenciju za međunarodnu saradnju i rekonstrukciju (TIKA), koja je osim Medrese finansirala i brojne projekte u svim opštinama u Crnoj Gori“, kazao je Vujanović.

Državni ministar Turske Vlade, Mustafa said Jazikioglu, kazao je da dobri odnosi sa Crnom Gorom potiču još od Sultana Abdulhamida. On je podsjetio da je Turska bila jedna od prvih država koja je priznala državnost Crne Gore nakon sticanja nezavisnosti.

Prisutnima se obratio i direktor medrese u Skadru, Shuajb ef. Basha, koji je istakao važnost medrese u islamskom obrazovanju i uputio čestitke Islamskoj zajednici. Čestitke povodom zvaničnog svečanog otvorenja Medrese, a zbog službenih obaveza u inostranstvu, uputili su predsjednik Vlade Milo Đukanović, Gradonačelnik Glavnog grada Miomir Mugoša, gradonačelnik Rožaja Nusret Kalač i mnogi drugi.

Svečanom činu otvaranja Medrese prisustvovali su i predsjednik i potpredsjednik Skupštine CG Ranko Krivokapić i Rifat Rastoder, ministri Jusuf Kalamperović, Branislav Mićunović, Fuad Nimani i Suad Numanović, ambasador BiH Branimir Jukić, ombudsman Šefko Crnovršanin, direktor UP, Veselin Veljović, gradonačelnici Ulcinja i Plava Gzim Hajdinaga i Skender Šarkinović, predsjednici Skupština opština Berana i Bijelog Polja, Samir Agović i Refik Bojadžić, predstavnici političkih partija, brojni poslanici i drugi politički i javni zvaničnici.

Svečanost je počela učenjem Kur'ana, a nakon zvaničnog dijela, nastupio je hor „Mlađak i Palma“ Fakulteta islamskih nauka iz Sarajeva, predvođen profesorom dr Džemaludinom Latićem.

Tehnički podaci o objektu medrese – njeni sadržaji

Medresa se sastoji od prizemlja, sprata i, u jednom dijelu, potkrovlja. Ukupna površina objekta sa prostorom u potkrovlju je 2.954 m².

U suterenu su smještene prostorije kotlovnice, vešaraja, hladnjače, ostava i prostorije za održavanje objekta.

Na prizemlju i spratu su smještene četiri funkcionalne cjeline, koje karakteriše povezanost „toplom vodom“, što znači da se cijelo vrijeme boravka i učenja ne mora izaći iz objekta.

Prvu funkcionalnu cjelinu čini internat za smještaj 64 polaznika medrese. U okviru njega se nalaze: restoran i kuhinja, manji zdravstveni centar sa prostorijama za kućnu izolaciju bolesnih polaznika. U ovom bloku se nalazi i restoran sa baštom koja je natkrivena, i kuhinja sa posebnim ekonomskim ulazom i sanitarnim čvorom.

Drugu cjelinu čini učionički blok sa 8 učionica, bibliotekom, čitaonicom, univerzalnim amfiteatrom sa 140 sjedišta, sanitarnim čvorom i abdesthanama.

U trećem dijelu medrese smještene su kancelarije uprave, zbornica, ostava za učila i rekvizite.

U četvrtom dijelu smještena je fiskulturna sala sa svlačionicama, sanitarnim čvorom i tuševima za polaznike medrese.

U potkrovnom dijelu smještene su biblioteka, čitaonica, kabineti fizike, biologije, hemije i informatike.

Unutrašnje dvorište okruženo je natkrivenim trijemom sa kolonadama stubova i lukova. Oko njega se razvijaju svi sadržaji. U nastavku centralnog dvorišta je bašta za odmor i meditaciju.

Arhitekta ove medrese, mr Rifat Alihodžić, iz Bijelog Polja je zaista sjajno ukomponvao ovaj objekat sa poznatim učilištima Istoka iz najsjajnijeg perioda islamske arhitekture.

Maksut Dž. HADŽIBRAHIMOVIĆ

POMORSTVO I TRGOVINA SREDNJOVJEKOVNOG ULCINJA

Rezime:

Ulcinj je jedan od najstarijih gradova Mediterana. Više od 2.500 godina pisane istorije i kulture koju su obilježili Iliri, Grci, Rimljani, Sloveni, Balše, Venecijanci i Otomanska imperija ostavili su neizbrisiv trag. Ti tragovi su vidni na svakom koraku među drevnim zidinama Starog grada i oni govore o impozantnoj kulturnoj baštini, koji ni razorni zemljotresi i prohujali vjekovi a i ljudska nebriga nijesu mogli izbrisati.

Arnold v. Harfi, na svom proputovanju prema Orijentu, kaže da je tako zamislio Raj, ugledajući Stari grad visoko gore na hridi kao kakav nasukani brod. Miguel de Servantes nalazi u njemu inspiraciju za svoju Dulsineju, koju će kasnije ovjekovječiti u romanu Don Kihot, a Sabataj Cevi, reformator Talmuda, tu provodi svoje posljednje dane. To su samo neki od znanih i neznanih koji su obilježili taj neponovljiv prostor.

Ključne riječi: piraterija, ulcinjski crnci, ulcinjska mornarica, ulcinjsko brodogradilište, brodograditelji Ulcinja, ulcinjska pomorsko-trgovačka flota.

Uvod

Prvi od rimskih geografa koji spominju Olcinium (Ulcinj) je Plinije Stariji, koji je pred svoju smrt napisao dijelo ISTORIJA PRIRODE (NATURALIS HISTORIAE) i to u 37 knjiga. II-VI knjiga posvećena je geografiji. U trećoj knjizi prvog dijela među municipijama na Južnom Jadranu nabraja Acruium: „Ad Epidauro sunt oppida civium Romanorum: Rhizinium, Aceuium, Butuanum, Olcinium“.

T. Livije u svojoj ISTORIJI („T. Livius ad urbe condita libri CXLII“), govori o borbama Rimljana s Ilirima i pominje Agrovonite, Rizonite i Olcinate (Agravonitas et Rhixonitas et Olcinatas).

Značajniji geograf rimskog perioda koji je pisao o krajevima na prostoru između Neretve i Bojane, O l c i n i u m (Ulcinj, Ulqin) prvi pominje Klaudije Ptolomej. O Olciniumu pisao je i Plinije Mlađi.

Područje na kome je nastao praistorijski Ulcinj (Ulqini) pripada Ilirima. U VI-V vijeku može se sa sigurnošću potvrditi osnivanje O l c i n i u m a na mjestu današnjeg Ulcinja, odnosno za njegovo osnivanje kao embrion uzima se utvrđenje – Stari ulcinjski grad, a ne ruševine na manjem ostrvcu „Stari Ulcinj“, pri obali, sjeverozapadno od Ulcinja, u zalivu Kruče.

Gusarstvo Ulcinja i Ulcinjana

Gusarstvo stanovnika istočnih jadranskih obala pominje se vrlo rano, tako da su se prvi stanovnici Ulcinja bavili gusarenjem. Ono je bilo najviše razvijeno za vrijeme Agrona i Teute, čija se država prostirala od Šibenika pa do Lješa (Lezhë). Kako je time ometana rimska trgovina, Rimljani su morali, radi zaštite svojih interesa, otpočeti rat sa Ilirima. Taj rat se završio rimskom pobjedom. Poslije te rimske pobjede, kao da je gusarstvo iščezlo, jer su se poromanjeni Iliri odali mirnijem životu.[1]

Mnogo kasnije javlja se arabljansko-berbersko gusarenje koje počinje pojavom španskih Mavara (poslije Rekonkiste), levantskih i južnoevropskih izbjeglica i avanturista na obalama sjeverne Afrike. Svi su oni služili vladarima sjevernoafričkih berberskih država-Tripolitanije, Tunisa, Alžira i Maroka, kao odlične posade brodova.[2]

U toku 1500. godine, ofanziva je u sjevernoj Africi bila u rukama Španaca, a ne muslimana, budući da krstaški pokret za protjerivanje Mavara iz Španije još nije bio okončan. Godine 1509. oni su osvojili Oran, Bugi i Tripoli uz vrlo male gubitke, ali su zato doživjeli poraz kod Đerbe dva puta, 1510. i 1511. godine. Vođe otpora koji je pružen španskim osvajačima bila su dva turska pustolova, potomci jedne pokrštene grčke porodice u Miteleni, Aruj i Keir-ed-din, koje su njihovi hrišćanski protivnici obično nazivali braćom Barbarosa i koje su hrišćani i Turci proglasili za najdarovitije i najvrsnije moreplovce toga doba. Keira-eddina su naslijedili sposobni ljudi, Dragut i Ulug Ali. Ipak, muslimanima nije pošlo za rukom da svoje prodore održe na istom nivou. Turci nijesu uspjeli da osvoje Maltu prilikom velike opsade 1565. godine i njihova je flota razbijena u bici kod Lepanta 1571. godine.[3]

---

[1] Maksut Dž.Hadžibrahimović, *Prilozi za istoriju Ulcinjskog gusarstva*, I dio, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXXI-XXXII, Kotor, 1983-1984, str. 45.

[2] *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, 1, Beograd 1970, str. 194.

[3] Edward Lucie-smith, *Outcasts of the sea*, Pirates and Piracy, Copyright by Paddington Press Ltd., 1978, str. 64.

Poslije turskog osvajanja Otranta 1480. i Novog 1481. godine, gusarstvo je oživjelo u Jadranskom moru, prvenstveno pojavom turskih gusara, čija su gnijezda u Albaniji postojala sve opasnija za trgovačke brodove. Već 1481. dvije katalonske fuste, izgleda bježeći od Turaka, sklonile su se u dubrovačku luku, dok su 1484. godine Turci zarobili jednu katalonsku fustu, a dva apulijska broda, spasila su se također u Dubrovniku.[4]

Gusari iz Ulcinja i Santa Maure predstavljali su veliku opasnost za Mlečane u Jadranu i sve trgovačke brodove. Posade mletačkih galija nijesu bile dorasle za borbu protiv gusara. Jedino su im se hajduci mogli suprotstaviti sa uspjehom.[5]

Vrlo važan artikal dubrovačke trgovine sa zaleđem bijaše so, koja je bila u balkanskom zaleđu vrlo mnogo tražena. So se smjela u tom prostranom području prodavati samo u Dubrovniku, pri ušću Neretve (u luci Drijevima) i pri ušću Drima (Drini - M.H) i Bojane i kod tržišta Sv. Srđa, gdje također bijahu solane.[6]

Materijal za gradnju brodova i za njihovu opremu Dubrovčani su dobijali sa raznih strana, a nešto su i sami pravili. Najvažnije je bilo drvo. U XIV vijeku ono se mnogo dovozilo sa ušća Bojane, odnosno Drima (Drini – M.H), ali i iz Senja.[7]

Alžirski beglerbeg, kalabrijski preobraćenik *Okjali*, kojega su Turci najprije nazivali *Uludž-Alija*, a zatim *Kilič-Alija* (Alija – mač), poslao je poruku o pobjedi. On je bio oteo Tunis slaboj Beni-Hafsovoj vladavini Španaca, pa je isplovio sa svojom gusarskom mornaricom i naletio na četiri mletačke galije. Po turskim vrelima, Kilič Ali-paša (Okjali) nije porijeklom Talijan, nego Turčin Anadolac.[8]

Ulcinj je u XIII i XIV vijeku poznat po trgovini drvetom iz Leša (Lezhë) i drugih albanskih gradova na Bojani i Drimu (Drini – M.H). Albanija je u posmatranom periodu raspolagala raznim vrstama drveta: hrasta, bukve, cera, brijesta, jasena, topole. To drvo je izvoženo preko trgova i luka na ovim rijekama. Glavni kupci ovog proizvoda bili su

[4] Momčilo Spremić, *Dubrovnik i Aragonci 1442-1495*, Beograd 1971, str. 176.

[5] Gligor Stanojević, *Južnoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Istorijski institut u Beogradu, Posebna izdanje, knj. 14, Beograd 1970, str. 276.

[6] *Dubrovačko pomorstvo*, u spomen sto godina Nautičke škole u Dubrovniku, MDCCCLII, str.157.

[7] Isto, str.170.

[8] Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 2, Zagreb, 1979, str.35.

Dubrovčani od sredine XIV vijeka. Oni su drvo upotrebljavali za gradnju kuća i brodova, za kolce za vinograde, za duge za bačve, katarke.[9]

Prva arhivska vijest o prodaji drva potiče iz marta 1285. godine kada je Ulcinjanin Martinusio M. de Rasti prodao mletačkim lađama dužice za burad od bukovine, hrastovine, cerovine i jelovine, koje su se nalazile na ušću Drima (Drini – M.H).[10]

U istoj godini javljaju se dva ulcinjska trgovca drvima na Drimu (Drini – M.H), i to jedan kao kupac a drugi kao prodavač dužica za burad.[11]

Prvih godina XIV vijeka takođe se neki Ulcinjani sreću kao isporučioci drva u Lješu (Lezhë – M.H). U vrijeme mletačke vlasti Ulcinj je želio da zavede zaštitne mjere za vino, odnosno da zabrani prodaju stranih vina dok se domaće ne proda.[12]

Među gradovima Zetskog primorja posebno je Ulcinj imao značaj ne samo po svojoj luci već i zbog svog položaja nalazeći se na tada značajnom putu „Via de Zenta", kojim se importovala u unutrašnjost trgovačka roba potrebna kopnenom prostoru Zete, Raške, Makedonije, Bugarske, Vizantije itd. Iz suprotnog pravca tim putem prevoze se sirovine i drugi proizvodi prema lukama na Zetskom primorju i dalje prema prekomorskim krajevima.

U Ulcinju za vlade Nemanjića kovani su novci od bakra, koji su na jednoj strani imali natpis „Agnus Dei" sa zastavom i slovom „m(oneta) de Dulcino", a na drugoj Bogorodicu sa Hristom.[13]

Ulcinj se na kopnu i na vodi plašio Ali-paše i Okjala, pa se predao. Bar (Antivari) se predao zbog kukavičluka poslanika Aleksandra Donata.[14]

---

[9] Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2006, str. 53; Josip Lučić, *Prilog brodogradnji u Dubrovniku u drugoj polovini XIV stoljeća*, Historijski zbornik IV, Zagreb 1951, str.135.

[10] Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2006, str. 53; Bogumil Hrabak, *Izvozno-uvozna trgovina Lješa sa zetskim primorjem i Jadranom 1280-1506. godine*, Istorijski zapisi,1-4/1993, str. 50.

[11] Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, str.53; Bogumil Hrabak, *Izvozno-uvozna trgovina Lješa sa zetskim primorjem i Jadranom 1280-1506.godine*, str.51.

[12] Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2006, str. 53.

[13] Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, CID, Podgorica, 2006, str. 65; Anton Milošević, *Stare kovnice novca u Crnoj Gori i Boki*, Istorijski zapisi, sv. 3-4/1948, str.312; *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom I, Titograd, 1970, str.36.

[14] Joseph von Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) carstva*, 2, Zagreb, 1979, str. 38.

Početkom decembra 1571. Uludz-alija uplovio je u Carigrad sa 87 galija, sa spašenima i onim drugima, koje je, povukao iz luka grčkog ostrva, da bi pred očima glavnoga grada umanjio veličinu pobjede. Sultan Selim ga je imenovao kapudanpašom i naredio da od sada ne nosi više nadimak Uludz, tj. „stabljika", nego da se naziva Kilidz Alija, tj. Alija-mač.[15]

Tako su dva najvažnija položaja ratne moći na kopnu i na moru, položaj janjičarskog age i kapudanpaše, dobila dva talijanska preobraćenika – Đenovljanin Čikala i Napuljac Okjali (Ochigli-Uluč, a kasnije prozvan Kilič Alija.[16])

Do 1630. godine glavni strani gusari u Herceg-Novom bili su berberi (Mavri), a od tada Ulcinjani.[17]

Krajem jula, turska flota pod komandom Ferhat-paše u saradnji sa suvozemnim snagama napada Ulcinj. Francuski i italijanski najamnici pružali su otpor samo osam dana. Turska ofanziva je kao vihor prohujala preko Crnogorskog primorja od Bojane do Kotora. Ulcinj je bio nepovratno izgubljen za Veneciju.[18]

U to doba, s druge strane, jačaju odnosi Novljana i Ulcinjana, jer su ulcinjski junaci jedino bili u stanju da se nose sa bokeljskim hajducima. Za Ulcinjane je pristanište Herceg-Novog bila luka u kojoj su uvijek mogli naći zaštite. Juna 1658, na primjer, jedna njihova fusta sa dubrovačkim robljem, zahvaćena olujom, sklonila se u Novi. Uostalom, ulcinjska zastava vila se i na utvrđenima Novoga, a arbanaških boraca je tu takođe bilo.[19]

U luci Valdanos (Val di Noce) kod Ulcinja usidrio se gusar Zeko, d'Osta Adzi i protiv njega se od strane ulcinjskih vlasti ništa ne preduzima, uprkos mnogih postojećih fermana kojima je bilo naređeno da mu se ne smije dozvoliti ulazak u ulcinjske vode, već da ga treba potjerati. Naprotiv, on je od strane Ulcinjana lijepo primljen i ovi ga snabdijevaju namirnicama. Sem toga dodijelili su mu 42 Ulcinjanina za popunu posade, čine mu sve moguće usluge i nazivaju ga gospodarom Tripolisa. Poslije osmodnevnog boravka u luci gusarski brod je otputovao, ali uskoro se opet vratio i sva je sreća što se u luci nalazila galija kapetana

[15] Isto, str. 41.

[16] Isto, str. 52

[17] Dr Bogumil Hrabak, *Herceg-Novi kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo*, Boka, 9, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, Herceg-Novi, 1977, str. 42.

[18] *Istorija Crne Gore*, knj. III, Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, tom I, Titograd, 1975, str. 58.

[19] Dr Bogumil Hrabak, n. n., str. 67.

Bervaldi, koja je spriječila gusare da napadnu lađe koje su se tu zatekle i koje su, zahvaljujući toj okolnosti, mogle nesmetano da isplove i nastave put.[20]

Poslije okončanja dugogodišnjeg i zamornog rata oko Kandije oživjelo je gusarstvo na Jadranu, ne samo od strane znatno ojačanih Ulcinjana nego i zbog novog dejstva berberskih gusara (posebno Tripolina) sa arbanaške obale. Ulcinjani su ojačali borbenu spremnost Novljana, koji su s njima zajedno odlazili i dalje na Jadran u pljačku, kao što su i Ulcinjani u novskom pristaništu dobili sigiran zaklon.[21]

Jadranskim morem su krstarili Ulcinjani, koji su stizali čak do italijanske obale i otuda se vraćali sa bogatim plijenom. Venecija je odlučno zahtijevala od Porte da stane na put ulcinjskim gusarima. Turska vlada je u nekoliko navrata ponavljala naređenje o paljenju brodova u Ulcinju. Po naređenju Porte, 1674. spaljeno je deset brodova ulcinjskih gusara, ali se to nije pokazalo mnogo efikasno. Kada je iduće godine u Ulcinj stigao čauš sa sultanovom zapovješću o paljenju fuata, bio je ubijen. I 1676. godine zapaljene su gusarske fuste u Ulcinju, ali gusarenje nije prestajalo.[22]

Čim su Turci 1571. zauzeli Ulcinj, njegovi su gusari odmah započeli gradnju laganih fusta, tartana i ostalih laganih brodova na svom brodogradilištu. Budući da su bili nepismeni, Ulcinjani su gradili brodove bez plana. Nosivost brodova su određivali nakon porinuća u more i prvog krcanja. Francuski konzul u Skadru Hecquard piše, da se u Ulcinju nalazi brodogradilište, gdje se grade brodovi od 100-200 tona.[23]

Nakon protjerivanja Maura s Iberskog (Pirinejskog) poluostrva, krajem XV vijeka, nastaje doba tzv. berberskog gusarenja, koje traje dva vijeka. Prije turske vladavine u Ulcinju, 1571, ovaj je grad služio brodovima kao utočište pred gusarskom opasnošću. S grada vidik na more je bio dobar na daleko. Trgovački brodovi, koji su tuda prolazili, obavještavali su Ulcinj o prisustvu gusara. Ulcinj, kao i rt Rodoni, imaju takav geografski položaj da predstavljaju odlične pomorske osmatračnice. Stanovnici rta Rodoni, koji su i sami unekoliko bili gusari, neprijateljski su bili raspoloženi prema gusarima većih razmjera. Čim bi opazili gusarske

[20] Đorđe D. Milović, *Prilog proučavanju gusarstva na Jadranu i u Sredozemlju tokom XVIII vijeka*, Godišnjak PMK, V, Kotor 1956, str.94.

[21] Dr Bogumil Hrabrak, *Herceg-Novi kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo*, n. n., str. 165

[22] *Istorija Crne Gore*, n. dj., str. 165.

[23] Dinko Franetović, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd, 1960, str. 322.

brodove, odmah bi vatrom ili dimom sa svog rta obavještavali Ulcinj. Bio je to znak: gusari su na vidiku.

Gusari berberskih plemena iz sjeverne Afrike u VIII v. bili su strah trgovačkih brodova na Sredozemnom i Jadranskom moru. Narodno predanje u Ulcinju govori o tome: kako su arapski gusari bili zauzeli i Stari Ulcinj (Ulqini i Vjetër), koji im je služio kao baza za gusarske operacije. Bez obzira na to što su ovi gusari bili Mavri, njihovo se ime zamjenjivalo s onim arapskog osvajača, kojima su služili pa je zato i razumljivo da su ih Ulcinjani zvali Arapima. A to da su bili Mavri pokazuje i ime jednog brda odmah do Starog Ulcinja, koje se još i danas naziva Mavrin, Mavarska Gora (Mavrijan – M. H) i što još i danas jedna od najstarijih porodica u Ulcinju nosi prezime Mavrika, Mavrići.[24]

Iz Coronelli-jevih podataka iz 1969, također saznajmo, da su se Ulcinjani profesionalno bavili gusarstvom, i da su za tu svrhu držali svoje fuste u obližnjoj obali kod grada, koja je otvorena vjetrovima sa svih strana. A Farlati piše, da je Ulcinj gusarska stanica, zadnji grad u Dalmaciji. No, osim ove uvale, Ulcinjani su se sa svojim fustama skrivali i iza ostrva Stari Ulcinj, u uvali Valdanos te iza hridi Guri i Đeranis.[25]

Ulcinjsko gusarenje cvjeta u doba povlašćenog gusarstva (tzv. korsarstva), kada su i korsari Zapada, borci za ratne ciljeve u doba mira, uživali glas nacionalnih heroja. Zalijećući se iz svojih skrivenih i dobro čuvanih gnijezda rasijanih od Neretve do Krfa – često udruženi s domaćim družinama iz Herceg-Novog i Neretljanske krajine, grčkima iz Santa Maure (Levkasi) s Moreje, i arapskim iz Alžira, Tunisa itd.- Ulcinjani su ozbiljno ugrožavali ne samo vojnu i trgovačku mornaricu Venecije, nego i brodove Austrije, Dubrovnika, italijanskih i ostalih evropskih država.[26]

Mletački izvori iz 1638. govore o operacijama ulcinjskih brodova uz čitavu dalmatinsku i italijansku obalu. Njihovi prepadi osobito su česti za Kandijskog rata (1648-1669). O ulcinjskom krstarenju sjevernim Jadranom govori stroga naredba mletačke vlasti iz 1653, kojom se organizuje nadzorna služba sa stražama na uzvisinama i signalizacijom vatrama i dimom po ostrvima.[27]

Nakon Morejskog rata (1714-1718) Porta ponovo pristaje na dokinuće ulcinjskog gusarstva. Međutim, kad je 1722. skadarski paša došao u Ulcinj da, po sultanovoj naredbi, spali gusarske lađe i pobije kapetane,

[24] Ljub. A. Bulatović, *Ulcinjski gusari*, Zapisi, God. VI, knj. X, januar-juni. 1932, Cetinje, str. 26.

[25] Dinko Franetović, *O ulcinjskim gusarima*, "Naše more", br. 3, Dubrovnik, 1958, str. 180.

[26] *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, MCMLVIII, str. 640.

[27] Isto.

većina ih je izbjegla u berberske zemlje. To je doba jednog od najčuvenijih ulcinjskih gusarskih vođa, *Ali-Hodže*, ortaka pobunjenog i likvidiranog skadarskog sandžaka Bušatlije Arslan-paše, lukavog diplomate i izvanrednog pomorca, koji je dugi niz godina (do 1733) prkoseći i Veneciji i Porti haračio Jadranom i o kojem su se legendarne uspomene sačuvale u Crnogorskom primorju do naših dana.[28]

Od treće decenije XVIII vijeka, dalje, ulcinjski gusari postaju skup uglavnom nezavisnih piratskih družina, koje operiraju mimo intencija pa i protiv izričite volje Porte, a nekad i svojih zaštitnika skadarskih paša. U drugoj polovini XVIII v. mnogi se potomci starih ulcinjskih gusarskih porodica prebacuju na trgovinu.[29]

Ipak se pretpostavlja da su prve gusarske borbe Ulcinjana nastavak berberskog gusarskog perioda, a sama ulcinjska gusarska grupa stvorena od posade gusarskih lađa čuvenog gusarskog kapetana *Uluž-Alije* (Aluč) koji je 400 svojih ratnika naselio u Ulcinju, tada opustjelom gradu.[30]

Tu pretpostavku, koju iznose i neki drugi autori u svojim radovima, ne možemo prihvatiti jer zvanični izvori i literatura konstatuju nekoliko imena starijih vođa ulcinjskih gusara, koji su nezavisno od berberskih gusarskih pohoda harali duž Jadrana i Sredozemlja, pa i šire. Među tim čuvenim imenima ulcinjskih gusara (domorodaca Ulcinja), spominju se sljedeći gusari: Hajdar Karamindžoja, Lika Ceni, Hadži Alija, Hadži Gjyli, Husein Rejzi, Ali Hodža i mnogi drugi. Ti su imali svoje mnogobrojne grupe i ratovali su na moru, pa i na kopnu, prema prilikama, nezavisno od drugih stranih gusarskih elemenata.

Iz izloženog materijala o počecima organizovanja samostalne gusarske grupe, koja je poznata kao *ulcinjska*, dokazuje se na osnovu pomenutih podataka i dokumenata, da je postala samostalna, nezavisna od drugih, gusarskih grupa Ulcinjana. Naznačena literatura i izvori u ovom prilogu, jasno govore o mnogobrojnim aktivnostima ulcinjskih gusara, u sačuvanim istorijskim dokumentima, koje se nikako ne mogu pripisivati sjevernoafričkim, grčkim i turskim gusarima. Vrlo je vjerovatno da su na južnojadranskim obalama još u srednjem vijeku postojali snažni autohtoni gusarski centri, koji su parazitirali na trgovačkom putu Kvarner- Levant, Skadarsko jezero- ušće Bojane, Boka – italska obala itd.[31]

Međutim, na osnovu iznijetih dokaza, može se slobodno konstatovati, da su ulcinjski gusari bili samostalni gusari Jadrana, uz činjenicu da su povremeno sarađivali sa tripolitanskim i drugim gusarima.

[28] Isto, str. 641.
[29] Isto.
[30] Ivo Košutić, *Gusari Jadranskog mora*, Zagreb, 1971, str. 35.
[31] *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, MCMLVIII, str. 640.

Za trgovačke gradove na Primorju osobito je važno bilo izdavanje raznih „pismena“, dokumenta za trgovce i poslovne ljude. Zato su u primorskim gradovima postojali notarijati koji su u svoje knjige zavodili trgovačke ugovore i obaveze, izdavali razne potvrde, ovjeravali priznanice itd.[32]

Jedino se u Ulcinju postavljao *kefalija*.[33] Ovaj grad (Ulcinj) čuva, pored gradske posade, sedam stotina arnautskih boraca. Većina njihovih vojnika su *fregatadžije* (mornari). Budući da se ovaj grad nalazi na morskoj obali, to se u gradskom zalivu nalazi 20 fregata.Ovamo dolaze odvažni gradski momci, iz drugih kasaba, sijedaju u fregate i plijene, pljačkaju i pustoše neprijateljsku obalu. Donoseći bezbrojno blago i odabrano roblje vraćaju se u Ulcinj kao pobjednici i daju sandžak-begu desetak od plijena. Dizdar-aga sjedi obično u onom mjestu pred gradskom kapijom koje se zove *londža*, kako piše *Evlija Čelebi* u svom „Putopisu“.[34]

U Ulcinju, javljao je 20. maja 1696. apostolski misionar Marin Džini Kongregaciji da ima oko 125 robova, ljudi, žena i djece, i to ne samo iz papske države, nego još iz Španije, Mletaka i drugih krajeva.[35]

Pukvilj opširno priča kako su ga u Jonskom moru zarobili ulcinjski pirati, čiji se vođa zvao *Uruč*. Osim ranije pomenutog Karamindžoje i ovoga Uruča, bili su čuveni gusarski vođe: Hadži Alija, Lika Ceni, Usein Rejzi i Hadži Gjyli (Đuli), koji su imali svoje rejone u Jadranskom i Sredozemnom moru, počevši od Cavtata pa do Carigrada.[36]

Najveći dio roblja koje se vezuje za Herceg-Novi u stvari se tiče korsara stranaca koji su samo navraćali u Novi. Pored toga i domaći pirati iz Novoga često su svoje sužnje predavali znatno više profesionalizovanim Ulcinjanima. Zbog toga se većina nesrećnika koji su lišeni slobode i koji su se našli u Novome, tu boravili samo privremeno, te su dalje transportovani u Ulcinj, Drač i naročito Valonu, najveću tursku pijacu roblja na Jadranu.[37]

---

[32] Vuk Vinaver, *Privilegija grada Bara*, Istorijski zapisi, god. XV, knj. XIX, 1, Titograd, 1962, str. 62.

[33] Ivan Božić, *Zetske vojvode pod despotima*, Društvo za nauku i umjetnost Crne Gore, Glasnik II, knj. 1, Titograd, 1975, str. 20.

[34] Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1979, str. 339.

[35] J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950, str. 426.

[36] Ljub. A. Bulatović- Ibrijski, *Ulcinj*, Ilustrovani Zvanični Almanah Zetske Banovine, Sarajevo, 1931, str. 291.

[37] Bogumil Hrabak, *Herceg Novi kao turska pomorska baza i gusarsko gnezdo*, str. 76.

I Mlečani su pokušavali da povrate Ulcinj. Tako su uzalud napadali 1696. godine, jer su ih Ulcinjani pod vođstvom Hajdara Karamindžoje pobijedili i vratili natrag.[38]

Prema jednom izvještaju iz 1706. godine, Ulcinj je već tada raspolagao sa 120 brodova, od po 350 stara nosivosti. „Plovidba Ulcinjana je sve jača i oni svakoga dana povećavaju svoje brodarstvo po kvantitetu i kvalitetu".[39]

Ulcinjani su dugo vremena respektovali Dubrovčane, s kojima su intenzivno poslovali. Krajem 1626. godine ulcinjske age su pisali dubrovačkoj vladi o nekim svojim ljudima koje je ova, kao ubice, dala zatvoriti. Vlada je isticala staro prijateljstvo, ali je izjavila da nije mogla gaziti svoje zakone i pravdu.[40]

Mletački flotovođa *Foskolo* saznao je da su Dubrovčani dali zaklona u svojoj luci ulcinjskim piratima pred mletačkom potjerom, poslije čega je nastala diplomatska prepiska između dvije jadranske republike. Prisustvo Ulcinjana na arbanaškoj obali osjetili su (1649) dubrovački brodari prilikom utovara žitarica u lukama od Drača do Valone.[41]

Od 1650. godine Ulcinj je bio značajna pijaca roblja ili mjesto otkupa, jer su u Ulcinj dovođeni robovi iz Santa Maure. Tokom 1653. godine udružene fuste iz Ulcinja i Santa Maure načinile su mnogo štete dubrovačkoj teritoriji. Početkom 1622. godine dubrovački senatori morali su se uvjeriti da korsari Ulcinja i Santa Maure malo se brinu i vode računa za sultanove fermane. Oko prvog februara 1668. u Ulcinj su odvedeni mnogobrojni osiromašeni dubrovački podanici. Pokazalo se da Ulcinjani lako gusare, ali teško primaju piratske napade. Likvidaciju gusarstva ni u samom Ulcinju nije bilo lako sprovesti. Ulcinjani su bili vojnički i finansijski jaki. Od izbijanja Kandijskog rata, nastao je veliki vijek ulcinjskog gusarstva.

O Ulcinju, njegovim pomorcima i gusarima odnosno piratima Jadranskog mora poznati su njihovi neprestani napadi na brodove svih zastava koji su se kretali po većim i manjim morima.

[38] Ljub. A. Bulatović- Ibrijski, *Ulcinj*, str.290.

[39] Vuk Vinaver, *Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku*, Istorijski časopis, XVI, knj. XX, sv. 1, Titograd, 1963, str. 53.

[40] Bogumil Hrabak, *Novljani i Ulcinjski gusari (1571-1687)*, Boka, 13-14, Herceg-Novi 1982, str. 81.

[41] Isto, str. 83.

BROJČANO STANJE ULCINJSKE POMORSKO-TRGOVAČKE FLOTE U PERIODU TURSKE VLADAVINE

Ulcinj je sa svojom trgovačkom flotom bio glavni stub Otomanskog carstva na Jadranu. Ulcinjski brodovi nijesu samo gusarili, već su, kad je to bilo potrebno, služili Porti i kao ratni brodovi. Više puta su se borili protiv drugih flota, zbog toga ih je Porta tajno potpomagala i zato su kod nje bili privilegovani.[42]

Pisci iz različitih razdoblja iznose različita mišljenja o broju ulcinjskih jedrenjaka.

Baveći se prevoženjem soli i žita, Ulcinjani su došli do znatnog kapitala kojim su gradili i kupovali brodove. Tako 1706. god. mletački konzul u Draču obavještava svoju vladu da su Ulcinjani „dospjeli do nekih tri stotine brodova" od kojih su oko stotinu sačinjavali fregaduni, marcilijane, polake i velike tartane, nosivosti od 1.000 do 2.000 stara. Prema istom izvoru posade ovih brodova brojile su od 4.000 do 5.000 mornara.[43]

Antonio Baldaći, smatra na osnovu sačuvanih podataka da je Ulcinj u XVII vijeku imao 500 trabakula, koji su plovili po Sredozemnom moru.[44]

Francuski konzul u Draču navodi da se smanjilo gusarenje nakon što su engleski ratni brodovi počeli krstariti Jadranskim morem, usljed čega se ulcinjska mornarica prilagodila trgovini i neslućeno napredovala, tako da je 1818. god. brojila više od 400 brodova razne veličine. Ova flota je teško stradala u ustanku za oslobođenje Grčke 1821-1828. godine, poslije čega se postepeno oporavlja tako da 1877. god. broji opet 400 jedrenjaka.[45]

Mletačke vlasti su preduzimale razne mjere bezbjednosti plovidbe i pomorske trgovine. Tako je mletački konzul u Draču, Kumano javio vanrednom providuru 21. XII 1751. da je doznao da su tripolitanski brodovlasnici sagradili dva nova šambeka kojima ugrožavaju pomorsku trgovinu u čemu je umiješan i opasni Ulcinjanin, Ceno Cieri.[46]

---

[42] Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Brojčano stanje Ulcinjskih jedrenjaka u periodu turske vladavine*, Arhivski zapisi, Državni arhiv Crne Gore, godina VI, broj 1-2, Cetinje 1999, str. 31.

[43] *Istorija Crne Gore*, knj. III. Od početka XVI do kraja XVIII vijeka, tom I, Titograd 1975, str. 582.

[44] Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Prilozi za istoriju Ulcinjskog gusarstva*, II dio, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XXXIII–XXXIV, Kotor 1985-1986, str. 100.

[45] Isto.

[46] Ignjatije Zloković, *Prilozi za istoriju ulcinjskog gusarstva i brodarstva,* Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, VI, 1957, str. 71.

Prvi pisani dokaz o brojnom stanju ulcinjske trgovačke mornarice iznio je 1854. godine G. Hahn, austrijski konzul u Skadru. Prema njegovim navodima, ulcinjska mornarica se, poslije mira zaključenog između Grčke i Turske 1828. godine, oporavlja, tako da je ubrzo postigla vidan uspjeh. U tri godine povećala se na oko 1000 tona. G. Hahn je 1854. godine s najvećom tačnošću sastavio registar brodova u Ulcinju i našao sljedeće stanje: 63 broda, od 21 do 200 tona, tj. brigantina, škuna, trabakula, feluga i pjeloga.[47]

Poznato je da u Turskoj nije bilo službenog baždarenja, tako da su Ulcinjani nosivost svojih brodova računali po konjskim teretima, što znači da je 8 konjskih tereta (100 oka ili 250 funti) odgovaralo jednoj toni. Prema Hahnu, na osnovu takvog računanja, nosivost ulcinjske mornarice u 1854. godini iznosila je 3500 tona. Ulcinjska mornarica se bila toliko razvila, navodi Hahn, da je konkurisala austrijskoj zastavi.[48]

Od 1850. godine trgovačke mornarice su u cijelom svijetu bile u naglom usponu. Porasla je bila sigurnost plovidbe, a time i kunjuktura pomorske trgovine.Usljed toga i ulcinjska se trgovačka mornarica naglo razvila do rusko-turskog rata 1876-1878.godine. Najviše brodova na jedro računa se da je bilo oko 1870. godine.[49]

Hecquard navodi da je Ulcinj u 1858.godini imao 180 brodova.[50]

Prema S. Gopčeviću, Ulcinjani su 1860. godine posjedovali 190 brodova, čiji je broj u godinama nakon toga mogao samo da poraste.[51]

P. Rovinski, koji je dugo godina živio u Crnoj Gori, piše: „Kada je Crna Gora dobila Primorje, u Ulcinju se nalazilo malih brodova do 6 tona, i trabakula od 60 do 100 tona oko 140“.[52]

Lj. Bulatović iznosi podatke o broju ulcinjskih jedrenjaka i kaže da je prve godine crnogorske uprave u Ulcinju bilo oko 80 velikih brodova i 200 manjih i većih lađa.[53]

I. Kaluđerović o broju ulcinjskih jedrenjaka iznosi sljedeće: „Prilikom zauzeća Ulcinja 1180., zatečeno je većih i manjih

[47] Hahn J. G., *Albanesische Studien*, Jena, 1854, str. 111.

[48] Dinko Franetović – Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, str, 265.

[49] Isto.

[50] Isto.

[51] Isto.

[52] P.A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom I, Sanktpeterburg, 1883, str. 203.

[53] Lj. Bulatović, *Ulcinj*, Lovćenski odjek, br. 1, Cetinje, 1925, str. 377.

jedrenjaka preko 145, dok ih je po nekom spisku bilo, uključujići i trabakule, preko 260".[54]

Narodni zastupnik Savo Plamenac je u Narodnoj skupštini na Cetinju, 1906. godine, između ostalog iznio sljedeće: „U godini 1881. bilo je 669 mornara. Bilo je 168 brodova pod crnogorskom zastavom a danas imamo samo 48 brodova. Potonjom uzbunom (ne kaže kada je to bilo) oko 200 mornara otišlo je u Tursku, a 14 brodova primilo tursku zastavu".[55]

S. Gopčević, navodi da je u 1881. godini ulcinjska mornarica imala najviše 70-80 obalnih brodova.[56]

Vojvoda Simo Popović, upravitelj Primorja, u svojim memoarima piše da su Ulcinjani imali 145 brodova, a na drugom mjestu je rekao da će Crna Gora zbog uvođenja vojne obaveze i obaveze pohađanja škole izgubiti 140 ulcinjskih brodova.[57]

Međutim, XVIII vijek je donio uspon trgovine i mornarice za ulcinjske kapetane.

Generalni providur Dalmacije da Riva pisao je 1706. da je očigledan veoma brzi uspon pomorstva kod Ulcinjana: „oni imaju već sigurno 120 brodova od po 350 stara nosivosti.Plovidba Ulcinjana je sve jača i oni svakoga dana povećavaju svoje brodarstvo po kvantitetu i kvalitetu".[58]

Mletački konzul u Draču P. Roza, 1707. godine je bilježio: „Posle prošlog rata Ulcinjani su se umnožili i dospjeli su do nekih tri stotine brodova, od čega je bar sto nosivosti između 1000 i 2000 stara, a to su fregadoni, marcilijane, polake, velike tartane; oni žele da prigrabe u svoje ruke sav izvoz iz albanskih luka". On je računao da u Ulcinju ima oko 4-5.000 pomoraca, dok ih je ranije jedva bilo do hiljadu; ranije su navodno imali 16-20 barki od po 100-200 stara, a sada imaju 300 brodova, dok je Boka ranije imala 200 a sada navodno samo 20 brodova, jer su Bokeljima sav posao oteli Ulcinjani.[59]

Generalni providur Dalmacije je 1709. zabilježio kako su Ulcinjani krajem XVII vijeka otpočeli trgovačku plovidbu sa desetak barki i samo su malo prevozili so i žito. Zahvaljujući tome Ulcinj se silno razvio, stanovništvo se uvećalo i ima hiljade mornara u gradu.[60]

---

[54] I. Kaluđerović, *Ulcinj*, Iz istorije crnogorskog brodovlja u Crnoj Gori, Ilustrovani zvanični Almanah- Šematizam Zetske Banovine, Sarajevo, 1931, str. 185.

[55] Dinko Franetović-Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 269.

[56] Isto.

[57] Vojvoda Simo Popovid, *Ulcinj*, Memoari, Politika,2. i 4. 09. 1925.

[58] Vuk Vinaver, *Pomorstvo Ulcinja u XVIII vijeku*, Istorijski zapisi, godina XVI, knj. XX, 1, Titograd, 1963, str. 53.

[59] Isto.

[60] Isto, str. 54.

U XVIII vijeku Ulcinj je imao 10.000 stanovnika, koji su se isključivo bavili pomorstvom i trgovinom. Što se tiče broja plovnih jedinica, može se reći da je, poslije Venecije, ulcinjska trgovačka mornarica predstavljala pomorsku silu na istočnoj obali Jadranskog mora, budući da Dubrovačka Republika, koja je nekada predstavljala veliku pomorsku silu, u ovom vremenu nije imala više od 200 plovnih jedinica. Ulcinj je tada imao svoje brodogradilište, u kome su izgrađeni raznovrsni brodovi, kao što su: tartane, trabakuli, brigantini i feluge.[61]

UDIO ULCINJSKIH CRNACA U ISTORIJI POMORSTVA ULCINJA

Ulcinj nije ušao u međunarodne naučne anale samo svojim čuvenim gusarima, već i jednom grupom svog stanovništva koja je bila porijeklom iz Afrike i koja je uspjela, zahvaljujući specifičnoj političkoj, ekonomskoj i društvenoj klimi, da se očuva do danas u ovom gradu.

Ta grupa pravih Afrikanaca bila je u dva maha predmet ispitivanja naših etnologa. Avgusta 1928. godine oni su skrenuli na sebe pažnju poznatog naučnika Tihomira R. Đorđevića, koji je svoja zapažanja i podatke, dobijene od ondašnjeg učitelja u Ulcinju Ljubomira Bulatovića, objavio prvo u „Glasniku Skopskog naučnog društva“ (knj. 7-8, Skopje, 1930) pod naslovom „Negri u našoj zemlji“, a zatim je taj rad preštampan u zbirci njegovih radova „Naš narodni život“ (knj. 8, Beograd, 1933).

Gotovo poslije trideset godina, avgusta 1956. ulcinjske Crnce istraživao je afrikanist Aleksandar Lopašić, koji je sakupljene nove podatke uz već objavljene publikovao u članku „A Negro Communitz in Yugoslavia“ u „Man“-u (mjesečnoj reviji Kraljevskog antropološkog instituta u Londonu, sv. 58, novembar 1958).

Crnci su u pomorskim lukama na prostoru od Alžira do Port Saida prodavani moreplovcima ili, što je bilo uobičajeno, davani su u zamjenu za žito, rjeđe za čaj, šećer i druge prehrambene artikle. Tako stečeno crno roblje mornari su u najvećem broju slučajeva prodavali u mediteranskim lukama osobama sa kojima su već od ranije imali pismene ugovore.[62]

U veliku međunarodnu trgovinu crnim robljem bio je uključen i Ulcinj. Pristizanje Crnaca u većem broju u Ulcinj može se povezati sa usponom trgovačkog pomorstva ovog grada, koji je vidljiv već od prvih godina XVIII vijeka.

---

[61] Zija Shkodra, *Esnafet Shqiptare, (shekujt XV – XX)*, Tiranë 1973, str. 288.

[62] Maksut Hadžibrahimović, *Udio ulcinjskih Crnaca u povijesti pomorstva Ulcinja*, „Naše more“, Pomorski časopis, broj 3-4, rujan 1985, godina XXXII, Dubrovnik 1985, str. 175.

Teške posljedice Morejskog i Kandijskog rata odrazile su se i na do tada suvereno mletačko i bokeljsko brodovlje u vodama Jadranskog mora. Njihova mjesta naglo su počeli da ugrožavaju ulcinjski kapetani, koji su ponikli od obogaćenih ulcinjskih gusara-rejsova. Početkom XVIII vijeka već se dobar dio izvoza iz albanskih luka nalazio u njihovim rukama. U to vrijeme generalni providuri Dalmacije i venecijanski konzuli u Draču (Durrës- M. H) pisali su da je svako iz Ulcinja pošao na more, pa se Ulcinj silno podigao, stanovništvo se uvećalo i ima hiljade mornara u gradu.[63]

Ulcinjani kao izvrsni pomorci, trgovci i gusari, između ostaloga, trgovali su i robljem, i to crnim robljem. Najveći broj robova, uglavnom crnaca, kupovali su u afričkim zemljama, odnosno u Tunisu, Čadu i nekim afričkim lukama kao što su Tripoli (Tarabulus) u Libiji i Bengazi (Banghazi).[64]

Kupljeno crno roblje ulcinjski gusari i trgovci su preprodavali ili su ostavljali da rade na njihovim imanjima, gdje su obrađivali zemlju ili su ih pak koristili na svojim brodovima kao mornare. Onaj ko je imao veći broj crnaca (Arapa- kako ih Ulcinjani nazivaju), smatrao se bogatijim i uglednijim građaninom Ulcinja. Bogati ljudi su ih davali i kao miraz svojim kćerima. Tako je baba Adama Baranina (Adema Tivarija - M. H) dovela mužu u miraz četiri „Arapina“.[65]

U Ulcinju je bilo, u vremenu dok je on bio pod turskom vlašću, a to znači do 1878. godine, 100 kuća crnaca. Crnci su bili pretežno kupljeni u luci Tripolis, mada se pominje i dobrovoljno dolaženje, kao što je bio slučaj sa crnkinjom Zahrom, porijeklom iz Sudana, koja se tamo udala za Ulcinjanina Hadži Halil Fici koji je bio major u turskoj vojsci. Već 1700. godine ulcinjski pomorci su bili u vrlo bliskim odnosima sa tripolitanskim gusarima, pa nije čudo da se Tripolis pominje u usmenom narodnom predanju kao glavno mjesto izvoza crnaca za Ulcinj. Ulcinjani su dovozili crne dječake i djevojčice od 2-3 godine, pa i do 16 godina starosti. Neke od njih zadržavali su pomorski kapetani za sebe, bilo da su ih zadržavali u kući ili na svojim brodovima. Jedan dio tog roblja oni su prodavali bogatim ulcinjskim porodicama koje su ih koristili kao poslugu u kućama ili kao radnike na svojim imanjima.[66]

Crnci dovedeni u Ulcinj govorili su arapski jezik. Vremenom su ga zaboravili i tako zadržali po koju riječ, kao npr. za meso, hljeb i još neke

[63] Vuk Vinaver, *Pomorstvo Ulcinja u XVIII vijeku*, str. 51- 68.

[64] Maksut Hadžibrahimović, *Udio ulcinjskih Crnaca u povijesti pomorstva Ulcinja*, str. 175.

[65] Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, 3, Negri u našoj zemlji, Beograd 1984, str. 146.

[66] Đurđica Petrović, *Crnci u Ulcinju*, Etnološki pregled, 10, Cetinje, str. 32. i 33.

druge. Nije poznato da li je neki od crnaca koji je doveden u Ulcinj tada govorio svoj maternji jezik. Moguće da je on bio inkorporiran u arapski i da je vremenom zaboravljen, na što ukazuju već pomenute dvije pjesme, pogotovo što se u Ulcinju govori albanski jezik koji je postao njihov maternji jezik.[67]

U Ulcinju je bilo i slobodnih „Arapa". Slobodni su bili zemljoradnici ili mornari. Dvojica su bili kapetani vlastitih brodova. Zvali su se Guči Ali Arap i Daut Kalija. Kalija je bio vlasnik jednog od najvećih ulcinjskih brodova. S tim se brodom i utopio u uvali Valdanos.[68]

Poslije oslobođenja 1880. godine mnogi bogatiji ulcinjski pomorci i drugi iselili su se u Skadar (Shkodër – M. H). Sa sobom su odveli i svoje „Arape"). Kad je 1881. iz Ulcinja iselio brodovlasnik Bet Đuli (Bet Gyli - M. H) poveo je sobom i osam svojih „Arapa". Tako je isto i Hadži Mehmed Beci poveo petoro svojih.[69]

Jedan dubrovački brod je 1779. doveo iz Aleksandrije i grupu albanskih trgovaca s njihovim robovima. Ulcinjanin Ali-baša doveo je 1770. iz Egipta dvije robinje, a jedna grupa koja se vratila 1775. imala je i 13 crnih robova i robinja.[70]

I pored navedenih imena i prezimena ulcinjskih Crnaca, tj. „Arapa" u istoriji pomorstva Ulcinja susrećemo se i sa nekoliko drugih imena ulcinjskih crnaca koji su bili izvrsni brodovlasnici i pomorci. Među ostalima, spominju se i Mehmed Arapi i Mustafa Arapi.[71]

ULCINJSKO BRODOGRADILIŠTE

Ulcinjsko brodogradilište je bilo smješteno s istočne strane nekadašnjeg restorana, odnosno hotela „Korzo". Radionica brodogradilišta nalazila se zapadno od pomenutog restorana, odnosno hotela, tačnije između „Turbeta" i današnjeg restorana „Bojana".[72]

---

[67] Maksut Hadžibrahimović, *Ulcinjski Crnci*, "Globus", časopis za geografska, didaktička i metodološka pitanja, Srpsko geografsko društvo, godina XI, broj 11, Beograd, 1979, str. 237.

[68] Tihomir Đorđević, *Naš narodni život*, 3, Negri u našoj zemlji, str. 147.

[69] Dinko Franetović- Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 262.

[70] Vuk Vinaver, *Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII vijeka*, Istorijski zapisi, godina IX, knj. XII, 1-2, Cetinje, 1956, str. 57.

[71] Maksut Hadžibrahimović, *Udio ulcinjskih Crnaca u istoriji pomorstva Ulcinja*, str. 177.

[72] Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Pomorsko-trgovačka djelatnost ulcinjskih brodova od sredine XVII do kraja XVIII stoljeća*, "Naše more", Pomorski časopis, broj 3- 4, lipanj 1984, godina XXXI, Dubrovnik,1984, str.139.

Francuski konzul u Skadru, Hecquard, piše da se u Ulcinju nalazi brodogradilište gdje se grade brodovi od 100-200 tona. Iz pisanja Hecquarda proizilazi da su Ulcinjani u to doba gradili manje brodove.[73]

Osim Ulcinjana, tj. mještana, za vrijeme turske vladavine na ulcinjskom brodogradilištu bili su uposleni dubrovački i korčulanski majstori. Od najpoznatiji ulcinjskih brodograditelja bili su: Hus Omeri, Sali Maloja, Usta Osman Bećiri i Adem Tivari. Ovo brodogradilište u Ulcinju gradilo je manje i veće brodove i čamce. U skladu s tim, osim radionice, u okviru ovog brodogradilišta bilo je skladište, navozi, pogon za pripremu drva, skladište balvana, pilana, sušionica i skladište obrađene građe. Brodogradnja se razvijala na osnovi iskustva i umješnosti, koje su se sticale kroz rad i prenosile s generacije na generaciju.[74]

Sa ovog brodogradilišta porinuta je u more poslednja jedrenjača „Nadežda“, 1878. godine. Kasnije, pa do Balkanskog rata, rađene su samo manje jedrenjače i barke koje je izrađivao majstor brodograditelj Adem Tivari, inače čuveni ulcinjski pomorski kapetan.[75]

U Ulcinju su sredinom XIX vijeka građeni manji brodovi na brodogradilištu koje se nalazilo na istom mjestu gdje je postojalo još za vrijeme turske vladavine. Radi plićaka nijesu na tom mjestu mogli biti građeni brodovi veći od 200 tona. Za vrijeme crnogorske vlasti 1882. g. bilo je na ulcinjskom brodogradilištu zaposleno ukupno 20 radnika, te je na njemu sagrađeno 6-7 manjih brodova. Poslije 1880. g. Ulcinjani su popravljali svoje veće brodove u Gružu i na drugim brodogradilištima u Dalmaciji.[76]

POMORSKO-TRGOVAČKA DJELATNOST ULCINJSKIH POMORACA

Jadranskim morem su krstarili Ulcinjani koji su stizali čak do italijanske obale i otuda se vraćali s bogatim plijenom.Venecija je odlučno zahtijevala od Porte da stane na put ulcinjskim gusarima. Turska vlada je u nekoliko navrata ponavljala naređenja o paljenju brodova u Ulcinju. Po naređenju Porte, 1674. spaljeno je deset brodova ulcinjskih gusara, ali se to nije pokazalo mnogo efikasno. Kada je iduće godine u Ulcinj

[73] Dinko Franetović- Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 322.

[74] Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Pomorsko-trgovačka djelatnost ulcinjskih brodova*, str. 139.

[75] Maksut Dž. Hadžibrahimović, *Prilozi za istoriju ulcinjskog gusarstva*, II dio, str.105.

[76] Dinko Franetović - Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 323.

stigao čauš sa sultanovom zapoviješću o paljenju fusta, bio je ubijen. I 1676. godine paljene su gusarske fuste u Ulcinju, ali se s gusarenjem nije prestajalo.[77]

Napredovanjem izvozne trgovine unaprijeđeno je pomorstvo. Krajem XVII vijeka u skadarskoj luci Ulcinju bilo je već oko 250 barki i jedrenjaka, a nešto kasnije 4-5000 pomoraca, među kojima su brodovlasnici bili i lokalne i skadarske age. Pravi uspon Skadra i Ulcinja treba ustanoviti oko 1720. godine, kada se ulcinjske lađe nijesu kretale samo po albanskim pristaništima nego po cijelom Jadranu, pa i šire.[78]

Izvozna trgovina imala je krajem XVII i u prvoj polovini XVIII vijeka još naglašeniju funkciju. Žitarice, prije svega kukuruz, izvozile su se samo u rodnim godinama, kad bi se Ulcinjani svojim brodovima razmiljeli po albanskom primorju. One su se izvozile i u Dalmaciju, Dubrovnik i Kotor, u Veneciju, na Jonska ostrva i u Francusku (Marsej).[79]

Od 1650. godine Ulcinj je bio značajna tržnica roblja ili tačnije mjesto otkupa. Izgleda da je tu funkciju poprimio od Herceg-Novog, gdje su se sužnji dovodili za otkup tokom cijelog XVI vijeka. U Ulcinj su dovođeni robovi i iz Santa Maure.[80]

Glavni mletački cilj da zauzmu Ulcinj promašen je. Venecija je uložila velika materijalna i finansijska sredstva u ovaj poduhvat koji je bijedno završio. Providur Dolfin je kazao: „Ulcinj nije osvojen, ali ako je glavni cilj pokušaja bio da se kazni drskost i smjelost ovih gusara, može se reći da je pokušaj uspio“. Istina, Ulcinj je teško stradao. Utvrđenje je bilo teško oštećeno, kuće srušene, predgrađe sravnjeno sa zemljom, a okolina grada opljačkana. U pristaništu je zapaljena jedna tartana i galeota i nekoliko barki, ali većina gusarskih brodova na vrijeme se sklonulo iz Ulcinja u Bojanu. Nijedan gusar nije uhvaćen.[81]

Dubrovčani su 1775/76. održavali prijateljske veze sa skadarskim pašom, a ulcinjski kapetani su koristili dobre odnose da bez para popravljaju brodove u Dubrovniku, iako se vlada pribojavala Ulcinjana uopšte i naređivala da smiju dolaziti samo u tri mjesta Republike. Senatori su posredovali i za otkup ulcinjskih sužanja.[82]

---

[77] *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, tom prvi, Titograd, 1975, str. 165.

[78] Bogumil Hrabak, *Albanija od konačnog pada pod tursku vlast do sredine XVIII veka*, Iz Istorije Albanaca, Zbornik predavanja, Beograd, 1969, str. 64.

[79] Isto, str. 63.

[80] Bogumil Hrabak, *Novljani i Ulcinjski gusari (1571 – 1687)*, „Boka”, br. 13-14, Herceg-Novi, 1982, str. 89.

[81] Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*, Posebna izdanja, knj. 14, Beograd, 1970, str. 394.

[82] Vuk Vinaver, *Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem...*, str. 54, 55.

Turska vlast u Ulcinju nije značila mnogo. Turski najamnici (ulafadži), koji su čuvali grad, držali su se gusara, od kojih su vjerovatno imali više koristi nego od Porte. Gusari su se bili obogatili pljačkom, pa je sve bogatstvo bilo u njihovim rukama. Priča se da su ulcinjski gusari u ulcinjskoj luci na obali dijelili čoju služeći se veslom kao najmanjom mjerom za dužinu. Ukratko, za vrijeme turske vladavine Ulcinj je bio država u državi, ili, bolje, mala gusarska republika. U Ulcinju se održavaju razne legende o nekim gusarskim vođama, kao npr.: Ali Korza, Hadži Alija, Hajdar Visi, Hajdar Karamindžoja, Mustafa Karamindžoja, Lika Ceni, Adem Stavri, Uluž Alija, Husein Rejzi i drugi.[83]

Ulcinj je sa svojom trgovačkom flotom bio glavni stub Otomanskog carstva na Jadranu. Ulcinjski brodovi nijesu samo gusarili, već su, kad je bilo potrebno, služili Porti i kao ratni brodovi.[84]

Početkom 1765. godine bile su osjetno oživjele piratske akcije Ulcinjana, među kojima su najbezobzirnije bile akcije ulcinjskog reisa Sinana Komine, poznatog gusara, koga su turske vlasti bile stavile izvan zakona, a s njim je sarađivao Krsto Kaženegra.[85]

I pored nekih gonjenja gusara, Ulcinjani koji su izbjegli u Tripolis bili su još opasniji. Naročito je među njima bio slavan rajs Ali-Hodža, protiv koga je ferman izdan 1722; on je 1725 poharao jedno selo na Mljetu. Protjeran iz Ulcinja, on se nastanio i okućio u Tripolisu. Konzul Republike u Draču imao je kao jednu od glavnih dužnosti da izvještava o pokretima Ali-Hodže. Iako je jedan novi paša 1731. opet rastjerivao gusare, Ali-Hodža je harao na Pelješcu.[86]

Ulcinjani su svoju interesnu sferu bili protegli jako na istok i sve se više odavali pomorskoj trgovini. U Tripolisu je bila cijela grupa albanskih gusara. Ulcinjani pod svojom ili tripolitanskom zastavom napadali su i zapadne brodove oko Kalabrije, Peloponeza, Soluna (1756- 67).[87]

Tokom svojih gusarskih pohoda Ulcinjani su u XVIII vijeku sve više prelazili na trgovinu. Albanski primorski gradovi, povezani sa zaleđem, i velika grupa ulcinjskih rajsova, uspjeli su da razviju stalne pomorsko-trgovačke veze Albanije sa dalekim kopnenim zaleđem kao i sa lukama Dubrovnik, Venecija, Ankona, Senigalija, Rijeka, Trst, od sre-

[83] Dinko Franetović- Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 263.

[84] Isto, str. 264.

[85] Slavko Mijušković, *Turske mjere protiv ulcinjskih gusara*, Godišnjak PMK, XII, Kotor, 1964, str.95.

[86] Vuk Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*, Posebna izdanja CCCXXXI, Istorijski institut, knj. 11, Beograd, 1960, str. 31.

[87] Isto, str. 32.

dine vijeka i Solun, Aleksandrija, Moreja, a zatim i Smirna, naročito oko 1780. godine. Ovo pomorstvo i primorska trgovina dali su snažnu komponentu budućoj sili skadarskih paša.[88]

U ovo doba počinje snažan nastup albanskih trgovaca, koji su i ranije donosili dosta robe u Dubrovnik. Oni su 1711. tražili da vlada odredi jednog delegata koji bi primao njihovu robu, što je vlada izvršila. Generalni providur Dalmacije bilježio je 1708. da Ulcinjani imaju sve više brodova: preuzeli su trgovinu sa Dračem i Bojanom i odlaze za Dalmaciju, Istru, Frijul. Mletački ured za sanitet bilježio je 1720. da iz unutrašnjosti Turske stiže roba namijenjena sajmu u Senigaliji- za luke Skadar i Bar; 1730. stizala je vuna iz unutrašnjosti na ulcinjskim lađama u jadranske luke.[89]

Dubrovačka vlada je 1722. zabranila svojim podanicima da prevoze Ulcinjane i njihovu robu za Veneciju. Albanski brodovi, osobito ulcinjski, često su prolazili kroz Dubrovnik na putu za velike jadranske luke ili su tamo išli albanski trgovci na dubrovačkim brodovima (Ankona, Senigalija, Venecija, Rijeka). Oko sredine XVIII vijeka otpočelo je snažnije djelovanje Albanaca i na Levantu; u Solun su 1748. stigli brodovi sa Ulcinjanima koji su imali egipatsku robu; jula 1759. isplovilo je iz Aleksandrije sedam ulcinjskih brodova, 1757. se ovdje jedan Ulcinjanin na putu iz Soluna sudario sa nekim dubrovačkim brodom; za Egipat su Albanci slali naročito drvo i kukuruz a uzimali tamo kafu, lan i so. Sufula- rajs je oko 1785. vozio robu i za Aleksandriju i za Trst. Albanci su išli i za Moreju, naročito od ugušivanja ustanka (1770); na Kritu su uzimali sapun.Mahmud Bušatlija je favorizirao trgovinu; kada je ona oko 1780. bila veoma jaka, on je potiskivao strance koji su radili sa drvetom i hranom. U posljednjoj deceniji XVIII vijeka Albanci dolaze i u Smirnu. Na Jadranu je trgovina njihova bila veoma jaka.[90]

ZNAČAJ ULCINJA KAO IZVOZNOG SREDIŠTA ALBANSKOG ŽITA SREDINOM XVI VIJEKA

Za prehranu mletačkih posjeda na području Dalmacije, Boke Kotorske i Zetskog primorja, značajna uloga pripadala je sredinom XVI vijeka Ulcinju i njenim pomorcima kao transporterima žitarica iz sjeverne Albanije.

Ulcinj je došao do punog izražaja u žitarskoj trgovini 50-ih godina XVI vijeka. Godine 1553. jedan mletački putopisac zabilježio je da se velika količina hrane izvozi iz Albanije posredstvom Ulcinja, gdje se

[88] Isto.
[89] Isto, str. 126.
[90] Isto, str.127.

stiču mnogi brodovi iz Venecije, Dalmacije i sa drugih strana koji idu na utovar u Albaniju; u Ulcinju pomorci su dobijali potrebna obavještenja o albanskim skalama sve do Valone, preko Ulcinja su se slale poslovne poruke, a tu su se brodovi mogli i zakloniti. Zbog toga je Ulcinj postao privlačan za poslovne ljude, te su se u njega doseljavali Skadrani, Dračani i Lješani (Lezhani- Lezhë- M. H.), između kojih su se posebno izdvajali Skadrani, Pamaltoti, Bruni i Bruti. Iz mjesta Leškog zaliva (do Rodoni, rijeke Arzente i Drača), po računu Albanaca, u Ulcinj je godišnje pristizala velika količina od oko 150.000 stara žitarica, koja je dalje ekspedovana (u Veneciju i drugdje). Sindici Dalmacije (1559) označili su Ulcinj kao sigurno mjesto, u kome trgovci mogu dobro poslovati, i u kome je usredsređena trgovina Bojane, Lješa (Lezhë –M-H.) i Drača. Tu se može naći velika količina albanske pšenice; promet s ovom nalazi se u rukama Antonija Bruti i kompanjona koji su izbjegli iz Drača. Tu su se brodovi mogli snabdjeti hranom i veslima, i tu je trebalo organizovati eskadru mletačkih brodova, kao stražu protiv gusarskih fusta. Stanovnici rta Rodoni obavještavali su Ulcinjane o kretanju pirata. Iz Ulcinja (pa i iz Kotora) kavalijer Antonio Bruti u vremenu do 1570. godine poslije svake žetve bio je zadužen od strane Sinjorije da kupuje žitarice za 4.000 do 6.000 pa i 10.000 cekina. Jednom riječju, sredinom XVI vijeka Ulcinj je u stvari bio nasljednik ranije dosta značajnog mletačkog izvoza žitarica iz Albanije.[91]

Iz Rodoni i sa ušća rijeke Išmi pšenicu je na kotorskoj lađi (1560) tovario Ulcinjanin Bjanko Maćedonik. Ulcinj je bio mjesto u koje su se slali i novac i žitarice, naročito kompanjona iz mletačkih (Kotor) i osmanlijskih posjeda (Skadar).[92]

Ulcinj je ipak, stekao svoju punu funkcionalnu fizionomiju u sistemu dubrovačke trgovine žitaricama 60-ih godina. Žitarice iz Ulcinja odvozili su kako dubrovački tako i peraštanski, kotorski i drugi brodari. Preko Ulcinja Dubrovčani su primali pisma i obavještenja ili slali kurire i novac, prije svega u Valonu; odatle su polazili u kupovinu u Rodoni i Lješ poslovni agenti, a tu su se nekad angažovali i brodari.[93]

Dubrovački agent Đon Đ. Jonima kupovao je pšenicu i u samom Ulcinju. Patricijat u gradu počeo se povezivati s Dubrovnikom i drugim gradovima ne samo čisto poslovno, nego i porodično; tako, žena jednog Svine imala je da primi, možda u vezi s nekim nasljeđem u Dubrovniku, 100 škuda u zlatu.[94]

---

[91] Bogumil Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanskog carstva u XIV, XV i XVI stoljeću*, Priština 1971, str. 273.

[92] Isto.

[93] Isto.

[94] Isto, str. 274.

Ulcinjani su vrijedno izvozili žitarice iz Albanije i neposredno prije turskog zauzeća njihovog grada.[95]

ODLIKOVANI I POHVALJENI ULCINJSKI POMORCI I KAPETANI

Ulcinjani su, kao vješti i dobri pomorci, u slučaju nezgode na moru redovito pružali pomoć ljudima i brodovima koji su se našli u nevolji. Tako je Omer Šabani iz Ulcinja, kapetan crnogorske bracere HAIRLIE SKUTARINA, spasio 12. VII 1889. jednu ribarsku lađu i dva ribara kod Unija (Istra). Knez Nikola je Šabanija za ovaj čin odlikovao MEDALJOM ZA HRABROST, dok je austrougarska Pomorska vlada u Trstu izdala pismenu pohvalu Esat Niman Begu, mornaru crnogorskog broda DUE FRATELLI C Fazli Jakub Husiju, zatim Ahmetu Sulejmanu, kapetanu crnogorskog trabakula CORRIERE SCUTARINO, te Amer Saipiju pok. Alije, kapetanu trgovačke mornarice iz Ulcinja.[96]

Među ostalim odlikovanim pomorcima ističe se i IBRAHIM OSMANI iz Ulcinja. Naime, Ministarstvo mornarice Francuske Republike potvrđuje jednim dekretom od 2. juna 1901. godine da je predsjednik Francuske Republike dodijelio srebrenu medalju časti II reda IBRAHIMU OSMANIJU.[97]

Spomenuti dokument se odnosi na medalju časti za spasavanje koju je Mornarica Francuske Republike dodijelila ulcinjskom pomorcu Ibrahimu Osmaniju za njegov podvig 2. decembra 1900. godine. U prilogu ovog dokumenta govori i jedan drugi pismeni izvještaj (službeni dopis) od strane pomenute Direkcije Francuskog arhiva, odnosno, Ministarstva kulture Francuske u Parizu.[98]

Iz pismenog izvještaja (dopisa) slijedi ovaj sadržaj: „Registar odluka iz godine 1901., što se tiče pomorskih spasavanja na moru sadrži i prepis jedne odluke od 2. juna 1901. godine, od strane gospodina EMILE LOUBET, predsjednika Francuske Republike, na prijedlog gospodina M. DELCASSE, ministra spoljnih poslova.[99]

---

[95] Isto, str.332.

[96] Dinko Franetović - Bure, *Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore*, str. 319.

[97] Maksut Hadžibrahimović, *Jedan dokument o ulcinjskom pomorcu Ibrahimu Osmaniju iz 1901. godine*, Pomorski časopis „Naše more", broj 5-6, prosinac 1985, godina XXXII, Dubrovnik 1985, str. 265. i 266.

[98] Isto.

[99] Isto.

Ova odluka dodjeljuje srebrnu medalje časti IBRAHIMU OSMANIJU i MUSTAFA NASMINANDIZADE, mornarima turskog jedrenjaka s tri jarbola MASCHALLAH ALLAH CERIM, iz Skadra (Albanija), zato što su 2. decembra 1900. godine spasili tri belgijska mornara sa jedrenjaka BRABANT koji se nalazio u opasnosti da potone u luci Bone (Alžir). (Mornarica CC4 138, akt 92.).[100]

Poslije ovog događaja, spomenuti pomorac IBRAHIM OSMANI otišao je na hodošaćće u Meku (Saudijska Arabija) i dobio je nadimak-vjersku titulu HADŽI (HAXHI). Vjersku titulu je prihvatio uz svoje ime (IBRAHIM), tj. HADŽIBRAHIM- HADŽIBRAHIMI (HAXHIBRAHIMI). Od tada se njegovo potomstvo (bratstvo) nazvalo HADŽIBRAHIMI (HADŽIBRAHIMOVIĆ).[101]

[100] Isto.

[101] Isto. Originalni dokumenat Ministarstva Mornarice Francuske Republike od 2. juna 1901. godine, predstavlja zaostavštinu pomorca Ibrahima Osmanija, koji su sačuvali njegovi potomci, odnosno otac (Džemal) autora ovog rada.

Safet BANDŽOVIĆ

MUHADŽIRSKI POKRETI IZ SMEDEREVSKOG SANDŽAKA U BOSANSKI EJALET (1804-1867)

Seobe muslimana iz Smederevskog sandžaka započele su već nakon austro-osmanskih ratova 1737.-1738., nastavljene u nekoliko valova 1788. godine, zatim tokom XIX stoljeća.[1] Ratovi, bune, kuge i opće propadanje sabili su muslimane u gradove. Velika kuga 1792.-1798. pokosila je mnogo „starinaca" muslimana.[2] Muslimansko stanovništvo je dijelom obnavljano dolaskom iz raznih mjesta Bosne i Rumelije. Muslimani, među kojima je bilo malo etničkih Turaka, koje su nazivali „Turkušama" („tursko čeljade"), „Gangrcima" ili „Mandžukama", početkom XIX stoljeća činili su većinsko stanovništvo po gradovima Smederevskog sandžaka, odnosno, u „Beogradskom pašaluku" kako je docnije nepravilno nazivan.[3] Među tim stanovništvom bilo je dosta i

[1] M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966, 491; opšir. vidi: S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije tokom XX stoljeća*, Tutinski zbornik, br. 2, Tutin 2001, 79-128; Isti, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti,* Godišnjak, BZK „Preporod", Sarajevo 2006, 322-343.

[2] Upor. D. S. Čohadžić, *Rašid beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji,* I, Spomenik SKA, XXIII, Beograd 1894, 36-39; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1955, 79, opšir. S. Bandžović, *Popullata myslimane e pashallëkut të Beogradit në kohën e Karagjorgjit dhe Milosh Obrenoviqit,* Drita e Jetës, Reviste për filozofi, religjion, shkencë dhe kulturë, Numër 1-2, OJQ "Dritagjilan", Gjilan 2007, 286-306.

[3] „Beogradski pašaluk" se ne spominje u osmanskim dokumentima, jer ga, kao takvog, nije ni bilo u Osmanskom carstvu. Postojao je Smederevski sandžak u kojem se nalazio i Beograd. Upravnik ovog sandžaka imao je titulu paše i stolovao je u Beogradu. Udomaćen u narodnom govoru „Beogradski pašaluk" prihvaćen je u zvaničnoj prepisci Habsburškog carstva. Mada netačan, docnije je iz lokalnih pisanih spomenika prešao u savremenu historiografsku literaturu i u publicistiku – vidi: H. Šabanović, *Da li je postojao Beogradski pašaluk?,* Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1954, 204.

muslimana koji su došli iz Bosne nakon Beogradskog mira 1739. i sprovedenih reformi u ovom sandžaku kojim su raniji zemljišni odnosi izgubili raniji značaj. Od 1741. otvoren je put naseljavanja muslimana iz Bosanskog ejaleta. Njihov udio u popunjavanju 700 zijameta i timara u Smederevskom sandžaku nije bio mali. Nakon austro-osmanskog rata (1788.-1791.), poznatijeg kao *Dubički rat*, okončanog Svištovskim mirom 1791. i korekcija granica na štetu Bosanskog ejaleta, doći će do doseljavanja dijela muslimana iz izgubljenih bosanskih krajeva.[4] Beograd je oko 1777. imao oko 20.000 muslimana, od čega 4.000 janjičara.

Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku. Ovaj sandžak je imao na 12 nahija: Beogradsku, Valjevsku, Jagodinsku, Kragujevačku, Požarevačku, Požešku, Rudničku, Smederevsku, Sokolsku, Užičku, Ćuprijsku i Šabačku. U njima je krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u dvadesetak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja, Kolubare i Šumadije živio pretežan broj muslimana pod upravom paše u Beogradu. U dvanaest nahijskih središta, koja su istodobno bila naselja varoškog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), uz muslimansko stanovništvo, razvijali su se mali trgovačko-zanatski trgovi. Smederevski sandžak je, u trgovačkom pogledu, bio veliko tržište stoke za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.[5]

Jezgro muslimanskog stanovništva formiralo se kroz dugotrajan i složen proces primanja islama lokalnog slavenskog življa, doseljavanjem sa istoka, trajnim nastanjivanjem i asimilacijom grupa i pojedinaca

[4] Samo u januaru 1792. stiglo je oko 500 Bošnjaka, a dva mjeseca kasnije došle su i njihove porodice. Opšir. vidi: M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, diskusija u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini,* Prilozi, XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 296. Također vidi: G. Šljivo, *Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrate Cetingrad u sastav Bosanskog vilajeta (26. april 1809 - 14. maj 1810.),* Prilozi, br. 31, Sarajevo 2002, 111-114.

[5] V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti,* Beograd 1998, 51-52; opšir. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak 1794-1804,* Beograd 1949. Vuk Karadžić je pisao o prilikama u ovom sandžaku krajem XVIII stoljeća: "Svuda Turci žive samo po gradovima i po varošima i palankama, a Srbi samo po selima… narod srpski nema drugih ljudi osim seljaka. Ono malo Srba što živi po varošima, kao trgovci i majstori zovu se varošlije; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive… oni ne samo što se ne broje među narod srpski, nego ih još narod i prezire".

neslavenskog porijekla, te zadržavanjem relativno malobrojnih turskih enklava. „Turci" u Beogradu i gradovima Smederevskog sandžaka bili su gotovo svi muslimani južnoslavenskog porijekla, mali broj Osmanlija, Pomaka i islamiziranih Levantinaca i Albanaca.[6] Semantički sadržaj izraza „Turčin" bio je artikuliran momentom religioznosti a ne momentom etničke identifikacije. Nazivanje svih muslimana „Turcima" nije bila posljedica neinformiranosti, već duboko usađenog predubjeđenja i sasvim određenog stava.[7]

Muslimani su bili u veoma nepovoljnom materijalnom položaju zbog svega što su pretrpjeli od kraja XVIII stoljeća, a pogotovo u doba Karađorđevog ustanka.[8] U tom vremenu morali su četiri puta napuštati svoje domove. Svako ovakvo prisilno raseljavanje lišavalo ih je svega što su do tada stekli, dovodeći ih do prosjačkog štapa i trajne potištenosti.[9] Sticanje srpske državnosti bilo je u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana, njihovim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Zato je ova borba imala još i obilježje vjerskog rata, praćena nemilosrdnim protjerivanjem lokalnog muslimanskog stanovništva.[10] Srpski nacionalni pokreti vodili su do negacije svega što je osmansko, što se u daljoj konzekvenci odrazilo i na stav prema domaćim muslimanima. Borba vođena pod parolom „za krst časni i slobodu

---

[6] V. Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba,* Beograd 1966, 380; upor. B. Drobnjaković, *Stanovništvo Srbije za vreme prvog srpskog ustanka*, u: *Geografski lik Srbije u doba prvog srpskog ustanka*, Srpsko geografsko društvo, knj. 32, Beograd 1954, 36-51; V. Stojančević, *Tursko stanovništvo u Srbiji pred Prvi srpski ustanak*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 13-14, Novi Sad 1956, 128-129.

[7] Upor. D. Tanasković, *„Srbi turskog zakona" ili „Turci srpskog jezika"*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti,* diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini,* Prilozi, br. 11-12, god. XI-XII, Sarajevo 1975-1976, 278, upor. J. Ignjatović, *Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Beograd 1966, 42-43; T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena,* Vranjski glasnik, knj. X, Vranje 1974, 305; Đ. Magarašević, *Putovanje po Srbiji 1827. godine*, reprint iz 1882., Beograd 1983.

[8] Upor. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.- 1850.)*, Sarajevo 1900, fototipsko izdanje Istanbul 1994, 119-125.

[9] R. Tričković, *Beograd pod turskom vlašću 1521-1804,* Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 127; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, Beograd 1979, 59.

[10] R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti,* knj. II, Novi Sad 2001, 367-368.

zlatnu" imala je ideološki obilježje sukoba hrišćanstva i islama.[11] Sastavni dio integracione ideologije postale su predstave i saznanja o prethodnoj srednjovjekovnoj historiji. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi srednjeg vijeka.[12] Historija stvaranja nacija i država na Balkanu uvijek je bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli.[13]

Prvih godina XIX stoljeća među srpskim seljacima izdvojio se znatan broj bogatijih stočara, koji su u prostranim šumama gajili svinje za prodaju. Jedan od tih stočara bio je i Karađorđe Petrović.[14] Porijeklom je bio iz „bede i sirotinje. Otac mu je jedno vreme bio sluga, i on je izvesno vreme bio sluga, pa i kod Turčina".[15] On će, u docnijoj srpskoj tradiciji, biti slavljen kao oživotvorenje predanja „o crnom čoveku, caru u opancima". Historičari svjedoče da je Karađorđe kao ličnost po svom

---

[11] A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995, 45.

[12] S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

[13] T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

[14] *Istorija novog veka,* knj. I, u redakciji J. V. Tarlea, A. V. Jefimova i F. A. Hejfeca, Beograd 1948, 416. O izboru Karađorđa za vođu bune i ponašanju drugog starješinskog sloja karakterističan je stav Teodosija Maričevića, koji je, navodno, odbio ponuđeno vođstvo: *„Kako ću ja, kao knez narodni, biti starješina hajdučkih četa? Ako sjutra turska vojska rupi u Srbiju, kako ću ja izaći pred Turke? Šta li ću im kazati kad me zapitaju: Ko pobi tolike Turke (jer vrana vrani očiju ne vadi) i popali turske kuće i džamije? Hajduke i ovu momčad mi možemo lasno predati, ali kad se mi nazovemo poglavice hajdučke, nas ne može predati niko. Nego zasad neka bude starješina Kara-Đorđe, koji je kod Turaka i onako poznat kao hajduk; pa ako turska vojska odmah stigne u Srbiju, i Turci opet obladaju, on s hajducima neka bježi u šumu, a mi ćemo izaći pred Turke i bacićemo krivicu na njega i na ostale hajduke, pa ćemo mi poslije njemu lasno izvaditi buruntiju i predati ga kao hajduka; ako li se što drukčije okrene, i ovo se protegne, mi ćemo vladati i zapovijedati, narod je nama svakako u rukama"* - cit. prema: M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 133.

[15] M. Radović, *Savremenici o Karađorđu,* Kolubara, br. 76, Valjevo avgust 2000. Dalje se ističe da je Karađorđe ubio rođenog oca, a zatim da je brata o dovratak objesio. Kasnije je, po savremenicima, naredio da nekog popa, koji se cjenjkao sa seljakom oko novčane nadoknade za opelo, živog u sanduk zakuju, i tako ga živog, zakovanog zakopaju. Neki navode da je sve vrijeme sukoba sa „Turcima", sa njima i trgovao.

temperamentu bio nagao i plahovit, impulsivan, prijek i neobuzdan. Bio je, pokazuju i dokazuju to neosporno neka njegova nasilnička djela (ubistvo oca, brata, istaknutih srpskih ustanika, knezova) izrazito netolerantan, tvrdoglav, violentan, hirovit i surov čovjek.[16] Dr. Radmilo Petrović ističe da bez Karađorđeve uloge u srpskoj buni 1804. ne bi bilo slobode cijelog srpskog naroda, a ni Srbije: „Možda bismo bez njega odavno bili muslimani".[17] Srpski historičari će 1804. docnije tretirati kao početak stvaranja svoje moderne nacionalne države. To je bila po svojim posljedicama, ali to svakako nije bio i početni cilj bune na dahije.[18] Sam Karađorđe koji je „ubistvom nekoliko muslimana postao legendarna ličnost u očima šumadijske raje", zauzeo je radikalan stav prema „poturicama i kolebljivcima": „Ko god od Srba s nama u slogu ne krene onakove silom terati, a protivnike u takvom slučaju kao i Turke biti". Po Vukovom kazivanju, oni Srbi koji su se pobunili onda su stali „nagoniti i one ljude koji ne bi ćeli da ustaju s njima i stanu im kuće paliti, i biti ih i goniti kao i Turke".[19]

Srbi su bili narod seljaka. Jedna petina srpskog jezika bila je istočnjačkog, turskog porijekla.[20] U srpskim pobunama najmanje se

---

[16] Ž. Trebješanin, *Autokrata u vremenu bune,* „Politika", Beograd 14. februar 2004. Živojin Pavlović navodi kako je Karađorđeva majka ubila nekog „Turčina" i tijelo mu zakopala u kući, pod ognjištem, kraj koga se porodica hranila i spavala – prema: „Republika", br. 299, Beograd 16-31. decembar 2002.

[17] B. Peročević, *Vožd oličenje hrabrosti,* „Večernje novosti", Beograd 30. jul 2002; S. M., *Karađorđe u legendi*, „Blic", Beograd 30. jul 2002.

[18] D. Perović, *Osnovni ciljevi prvog srpskog ustanka*, Istorijski časopis, knj. 23, Beograd 1976, 51-60; A. Đilas, *Raspad i nada*, Beograd 1995, 149. V. Karadžić je u zapisu *Prva godina srpskog vojevanja na daije*, istakao kako su Srbi bunu počeli iz očajanja: *„O srećnijem napretku niko nije mogao ni sanjati, a kamo li najavi misliti, nego da se osvete subašama i daijama, i, ako bi kako bilo moguće, da ji proćeraju, pak da ostanu opet raja pod vladanjem dobroga careva vezira, kao što je bilo i pod Adži-Mustajpašom, ali sad ostrvivši se tako srećno na Tursku krv i namamivši na pljačku i poznavši sladost slobode, i prosti je narod izgubio volju, a kamo li poglavice, opet postati raja Turska".*

[19] Prema: *100 najznamenitijih Srba,* Beograd-Novi Sad 1993, 132; D. Vilson, *Život i vreme Vuka Stefanovića Karadžića 1787-1864*, Beograd 1994, 44, nap. 12.

[20] S. Branković, *Nezavisnost slobodoljubivih*, Beograd 1998, 20; M. Ekmečić, *Istorijska opomena*, Književnost, br. 10, Beograd 2000, 1229; Dr. Drago Čupić, direktor Instituta SANU za srpski jezik, u intervjuu beogradskim „Večernjim novostima" 30. januara 1995. kaže: *„Turcizmi su uplivali u prirodni tok razvoja našeg jezika, došavši s Turcima na Balkan. Turci su u to vreme bili narod više*

pazilo na domaće muslimansko stanovništvo, koje je, nalazeći se u potpunoj biološkoj ugroženosti, aktivno učestvovalo u njihovom suzbijanju. U ustancima početkom XIX stoljeća srpski narod sa sela je krenuo na gradove zato što su oni za njega bili oličenje strane uprave i kulture.[21] To je bio eklatantan primjer sukoba sela i grada, koji je bio očit i ranije, ali je u XIX stoljeću došao do punog izražaja. Ko bi povjerovao, piše dr. Radoš Ljušić, da su Srbi iz tog doba „bili visoko moralni ljudi, ljuto bi se prevario".[22] Od 25.000 ljudi, koliko ih je bilo u Karađorđevoj vojsci, samo je jedan znao pisati, a nije bilo nijednoga ko je znao čitati.[23] Sami ustanici su do izvjesne mjere bili pagani, arhaični ljudi, što je moralo uticati i na tok zbivanja i eskalaciju nasilja. U ime slobode, koju su simbolično predstavljali krst i krstaš barjak, oni ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale džamije i gradove. Prema krstu na zastavi srpskih ustanika bio je to vjerski rat, rat krsta protiv polumjeseca kao simbola osmanske države Krstoliki idol srpskog boga rata postao je i znak vjerske diferencijacije između paganiziranih hrišćana i muslimana.[24]

U početku pobune protiv dahija 1804. na strani srpskih ustanika bilo je i domaćih muslimana, među kojima je bio najpoznatiji Deli-

---

radne kulture. Sa sobom su doveli mnoge predmete za domaćinstvo koji do tada u Srbiji nisu postojali. Zato su nazivi tih predmeta ostali do danas u upotrebi. Konačno, turska leksika je obogatila srpski jezik. Dala mu je posebnu jasnoću i oštrinu, ali ga nije izmenila. Reči, uzete od Turaka, pretrpele su značajne izmene u strukturalnom i tipološkom smislu. Nastavci osnovnih reči su izmenjeni, pa kad biste se u Ankari služili turcizmima niko vas ne bi razumeo".

[21] I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đordevića,* Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 25.

[22] R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, Niš 2000, 13. U toku srpske bune, prota Matija Nenadović „savjetovao" je srpske vođe: *„Načinimo prošenija kako smo umeli, popišemo od svake nahije gde god ima kakvih zidina, razvalina ili gomila kamenja od crkve i manastira, i kažemo da su to sve Turci sad porazgoravali da bi s otim Rusa na veći gnev podigli i ražalili da za tolike crkve osvetu učini"*.

[23] S. Nikašinović, *Vlast nepismena, knez bez kreveta*, „Danas", Beograd 24. avgust 1998; L. Perović, *Između patrijahalnosti i modernosti,* „Danas", Beograd 10-11. jun 2000.

[24] M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 153-155. Svetozar Marković piše: *„Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu... Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela"* - prema: S. Marković, *Srbija na istoku,* Beograd 1946, 40.

Ahmed. Raspirivanje sukoba i odnos Srba prema muslimanima u cjelini, uticao je da oni ubrzo nestanu iz ustaničkih redova.[25] Prve vijesti o pobuni Srba u Smederevskom sandžaku 1804. nisu u Bosanskom ejaletu izazvali veće uzbuđenje. U početku te pobune neki bosanski prvaci su sa simpatijama pratili, pa i pomagali borbu Srba protiv dahija, ometajući nastojanja dahijskih prijatelja da im iz Bosne pošalju pomoć. Sami ustanici su u početku dobro pazili da ne izazovu bosanske muslimane iako su pravili tajne dogovore i planove o zajedničkom ustanku sa Srbima u Bosni, s ciljem da se dva ustanička srpska pokreta „sastanu u Sarajevu".[26] Srpska pobuna je prvobitno imala karakter borbe protiv ozloglašenih dahija. Tako su uvjeravali ustanici Portu i mnoge ljude iz susjedstva. Bećir-paša, Portin izaslanik, koji je dolazio iz Bosne u Beograd, da izvidi stanje, bio je dočekan od ustanika sa pažnjom. Kad su, po njegovoj naredbi, ubijene u avgustu 1804. četverica glavnih dahija (Aganlija, Kučuk-Alija, Mula- Jusuf i Fočić Mehmed-aga), njemu se činilo da je time posao okončan i da su Srbi dobili zadovoljenje svojih zahtjeve. Iznenadio se kada je čuo da oni neće da polože oružje, sve dok Porta ne pristane na sporazum sa njima, koji će garantirati jedna strana sila. Tada je i paši i Porti bilo jasno da ustanak poprima šire razmjere.[27]

Srpski ustanici su 1804. raselili muslimanska sela u zapadnoj Srbiji, a stanovništvo protjerali. Raseljena su sela: Aluga, Bačevci, Besarovina, Bulje, Bučje, Bučinje, Vabljak, Veleš, Velika Rijeka, Vrnčić, Gaočić, Dona, Drliče, Duboko, Zakućani, Petrac, Pećі, Plijeskovo, Postanje, Požanj, Sakar, Triješnica, Uzavnica, Šipari.[28] Srbi su 1804.

---

[25] V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka,* 53.

[26] Upor. V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, Beograd 1939, 30-31; D. Bataković, *Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek). Jezik, vera, identitet,* u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Zagreb 2001, 70. Među srpskim ustaničkim vođama u Smederevskom sandžaku oko četvrtina njih je bila porijeklom, u prvom ili drugom koljenu, ili je bila rođena u Bosanskom ejaletu.

[27] V. Ćorović*, O Karađorđu Petroviću,* „NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004. Mitomanija je potom „uradila svoje". Književnik Slobodan Rakitić je napisao: „Autentični istorijski izvori pokazuju da su dahije zaista imale plan da srpski narod istrebe, da u životu ostave samo malu decu, koju će prevesti u islam. Karađorđe je prekinuo te planove i na istorijsku scenu izveo jedan narod za koji se mislilo da je zauvek nestao u tminama Balkana" – cit. prema: S. Rakitić, *Epika i istorija,* Sopoćanska viđenja, br. 8, Novi Pazar 1989, 50.

[28] T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka 1804-1813. godine* (dalje: *Naselja u Srbiji)*, Vranjski glasnik, knj. XI, Vranje 1975, 23;

zauzeli Valjevo, zapalili ga i ono je tada „opustjelo". Slična sudbina zadesila je i Jagodinu. Kada su muslimani u Kladovu bili prisiljeni da predaju ovaj grad, kladovski dizdar je polazeći poljubio prag na gradskoj kapiji. Muslimani su iz Loznice pobjegli u Bosnu. U Smederevu je preostalo malo muslimana, i to onih siromašnih, mahom ribara koji su zadržali svoje domove. Planule su i druge varoši po Smederevskom sandžaku (Trstenik, Topola, Šabac, Ćuprija). Dosta se muslimana iz Užica, Karanovca i Požege već 1804. sklonilo u Bosnu.[29] Napad srpskih ustanika na Karanovac, Soko i Užice u proljeće 1805. prvi put je primorao bosanske muslimane da se upute na Drinu. Kada se pobuna protiv dahija pretvorila u ustanak protiv sultana, nestale su prijateljske veze pograničnih osmanskih zapovjednika sa srpskim ustanicima. Za bosanske muslimane najosjetljivija tačka je bio Novopazarski sandžak. Bojali su se da ustanici ne prekinu tu jedinu vezu sa Istanbulom. Srbi 1806. upadaju u istočnu Bosnu, paleći i pljačkajući bošnjačka naselja. Otpor Bošnjaka u istočnoj Bosni onemogućiće srpske pokušaje da se upadima preko Drine digne ustanak u Bosni.[30]

Velikim stradanjima bili su muslimani izloženi i u Beogradu. On, koji je bio orijentalni grad, pred 1804. imao je oko 3.000 kuća, sa oko 25.000-30.000 stanovnika. Vuk Karadžić navodi da je u gradu bilo i 14 džamija.[31] Zbog svega što se dešavalo u neposrednoj blizini ovog grada, dio stanovništva se počeo iseljavati već 1804. i 1805. godine. U opsjednutom gradu je zavladala glad. Srbi su 1804. u okolini Beograda zaplijenili 800 ovaca i veliki broj druge stoke, kao i jedan brod natovaren brašnom koji je iz Beograda bio upućen u Smederevo. Pravci iseljavanja muslimana su išli Dunavom ka Kladovu u Vidinu i preko Austrije i Vlaške u Vidin, Ruščuk i Svištov. Dosta njih, koji su bili porijek-

V. Stojančević, *Šest pripojenih nahija knez-Miloševe Srbije,* Istorijski glasnik, br. 3, Beograd 1959, 100-103.

[29] V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 57.

[30] V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi,* Beograd 1939, 30-33. Tumačeći zbivanja u BiH u toku srpske pobune pod vođstvom Karađorđa, V. Čubrilović je napisao: *„Glavne mase srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini stanuje sa leve strane reke Bosne u Bosanskoj krajini. Između nje i Srbije umetnuo se muslimanski blok srednje i istočne Bosne, mnogobrojan, kompaktan i dovoljno snažan ne samo da spreči dizanje nekog većeg ustanka Srba iz svoje sredine nego i da zadrži prodiranje Srbijanaca još dublje u Bosnu i njihovo spajanje sa Srbima iz Bosanske krajine. Na otporu muslimanskih masa u istočnoj Bosni razbiće se svi pokušaji iz Srbije da se upadom preko Drine digne ustanak u Bosni. Tako je bilo 1807-1809, 1875-1876 pa i 1914-1915"* – cit. prema: V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, 63.

[31] T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji,* 87.

lom iz Bosne, uputilo se opet tamo preko Srijema, „dok su mnogi pomrli od oskudice, bolesti i iznemoglosti". Iseljavanje je zahvatilo i stanovništva drugih gradova u Smederevskom sandžaku, Smederevo, Šabac, Karanovac, Požarevac.[32] Srpski ustanici 1805. ističu svoje zahtjeve za iseljenje „na svagda" svih „Turaka", imajući u vidu, prije svega, spahije, dok su ostavljali mogućnost u ostanak „dobrih i mirnih Turaka koji... vode trgovinu i rade zanate". Ubrzo se pokazalo da ni takvi neće biti pošteđeni.[33] Srbi su Beograd zauzeli 12. decembra 1806. godine. Karađorđe je odredio dan za napad na ovaj grad upravo kada se u njemu proslavljao veliki islamski praznik Bajram. Osmanska straža na zidinama je bila obmanuta od napadača koji su „turski i arnautski govoriti znali".[34] U početku pucnjave „Turci mislili da se time nazdravlja prazniku".[35] U toku tročasovnih borbi za ovaj grad ubijeno je mnogo građana, ili se, bježeći, podavilo u Savi i Dunavu. Veliki broj građana stradao je od „bećara" i „dobrovoljaca" – srpskih izbjeglica koji su se priključili Karađorđu. Pravoslavni Albanac sa Epira Konda Bimbaša koji je sa svojim ljudima učestvovao u napadu na zidine „mlavio ih je kao kakva hala".[36] Samo je leskovački „bašknez" Momir Stojanović „70 Turaka svojom rukom posekao".[37] Srpski izvori su isticali da su „Turci" kao pomahnitali izletali iz kuća, ne znajući još odakle ide napad, upadajući pravo među Srbe, koji su nadirali sa obe kapije, i bili do jednog sasječeni. Gradsko stanovništvo je obuzela panika, zavladao je opći metež i dezorijentacija. Svako je nastojao, kako god je znao, da spašava glavu, da utekne „od srpskih sablji i noževa". Probuđeni prije

---

[32] Prema Karađorđu, muslimani su pretrpeli takav poraz *„da niko nije znao jedan za drugoga, nego koji prodre živ, on nagne u Bosnu kud mu se preče učini"*; opšir. V. Stojančević, *Politički uzroci promenama stanovništva Beograda i okoline u vreme Prvog srpskog ustanka,* Godišnjak grada Beograda, knj. XX, Beograd 1973, 91.

[33] D. Perović, *Iz istorije Prvog srpskog ustanka,* Beograd 1979, 52; opšir. S. Bandžović, M*uslimansko stanovništvo Beogradskog pašaluka u doba Karađorđa i Miloša Obrenovića,* Takvim za 2001. (1421/22. h.g.), Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 2000, 75-92.

[34] Upor. V. S. Karadžić, *Srpska istorija našeg vremena,* Beograd 1969, 183-184.

[35] V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine,* Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 151. G. Desnica, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIX, Beograd 1972, 41.

[36] Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1981, 138.

[37] Upor. V. Stojančević, *Politički uzroci promenama stanovništva Beograda,* 101, nap. 22; G. Desnica, *Karađorđe,* Beograd 1977, 209-210; L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka,* knj. I, Beograd 1899, reprint izdanje 1988., 221-223.

zore, skakali su muslimani iz svojih postelja i još bunovni, bosi i neodjeveni, vukući žene i djecu, panično bježali prema tvrđavi, samo da sačuvaju gole živote, ostavljajući napadačima „varoš, svoje domove i svekoliko bogatstvo".[38] Jedna kuća u kojoj se sklonilo 40 „Turaka" bila je zapaljena, i sa njom su izgorjeli svi koji su se tu zatekli. Mnoge su „žene nemilosrdno i nečovečno vojnici ostavili nage", a „mertvi Turaka i čifuta od 250 već po sokaci ležu". Bilo je zarobljeno oko 1.200 lica.[39]

Dio preživjelog stanovništva je pokršten, ili je dobio dozvolu da se naknadno iseli. Po nekim ruskim izvorima bilo je pokršteno oko 400 lica. Stotine žena je bilo pokršteno. Naročito su krštene i potom dijeljene kadijske i zabitske kćeri. „Pokršteni" su radili kao nadničari kod Srba. Bili su ubijani oni pokršteni muslimani koji su htjeli potom da pobjegnu.[40] Nakon osvajanja grada neki muslimani su im, uzdajući se u riječ Srba, predali svoje zlato i druge dragocjenosti na čuvanje. Neki su potom bili pobijeni, dok su drugi koji su pokršteni ostali dalje da žive u Beogradu. Pokršteni su potom tražili od Srba da im vrate dragocjenosti, ali u tome nisu imali uspjeli. Beogradska tvrđava, prepuna izbjeglih građana, je početkom 1807. zauzeta. Nijedna naoružana osmanska lađa nije mogla da se probije do Zemuna, da nabavi potrebnu hranu. U tvrđavi je počela da hara glad, od koje su najviše stradale žena i djeca.[41] Predaja je bila neminovna. Karađorđe je govorio da „sve gradove sa Balkana Turci, ako ne milom to silom moraju da napuste". Šest nedjelja po predaji tvrđave, njena posada, koja je brojala oko 300 ljudi, predvođena beogradskim muhafizom Sulejman-pašom poubijana je na Ekmekluku, nedaleko od Beograda. Ovaj pokolj je imao za posljedicu ubijanje i drugih „Turaka" po Beogradu, iza kojih su ostali samo majstori - zanatlije, s porodicama, i do 150 drugih „Turaka", raznih zanimanja koji su se za vrijeme sječe sakrili kod hrišćana.[42] Beograd je 25. i 26. februara 1807. bio „užasno pozorišče". Bilo je ubijeno preko 4.000

---

[38] Suvremenik Trinadafilo Duka, mada pretjerano naklonjen ustanicima, pisao je: *„To da predstavi čovek, kakav se pokolj dogodio! Ko od koji prvi ugrabi i da pobegne, da se u grad strpa i svoj život da sačuva, da ga neprijatelj ne sretne i ne zakolje"* - opšir. Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 140-143.

[39] Upor. Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 144; T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji,* 88; *Etničko čišćenje. Povijesni dokumenti o jednoj srpskoj ideologiji*, priredili M. Grmek-M. Gjidara-N. Šamac, Zagreb 1999, 319.

[40] Upor. V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka,* 69; L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, II, 416.

[41] Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 150.

[42] Upor. V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 154; V. Ćorović, *Istorija Srba*, Niš 2001, 550.

„Turaka". Još tokom osvajanja beogradske varoši i utvrđenja istaknute srpske starješine, među njima i Karađorđe, oduzimale su, prisvajale i pokrštavali ljepše i uglednije muslimanke. Prije toga, zabilježio je jedan savremenik, „od nemilosrđa vojnika mnoge su žene ostajale nage". Otimanje i pokrštavanje „Turkinja" bila je masovna pojava. U Beogradu su sve do kraja februara trajale pljačke, izgredi i nasilja nad muslimanima, kada je Karađorđe konačno obustavio nerede.[43] Pomamljeni bećari su u Beogradu učinili toliko nečovještvo prema „Turcima, njihovim ženama i deci, kakvo nije učinjeno nikada ni pre ni posle toga".[44] Leševi su bacani u Dunav. Austrijski graničari su, kontrolirajući lijevu obalu Save i Dunava, nailazili na leševe pobijenih muslimana, pa su ih čakljama odbijali od svoje obale. Po ruskom filozofu Nikolaju Černiševskom „svi ratovi za nezavisnost proslavljani su u pesmama, a u ovoj klanici nema pesme, Srbi su je se stideli".[45] Iza pobijenih muslimana ostalo je mnogo udovica i djece siročadi. Oni su morali prositi da ne pomru od gladi: „i bilo ih je toliko mnogo da se po ulicama gotovo nije moglo maći od njih".[46] Ustaničke vođe Mladen Milovanović i Miloje Petrović prigrabili su znatan broj muslimanskih kuća u Beogradu i brojne spahiluke u beogradskoj okolini. Mnogo se „Srba pljačkom zdravo obogate".[47] U ljeto 1807. u Beogradu je bilo mnogo „turskih kuća" na prodaju. Srpsko stanovništvo je u masama počelo da se doseljava u ovaj grad. Sama varoš predstavljala je „žalostan izgled vojničkih pustošenja i razorenih zgrada". Slično, kao i u Beogradu, srpski ustanici se se brutalno obračunali sa preostalim muslimanima u Šapcu, koji se nisu, nakon pada grada početkom 1807., iselili u Bosnu. Luka Lazarević je tada ubio dizdara Alajbegovića, a njegovu ženu i djecu je pokrstio.[48] Tada su, prema ugovoru, Srbi obezbjedili „40 kola i lađe da se žena i deca turska isprate u Bosnu". Šabačka posada je ispraćena u Bosnu „sa svim njihovim

[43] M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813,* 209; "Glas javnosti", Beograd 10. april 2000.

[44] Upor. M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, reprint izdanje iz 1912., Beograd 1981, 468; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 65.

[45] V. Vuletić, *Rusi i Srbi u susretu,* Beograd 1995, 34; upor. B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 152-153.

[46] V. Stefanović-Karadžić, *Životi srpskih vojvoda,* Beograd 1963, 71.

[47] *Život i dela Kara-Đorđa i njegovi Vojvoda i junaka*, I, reprint izdanje iz 1883, Beograd 1971, 171.

[48] M. Vukičević, *Karađorđe*, II, 448.

domaćim prtljagom i sopstvenošću, koju su već malo i imali".[49] Žene i djeca pobijenih muslimana u Šapcu bili su pokršteni.[50] Većina džamija u Beogradu pretvorena je u crkve. Džamije su pretvarane u crkve u Hasanpašinoj Palanci, Kocarima, Grocki, Smederevu, Kragujevcu, Paraćinu. Pokršteno je oko 90 muslimanske djece. Za njih je bio otvoren internat. Krajem 1807. Dositej Obradović se pojavio na jednom ispitu za ovu djecu.[51] Šomet de Fose, francuski konzul u Travniku, nailazio je 1807.-1808. po Bosni na muslimane koji su izbjegli ispred Karađorđa: „Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima".[52] Rašid-beg Beogradlija je u svojoj knjizi *Akil i Nakil* opisao dolazak i nekih uglednih muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosnu da „od Bošnjaka, na namu junaka" izmole pomoć i zaštitu u teškoj nevolji koja ih je zadesila. Ove su deputate primili u Sarajevu, gdje su odbijeni s izgovorom da „dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove".[53] Sve do 1813. opažala se „neka mlitavost" kod Bošnjaka u odbrani interesa "Turske u Srbiji".[54]

Potrese i stradanja nisu izbjegli ni Bošnjaci u Novopazarskom sandžaku. Srpski ustanici su 1806. krenuli ka Novom Pazaru. Do odsudnog boja došlo je 21. februara 1806. kod Deževe. Osmanskom vojskom je komandovao Sulejman-paša Skopljak, a srpskom Radič Petrović. Srpska vojska je do nogu potučena. Do novih sukoba doći će 1809. godine. Nemilosrdnim udarima ustanika tada su izloženi posebno Sjenica i Novi Pazar.[55] Hiljade uspaničenih muhadžira, čija su sela popalili srpski

[49] L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, 225; *Prvi srpski ustanak: Akta i pisma na srpskom jeziku*, knj. I, 1804-1808, Beograd 1977, 253-254.

[50] M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, 468.

[51] V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka,* 73.

[52] T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189.

[53] Prema: H. Ćišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar 1991, 233.

[54] M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade,* II, (1739-1878), Sarajevo (bez godine izdanja), 20.

[55] Opšir. V. Radunović, *Upad Srba u Sandžak 1809. godine,* Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, sv. 6, Beograd 1934; S. H., *Tragom prošlosti Valjeva, Kraljeva i Kruševca*, Glasnik, Rijaset IVZ, br. 3, Sarajevo 1984, 325-330; S. Zlatojević, *Crni Đorđe topom razruši džamiju,* u: *Čačak u prošlosti*, Čačak

ustanici iz Polimlja i zapadnih nahija Smederevskog sandžaka, bježalo je prema Pljevljima. Hroničari su bilježili: „1804. od velikog poganstva i pasjaluka i zuluma turskog odvrže se Kara-Đorđe u Šumadiji, i potre Turke, do Sjenice, osvoji i Sjenicu, strpasa grad, izgna Turke".[56] Na poziv Karađorđa jedan odred od oko 350 Brđana i Hercegovaca pridružio se srpskim ustanicima koji su htjeli osvojiti Sjenicu. Na čelu tih ustanika iz Drobnjaka, Morače, Pipera, Rovaca, Uskoka, Pive i drugih krajeva bili su Mina Radović, arhimandrit Aksentije Šundić, Luka Bojović, Jovan Šibalija, Simo Terić i Matija Jušković.[57] Karađorđeva vojska je napravila užasan pokolj polovinom maja 1809. u Sjenici, gdje je, nakon predaje grada, koju je izvršio Hadžibeg Čavić, pobijeno više od polovice muslimana, oko 2.500 lica.[58] Karađorđe je tim povodom obavijestio neke svoje starješine kako je sjeničke muslimane „ispratio na Ćabu da više ne dođu".[59] Antonije Protić, svjedok tih zbivanja, predstavio je taj masakr: „Senički grad osvojen je 23. aprila 1809. godine. No, ovde moram se groziti, a valja mi istinu kazati. Karađorđe je Turcima učinio na častan način puštati Turke, sa ženama, decama i malom. No, ujutru, kad su započeli Turci izlaziti iz grada, Srbi ne čekajući da izvrve iz grada, no započnu uskakati preko zida unutra. Karađorđe je branio i odbijao, ali nije mogao vojsku zaustaviti. Turci jedva uspedu tri časti izići iz grada, a proči koji su se zatekli, okrenu na naše pucati i u tome se povede strašan po polju seničkom boj. Ovde se nije gledalo ni muško, ni žensko, to se ne zna. Pešak sasvim ostane po polju... Karađorđe je zapovedio da se glave donesu u Senicu. I tako, svrši se ovaj boj. Glave su donete, no nije bilo dosta kočića da se sve ponabijaju već su onako pomeštane u paradu, a čislom, ako je jedna manje (od)

1995, 141-143; S. Bandžović, *Novopazarska tvrđava,* Mak, br. 20, Novi Pazar 1997, 71-84. Nova Varoš je bila pošteđena intervencijom samog Karađorđa. On je u ovom gradu vidio nekoliko lijepih zdanja, koja su mu se dopala, te je naredio proti Milutinu iz Guče: „Kojekude, ova varoš da se od naše vojske ne popali, ili ne izgore, jerbo je šteta ovakve lepote kuća da se poruše i izgoru, već ako nas naćeraju Turci opet neka ostane njima, ako li pak posle mi njih poćeramo, to će one opet biti naše, samo neka ostane nepopaljena". Pa ipak, prilikom povlačenja ustanika, prota Milutin je naredio da se Nova Varoš spali: *„I tu vojska srpska izgore onaku lepu varoš"* - zapisao je N. Ninković u knjizi *„Žiznoopisanije moje"*.

[56] Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi,* Beograd 1927, 336.

[57] M. F. Petrović, *Za sjedinjenje sa Crnom Gorom, "*NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

[58] *Sjeničko-pešterska visoravan,* Beograd 1989, 22; također vidi: D. Malikoviđ, *Sjenica u Prvom srpskom ustanku*, Zbornik Sjenice, br. 8, Sjenica 1997.

[59] R. Ljušić, *Vožd Karađorđe,* knj. II, Gornji Milanovac 1995, 24.

2.500. A ovde je naših malo poginulo u ovom sraženiju".[60] Sjeničku tvrđavu, „kako je tada bila porušena, pokazivali su kasnije putnicima koji su onuda prolazili".[61]

Novopazarska tvrđava je 1809. predstavljala spas za mnoge muslimane pred udarima Karađorđevih ustanika koji su doprli do Novog Pazara „koji je na onom kraju sredina obrta i putovima zemaljskim i gotovo jedina sveza među Bosnom i Rumelijom".[62] Karađorđe tada „popali mnoge kuće; Turke satera u šanac, pa ih stane biti iz topova i kambura". On je, nakon višednevne opsade, uspio da polovinom juna popali Novi Pazar, ali tvrđavu u kojoj se pored vojske sklonilo i brojno bošnjačko stanovništvo nije uspio da zauzme jer „građanstvo njegovo (novopazarsko) svojom poznatom hrabrošću junački je odolevalo napadačima i onemogućilo im svaki uspeh".[63] Prema predanju, izvršen je

---

[60] „Nedeljna naša borba", Beograd 28. februar-1. mart 1998. O tom događaju Vuk Stefanović Karadžić, koji je svojedobno Leopoldu Rankeu prećutao sjenički masakr, ipak naknadno piše, opovrgavajući neke tvrdnje da je Sjenicu Karađorđe zauzeo na juriš*: „Ali ja sad na svoju i sviju nas sramotu moram kazati da to nije istina, nego da je bilo ovako: Kara-Đorđije ugovori s Turcima da izađu sa svojem prtljagom i da idu ko hoće. Kad Turci u određeno vrijeme otvore šanac i prođu kroz srpsku vojsku, koja im je sokak načinila, a dok ih još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje strane stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeru rade. Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo kneza Đuka, iz nahije kragujevačke, i još nekoliko od znatnijeh poglavica (kojijeh imena ne mogu sada tražiti), tako ostali Turci izađu i otidu mirom i Srbi uzmu Sjenicu"* - prema: V. Stefanović-Karadžić, *Istorijski spisi*, II, Beograd 1964, 481-486. Na optužbe nekih savremenika da je velika sramota što je govorio o ovom pokolju Karadžić je odgovarao. „Istina je da je ovo sramota za Srbe, ali je sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti"- prema: „Helsinška povelja", br. 115-116, Beograd januar-februar 2008, 22.

[61] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892, 137.

[62] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 137; opšir. S. Bandžović, *Stoljeća novopazarske tvrđave*, Zbornik Sjenice, br. 9-10, Sjenica 1999, 25-48.

[63] G. Elezović, *Turski spomenici*, (1348-1520), I, sv. l, Beograd 1940, 908; *Istorija srpskog naroda*, V knjiga, I tom, Beograd 1981, 49; B. Hrabak, *Srpski ustanci u Novopazarskom sandžaku (Raška) 1804-1813. godine*, Istorijski časopis, XL-XLI, Beograd 1995, 114-127 Antonije-Ante Protić, pisar vojvode Vujice Vulićevića pisao je o napadu na Novi Pazar i otporu stanovništva: „Do podne varoš sva popaljena, a mlogi su se pozatecali po kućama i po podrumima, da su posle naše strašno tukli. Kapetan Dimitrije Parezan ranjen bude; ovde bude i Pavle Simonović

pokolj muslimanskog življa koji se sklonio u Devlet-hanum džamiji, blizu tvrđave, te je ulicom tekla u potocima ljudska krv, pa je zato ta ulica potom dugo nosila naziv „Masli sokak" – Krvava ulica.[64] Karađorđe je, po srpskim izvorima, bio prisiljen da napusti opsadu novopazarske tvrđave zbog vijesti o porazima svojih četa na niškom bojištu, na Čegru, kao i zbog pristizanja novih osmanskih snaga koje su napredovale dolinom Morave. U povlačenju je Karađorđeva vojska imala gubitke i u samom Novom Pazaru od muslimana koji su se zabarikadirali u svojim kućama. U gradu je uhvaćeno 16 lica koji su vršili napade i svi su bili strijeljani.[65] Austrijski izvori su javljali kako su „Turci opet potisli Srbijance iz Novog Pazara, i to s velikim gubitkom. Sam Karađorđe da je sigurno ranjen, ali da se i jedno i drugo vrlo strogo krije".[66] Zbog straha od osmanske odmazde sa srpskim ustanicima se povukao i znatan broj pravoslavnih porodica iz Sandžaka. Sulejman-paša je sa osmanskom vojskom bez teškoća ušao u Novu Varoš, Sjenicu i Novi Pazar i nastavio nastup preko Uvca. U drugoj polovini 1809. ratni napori su utihnuli. Osmanske trupe su čvrsto držale Carigradski drum pod kontrolom, a bosanski vezir je pohvalio Sulejman-pašu za revnosno izvršen zadatak i nazvao ga „čuvarem džade".

Srpski ustanici su pri koncu 1810. postali gospodari situacije u krajevima Smederevskog sandžaka. Izdašno pomagani od Rusa, u ljeto 1811. prebacili su se preko Drine u više pravaca i vršeći teror nad bošnjačkim stanovništvom po pograničnim selima. Vijest o ovim progonima naelektrizirala je Bosnu: „iz čega se spontano porodi opći huk da tim bandama bezuslovno treba sablju udariti". Bošnjaci su imali veliku ulogu, u sastavu osmanske vojske, u vraćanju osmanske uprave i uspostavljanju reda u Smederevskom sandžaku.[67] Srpska pobuna je 1813.

---

bimbaša, ranjen u levu nogu. Boj na Novom Pazaru i jurišavanje i osvojenija varoši krome grada ovde je bilo mlogo dobitaka, ali je i od ljudi bilo mlogo gubitaka i koje mrtvi a koje ranjeni 70 duša. I na Deževu poginuo Đuro vojvoda Brničanin sa svoji 50 duša i Radič kapetan spaso se, i bio je Jovan Kursula na Deževu. A od Turaka pobijeno je do 300 duša okrom zarobljeni" - prema: *Kazivanja o srpskom ustanku 1804,* Beograd 1980, 290-291.

[64] E. Rahić, *Novopazarski zid plača,* „Sandžačke novine", br. 11, Novi Pazar 7. avgust 1996. Ova, tada spaljena džamija, je 1903.-1905. obnovljena. Međutim, u bombardovanjima avijacije 1944. opet je stradala.

[65] D. Maliković, *Novi Pazar u Prvom srpskom ustanku*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 115.

[66] *Građa iz zemunskih arhiva,* knj. II, Beograd 1961, 214-215.

[67] Ć. Truhelka, *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*, GZM, XXIX, Sarajevo 1918, 225-226

skršena. Velika „bežanija" Srba u jesen 1813. izvela je preko Save i Dunava između 120.000 i 130.000 lica.[68]

Srbi su Beograd, koga su prethodno zapalili, panično napustili: „Iako u Beogradu nije još ni puška turska pukla, takav je u narodu strah ovladao kad je čuo da je Karađorđe prešao preko, da su na vrat na nos begali preko". I u tom i takvom metežu, ipak se našlo vremena da se pobiju i *„posljednji Turci"*.[69] Vojvoda Cincar Janko Popović izvršio je pokolj i preostalih „Turaka", kao i Vule Ilić u Smederevu. Na putu ka Beogradu osmansku vojsku, predvođenu Kuršid-pašom, presretale su poklonstvene srpske delegacije s molbom da narod njihovog kraja ne učine odgovornim za izvršene zločine nad muslimanima. Svi su izaslanici, kao po dogovoru, za zlodjela, učinili odgovornim Karađorđa.[70] Osmanska vojska ušla je na ramazanski Bajram u Beograd. Čim je stigao u Beograd 13. oktobra Kuršid-paša je objavio sultanovu milost i slobodan povratak svakome, izuzev Karađorđa i jednog broja njegovih saradnika. Od Austrije je zatražio da mu preda proskribirana lica ali je ona to odbila pod izgovorom da se ne nalaze na njenoj teritoriji. Nakon Beograda padali su i ostali gradovi bez otpora, „da su ustaše bile prisiljene kapitulirati i priznati tursko gospodstvo".[71] Po nekim srpskim ljetopisima Bošnjaci su u Beogradu zatekli samo nekog „ludog Nastu" koji je imao nekoliko pasa-skitnica kojima je bio nadenuo „po neko tursko ime, na priliku: Hasan, Muja, Sulja, Ibiš".[72]

Nakon slamanja srpske pobune otpočeo je 1813. povratak muslimana u Smederevski sandžak. Oni se nisu mogli lahko oporaviti od pretrpljenih gubitaka. Na zahtjev rumelijskog seraskera Bahram-paše krajem septembra 1813. u Beograd se iz Austrije vratilo 217 muhadžira. Ubrzo su se vratile i porodice preživjelih spahija i jerlija, prisiljene na puko životarenje. Na dalje pogoršavanje prilika uticalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji. Izvori su svjedočili da 1814. „bi kuga u Turskoj zemlji strašna", kako „udari astaluk (kuga) u Tursko carstvo, silka naprasno ljuto mori" te „znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813, pake prestade 1815. godi".[73] U Bosni je od 1813. do 1818. kuga

---

[68] V.Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815-1839),* Beograd 1986, 20.

[69] A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu Aleksandra*, 65; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 350.

[70] Upor. H. Ćišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, 253; D. Ilić, *Teške godine (1813-1815),* Beograd 1953, 28-29.

[71] S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.- 1850.)*, 124.

[72] R. Đukić, *Muzej srpske duše - odeljenje ratnika*, feljton, „Politika", Beograd 14. april 1999.

[73] M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd 1963, 201-202.

katastrofalno harala. Samo u Mostaru je od epidemije umrlo 3.000 lica.[74] Česte pohare kuge su teško pogađale muslimane zbog strukture njihovih gradskih i seoskih naselja – zbijenog uređenog tipa i njihovog lociranja uz glavne trgovačke i vojne rute kojima se ona najbrže širila. U januaru 1816. izdat je sultanov ferman da se svi oni koji su iz Beograda došli u Bosanski ejalet vrate u svoj zavičaj da bi se „obnovio život u tim krajevima".[75]

Stvaranje srpske autonomije unutar osmanske države zasnivalo se na VIII tački Bukureškog mira iz 1812. godine, što je Porta pod snažnim pritiskom Rusije potvrdila odredbama Akermanske konvencije 1826. godine, zatim odlukama Jedrenskog mira, te najzad posebnim hatišerifima iz 1830. i 1833. kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a knezu Milošu Obrenoviću prava nasljednog kneza (baš kneza). Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.[76] Knez Miloš Obrenović je, prema kazivanjima, „strašno mrzeo Turke i prema njima bio uvek opor i nepopustljiv". Kad god bi se desio neki sukob on je govorio: „Treba te trice terati iz zemlje".[77] Osiromašena osmanska gospoda po gradovima, kada je bila i gladna i bosa, nije htjela pružajući ruku za milostinju izgovoriti „udijelite". Neke erlije su molile po Beogradu od prolaznika pomoć sa dostojanstvenim izrazom lica. Kada bi Miloš Obrenović sa svojom svitom prolazio starobeogradskim ulicama, neki bi osiromašeni muslimani odmah prekidali za njih težak i ponižavajući posao, da bi demonstrativno, prekrštenih nogu, sa zapaljenim čibukom u ustima dočekali srpskog kneza. Žene muslimanke, da bi prehranile sebe i svoju porodicu, rasprodavale su „čak i eksere iz svojih kuća".[78] Bile su prisiljene, pošto bi prethodno sve rasprodale što su posjedovale, pa čak i odjeću, ostatke svog kućnog posuđa, da potom skidaju i prodaju ćeremidu sa svojih kuća. Muslimani su više ličili na pritvorenike, ili srpske ratne zarobljenike, nego na „gospodare".[79] Povlačenjem muslimana nakon 1830. iz šest nahija koje su date na upravu

---

[74] Opšir. H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija*, Radovi ANU BiH, knj. LX, Sarajevo 1975, 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, 295.

[75] S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne,* II, Sarajevo 1999, 823.

[76] A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine,* Sarajevo 1996, 183.

[77] K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Srpska književnost, knj. 17, Beograd 1989, 432-433.

[78] K. Dimitrijević, *Knez Miloš*, Beograd (bez godine izdanja), 184-185.

[79] B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, knj. 2, Beograd 1988, 223.

Srbima, gradski centri, poput Ražnja, Batočine, Bagrdana, Tekije, Rudnika i Brze Palanke su izgubili svoj urbani karakter i ruralizirali su se: „naseljavanjem Srba seljaka u njih postali (su) sela". Drugi su gradovi pretvoreni u palanke koje su bile neku sredinu između varoši i sela.[80] Potpuno su sravnjene džamije u Smederevu, Lešnici, Rudniku, Kragujevcu, Golupcu. Paraćinska džamija je pretvorena u pivnicu, a njena kibla u svinjac. U Loznici je stara drvena džamija 1860. služila kao okružno skladište baruta. U Čačku je džamija pretvorena u crkvu. Trudeći se da zemlju „ispuni stanovništvom", Miloš Obrenović je nastojao da zadrži Cigane, kako se vidi iz jednog pisma M. Zdravkoviću, kome odobrava „što je uhvatio Ciganina i Ciganku", preporučujući mu „da i u buduće svakoga, kromje Turaka, hvata i pošalje Gospodaru, koga god osete da beži iz našega pašaluka u drugi".[81] Peštanske „Srpske narodne novine" su pisale da su srpski seljaci čeznuli za novcem i primitivno obrađivali zemlju, koju nisu đubrili, da su šume nekontrolirano uništavali, kuće nerado gradili, a stoku tokom zime držali pod vedrim nebom.[82]

Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih djela i predsjednik srpske vlade (1843.-1852.), 1844. stvorio je „Načertanije" - tajni, programski dokument srpske vanjske i nacionalne politike, definirajući osnovni pravac njenih zvaničnih težnji.[83] Na početku „Načertanija" istaknuto je da se Osmansko carstvo mora raspasti, i da se to može desiti na dva načina: ili će ono biti razdijeljeno, ili će biti „na novo sazdano od svojih hristijanskih žitelja". Po I. Garašaninu: „Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen odcepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog, opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla". Kolosalna vizija Srbije ispunila je glave ljudi koji su se tiskali oko Garašanina.[84] U Beogradu je 1848. izrađen i plan za stvaranje „Srpskog

[80] I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića,* 26.

[81] O. Zirojević, *Cigani,* „Helsinška povelja", br. 105-106, Beograd mart-april 2007, 54.

[82] „Srpske narodne novine", br. 53 od 10. jula 1844; opšir. T. Đorđević, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815-1839)*, Beograd 1926.

[83] Upor. M. Ekmečić, *Evropska pozadina „Načertanija" Ilije Garašanina,* Letopis Matice srpske, knj. 468, sv. 3, Novi Sad 2001, 26-268.

[84] Opšir. D. Stranjaković, *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije"*, Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 77-84; M. Ekmečić, *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844-1851,* Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1965, 107.

Vicekraljevstva“ u Osmanskom carstvu, u čiji bi sastav ušle, sem tadašnje Srbije i Crne Gore, još i Kosovo, sjeverna Albanija, dio Makedonije, Bosna i Hercegovina. U drugoj verziji se spominjala i Bugarska.[85]

Za vlade Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u srpskoj kneževini ima 15.161 *Turčin*, te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicama („ima turskih kuća 723, duša 3.659”), Smederevu („turskih kuća 150, duša 750”), Šapcu („turskih kuća 270, duša 1.350”), Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku. U svim ovim mjestima oni su imali 2.649 kuća.[86] Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović će još intezivnije raditi na pokretanju iseljavanja muslimana. Poduzimane su razne organizirane akcije da se oni isele. Iseljavanja su također bila motivirana brojnim političkim, psihološkim, ekonomskim i vjerskim razlozima.[87] Srbi su krajem 1858. pravili planove za napad na Bosnu kod Zvornika - polazne tačke u njenom osvajanju. Saznavši za ove planove osmanske vlasti su naredile da se nadzire granica prema srpskoj kneževini, a na Drini je uspostavljen kordon. Mada nije došlo do napada, srpske ambicije nisu nestale. Srbi su tražili da se muslimani iz Malog Zvornika odmah isele ili da priznaju srpsku vlast. Istodobno su se žalili da napadi na srpsku kneževinu započinju baš iz tog mjesta.[88] Knez Mihailo Obrenović je 1860. započeo snažnu agitaciju protiv Porte. Reaktuelizirao je pitanje koje je u srpsko-osmanskim odnosima, godinu dana prije, postavljao knez Miloš. Radilo se o iseljavanju preostalog muslimanskog življa iz gradova, naročito iz Beograda. Kako je ovo pitanje bilo povezano sa odlukama Preobraženske skupštine iz 1861. o reorganiziranju srpske narodne vojske, i sa početkom njenog inteziv-

[85] „Danas”, Beograd 24. avgust 1998.

[86] I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi,* Sarajevo 1953, 202-206.

[87] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku,* Beograd 1892, 487-488; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu,* Glasnik, br. 2, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina,* Kraljevo 1992, 125-127; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća,* Takvim, za 1999. (1419/20. h.g.), Mešihat Islamske zajednice Sandžaka, Novi Pazar 1998, 357-410.

[88] G. Šljivo, *Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850.-1863.),* Stav, br. 2, Tuzla 2003, 46-47.

nijeg naoružavanja, došlo je do novih srpsko-osmanskih sporova.[89]

U jedanaest nahija Smederevskog sandžaka muslimani su činili 58 odsto stanovništva. U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu su činili 96,7 odsto populacije, a 65 odsto u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od kojih 200 pod oružjem.[90] Šabački muslimani su održavali intezivne poslovne veze sa Bosnom, posebice sa Zvornikom i Sarajevom, ali i sa Beogradom. Plovna savska saobraćajnica omogućavala im je plodnu trgovinu sa cijelom bosanskom Posavinom i Krajinom, odakle su „čamovima", stizali u Šabac i Beograd žitarice, voće, kože i mnoge zanatske izrađevine.[91] Srpski izvori su, pak, procjenjivali da se uoči krize 1862. godine, u srpskoj kneževini nalazilo „oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika". Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.[92] Mnogi od onih koji su vršili procjene stanovništva na Balkanu bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva, pa su samo oni mogli dati tačne podatke o svom stanovništvu. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su „narod" ili „nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.[93]

U Beogradu su početkom šezdesetih godina XIX stoljeća bili zategnuti odnosi između muslimana i hrišćana. Srpska masa je, u trenucima agresivnog raspoloženja i oslabljene kontrole, muslimanima po

---

[89] Upor. S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1926, 368-369; Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, II, Novi Sad 1989, 425.

[90] U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: *„Šabac grade, moj veliki jade!/ Kroza te se proći ne mogaše/ Od Mus-age i od Halil-age,/ Od srebrenih noža i pušaka,/ I od njina velika jordama"*.

[91] V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti,* 63.

[92] Đ. Magarašević piše u svom *Putovanju po Srbiji* 1827. god. da su muslimani u Šapcu *„po većoj časti Bošnjaci, dakle poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti"*; upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 60.

[93] J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745.

čaršiji skidala čalme i obarala ćepenke, a oni pak, kako su ih Srbi nazivali, „batal-age" odvraćali ih prijetnjom da će se osvetiti i „najesti šumadijskih kokošaka".[94] Knez Mihailo je izdao povjerljivu zapovijest da srpska policija privodi muslimane koji naprave neki prekršaj što je izazivalo njihov revolt: „Kad su srpski žandarmi poterali neke Turke koji su u Paliluli napravili neki nered, nizami turski, na Stambol kapiji silom ih otmu. Drugi još počeše rano noću da zatvaraju kapiju, koja nikad ni danju ni noću nije bila zatvarana".[95] Napetosti su svakodnevno rasle. Uzjamni srpsko-osmanski sporovi kulminirali su 1862. godine kada je došlo do sukoba u Beogradu te je osmanska artiljerija iz tvrđave granatirala ovaj grad. U toku sukoba neki muslimani u gradu sakrili su se po kućama i džamijama odakle su pružali otpor srpskim napadačima. Srbi su „ubijali svakoga Turčina koga su sreli".[96] Nakon slamanja ove odbrane Srbi su dio muslimana protjerali u beogradsku tvrđavu. Osmanski topnički napad na Beograd bio je za Mihaila „božji dar", jer je potom mogao da naredi mobilizaciju i zatraži hitnu evakuciju muslimanskog stanovništva.[97] Srpska vlada je ovaj sukob doista i iskoristila za radikalno sređivanje svih spornih pitanja sa Portom, a posebice za iseljavanje muslimana iz gradova, uključujući i Beograd.[98] Još od polovine 1862. muslimansko stanovništvo je započelo neorganizirano, i u većim grupama, prelaziti preko Drine, u Bosnu. Privremeni smještaj su nalazili mahom u Zvorničkom kajmakamluku.[99]

---

[94] Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864. godine,* 58.

[95] *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, priredio D. Stranjaković, Beograd 1939, 145.

[96] Upor. F. Kanic, *Srbija*, knj. I, Beograd 1985, 42-45; Ž. Đorđević, *Čukur-Česma, 1862,* Beograd 1983, 235-240; *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 145.

[97] S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 111.

[98] J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 314.

[99] G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine,* Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 92-93. Srpski izvori su najčešće bosanske muslimane označavali kao „turke", često sa naglašenom mržnom. To je uočavao i italijanski konzul Durio koji je iz Beograda premješten na istu dužnost u Sarajevo. U svom izvještaju od 5. maja 1860. on je naveo i ovo: „Nisam uzalud boravio četrnaest mjeseci u Beogradu da ne naučnim da je najstrašnije oružje, omiljeno u politici Srbijanaca, da prikazuju bosanske turke kao one koji čeznu za krvoprolićem nad hrišćanima, uopće kao pohlepne i žedne krvi srpskih hrišćana. Politika majke Srbije je takva da uči svoju djecu od ranog djetinjstva u mržnji i prema samom turskom imenu te ulijeva gnjev

U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Uoči ove konferencije francuska i ruska vlada su načinile sporazum o zajedničkom istupanju u korist srpskih interesa. Knez Mihailo je pisao Jovanu Ristiću , svom predstavniku na ovoj konferenciji, da instistira da se „gradovi u Srbiji poruše", dodajući: „Mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće se odrešiti, dokle se sa sabljom ne poseče".[100] Konferencija je zaključena protokolom od 12 članova, po kome se tvrđave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, „Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda". Porta je jedino zadržala svoje garnizone u četiri grada: Beogradu, Smederevu, Fetislamu (Kladovo) i Šapcu. Po prvom i šestom članu zaključaka ove konferencije muslimani su se trebali iseliti „što je moguće brže". Odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja u Beogradu, u iznosu od devet miliona groša, trebala je da Porti isplati srpska vlada „u ime sviju naknada koje je imala da traži po protokolu Kanličke konferencije".[101] Muslimani su imali da predaju Srbima svoja groblja, pošto isele posmrtne ostatke, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek mrtvo slovo na papiru. U Beogradu će odmah otpočeti sa rušenjem džamija, od kojih su mnoge već bile oštećene još u vremenu Karađorđevog zauzimanja Beograda.[102]

---

u njihove glave od najranijeg djetinjstva. Ovakav način vaspitanja, između ostalih plodova, donio je i to, a to, možda nije predviđeno, da bude utjelovljeno u djecu, koja će postati narod, mržnju prema turcima, ali jalovu mržnju zbog straha od bosanskog turčina i prema zemlji Bosni, koja ih rado prima" – prema: G. Šljivo, *Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave,* Saznanja, br. 1, Tuzla 2005, 90-91.

[100] Upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od Jedrenskog mira (1829) do 1867. godine,* Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 14; *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1953, 36-37; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 315.

[101] Upor. N. Hristić, *Pre pedeset godina. Čukur česma, Bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862.* (preštampano iz „Trgovačkog glasnika"), Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509; V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, knj. II, Beograd 1974, 148-150.

[102] R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti,* II, 135; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, knj. V, Beograd 1958, 160; opšir. H. Hadžiosmanović, *Velika Alipašina džamija u Beogradu iz 1575. godine*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1983; Isti, *Jedinstvena Bajram-begova džamija u Beogradu 1557-1901*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1984. Po pisanju Evlije Čelebije Beograd je

Beograd je početkom sedme decnije XIX stoljeća imao 730 muslimanskih, tri romska i 536 nemuslimanskih domova i 519 nemuslimanskih dućana. Ukupno je imao 2.328 zgrada, od kojih 1.486 „nesrpske" i 842 srpske kuće.[103] Iz beogradske varoši je 1862. prešlo u tvrđavu više od 600 muslimana. Mnogi Srbi su tada došli veoma lahko do imanja u "okolini beogradskoj".[104] Sudeći prema procjeni izvršenih dobara u Beogradu je bilo malo imućnijih muslimanskih porodica i pojedinaca. Većina ih je bila srednjeg imovnog stanja, čija je imovina vredela od 10.000 do 40.000 groša. Naročito su bile oronule nekadašnje begovske kuće. Bojazan beogradskog muhafiza „da se ondašnji Turci ne pokažu upornim naredbama Portinim" nije imala osnova, kao ni tanana nada stanovnika da će „đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom ćitapu". Nakon pojedinačnog uslijedilo je masovno iseljavanje kada je Rašid-paša stigao ferman sa odlukama Kanličke konferencije.[105] Na simpatije Evrope muslimani, koji su bili prisiljeni da napuste svoje domove, nisu mogli da računaju iz jednostavno razloga: Srbi su bili hrišćani, oni nisu.[106] Islam je za Evropu bio trajna trauma.[107]

U Beograd je već 13. septembra 1862. stigao jedan parni remorker sa dva šlepa, unajmljen za 595 carskih dukata. Pošto su prethodno u Zemunu rasprodali preostalu stoku, 17. septembra je tim prvim većim transportom otišlo dosta muslimana za Lom Palanku, odakle su pješice trebali da odu u Niš i okolna naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra je otišla grupa od 550 lica u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 lica ponovo u Lom Palanku, a drugi sa 300 lica do Brčkog. Posljednji transport je 9. oktobra otišao u Vidin.[108] Rašid-paša,

---

1660. imao 217 mihraba i džamija. Geograf Hadži Kalfa zabilježio je podatak o postojanju 100 džamija, dok je Hazim Šabanović prikupio podatke o 80 džamija. Joakim Vujić je 1826. zabilježio postojanje 30 džamija koje su vecinom bile u lošem stanju.

[103] V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine,* Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 270.

[104] J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 325; V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 38-39.

[105] S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867),* Znakovi vremena, vol. 4, br. 12, Sarajevo 20001, 153-157.

[106] B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 316.

[107] E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

[108] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma,* 273.

vođa borbenih beogradskih muslimana i ljuti protivnik Miloša Obrenovića, je najprije otišao u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji i 1882. je umro u Istanbulu. Pred iseljavanje muslimani u Beogradu očigledno su činili osiromašeni sloj njegovih stanovnika. Sjaj beogradskih aga i begova ostao je tek kao blijeda uspomena u „Alajbegovim" i „Ali Salih-spahijinim" oronulim, vlažnim zgradama i baštama. Na nekada bogatu beogradsku čaršiju, sa poznatim zanatskim i trgovačkim dućanima, samo su podsjećali stari „ćoškovi" i sokaci oko Vidin-kapije, na Dorćolu i Šancu sa svojim iskrivljenim „nastrešnicama" i dućanima.[109] Osim Beograda, muslimani napuštaju i Šabac, Smederevo, Užice. Iz Šapca je oko 568 muslimanskih domaćinstava iseljeno u Bosnu. Iz Smedereva je 500 muslimana iz 150 kuća austrijskim parobrodom 4. novembra otišlo u Vidin.[110] Nekoliko porodica kovača protjeranih iz Ivanjice molilo je uzaludno kneza da ih ostavi jer su drugdje „majstori nepoznati", te neće imati mušterija, prilažući svjedočenja deset ivanjskih opštinara o svojoj lojalnosti. Ipak su i oni protjerani u Bosnu. Dio muslimana koji se iselio iz Beograda osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena. Iz Smederevskog sandžaka se 1862. iselilo, po nekim podacima, oko 8.000 „Turaka", dok je preostalih nekoliko desetina hiljada sačekalo da 1867. krene na seobu nakon predaje gradova Srbima.[111]

Užice je u prvoj polovini XIX stoljeća bilo prava, i, pored Beograda, najveća „turska" varoš u Srbiji – „mali Carigrad" na Đetinji, grad trgovaca i zanatlija.[112] U Karađorđevim napadima grad je svojedobno dosta stradao, a stanovništvo se iselilo u Bosnu.[113] Joakim Vujić je u svom „Putešestviju" zapisao da je 1826. Užice imalo „1.200 turskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih domova".[114] Andreja Arčibalda Patona, engleskog putopisca, je 1834. užički muselim obavijestio da grad ima

[109] V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine,* Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 286-287.

[110] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273; također vid. H. Suljkić*, Iz prošlosti Smedereva,* Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembra 1990.

[111] V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 25.

[112] H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463-1862)*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 42.

[113] H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463-1862),* 44.

[114] T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji,* 126-127.

„3.500 turskih i 600 srpskih kuća".[115] Muslimani iz okolnih sela 1834. iselili su se u Bosnu. Uzaludno su potraživali prihode sa svojih napuštenih imanja, nikada ih nisu ostvarili. Ova imanja su srpski seljaci prisvajali „bez odobrenja starješina", dok su kuće paljene. U Užicu je 1844. bilo 3.697 „Turaka" i samo 707 Srba.[116] Užički hroničari su pisali kako je bilo divno pogledati grad sa Tatinca i okolnih brda, „kako se po njemu bijele kule kao da su od sira. No, to je bilo do 1862. godine, a tada je odzvonilo i Turcima i gradu sa njegovim kulama".[117] Zbog okruženja i neprestanih, smišljenih sistematskih srpskih pritisaka grad je polovinom XIX vijeka bio izložen propadanju. Kada su saznali za događaje u Beogradu Srbi su u Užicu pokušali da zauzmu gradsku tvrđavu.[118] U stalnim sporovima između pravoslavaca i muslimana dočekane su i odluke konferencije u Kanlidži. Četiri dana po njenom završetku u Užicu je 25. avgusta izbio veliki požar. Požar su izazvali Srbi – „verni ljudi", da bi optužili muslimane kao navodne podmetače i podstrekivače sukoba. Ova akcija je izvedena po nalogu okružnog načelnika Pavla Đelmaša, odnosno srpske vlade. Požar je svojim razmjerama iznenadio i podmetače, ali je poslužio kao neophodni izgovor da se muslimani što prije isele iz Užica, shodno zaključcima konferencije u Kanlidži.[119] Ilija Garašanin, srpski predstavnik i Ali-beg, sa osmanske strane, ubrzo su potpisali poseban ugovor da se „užički grad bez odlaganja raskopa, a delije isele u Bosnu". Već 18. septembra 1862. Užičani su upoznati sa „voljom sultana" i neminovnim odlaskom u Bosnu: „U prvi mah mučno su čuli zapovesti, a za koju nigde ni sanjali nisu da će je doživeti,

---

[115] Upor. S. Ignjić, *Užička nahija*, Beograd 1961, 81-82; Ž. Ćirić, *Staro Užice u zapisima,* Titovo Užice 1985; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 330.

[116] Upor. V. Karić, *Srbija*, 695-696; G. Lazić, *Gradnja crkve sv. Georgija u Užicu*, Međaj, br. 23-25, Titovo Užice 1990, 175; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862.* (dalje: *Iseljavanje Muslimana iz Užica*), Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 161.

[117] S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz „Samoukog rukopisa" Miladina Radovića),* Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice 1977, 322.

[118] F. Kanic, *Srbija*, knj. I, 590-510; Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864,* 68-69.

[119] Miladin Radović zapisivao je o požaru: „Najveći deo varoši prekrio je pepeo požara, obgorele glavnje i ruševine kuća. Zatrpane su i pogažene stare drvene česme na lule, nestalo je vrtova i voćnjaka, platane i jablanove opalio je požar. Pusta i otvorena zjapi velelepna Šehova džamija, i niko ne misli na turbeta, nišane i svetinje" - prema: S. Ignjić, *Užice i okolina 1862-1914* (dalje: *Užice i okolina*), Titovo Užice 1967, 18-19.

ali naposletku pokoriše se". Užičke hodže su se bunile, ali većeg odjeka nije bilo. Fatalna odluka je bila donijeta u dalekom Istanbulu, mimo njihovog znanja i volje.[120] Prelaz iz Užica u Bosnu bio je određen u Krivom viru, kod Petriče, niže Bajine Bašte. Evakuacija muslimana je otpočela u grupama. Srpski predstavnici su zatražili pomoć od rabadžija i kiridžija za iseljavanje muslimana, kažnjavajući one koji nisu pošli, i pored poziva, u akciju „za izganjanje muslimana". Iz požeškog sreza u ovoj akciji je učestvovalo 484 lica, od kojih 348 sa konjima i 136 sa kolima. Lokalni Srbi su doveli stotine konja da bi transport mogao da krene. Savremenik Miladin Radović je to opisivao: „Nije dugo bilo dođoše naše rabadžije iz beogradskog, valjevskog i kragujevačkog okruga, njih oko 700-800, te muslimani potovariše pokretnost, pa uz pratnju naše vojske odoše u nedođin".[121] Prva grupa od 400 lica iseljena je 19. septembra. Druga grupa je brojala 600 lica. Treći transport je otišao 28. septembra 1862. godine. Posljednji oproštaj od Užica napravile su mlade muslimanke koje su se okupile u tužno kolo, ispred Bešlagića hana i sjetno zapjevale:

„Oj Užice, mali Carigrade,
Dok bijaše, dobar li bijaše".

Po Miladinu Radoviću rastanak je bio dirljiv: „sve je otišlo plačući".[122] Muslimani iz Užica su mahom otišli ka Bosni, kao i drugim dijelovima osmanske države, prema Albaniji i Makedoniji. Kada su krenuli put Bosne, čelo kolone je bilo na Kadinjači, a „rep u varoši". Srpska ih je vojska pratila pjevajući. Kad se opet staneš seliti – govorio je jedan „era" dojučerašnjim komšijama – „nemoj drugoga tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim"- na šta mu je muhadžir nevoljno odmahnuo: „Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučno ćemo se i u Šamu zadržati".[123] Dio stanovništva iz Užica preselio se u i Priboj.[124] Jedan

[120] S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23.

[121] H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 162-163.

[122] Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 21-23; Lj. Stojanović, *Staro Užice, beleške i uspomene iz 1865-1878,* Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd 1922, 157-176; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 163-164; A. Musić-D. Suljić, *Izgon Muslimana iz Užica*, feljton, „Oslobođenje", Sarajevo 30. februar - 5. mart 1991; „Glas islama", Novi Pazar april 1998; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u sjeveroistočnu Bosnu (1862.-1867.),* Mak, br. 33, Novi Pazar 2003, 80-89.

[123] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272. Ovaj detalj, ali vezan za iseljavanje muslimana iz Niša 1878. pominje i Milan Milićević u svojoj knjizi *Kraljevina Srbija*, gdje na pitanje srpskog vojnika zašto idu, kad će Srbi za njima, muhadžiri odgovaraju: *„Ako - takav nam je k'smet. Mi ćemo napred u Šam, odakle su naši stari".*

od potomaka muhadžira opisivao je put od Užica u Bosnu: „Prešli smo drugog dana drinsku ćupriju kod Višegrada i domogli se bosanskih planina. I dok je stotine drugih familija zaostajalo putem, u varošima i kasabama nedaleko od Drine nadajući se valjda da će se jednoga dana moći vratiti u dragi zavičaj, naši su stari išli na zapad sve dalje i dalje, putovali su više od tri hefte, putem se odmarajući i po nekoliko dana. Htjeli su valjda uvjeriti sami sebe - da o nekom povratku u stari zavičaj ne bi trebalo ni pomišljati".[125] Preseljavanje muslimana iz Užica Srbe je stajalo 30.588 groša. Užice je napustilo 2.917 odraslih osoba i 917 djece. Iza njih je u gradu na Đetinji ostalo 550 kuća.[126] Šta je sve ostalo iza njih, moglo se uočiti i iz opisa imanja spahije Ibrahima Hadžiahmetovića koji je samo u Užicu imao konak u kojem je boravio njegov harem i dvije kafane sa miljkovima (placevima), pet bašti, dva voćnjaka, dva čaira i njivu vodenicu, jedan vodenički zakup i sedam placeva. Baštu je imao i u okolini, u Bugaru i na Zabučju. U Vilovini je posjedovao dva voćnjaka, zemlju i još jedan vodenički zakup. Imao je sedam čaira u šest sela, i još šest voćnjaka u još šest drugih sela, ne računajući posjede u Požegi, Pljeskovu i okolini u sokolskom kraju.[127] Ilija Garašanin je 1. oktobra 1862. izvještavao da je Užice „već očišćeno od Turaka".

Najveći broj muhadžira iz Užica i Sokola naselio se u krajevima istočne i sjeveroistočne Bosne.[128] Bosanski valija odredio je da se većina muhadžira smjesti trajno u Zvorničkom kajmakamluku. U proljeće

---

Šam je stari naziv za Damask. Ponavljanje ovakvih kazivanja, u različitim vremenskim periodima, svjedoči da su već bili stvoreni stereotipi oko onog što je pratilo iseljavanje muslimana.

[124] M. Lutovac, *Etničke promene u oblasti Stare Raške,* Glas SANU, CCCVII, Beograd 1978, 219.

[125] Upor. M. Kazazović, *Ponovo muhadžiri*, „Preporod", br. 3/586, Sarajevo mart 1996; H. Avdić, *Užički muslimani,* „Sandžak Bosna", br. 28 i 29, Frankfurt/Main BRD, januar 1997.

[126] Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; N. Živković, *Užice 1862,* Titovo Užice 1981, 328-338; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana iz Užica i sokolske nahije u Bosnu 1862,* Užički zbornik, br. 12, Titovo Užice 1983, 115-148; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, 680; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.),* Stav, br. 4-5, god. II, Tuzla 2003, 44-61.

[127] Lj. Simović, *Užice sa vranama*, Beograd 1996, 127.

[128] J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 144; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1998, 95-96.

1863. obilazio je sjeverne krajeve Bosanskog ejaleta da bi označio zemljišta za podizanje njihovih naselja.[129] Sultan je iseljenike, za vrijeme od 14 godina, oslobodio od zaduženja prema državi i od slanja u vojsku. Za one koji su se iselili u Bosanski ejalet osnovano je šest kasaba: Kozluk, Brezovo Polje, Šamac, Orašje, Orahovo, Kostajnica.[130] Lokalne vlasti su pravile planove da dio muhadžira nasele na konfisciranim imanjima Husein-kapetana Gradaščevića. Ruske diplomate iz Sarajeva su izvještavale svoje pretpostavljene da će se muhadžiri teško privići na obradu zemlje jer oni nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.[131] U krajeve Zvorničkog sandžaka 1862. je prešlo oko 533 porodice sa 1.243 lica. U Tuzlu je došlo 12 porodica, u Bijeljinu 23, u Brezovo polje 89, u Bosanski Šamac (Gornju Aziziju) 235, u Gračanicu 14, u Srebrenicu 22, u Donju Aziziju (Orašje) 132, i u Vlasenicu tri domaćinstva.[132] Zajedno sa Užičanima u Bosnu su stigle i desetine porodica Cigana iz ovog grada.[133] Iako je bilo u početku planova da se u Sarajevu naseli oko 100 užičkih porodica od toga se odustalo, pa se naselilo svega njih šest.[134] Iz Beograda se naselilo u

---

[129] G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine,* 94.

[130] S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne,* II, 1106.

[131] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 90.

[132] Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj. II, Tuzla 1958, 74-138; S. Ignjić, *Muslimanska imanja u Užicu*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka* 1862-1867, Beograd 1970, 377-378; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 166-167; Dž. Ćilimković, *Tuzla u osmansko doba,* Tuzla 1996, 31-33. U Tuzlu su došli Berbići, Čugurovići, Mandžići, Mukići, Prcići, Saračići; u Bijeljinu - Berberovići, Ćosići, Alibegovići; u Brezovo Polje - Tvice, Satarići, Bešlagići, Kukići; u Bosanski Šamac - Fisovići, Topalovići, Škiljići, Begići; u Orašje - Kabaklići, Ćosići, Drljače, Isići, Beširovići; u Srebrenicu - Begići, Malagići itd. Šaban Hodžić navodi spisak drugih muhadžirskih porodica 1881. u Tuzli, pristiglih iz Smederevskog sandžaka, u kome se, pored pobrojanih nalaze i porodice: Prgonić, Đulbegović, Bojadžija, Hasanović, Tabak, Ćulumarević, Golić, Julićević, Sipić, Kulinović, Ramić, Berbić, Ćosić, Džudžić, Sejdić, Saletović, Buzadžić, Šebić, Drinjaković, Žilić, Tufekčić i druge; opšir. Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskih porodica u Tuzlu*, Glasnik, IVZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1979, 174-176.

[133] H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 165.

[134] I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima,* Vojna biblioteka, Sarajevo 1996, 67-68. Fran-

Brčkom 15 porodica sa 36 muških članova, u Orašju 134 porodice, a u gradačačkom srezu 25 porodica. Doseljenici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatima, iz Sokola zemljoradnjom i stočarstvom, a iz Šapca zanatstvom, ribarstvom i skeledžijskim poslovima.[135] Preseljeno je 1862. i „nešto" etničkih Turaka iz Beograda i Šapca u Orašje i neka druga bosanska naselja.[136] Dio muslimana iz Užica i Sokola naseljen je i u Bosanskoj krajini. Oni su osnovali Bosansku Kostajnicu. Dio muhadžira je naseljen i u varošici Orahovo, na putu između Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške.[137] Na Glasinac, planinsku visoravan, iza planine Romanije, također su se doselile neke muslimanske porodice iz Smederevskog sandžaka. Tu se naselio rod Biogradlija, porijeklom iz Beograda. U selo Pediše naselio se rod Lela. U Košuticu se naselio rod Hurema.[138] Brojni muhadžiri su otvoreno iskazivali nezadovoljstvo ponuđenim naseobinama u Bosanskom ejaletu. Isticani su zahtjevi da, umjesto kuća, dobiju novac, da će se potom sami brinuti o svojoj egzistenciji. Oni koji su naseljeni u posavskim krajevima također su pokazivali nezadovoljstvo.[139]

Nakon odlaska muslimana iz Užica bila je, shodno srpsko-osmanskom sporazumu, formirana posebna komisija za rješavanje imovinskih sporova između muslimana i Srba, za prodaju muslimanskih imanja i likvidaciju njihovih dugova. Po odlasku muslimana otpočela je neskrivena pljačka njihove imovine. U jednom aktu užičkog načelstva stoji: „Kuće i ostale turske ograde, što su ovde posle požara i iseljavanja Turaka zaostale, povređuju naši ljudi, više manje otkidajući i odnoseći

---

cuski konzul je izvještavao svoju ambasadu u Istanbulu da bi naseljavanje Užičana u Sarajevu moglo biti štetno zato što Sarajlije ne podnose došljake i što bi naseljavanjem Užičana situacija bila još više pogoršana. Ruski konzul se, pak, zalagao da se Užičani nasele u neposrednoj blizini vilajetskih vlasti i stranih konzula, a ne u unutrašnjosti.

135 E. Tihić, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini*, u: *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 156.

136 M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću, do okupacije 1878*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 217. Oni će se, nakon 1878. iseliti iz Bosne.

137 V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 535.

138 M. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950, 129; I. Pašić, *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, 44.

139 G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine,* 99.

patose, tavane, vrata itd".[140] Uništeni su brojni voćnjaci u okolini i samog gradu.[141] Iseljene muslimane zastupao je Salih-efendija nastojeći da prodaje „komad po komad" njihove imovine, želeći time da postigne veću cijenu. Od toga nije bilo ništa. Izbora nije bilo mnogo. Srpski predstavnici su izvještavali kako su Osmanlije tražile 95.000 dukata da bi, ubrzo, zahtjev svele samo na 13.000 dukata. Najveći broj posjeda otkupila je užička opština novcem dobijenim u zajam od Uprave fondova, kupujući glavna muslimanska imanja, naročito ona u centru grada, kao jednu cjelinu.[142] U izvještaju okružnog načelstva 5. oktobra 1865. o toku prodaje stoji: „Turci su prodali juče i danas našim ljudima još svojih placeva. Svi placevi kupljeni su tako jeftino, da bi se odmah za njih, ako ne još jedanput onoliko koliko je dato, a ono sigurno polovinu od toga dobiti moglo".[143] Imućniji građani su koristili svoj položaj i uticaj da uzmu za sebe najbolje placeve. Kupovina imanja je 1867. okončana. Ubrzo je porušeno i preostalih sedam džamija u Užicu. Kamen sa Šejhove džamije, najljepše užičke džamije je 1876. iskorišćen, između ostalog, za zidanje kafanskih nužnika. U narodu je ostalo vjerovanje da će onaj koji je srušio ovu džamiju biti proklet.[144]

Gorku sudbinu imali su i muslimani iz grada-tvrđave Soko, u blizini Krupnja u jugozapadnoj Srbiji. Sokoljani su se dugo bunili, ne vjerujući da su tek tako, jednom odlukom iz Istanbula bili osuđeni da odu. Na svojim protestnim skupovima su, u nevjerici i očajanju, poručivali: „Mi hoćemo da nam sultan dođe u Soko pa da nam kaže pošto nas je dao Vlasima", dodajući da oni ne priznaju cara koji ih šalje u „surgun".[145] Pošli su tek onda kada je srpska vojska krenula na njih. Već 20. oktobra 1862. srpska štampa je pisala kako „seljenje Turaka ide svom kraju. Ženskinja i sva čeljad prebačeni su u Bosnu", kao i da se preostale familije pojedinačno odlaze. Seoba u istočnu Bosnu je zahvatila i muslimane iz azbukovačka sela: Gračanice, Aluge, Zakućana,

[140] S. Ignjić, *Užice i okolina,* 24; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 168.

[141] S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz „samoukog rukopisa" Miladina Radovića)*, 325.

[142] R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, Užički zbornik, br. 9, Titovo Užice 1980, 121.

[143] S. Ignjić, *Užice i okolina*, 25-26; Isti, *Muslimanska imanja u Užicu*, 379.

[144] R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, 126-127.

[145] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 272.

Male, Donjeg Postenja, Peći, Laza, Kozla i Bučje.[146] Stanovništvo koje je 1862. napuštalo Soko nije dalo da se vrijeđa: „Ako vam je, biva, car dao da nas sa naših ognjišta krećete, nije dao da nas u obraz dirate; a obraz je poštenom čovjeku preči od samog života" - govorio je stari Husein-beg Kavadarević, srpskom kapetanu Mići koji je nadgledao njihovo iseljavanje u Bosnu. I sam ih je ovaj srpski oficir žalio, bar na riječima, da su se oni tu izrodili „i oni i njihovi đedovi i njihovi čukunđedovi, nije lasno bolan, ostaviti svoju kuću, svoj zavičaj i svoje ognjište".[147]

Početkom 1863. minirane su i onesposobljene užička i sokolska tvrđava u prisustvu ruskih i britanskih vojnih komesara. U miniranju sokolske tvrđave učestvovao je Petar Radojković, rađevski kapetan, bojeći se da se muslimani „drugim fermanom" ne vrate. Pri ekspoloziji sva je gradska unutrašnjost urušena: „Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svojih domova gorko uzdahnuli i vrteći glavama rekli: „Valah biva, i da nas Padišah povrati natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko".[148] Srpski knez Mihailo je u svojoj skupštinskoj besjedi 17. avgusta 1864. konstatirao: „Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se isele Turci iz Malog Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne".[149] Imanja iseljenih prešla su u državne ruke.[150] Dok je Užice, uz ubrzano naseljavanje Srba, i dalje funkcioniralo kao gradsko središte, varoš u Sokolu

---

[146] *Azbukovica*, Ljubovija 1985, 142-143; upor. S. Kulenović, *Etnički procesi na prostoru sjeveroistočne Bosne od prahistorije do danas,* Pogledi, br. 7, Tuzla 1998, 54.

[147] Ž. Đorđević, *Čukur-Česma,* 272; R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, 282.

[148] V. Nikolić-Stojančević, *Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika,* Beograd 1975. 129. Ona navodi da je u Krupnju do tada postojala džamija koju je *"Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapsane za vredne Rađevčane"*. Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: *„Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama"*.

[149] L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876, 611.

[150] I. Hasan, *Iz prošlosti Loznice i njene okoline*, Islamska misao, br. 77, Sarajevo 1985, 35. Autor navodi: *„Veli se, da su sela sokolske nahije: Haluge, Jagoštica, Pašina Ravan i Košnja imali najbolju zemlju za rad i rod. U više muslimanskih sela bila su jaka vrela"*.

nakon rušenja nije više naseljavana. Glavni uzrok ovoj pojavi bio je u tome što je Soko zajedno sa neposrednom okolinom od 11 sela, „bio naseljen isključivo Turcima", pa je njihovim iseljavanjem prestao i život ovog grada.[151] Knez Mihailo je omogućio ostanak u gradovima samo onim muslimanima koji su pristali da se zovu Ciganima. Zbog toga su svi oni koji su htjeli opstati morali to ime prihvatiti. Ti tzv. *Bijeli Cigani* naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji, Malom Zvorniku i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne „iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedioci" da su govorili samo „srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski".[152]

Ispražnjeni krajevi postaju veoma primamljivi za Srbe koji dolaze u srpsku kneževinu sa različitih strana: sa Kosova, iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne. Zakon o naseljavanju stranaca donijet u februaru 1865. godine, koji je potpisao knez Mihailo, određivao je velike povlastice za doseljenike (besplatno dobijanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobađanje od poreza, vojne obaveze tokom izvjesnog perioda) što je izazvalo tako masovno doseljavanje da su ubrzo bila donijeta i neka ograničenja. Pokret je zaustavljen u jesen 1865. zabranom srpske vlade „da se ne proređuje pravoslavno stanovništvo u još neoslobođenim krajevima".[153] Srpska kneževina je 1866. u svom popisu stanovništva postavila prvi put pitanje o narodnosti. Nije poznato kako je to pitanje izgledalo, i da li je bilo izdato kakvo popratno uputstvo za davanje odgovora, ali je neosporno bio cilj da se za svakog stanovnika jasno utvrdi da li je „vlaške", ciganske ili koje druge nesrpske narodnosti. Rezultati ovog popisa su pokazali da je u srpskoj kneževini bilo 10,5% Vlaha, 2,1% Cigana i 0,45% pripadnika ostalih narodnosti.

Iako je ovu kneževinu napustilo gradsko muslimansko stanovništvo, a preostala samo osmanska vojska po gradovima, ni njeno prisustvo nije bilo dugog vijeka. Nastavljeni su raznovrsne akcije i pritisci srpske strane na Portu da i vojska napusti gradove, uz stalno isticanje da opasnost za mir ne dolazi od Srba već zbog prisutnosti osmanskih

---

[151] J. Nešković, *Tvrđave oslobođene od Turaka - Smederevo, Šabac, Kladovo, Užice, Soko*, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Beograd 1970, 561. Na visokoj stijeni iznad Soko-grada postavljen je 24. marta 2000. krst visok 13,6 metara, težak 2.200 kg, raspona pet metara. Historičar Petar Opačić poželio je da ovaj krst *„odašilje svetlost preko Drine u Bosnu i na jug na Kosovo"* - opšir. „Blic", Beograd 25. mart 2000; „Glas javnosti", Beograd 26. mart 2000.

[152] Upor. T. Đorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984 298; H. Jusufspahić, *Istočna dijaspora*, Glasnik, VIS u SFRJ, god. XLII, Sarajevo januar-februar 1979, 293.

[153] R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 10.

garnizona.[154] Porta je, opterećena brojnim problemima, bila prisiljena na politiku stalnih ustupaka, što je, konačno, dovelo i do ispunjenja srpskih ciljeva.[155] Sultan je 1867. izdao ferman o predaji Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova Srbima. Ali Riza-paša, posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave, simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu „na kadifenom jastučiću" ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan „povjerio" na „čuvanje" knezu: „Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B.), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznanjujući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja".[156] Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio Beograd sa posljednjim odredom osmanske vojske. Tim povodom su beogradske novine pisale: „Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina".[157] Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava. Sultanova zastava je skinuta 20. juna 1876. kada su nakon srpskog ustanka u Bosni, Srbija i Crna Gora ušle u rat sa osmanskom državom.[158]

Iz Smederevskog sandžaka je, prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, zaključno sa 1867.-1868. prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.[159] Po popisu iz 1874. u ovom sandžaku je bilo 1,003.900 stanovnika. Od toga je bilo tek 140 muslimanskih porodica koje su ostale da žive u Malom Zvorniku i Sakaru.[160] Protjerani muslimani 1862.-1867.

---

[154] S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom III, 447.

[155] Vidi feljtone: S. Bandžovića, *Muhadžirska balkanska golgota krajem XIX stoljeća*, „Has", Novi Pazar juli 1996; *Muhadžirska bespuća krajem XIX i početkom XX stoljeća,* „Sandžak Bosna", Frankfurt/Main BRD, decembar 1996. - januar 1997.

[156] Upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 174.

[157] R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 41.

[158] Upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18-19; J. Malićević, *Istorija predaje turskih gradova u Srbiji srpskoj vladi 1867. godine*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 248; *Istorija Beograda*, II, 153.

[159] Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelesić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom,* Sarajevo 1996, 260.

[160] U Malom Zvorniku su, pored starosjedelačkih porodica Alića, Ćorića, Imširovića, Demirovića, živjele i muhadžirske porodice Beganovića, Đonlića, Kržavića, doseljenih iz krupanjskog kraja iz kojeg ih je 1824. protjerao rađevski ka-

naselili su se na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Osnivaju i nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje).[161] Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama. Između njih je ostavljan prostor za trgove, bašte i džamije. Dio muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Rumeliju, u Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po Anadoliji. Svako se naseljavao tamo gdje mu je vlast određivala, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali izbora.[162] Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobađanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja.[163]

U gračaničkom kadiluku je 1863. izgrađeno 28 kuća u koje je smješteno 128 odraslih osoba sa 60 djece, mahom iz Užica, Sokola i Šapca.[164] Iz Beograda se u Brčkom naselilo 15 porodica, u Orašju 134, i u gradačačkom srezu 25 porodica. U Šamac (Azizija Bala - Gornja Azizija) u ljeto 1863. došli su muhadžiri iz Beograda. U početku su stanovali pod čadorima, dok im država nije izgradila kuće. Već godinu dana kasnije ovaj grad je imao 350 kuća i 2.000 stanovnika. Doseljenici su među posavske muslimane unijeli smisao za trgovinu. Naročito su razvili trgovinu šljivama.[165] Na Drini, prema Srbiji, nastao je Kozluk. Naseljavanje je vršeno i na tačkama prema austrijskoj granici. Muhadžirima pristiglim u Orašje (Azizija Zir - Donja Azizija) napravljene su kuće srazmjerne broju članova porodice. Trgovcima i zanatlijama su

petan Tešman Soldatović, zatim Hasančevića iz Doboja, Hrnjića iz Osata, Jakubovića iz Uzovnice (doseljenih nakon 1834), Kokorovića iz Petarca (1834), Kujundžića iz Loznice, Osmaklića iz Veleša, Veledarevića iz Bosne i druge. U Sakaru su živjele porodice Čolaka došle s Batara u Brasini, Duraka iz Krupnja, Hadžiefendića iz Užica - potomci užičkog muftije Ahmed-efendije, Mujkića iz Tepavaca, Mustafića (Šahmana) iz Donje Krupine, Šrndića iz Kučevaca; opšir. I. Hasan, *Islamski spomenici u Malom Zvorniku*, Islamska misao, br. 46, Sarajevo oktobar 1982.

[161] Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 90-91. Potomci ovih muhadžira će se 1992.-1995., poput svojih predaka, ponovo naći na udaru, izloženi progonima i brojnim drugim nedaćama.

[162] Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 176.

[163] F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 589, 633.

[164] Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine,* 140; G. Šljivo, *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*, Gračanički glasnik, br. 10, Gračanica 2000, 34.

[165] J. Dedijer, *Hercegovina i Hercegovci*, Beograd 2000, 66.

podignuti dućani. Uz svaku kuću dato je po pet dunuma zemlje. Uvedena je i isplata dnevnica (*jevmija*) u iznosu od po jedan groš po osobi. Doseljenici su bili oslobođeni i vojne obaveze u narednih 20 godina, odnosno do 1882. godine.[166] Između doseljenih muslimana i starosjedilaca - katolika i pravoslavaca, nije bilo netrpeljivosti i omraze.[167]

Izgnanim muslimanima iz Smederevskog sandžaka je oduzeto, pored milion hektara obradive zemlje, koja je potom podijeljena naseljenicima pristiglim iz hercegovačko-crnogorskih brda, i oko 100.000 građevinskih objekata (kuća, zanatskih radnji i sl.). Uništeno je oko 600 sakralnih objekata i opljačkano oko 300.000 grla stoke.[168] Vasa Čubrilović je navodio da se 1867. definitivno brišu posljednji tragovi „turskog gospodstva u Srbiji".[169] Nastalo je doba frontalnog uništavanja tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja „bezgrobnog" naroda koji joj je pripadao. Biti iskorjenjen, napisala je Hana Arent, značilo je nemati u svijetu mjesto koje bi drugi priznali i jamčili.[170]

Sa promjenom strukture stanovništva, otpočele su promjene i življenja i običaja. Savremenici će zapisati da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki vrlo rijetko, a „srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to udešava prema onom što se vidi na zapadu, na ime, u najbližem susedstvu".[171] Rovinski koji je 1868.-1869. putovao Srbijom primjetio je da ima kod Srba „mnogo netrpeljivosti prema svemu stranom", govoreći dalje o protjerivanju muslimana, o propadanju njihovih posljednjih džamija u Beogradu i zatiranju tragova islamsko-orijentalne kulture, kao i tragova prisustva

---

[166] M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 123, nap. 14.

[167] G. Šljivo, *Orašje 1863.-1995*, Orašje 2001, 241.

[168] M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore,* Sarajevo 1996, 176. Ovu brojku treba primiti sa rezervom. M. Memić dalje navodi da je u „Beogradskom pašaluku" početkom XIX stoljeća bilo oko 368.000 stanovnika, da su u 38 varoši „pašaluka", 65% stanovništva činili muslimani. On potom navodi da je 1862.-1867. iz ovog „pašaluka" izgnano oko 50.000 muslimanskih porodica sa oko 300.000 članova.

[169] V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 543-545.

[170] H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, 483-484. Na pitanje gdje je zapravo domovina, Đerđ Konrad odgovara: „Tamo gde te neće ubiti. Tamo gde mogu biti uveren da su mi deca bezbedna. Tamo gde se poštuje ličnost i reč. Tamo gde se unapred uvažava to što sam onakav kakav jesam, i što mislim ono što mislim" – prema: A. Vicko, *Domovina je tamo gde te neće ubiti,* „Politika", Beograd 18. oktobar 2008, 03.

[171] M. Teodosijević, *Poznavaoci turskog jezika kod Srba,* Orijentalistika, Zbornik radova, Fiolološki fakultet, Beograd 1997, 53.

drugih naroda i kultura koji su se našli na tim prostorima.[172] Iseljavanjem muslimana započeo je žalosni kraj beogradskih džamija, iako je prema osmansko-srpskom sporazumu iz 1865. bilo utvrđeno da se one ne ruše. F. Kanitz je pisao da su noću „slučajno" u raznim dijelovima grada eksplodirale mine podmetnute pod džamije. Vladimir Karić piše da je nestalo u Beogradu „i onih mnogobrojnih munareta, koja su mu, još iz daleka gledanome, davala, živopisni tip prave, istočnjačke, muhamedanske varoši; danas ih pažljivo oko može tek dva da raspozna, ali ni sa jednoga od njih ne razleže se više glas mujezina".[173] U Beogradu je 1878. bilo samo pet džamija: Alipašina, Defterdarova, Bajramova, Jahjina i Bajrakli džamija.[174] I one su nestajale „u dugotrajnoj borbi sa ljudskom nerazumnošću i destruktivnošću". Karadža džamija je služila kao plinski rezervoar za Narodno pozorište. Mnoge umjetnički isklesane nadgrobne ploče i nadgrobni kamenovi sa turbanom uzidavani su u novogradnje, „koje su brzo nicale između porušenih turskih kuća ili su neposredno dograđivane na njima... većina šadrvana, među njima, na žalost, i neki vrlo lepi, sa turskim natpisima u kamenu, nestala je u dugotrajnoj borbi s ljudskom nerazumnošću i destruktivnošću".[175] Šafarik, upravnik Biblioteke, tražio je da se Batal (Ejhan-begova) džamija, monumentalna građevina kvadratnog oblika, pretvori u muzej. Od toga je bila jača zapovijest namjesnika Blaznevca da se ona poruši: „kafedžija Pandalo dao je Cincarima 230 dukata da je poruše".[176] Kanitz je

---

[172] M. Karaulac, *Laž nacionalnih mitova,* „Vreme", br. 415, Beograd 3. oktobar 1998.

[173] Upor. V. Karić, *Srbija*, 666; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 162-163.

[174] Opšir. M. R. Delić, *Turske starine u Beogradu,* „Beogradske novine", br. 1-3, Beograd 1930; A. Talundžic, *Džamije u Beogradu poslije odlaska Turaka-Osmanlija 1867. godine,* "Preporod", br. 27, Sarajevo 15. oktobar 1971; H. Hadžiosmanović, *Veličanstvena Ejneban begova džamija u Beogradu*, Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, br. 4, Sarajevo 1982; Isti, *Imaret džamija - najveća gradska džamija u Beogradu,* Glasnik, Rijaset IVZ u SFRJ, br. 5, Sarajevo 1982. K. Jireček 1874. piše o Velikoj džamiji na Dorćolu: „Bila je divan spomenik muslimanskog stila. Na zidovima se može poznati arapsko pismo i slike drveća. Uz džamiju se nebu diže munare, njezin mali krov sija na suncu. Hteli smo da vidimo kakav je izgled sa munare, ali već na uskim vratima sačekala nas je hrpa ptičijeg perja - bio je to stan ptica".

[175] F. Kanic, *Srbija,* I, 52-53. U jednoj bolje stojećoj kući na Dorćolu neki kafedžija je, navodi Kanic, otvorio firmu sa natpisom *„Kod dve bule"*.

[176] Upor. Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, 170-171; D. Đurić-Zamolo, *Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka,* 334-335; A. Talundžić, *Beogradske džamije,*

1887. u Beogradu od nekadašnjih 15 džamija zatekao tek „Bajrakli džamiju", izbijenih vrata i prozora, koju je još 1690. podigao sultan Sulejman III. Ona je prethodno, 1868. godine jedino i bila obnovljena za potrebe malobrojnih muslimana.[177]

Kada se Srbija u ratu 1877.-1878. protiv Osmanskog carstva ponovo teritorijalno proširila i dobila niški, pirotski, toplički i vranjanski okrug, i iz tih tih krajeva protjerano je etnički raznorodno muslimansko stanovništvo. Dramatična zbivanja 1875.-1878., deosmanizacijski procesi koji su im prethodili, kao i prateća teritorijalna razgraničenja, umnogome su izmjenili vjersku i etničku sliku Balkana. Ona nisu predstavljala kraj već zapravo kontinuitet muhadžirskih pokreta koji će se nastaviti i tokom XX stoljeća. Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta historijski poznatog pod imenom „Istočno pitanje", koje je u Evropi živjelo između 1774. i 1923. godine, kada su muslimani nasilno protjerivani iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Iz te perspektive, muslimani su, bez obzira na njihovu etničku pripadnosti, smatrani „strancima" od kojih je trebalo očistiti evropsku teritoriju.[178]

Smail Balić je ustvrdio kako historiju treba proučavati i retrospektivno, „jer ona živi u krvi i svijesti".[179] Historija je višeznačan proces, permanentna reinterpretacija prošlosti u sadašnjosti. Historičar svjedoči u svom vremenu isto koliko teži da oživi neko drugo vrijeme i da ga ponovo stvori onako kako ga zamišlja i sanja. Svaki historičar govori o sebi isto koliko o narodu mrtvih čiji glasnik želi da bude.[180] Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što ona nije proučila. Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. Priča o monopolu nije ništa drugo već priča o kontroli historije, posredstvom priče o njoj. To je moguće izbjeći u društvima koja ne počivaju na ideološkim, političkim i drugim monopolima, odnosno u društvima

---

Mak, br. 20, Novi Pazar 1997, 98-99. Na Tašmajdanu, na mjestu na kojem se nekad nalazila Batal džamija, podignut je sportski centar.

[177] M. Babić, *Bajrakli džamija i njen džemat u Beogradu*, „Preporod", br. 35, Beograd 15. februar 1972; vid. takoder: „Preporod", br. 22 (94), Sarajevo 15. novembar 1975. Prvi imam 1868. bio je Muhamed ef. Hadžimehmedović iz Sarajeva a prvi mujezin Uzejir Hadžiahmetović. Tokom ratova 1875.-1878. ponovo je bila zatvorena. Obnovio je kasnije kralj Aleksandar Obrenović.

[178] S. Bakr-F. Karčić, *Zapad i muslimanski svijet: uzajamne predodžbe*, „Muallim", br. 36, Sarajevo 29. decembar 2008, 39.

[179] S. Balić, *Bosna u egzilu 1945-1992,* Zagreb 1995, 23.

[180] Opšir. *Istoričari,* prired. V. Sal, Beograd 2008.

unutar kojih se mogućnost različitih intelektualnih konstrukcija ne shvata kao jeres koja ruši kanoniziranu priču pobjednika.[181] Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti jedini i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Multiperspektivni pristup prošlosti zahtijeva da se objektivno prikažu pozicije i stanovišta svih njenih protagonista.

[181] Š. Rastoder, *Povodom izdanja „Proučavanje istorije" Arnolda Tojnbija,* Istorijski zapisi, br. 1-2, Podgorica 2002, 207; opšir. S. Bandžović, *Postjugoslavenska historiografija: (re)interpretacija prošlosti,* Pregled, br. 2, Sarajevo 2008, 13-38.

Maksut HADŽIBRAHIMOVIĆ[*]

UTVRĐENO GUSARSKO-PIRATSKO NASELJE SV.MAURA KOD ULCINJA

Ulcinj (Olcinium) predstavlja ilirsko-grčki emporion. Tit Livije ga pominje u vezi s mirom koji je konzul Lucije Anicije nametnuo prvacima ilirskih plemena poslije pobjede nad ilirskim kraljem Gencijem (167. godine p.n.e.). Plinije Stariji pominje ga pod imenom Colcinium, jer su ga, misli on, osnovali grčki Kolhiđani.

Plinije Sekund zabilježio je u svojoj „Historia Naturalis" da je jedan od oppida civium Romanorum. Osim Plinija Sekunda nijedan nam pisac ne spominje da je Olcinium (Ulcinj) bio osnovan od Kolhiđana. Nije se našao nikakav natpis koji bi nešto tako tvrdio ili po kojemu bi se to dalo naslutiti.[1]

Na pojačane veze grčkog svijeta s Balkanom, naročito njegovim priobalnim dijelom, snažan uticaj izvršila je grčka kolonizacija, koja je dosegla dijelom do sjeveroistočnih obala Jadranskog mora u IV vijeku p.n.e. Pouzdano se zna da je bilo tokom IV vijeka p.n.e. osnovano nekoliko grčkih kolonija na dalmatinskom dijelu jadranske obale.

Na tadašnjoj dalmatinsko-ilirskoj obali, koliko se po izvorima može pratiti, bila su osnovana dva emporiona (trga, odnosno trgovačke stanice). Jedan od njih, koji se ranije pominje (V vijek), bio je Butua (Budva), dok je nedavno utvrđeno, da se drugi nalazio u starom Olciniumu (Ulcinju).

O otkriću iliro-grčkog bedema u ulcinjskom Starom gradu kao najpresudnijem svjedočanstvu o antičkom Olciniumu, dotle poznatom samo po pomenu u Plinija (Plin. Natur. hist., III, 144), prodirući sondom odozgo u unutrašnjost turskog i mletačkog ravelina do dubine od preko 7 metara, konačno smo pronašli najvažniji dokaz o lociranju Olciniuma na istoj stijeni na kojoj je zatečen srednjovjekovni Ulcinj i današnji ulcinjski Stari grad.[2]

---

[*] Autor je docent Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Fakulteta za turizam i hotelijerstvo u Kotoru, Učiteljskog studija u Podgorici na albanskom jeziku i profesor Srednje mješovite škole u Ulcinju.

[1] Grga Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, RAD, JAZU, knjiga 322, Zagreb 1961, str.199.

[2] Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd 1987, str.29.

Kao povod za pisanje ovog priloga, podstakla nas je knjiga Franja Difnika, pod naslovom: „Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji“. Naime, u ovoj knjizi F.Difnik doslovce navodi: „Sv. Maura, tadašnje utvrđeno naselje kod Ulcinja, tada na turskom teritoriju“.[3]

Budući da je (za sada) jedini autor,a knjiga ujedno predstavlja jedini izvor i literaturu koja preciznije pominje naziv naselja, u svom tekstu ne precizira mjesto lociranja tadašnjeg utvrđenog naselja Sv. Maure. U prilogu navedene knjige, Franjo Difnik prilaže geografsku kartu P.Santinija: „Zemljovidna karta južne Dalmacije“, 1780.[4]

Na navedenoj geografskoj karti P.Santinija označen je naziv tadašnjeg utvrđenog naselja „Sv.Maura“. Prema ispisanom nazivu tadašnjeg naselja, navedeno naselje je bilo locirano, kao što se vidi na navedenoj karti, u predjelu priobalne zone uvale Kruči, sjeverozapadno od Ulcinja.

Napredak u kartografskom prikazivanju naših krajeva u rimsko doba primjećuje se na atlasnim kartama Klaudija Ptolomeja iz Aleksandrije. Na njegovoj „Petoj tabli Evrope“ vidi se čitav tadašnji Ilirik, Panonija i Mezija, a Jadransko more ima već mnogo realnije konture. Na njoj su označena antička imena naših naselja, tadašnji nazivi naroda, rijeka i planina. Od rijeka označena je i Bojana.

U navedenoj knjizi Franja Difnika „utvrđeno naselje Sv.Maura“ navedeno je u 4 stranice tekstualnog djela (str. 220, 231, 233 i 260). Naime, analizirajući tekstualne djelove navedene knjige o utvrđenom naselju Sv.Maura stiče se utisak da je tadašnje naselje predstavljao gusarsko utvrđeno naselje. Tako na strani 231. F. Difnik navodi sljedeće o naselju Sv.Maura: „Da bi se obuzdala drskost gusarskih fusta iz Ulcinja i Svete Maure što su sve smionije upadale u Jadran harajući morem, poslan je za guvernera Jadrana Iseppo Civrano“. Takođe, na str. 233. F. Difnik ističe: „No gusareći morem više nego inače, fuste iz Ulcinja i Sv.Maure prodrle su u trogirske vode i otele jedan brod koji je prevozio državni dvopek u Kotor, ali njih su kasnije nadvladale naše lađe kraj Tremita“.[5]

Za lociranje utvrđenog naselja Svete Maure u obalnoj zoni uvale Kruči („Stari Ulcinj“) potrebno je navesti i određenu topografiju okolnog prostora. Naime, u neposrednoj blizini uvale Kruči nalazi se istureni rt i krečnjačka antiklinala Mavrijan.

Naime, naziv Mauri u antičko doba predstavljalo je ime jednog od berberskih plemena koje je naseljavalo rimsku Mauritaniju. Mauri je i

[3] Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986, str. 370.

[4] Isto.

[5] Franjo Difnik, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986, str. 220, 231, 233 i 260.

zajedničko ime za sva berberska plemena sjeverne Afrike. Naziv Mauri (Mori) u srednjem vijeku predstavljalo je naziv za sve pripadnike islama, odnosno (u užem značenju) za narod koji je nastao miješanjem antičkih Maura s Kartažanima, Rimljanima, Vandalima i Arapima. Ta etnička mješavina proširila se iz sjeverozapadne Afrike, nakon arapskih osvajanja u početku VIII vijeka, i na južnu polovinu Pirinejskog poluostrva (Moriski).

U prvim desetljećima XVI vijeka pojavljuju se na Jadranu velike snage iz sjevernoafričkih muslimanskih zemalja, tzv. berberskih (maurskih, barbaresknih) država (Tripolisa, Tunisa, Alžira, Maroka), kojima se priključuju družine iz Albanije i Grčke. Od prvih desetljeća XVI vijeka počinje novo razdoblje intenzivne gusarske aktivnosti. U tom razdoblju više se ističu tri relativno samostalna gusarska kruga s dužom tradicijom: tursko-berberski, uskočki i ulcinjski.[6]

Ulcinj je sa svojom trgovačkom flotom bio glavni stub Otomanskog carstva na Jadranu. Ulcinjski brodovi nijesu samo gusarili već su, kad je to bilo potrebno, služili Porti i kao ratni brodovi. Više puta su se borili protiv drugih flota, zbog toga ih je Porta tajno potpomagala i zato su kod nje bili privilegovani.[7]

Antonio Baldaći smatra na osnovu sačuvanih podataka da je Ulcinj u XVII vijeku imao 500 trabakula koji su plovili po Sredozemnom moru.[8]

A. Ekar navodi da se smanjilo gusarenje nakon što su engleski ratni brodovi započeli krstarenje po Jadranskom moru. Tada se ulcinjska mornarica prilagodila trgovini i neslućeno napredovala tako da je 1818. godine brojila više od 400 brodova razne veličine.[9]

Gusari berberskih plemena iz sjeverne Afrike su u VIII vijeku bili strah i trepet za trgovačke brodove u Sredozemnom i Jadranskom moru. Narodno predanje govori da su ovi arapski gusari zauzimali i „Stari Ulcinj“, te im je i on, kao i tadašnje utvrđeno naselje „Sveta Maura“, bio baza za gusarske operacije. Ovo može biti vjerodostojnije budući da su ovi gusari bili rodom iz Mauritanije (Mavritanije) nazivali su se i Mavrima. Njihov trag sačuvao se u prezimenu, odnosno toponimu-oronimu brda Mavrijan u neposrednoj blizini uvale Kruči, kao i u jednom prezimenu jedne od najstarijih familija, odnosno porodica u Ulcinju-Mavrići (Mavriqi).

---

[6] *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb 1986, str. 634.

[7] Maksut Dž.Hadžibrahimović, *Brojčano stanje ulcinjskih jedrenjaka u periodu turske vladavine*, Državni Arhiv Crne Gore, Arhivski Zapisi, Godina VI, Broj 1-2, Cetinje 1999, str. 31.

[8] Baldacci Antonio, *L Albania*, Roma 1929, str. 137.

[9] Hecquard H., *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris 1858, str. 48.

Patronim Mavrići (Mavriqi) nosi više porodica u Ulcinju. Predanje po kojem porodice Mavrići spadaju među najstarije u Ulcinju nije bez osnova. Današnji patronim Mavrići ne može se udaljiti od srednjovjekovnih antroponima Maurus, Mauricius (Morichi), odnosno od patronima Mauro, Mavro.

U jednom dokumentu iz 1242.godine bilježi neki ulcinjski đakon po imenu Maurus,[10] a u XIV vijeku barska vlastela Mauro (Moro, More) „Mence filius Petri de Moro (al Mauro) de Antibaro", odnosno Damassa Mauri de Antibaro.[11]

U Skadarskom zemljišniku 1416. bilježi se patronim Maurichi.[12] I u zemljišniku od 1485. u nahiji Petrispana pominju se Gjergj Mavriqi i Premt Mavriqi.[13]

Današnji oblik Mavrići, očuvan kao patronim u Ulcinju, ne može da se odvoji od antroponima ili patronima Maurus, Mauricius, Maurichi, Mavriqi. Ti se posljednji ne mogu udaljiti ni od toponima sela Nonmauricio i Maurichi (Nënmavriq i Mavriq) koji su zabilježeni u XVII i XVIII vijeku u nahiji Petrispana.[14]

Mnogi biskupski gradovi (civitas) u srednjem vijeku nastali su na rimskim gradovima. To razdoblje, od XI do XIV vijeka, možemo okarakterisati kao razdoblje procvata gradova. Može se reći da se novi gradovi trgovaca i obrtnika razvijaju kao prigrađa, bolje reći podgrađa, s obzirom na to da su se zamkovi najčešće gradili na povišenim lokalitetima. Feudalci su na svojim posjedima gradili zamkove, od kojih su neki bili jezgra razvoja trgovačko-obrtničkih naselja. Najgušća mreža gradova i utvrđenja bila je na obali Jadrana. Trgovina i pomorstvo podstakli su, naime, razvoj gradova na obali, među kojima je Ulcinj i utvrđeno naselje Sv.Maura, tada na turskom teritoriju.

Najrazvijeniji oblik grada, u upravnom smislu, jest *civitas*. Od civitasa razlikovali su se *locus, oppidum* ili *burgum*, kojima je nedostajala sloboda *civitasa*. U vezi s prostornom strukturom srednjovjekovnog grada kao jedno od bitnih obilježja, treba istaknuti njihov odbrambeni sistem. Od X vijeka odbrambeni sistemi bili su složeniji i sigurniji. Pri njihovoj izgradnji često su se iskorišćavale prirodne pogodnosti, kao što

[10] Acta et diplomata, I, 178, str. 55.

[11] Acta et diplomata, II, 295, 69, n. 1.

[12] Starine, XIV, str. 42.

[13] Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, str. 404.

[14] Ruzhdi Ushaku, *O nekim patronimima u ulcinjskom kraju i u njihovim tragovima u srednjovjekovnim ispravama*, JAZU, razred za filologiju, Onomastika Jugoslavica, br. 10, Poseban otisak, Zagreb 1982, str. 253.

je, radi primjera, nekadašnje utvrđeno naselje Sv.Maura, na ostrvu Kruče, odnosno ostrvo „Stari Ulcinj", ispred uvale Kruči, ili na lokalitetu naselja Kruči, sjeverozapadno od Ulcinja.

O ostrvcu „Stari Ulcinj" (odnosno *Kruči* – M. H) govorilo se po oskudnim podacima iz pisanih izvora, od kojih je najstariji jedan iz 1376. godine. Mletački izvori ga pominju najčešće i kao „Dulcigno veteris", pa se i u narodu i literaturi odomaćio naziv „Stari Ulcinj", za ostrvce Kruči. Naime, srećemo se sa pogrešnim nazivom „Stari Ulcinj", budući da „Stari Ulcinj" nikada nije postojao na ostrvcu Kruči, već na ovom ostrvcu je postojala jedna stražarnica (specula), sa crkvicom-kriptom iz XII-XIII vijeka, s cisternom i drugim manjim objektima, kao i keramičkim fragmentima iz kasne antike. Dakle, dugo vremena za ostrvce Kruči dominirao je naziv „Stari Ulcinj", kako u narodu tako i u literaturi, međutim „Stari Ulcinj" predstavlja današnji Stari Grad-Olcinium.[15]

P. Rovinski piše: „da je čitava površina ovog ostrvca („Stari Ulcinj") bila okružena stijenama koje se nisu osobito sačuvale. Ostrvce ima tragova urbanizacije, naime unutar ostrvca mogu se raspoznati ostaci temelja kuća sa sačuvanim zidovima".[16]

P. Rovinski dalje navodi za ovo ostrvce „da se nije radilo o utvrđenju, već o naselju sa nekoliko desetina kućica, okruženih zidom, da bi se stanovništvo zaštitilo od morskih razbojnika". P. Rovinski dalje piše, među ostalome, da su na ovom ostrvcu „sigurno živjeli ljudi koji su se bavili trgovinom i ribarstvom". Vjerovatno je da P.Rovinski piše o crkvici koja se nalazi na najvišem, istočnom dijelu ostrvca, iza jedne stjenovite kose, vratima okrenuta prema zapadu. Na zapadnom, najnižem dijelu ostrvca, nalaze se ostaci nekog utvrđenja. Sada se na ostrvcu više ne primjećuju ostaci kuća.[17]

Arheološkim istraživanjima dr Pavla Mijovića utvrđeno je da se na ostrvcu „Stari Ulcinj" u antičko doba nalazila manja signalna stanica (specula), a u srednjem vijeku tvrđava, koja je služila kao osmatračnica. Od tvrđave su ostali obimni zidovi na sjevernoj strani, a na istočnoj jedna manja crkva sa ozidanom grobnicom ispred ulaza.[18]

Donedavno (do 1984.g) u lokalitetu seoskog naselja Kruče nije se znalo o nekom kulturnom-istorijskom spomeniku, odnosno o nekom arheološkom lokalitetu, budući da u ovom seoskom naselju nema neki

[15] Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd 1987, str. 171.

[16] P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom IV, IC, „Cetinje", Cetinje 1994, str. 505.

[17] Isto, str. 506.

[18] Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd 1987, str. 171.

vidnih tragova na samoj zemljinoj površini ili barem nekih ostataka koji bi ukazali na postojanost nekog arheološkog lokaliteta.

U proljeće 1984. godine u selu Kruče otkriven je *mozaik* na imanju Cana Suljovića. Naime, lokalitet se nalazi na jednom od najživopisnijih rtova, preko puta ostrvca „Stari Ulcinj" (Kruče, Guri i Hasan Begut – M. H), tj. između rta Kruče („Stari Ulcinj") i Belvedera.[19]

Najveći dio prostorije s mozaikom raskopan je prilikom snižavanja terena za novogradnju. Ostao je fragment malterne podloge i dekoracije. Nakon daljnjih istraživanja od strane dr Pavla Mijovića, otkopan je kompleks koji se sastoji od dvije veće pravougaone prostorije i jednog kupatila *vile rustike*. Vide se i ostaci drugih objekata kojima ni namjena ni oblici nisu mogli biti utvrđeni. Otkopani kompleks je pokrivao čitav prostor zaravnjenog brijega, ali je vila zahvatala veću površinu od koje su periferni djelovi erozijom zemljišta, kao i klizanjem terena nestali.[20]

Dakle, može se na kraju kazati, da je u priobalnom i obalnom djelu uvale Kruče („Stari Ulcinj", Guri i Hasan Begut), kao i u okviru istoimenog seoskog naselja – Kruče, i na ostrvcu „Stari Ulcinj" („Guri i Hasan Begut" – ostrvce Kruče), u antičkom, kao i u periodu srednjeg vijeka, postojali su kulturno-istorijski spomenici, odnosno postojanost utvrđenog naselja i drugih sličnih utvrđenja i arheoloških lokaliteta.

[19] Pavle Mijović, *Pradavne i davne kulture*, str. 116.
[20] Isto.

Anastazija MIRANOVIĆ

MARŽENA PERIČIĆ

Rođena je 1960. godine u Valbžihu, u Poljskoj. Djetinjstvo i mladost provela je u poznatoj banji Ščavno. Godine 1979. završila je gimnaziju u Valbžihu, a na višoj fizioterapeutskoj školi u Vroclavu diplomirala je 1981. Udata je od 1981. godine u Crnoj Gori i od tada živi i radi u Baru. Ima dva sina. Objavila je dvije knjige pjesama u Poljskoj, koje su veoma dobro primljene od čitalačke publike i kritike.

Posljednjih pet godina Maržena se bavi izradom skulptura u maslinovom drvetu. Prva samostalna izložba izvedena je 2009. godine u Baru, u organizaciji Poljske ambasade i Kulturnog centra Bara.

„Maržena Peričić je, nesumnjivo, živjela svoju umjetnost iznutra, u stvaralačkom porivu i snazi čekajući pravi trenutak njenog otkrovenja pred materijalnim svijetom, u fizikumu skulpture u maslinovom drvetu.“ „Maslinovo drvo u Marženinom slučaju radja umjetničke plodove kao trajni trag stvaralačkog čina. Interesantno je da drvo masline kao umjetnički materijal u kojem se izražava samo po sebi autoricu navodi na formu i ona mu nerijetko daje primat u selekciji svojih tema i motiva. Taj svojevrstan čin poštovanja i respekta prema maslini Maržena je svakako stekla i razvila u Starom Baru, u svojoj porodici. Dakle, ne želeći da „skrnavi“ prirodnu formu drveta ona je svojim oblikovanjem, zapravo, samo naglašava, potencirajući upravo one atribute koji ukazuju na prvobitnost materijala i njegovu prirodnu i prirodom stvorenu likovnost.“ „Svetom drvetu dostojanstveno pristaju svete istorijske ličnosti Njegoš, Tolstoj, Šopen, Antonije, Kleopatra i velike istorijske teme – Ep o Gilgamešu, Laokon u borbi sa zmijama i tome slično. Ponekad je dovoljan samo mali aluzivni podsticaj da se rodi nezaboravna balerina ili umiljato jagnje i ko zna šta sve još u zanosu stvaraju vrijedne Marženine ruke, čekajući da drvo „odradi“ svoje, pokrenuvši novi stvaralački izazov. Upornost pronalaženja sopstvenih rješenja za zahtijevne stvaralačke forme, postavka i oblikovanje detalja otkrivaju nam da je Maržena Peričić stvaralac koji je spreman da uči i suoči se sa kompleksnim vajarskim izazovima. Naivnost i iskrenost Marženinih skulptura daje im posebnu draž nesputanog iskaza, nezarobljenog akademskim uzisima, ukazujući na prvotnost i svježinu esencijalnog kreativnog sentimenta.“

Šaćir FILANDRA

CRNOGORSKI BOŠNJACI I RENOMINACIJA NACIJE

Bošnjaci Crne Gore su u postkomunističkom razdoblju svoje nacionalno pitanje postavili, prije svega, kao demokratsko, a tek potom kao pitanje vlastitog kolektivnog identiteta. Svoju opstojnost, sigurnost i prosperitet oni usko vežu za demokratizaciju crnogorskog društva. S tog širokog teorijskog i političkog stajališta oni su snažnim zalaganjem za građansku državu težili subjektivizaciji manjinskih naroda kroz uspostavljanje „nacionalne zajednice manjinskog naroda“, čiji bi reprezent bilo nacionalno vijeće sa svojim zastupnicima u parlamentu[1]. Od cjeline bošnjačkih identitetskih procesa u Crnoj Gori, prije svega, nas ovoga puta zanima pitanje renominacije, tj. zamjene muslimanskog imena bošnjačkim. Odmah na početku možemo istaći da je ovaj proces u Crnoj Gori imao svoje specifičnosti u odnosu na ostale postjugoslavenske republike. Pred popis stanovništva o ovom pitanju ovdje se razvila neobično široka rasprava.

Povodom popisa stanovništva 2003. godine u Crnoj Gori organiziran je najširi skup Bošnjaka. Cilj skupa bilo je pripremanje vlastite etničke javnosti na popis uspostavljanjem odgovarajuće političke atmosfere u kojoj će pravo na vlastito nacionalno ime biti tretirano kao pravo na očuvanje identiteta. U pismu organizatora – „Foruma Muslimana/Bošnjaka Crne Gore“ i Udruženja „Almanah“ – jasno se ističe stav da je historijski zadatak ove generacije Bošnjaka da preuzme odgovornost za evropski razvoj svoga naroda doprinoseći ukidanjem tabua, predrasuda i stereotipa o njemu. Velika skupina bošnjačkih intelektualaca Crne Gore već je bila učinila snažan zamah u tom pravcu osnivanjem „Almanaha – Časopisa za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Muslimana-Bošnjaka“. Časopis su 1993. godine osnovali književnici Husein Bašić, Zuvdija Hodžić i pjesnik

[1] Ovakvi stavovi su iznijeti na skupu nevladinih organizacija i političkih partija Bošnjaka, Albanac i Hrvata o temi „Manjinski narodi u novim ustavno-pravnim okvirima“ u programu rada okruglog stola: *Multietničko ogledalo Crne Gore, II*, 3. 7. 2002. godine u Podgorici.

Milika Pavlović. Sam čin osnivanja jednog akademskog bošnjačkog udruženja u vrijeme srpsko-crnogorske agresije na BiH i u doba kada je kleronacionalistima u Crnoj Gori i Srbiji „svaki musliman, a priori, bio sumnjivo i neprijateljsko biće“[2] predstavljalo je gest, ne samo intelektualne već i lične hrabrosti. Za razliku od sličnih udruženja ostalih manjinskih naroda „Almanah“ od samog početka odlikuje profesionalna akademska ustrojenost i strogost te nezatvorenost u vlastite etničke prostore, a što ga sve čini značajnim društvenim i kulturnim subjektom na ukupnoj crnogorskoj kulturnoj sceni. „Almanah“ je rijedak bošnjački primjer u suvremenosti, gdje je sekularna i elitna autorska inteligencija iz okrenutosti prema potrebama naroda predvodila i oblikovala nacionalni pokret, prednjačivši ispred političke i teološke inteligencije. „Almanah“ je ubrzo postao centar kulturnog, književnog i izdavačkog života Bošnjaka Crne Gore i njegova aktivnost značila je odlučujuću prekretnicu u razvoju ukupne bošnjačke samosvijesti.[3] Iz ovog akademskog kruga proizašla je ideja o potrebi promjene nacionalnog imena Musliman u Bošnjak.

Na svojesvrsnom nacionalnom forumu, koji je organizirao intelektualni krug okupljen oko „Almanaha“, usvojena je i Deklaracija o zamjeni nacionalnog imena Musliman imenom Bošnjak. Prvi stav Deklaracije glasi: „Muslimani iz svih država – bivših republika SFRJ, već su se opredijelili za vraćanje tradicionalnog narodnog imena – Bošnjak. Smatramo da je naziv Bošnjak istorijski utemeljeno i adekvatno ime i za dio ovog naroda koji živi u Crnoj Gori“. Trećim stavom se izražava uvjerenje da Crna Gora ima demokratski kapacitet da razumije i uvaži ovo opredjeljenje, da ovakvu volju jednog dijela svog stanovništva neće ni na koji način dovesti u pitanje i očekuje se stvaranje pravnopolitičkih uslova za adekvatno tretiranje ovoga imena u popisu stanovništva.[4]

---

[2] Vidjeti Milorad Popović, *Razumjeti sebe i druge*, „Monitor“, Podgorica, 21. novembar 2003; Sreten Perović, *Almanah kao institut*, „Monitor“, Podgorica, 29. mart 2002.

[3] Izdanja „Almanaha“ iz područja književnosti, historije i kulturoloških studija čini više od 30 knjiga, dok je časopis sa istim imenom objavio 42 broja. Popis izdanja vidjeti na www.almanah.cg.yu

[4] Na Okruglom stolu *Muslimani/Bošnjaci – kako vam je ime*? u Podgorici 22. 3. 2003., bilo je 176 učesnika i potpisnika Deklaracije: reis IZ Crne Gore Idriz ef. Demirović, potpredsjednik Skupštine Republike Crne Gore Rifat Rastoder, poslanici u Skupštini Republike Crne Gore i državnoj zajednici Srbije i Crne Gore: dr. Asim Dizdarević, Fahrudin Hadrović, Hajran Kalač, Husnija Šabović, Džavid Šabović, Ervin Spahić, predsjednici općina Rožaje i Plav, Nusret Kalač i Adem

Čitav ton raspravi i njenom bošnjačkom usmjerenju uvodnim izlaganjem dao je historičar Šerbo Rastoder. On je prepoznao usud imena za Bošnjake. Sudbina tog naroda bila je uslovljenja mnogo više onim što su drugi smatrali da oni jesu nego onim što su sami smatrali da jesu. Konstatirajući da nacionalno ime Musliman više ne postoji na prostoru bivše zajedničke jugoslavenske države, a niti u međunarodnim aktima poslije Dejtonskog mirovnog sporazuma, prema njemu dilema više nije „Bošnjak" ili „Musliman", ili „Musliman – Bošnjak" već „Bošnjak" ili „Srbin", „Bošnjak" ili „Crnogorac".[5]

Nisu svi muslimani Crne Gore prihvatili promjenu nacionalnoga imena. Uslijedila je reakcija promuslimanskih ali i prorežimskih istomišljenika okupljenih oko „Muslimanske matice", a koji su bili za zadržavanje starog imena. Novinska agencija „Beta" prenosi vijest od 28. maja 2003. godine, da je grupa muslimana iz Podgorice uputila apel javnosti protiv pokušaja „asimilacije crnogorskog muslimanskog naroda". U apelu se pozivaju vlada, država, nevladine organizacije i intelektualci da se suprotstave „poništavanju crnogorsko-muslimanske i uvođenju nekakve bošnjačke nacije" u Crnoj Gori. Pokušaj da se u Crnoj Gori promovira bošnjačka nacija predstavlja „zabadanje trna u zdrave noge na kojima počiva naša jedina otadžbina Crna Gora" i njime se nastoji zdravo biće crnogorskih muslimana odvojiti od braće Crnogoraca pravoslavne vjere. Čitav bošnjački projekt okvalificiran je kao „velikobošnjačka nacionalistička asimilacija Muslimana Crne Gore",[6] kao povreda Ustava Crne Gore, kao Izetbegovićeva ujdurma sračunata na ustoličenje Sarajeva centrom svih Bošnjaka itd. Saopćenja Matice muslimanske zasnivaju se na denunciranju nosilaca bošnjačke opcije i u tome se ide dotle da se poziva državni tužilac da „preduzme mjere gonjenja" radi

---

Jašavić, itd. Spisak potpisnika Deklaracije vidjeti u „Almanah", br. 23-24, Podgorica, 2003., str. 13-16.

[5] Šerbo Rastoder, *Uvodni referat*, „Almanah", br. 23-24., Podgorica 2003, str. 38. O usvojenoj Deklaraciji o promjeni imena Musliman u Bošnjak, te o zagovaranju bošnjačke opcije vidjeti „Monitor", Podgorica, 28. mart 2003., „Publika", Podgorica, 18. januar 2003., „Index", Podgorica, 1. april 2003., „Dan", Podgorica, 9. april 2003., „Pobjeda", Podgorica, 31. mart. 2003., „Pobjeda", Podgorica, 8. april 2003., „Pobjeda", Podgorica, 7. maj 2003., „Vijesti", Podgorica, 23. mart. 2003., „Publika", Podgorica 23. mart 2003., „Pobjeda", Podgorica, 17. novembar 2002., „Pobjeda", Podgorica 18. juni 2003., „Vijesti", Podgorica, 18. jun 2003., „Vijesti", Podgorica, 22. maj 2003., „Vijesti", Podgorica, 8. april 2003.

[6] „Ocjene i stavovi o negiranju kulturnog i nacionalnog identiteta i nacionalnog imena autohtonog muslimanskog naroda u Crnoj Gori", „Matica muslimanska", br. 7. Podgorica, januar 2002.

pokušaja asimilacije muslimanskog naroda u Crnoj Gori.[7] „Matica muslimanska" je bošnjaštvo predstavljala asimilatorskim i velikonacionalnim projektom „sa Sarajevom kao duhovnim, kulturnim, nacionalnim, političkim, pa prema nekim namjerama i državnim centrom" svih Bošnjaka.

Rastoder je stavove predsjednika „Matice muslimanske" Avdula Kurpejovića nazvao praznom galamom po receptu „sindroma Sejde Bajramovića",[8] etiketirajući ga kao „stari komunističko-policijski lobi blizak vladajućoj partiji". Odbacivši optužbe da je bošnjaštvo izmislio Alija Izetbegović, da ono umanjuje crnogorski patriotizam, jer, navodno, promovira Bosnu kao matičnu državu, Rastroder se oštro bio obrušio na podanički karakter muslimanske političke elite u Crnoj Gori. Zagovornici naziva za narod „Bošnjaci" su branili stav da se nacionalna pripadnost samo u fašizmu dokazuje, a svugdje drugo izjavljuje, te da niko nema pravo bošnjaštvo pokazivati neprijateljskim prema Crnoj Gori. Bošnjaci Crne Gore imaju jak domovinski, crnogorski osjećaj i čine bitan dio njene multikulturalnosti. I ugledni novinar Esad Kočan[9]

[7] Amid Adžiahmetović, *Ja nijesam to*, „Monitor", Podgorica, 28. mart 2003. godine. Optužuje se Husein Bašić, osnivač „Almanaha" da je „osoba spremna i na otvorene prevare i podmetanja" (dopis „Matice muslimanske", br. 33., od 11. maja 2000. Institutu za otvoreno društvo); traži se disciplinska mjera protiv Mirsada Rastodera, urednika na Radiju Crne Gore, zbog zloupotrebe radija za propagiranje bošnjaštva („Matica muslimanska", dopis br. 4., od 9. januar 2003. Radiju Crne Gore, 9.1. 2003.); protestira se kod novouspostavljene Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, što je u svoje članstvo primila Šerbu Rastodera i Huseina Bašića („Matica muslimanska", dopis br. 11., od 1. februara 2000.); traži se od predsjednika Skupštine Republike Crne Gore da se ogradi od izjava o bošnjaštvu Rifata Rastodera, potpredsjednika Skupštine, koji je prvi kao funkcioner države upotrijebio naziv Bošnjak-Musliman na okruglom stolu o položaju Muslimana u Crnoj Gori u Rožaju, oktobra 1999. godine, te da mu se kaže da se uzdrži od aspiracija velikobošnjaštva. (dopis br. 53/4-999 od 7. januara 1999.) Stavove također vidjeti u: „Publika", Podgorica, 27. mart 2003., „Vijesti", Podgorica, 7. april 2003., „Publika", Podgorica, 22. januar 2003., „Monitor", Podgorica, 23. maj 2003., „Monitor", Podgorica, 6. jun 2003. Od pojedinačnih publikacija vidjeti „Program nacionalne afirmacije Muslimana u Crnoj Gori", „Matica muslimanska" Crne Gore, Podgorica, 1998., Avdul Kurpejović, „Etnološke odlike muslimanskog naroda u Crnoj Gori", Podgorica 2002; Zbornik radova „Kulturni identitet muslimanskog naroda u Crnoj Gori", Matica muslimanska" Crne Gore, Podgorica, 2001.

[8] Vidjeti intervju Šerba Rastodera u „Publici", 15. januar 2003.

[9] Esad Kočan, „Bošnjaci u Crnoj Gori – identitet integracija", „Almanah", br. 13-14. Podgorica, 2000. U drugom tekstu, „Moje ime" isti autor kaže da niko nema

izražavao je otvoreno neslaganje sa odnosom aktuelne crnogorske vlasti prema cijelom pitanju bošnjačke nominacije. Ona je muslimanstvo indirektno podržavala, a neznanje Bošnjaka o svome identitetu se stimuliralo „kao neka vrsta društveno korisnog rada". To se, prema njegovim riječima, manifestiralo kroz poluglasnu političku poruku da će, zavisno od toga kako će sebe imenovati, ovaj narod biti ili neće biti autohton, ili će zavisno od vlastitog imena imati ovakav ili onakav ustavni položaj. To je i za njega bila ucjena a ne poziv za dijalog.

Koji i kakav interes je u procesu muslimanske renominacije mogla imati crnogorska vlast, bilo je i ostalo otvoreno pitanje, budući da se sama vlast nije eksplicitno o tom pitanju izjašnjavala? Vlast je, navodno, prema jednom odgovoru, favorizirala muslimanstvo iz bojazni da će se procenat Crnogoraca sukobom sa Srbima oko nezavisnosti u popisu stanovništva smanjiti, a što bi moglo ugroziti zahtjev za samostalnom Crnom Gorom kao nacionalnom državom, gdje bi Crnogoraci trebali činiti bar 51% od ukupnog stanovništva, pa se od crnogorskih muslimana očekivalo da se žrtvuju na način da se izjasne kao Crnogorci muslimanske vjere ili kao crnogorski Muslimani.[10]

Jedan dio etnički crnogorske akademske javnosti smatrao je štetnim odricanje crnogorskih muslimana od historijskog naslijeđa i crnogorskog porijekla dok je drugi bio liberalnijih uvjerenja.[11] Crnogorci ne smiju pasti u zamku da paternalistički arbitriraju da li će se stanovnici Crne Gore islamske vjere nacionalno određivati kao Bošnjaci ili Muslimani. To je isključivo njihovo pravo, bez obzira šta mislimo o argumentima jedne ili

pravo ime Bošnjak skrnaviti i pokazivati neprijateljskim prema Crnoj Gori. Vidjeti „Monitor", 16. maj 2003. Kočan je uvjeren da će Crna Gora normalnim prihvatanjem bošnjaštva napustiti svoj „koncept izložbene multikulture" i postati istinsko evropsko multikulturno društvo.

[10] „Ovim se želi ohrabriti „muslimanska ideja" koja bi, s obzirom na to da više nigdje u svijetu ne postoji nacija Musliman, ta komunistička izmišljena „nacija", u Crnoj Gori bila tretirana kao izvorna – autohtona, crnogorska nacija (Crnogorci muslimanske vjere), koja bi naknadno umanjila procent državotvornih Crnogoraca, u slučaju da taj procenat na popisu padne ispod 50%". Harun Hadžić, *Budimo ono što jesmo*, „Glas islama", Podgorica, 13. avgust 2006., online izdanje. www. glas-islama.com

[11] Akademik Branislav Kovačević, *Muslimani-Bošnjaci između stvarnosti i istorijske svijesti – istorijski grijeh i vječna krivica*, „Almanah", br.13-14., Podgorica 2000., str. 63. Vidjeti, također, tekst književnika Huseina Bašića *Još oko naziva Bošnjak* nastao kao reagiranje na tekst akademika Danila Radojevića o bošnjaštvu u Crnoj Gori, čiji su propagatori „izrazita prijetnja pravu crnogorskog naroda na samoopredjeljenje". Vidjeti „Pobjeda", Podgorica, 21. septembar 2002.

druge opcije, bio je stav predsjednika Crnogorskog društva nezavisnih književnika Milorada Mija Popovića.[12] Kompleksnost unutarmuslimanskih kontroverzi u Crnoj Gori obavezuje predstavnike „većinskog naciona da u ovim sporenjima budu krajnje neutralni i dobronamjerni".[13] Crnogorski paternalizam je moralno neprihvatljiv jer bi podsjećao na beogradske hegemoniste koji negiraju pravo na crnogorsku kulturu i posebnost, bio je ohrabrujući glas iz crnogorske građanske javnosti. Istovremeno je Novak Kilibarda, budući da je kao prvi šef Misije Crne Gore u Bosni i Hercegoivni dobro poznavao stanje u Sarajevu, uvjeravao crnogorsku javnost da među bošnjačkim intelektualcima ne postoji ni primisao o njihovom pravu na paternalistički odnos prema crnogorskim muslimanima.[14]

Rezultati crnogorskog popisa stanovnišva su s aspekta interesa Bošnjaka bili sljedeći. Kao Muslimani se izjasnilo 28. 714 ili 4,27%, odnosno 31,22% od ukupne bošnjačke/muslimanske populacije, kao Bošnjaci 63.272 ili 9,41%, odnosno 68,78 % od ukupne bošnjačke/muslimanske populacije. Odrednice Crnogorac musliman nije statistički bilo, mada se jedan dio stanovništva i tako izjašnjavao. Islamskoj vjeri pripada 141 105 ili 20,98% od ukupnog crnogorskog stanovništva. „Učešće Bošnjaka/Muslimana u stanovništvu Crne Gore u odnosu na 1991. godinu opalo je za 0,89%, odnosno sa 14,57% (1991) na 13,68% (2003). Ako se uzme rast ukupnog stanovništva na nivou Crne Gore od 9,4%, jasno se zaključuje da demografski pad Bošnjaka/Muslimana iznosi više od 10% u odnosu na 1991. godinu".[15] Jer, porast u apsolutnom broju od 2.382, sa 89.614 (1991) na 91.986 (2003) ili za 2,65% jeste ispod prosjeka prirasta Crne Gore koji je u ovom periodu 9,4%. Upoređujući izjašnjavanje o nacionalnosti po općinama sa onim o vjeroispovijesti proizlazilo je da se određen broj Muslimana, Hrvata i Albanaca pisao kao Crnogorac. Na taj način u Bijelom Polju se 893 pripadnika islama pisala kao pripadnici druge nacionalnosti, u Beranima je ta razlika 1.152, u Rožajama 290 itd.[16] Bošnjačkim jezikom se izjasnilo da

[12] Milorad Mijo Popović, *O pitanju manjinskih naroda u Crnoj Gori*, „Almanah", br. 13-14. Podgorica, 2000., str. 242.

[13] Vidjeti Milorad Popović, *Razumjeti sebe i druge*, „Monitor", Podgorica, 21. novembar 2003.

[14] Vidjeti Novak Kilibarda, *Povodom nacionalnih raspri crnogorskih Muslimana*, „Monitor", Podgorica, 30. maj 2003.

[15] Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori 2003*., „Almanah", br. 25-26, Podgorica, 2004. str. 213.

[16] Hamdija Šarkinović, *Nacionalna, konfesionalna i jezička struktura stanovništva u Crnoj Gori po popisu iz 2003. godine*, „Almanah", br. 25-26, Podgorica, 2004., str. 205.

govori 29. 380 ili 4,37%, taj jezik uveden je u rubriku, a ima i kategorija „ostali jezici“ iz koje je nepoznato koliko se građana izjasnilo da govori bosanskim.

Prvorazredni politički zadatak Bošnjaka u Crnoj Gori je sprečavanje daljnje podjele unutar jedne iste bošnjačke etničke zajednice koja se nacionalno samoidentificirala različitim imenima, bošnjačkim i muslimanskim. Koliko je ova zadaća bošnjačka, toliko je i crnogorska. Fabriciranje dvaju različitih naroda od jednog, što je najgori mogući scenarij aktualne nominacijske podjele, moguće je izbjeći konsenzusualnim stavom da se radi o jednom narodu koji se različito samoimenuje. Postoje dobre naznake da se ide ka ovakvom rješenju, mada je statističko razdvajanje jednog naroda na faktički dva, na Muslimane i Bošnjake, pri popisu stanovništva za ovaj proces loša stvar. Pred popis stanovništva se očekivalo na bošnjačkoj strani da u jednoj rubrici budu Bošnjak i Musliman, zato što je apsolutna istina i činjenica da je to jedan narod,[17] mada se to nije, nažalost, ostvarilo. Netačna bi bila tvrdnja da je crnogorska vlast utjecala na unutarnju bošnjačku podjelu i pored njenog otvorenog simpatiziranja muslimanstva i snaga koje se za njega zalažu. Vlast nije mogla niti je, presudno utjecati na ovakvo stanje. Razloge unutarnarodnog oštrog podvajanja treba tražiti u specifičnom povijesnom iskustvu muslimanske slavenske zajednice Crne Gore. To iskustvo je i u suvremenosti opterećeno nizom nepovoljnih činilaca. Ova zajednica imala je negativan tretman u raspadu Jugoslavije. U jednom trenutku bila je generalnog sumnjičenja i neprihvatanja od crnogorske većine, bilo je slučajava pojedinačnih i grupnih ubistava, gdje se slučaj Štrpci posebno ističe. Sve to je moglo nagnati brojne pojedince na traženje trajnijih modaliteta osiguranja svojih individulanih prava, odnosno na akomodiranje crnogorskoj većini.

To negativno iskustvo Šerbo Rastoder u polemici s Kurpejovićem ističe riječima da smo mi, bili Bošnjaci ili Muslimani, „za drugu stranu uvijek jedno“, i suština je u tome da više ne možete bježati od sebe.[18] Suočeni s mogućnošću i stvarnošću crnogorske asimilacije, a Bošnjaci Crne Gore su identitetski najasimiliranija autohtona bošnjačka grupacija van Bosne i grupacija koja s najmanje hrabrosti i vještine profilira i iskazuje svoja kolektivna identitetska prava, oni su u renominaciji vi-

[17] Vidjeti Asim Dizdarević, *Neprirodna podjela na Muslimane i Bošnjake*, izjava „Pobjeda“, Podgorica, 4. april 2003.

[18] Šerbo Rastoder, „Ja sam siguran da ni ja, ni gospodin Avdul, on kao autohtoni crnogorski Musliman, a ja, možda, kao neki nesretni Bošnjak, ne bismo preživjeli u vozu 671 u stanici Štrpci“. „Vijesti“, Podgorica, 22. maj 2003., str. 26.

djeli korak ka hvatanju voza sa svojom matičnom kulturom i nacijom. Ključni problem tog procesa je bio u tome što „nije bilo saglasnosti među političkom elitom iz bošnjačko/muslimanske zajednice, koja participira u vlasti i preko koje se vlast pozicionira u ovom dijelu crnogorskog društva". Ako bismo bar i površno istraživali odnos raznih socijalnih kategorija prema bošnjaštvu, onda moramo istaći da je otpor bošnjaštvu veći u gradu nego u selu, jer je gradsko stanovništvo oportunije i zavisnije. Osim toga, bošnjačka inteligencija, koja je dio državnoga aparata, oportuno se, iz straha ili uvjerenja, odnosila, i danas odnosi, prema bošnjaštvu. Najveći otpor bošnjaštvu je bio od ekonomski i politički od države zavisnih ljudi (državnih činovnika i pojedinih partijskih aktivista), zato što je značajan dio njih bio uvjeren da je „vlast" protiv. Takav stav javno nikad nije bio saopćen, Šerbo tvrdi, ali dodaje da je vlast nešto takvo radila putem „Matice muslimanske", koja se smatra produženom rukom vlasti".[19]

Da li se u nominacijskom opredjeljivanju mogu iznaći neke pravilnosti? Osim podjele na grad – selo, isticala se i podjela na jug i sjever države. Jug su činili gradovi čiji su muslimani povijesno imali rijetke kontakte s Bosnom i bošnjačkom maticom, kao što su Podgorica i Bar, pa i Gusinje i Plav. Naime, u krugovima koji su bili za muslimanstvo navodilo se da se bošnjaštvom želi stvoriti muslimanski Sandžak, da ga propagiraju Bihorci, da im djeca studiraju u Sarajevu i sl. U svakom slučaju, sjever Crne Gore, gdje je i velika koncentracija bošnjačkog stanovništva, iskazivao je jaču bošnjačku orijentaciju.

Distinktivnih isticanja bošnjačkog kolektivng identiteta u kulturnom i društvenom mozaiku Crne Gore je i danas malo. Simbolički su Bošnjaci još najistaknutiji kao vjerska zajednica, i to kroz instituciju Rijaseta i reisu-l-uleme i novoosnovane medrese u Podgorici. Inače, samostalna islamska zajednica Crne Gore osnovana je davne 1878. godine, četiri godine prije one u Bosni i Hercegovini. Prisustvo bošnjačke kulture u školskim programima na svim razinama obrazovanja još je nezadovoljavajuće.

Novi ustav, usvojen 22. oktobra 2007. godine, Crnu Goru definira kao suverenu državu republikanskog tipa vladavine. Ona je „građanska, demokratska, ekološka..." država, a nosilac suvereniteta je „građanin koji ima crnogorsko državljanstvo". U preambuli Ustava nabrojani su Bošnjaci i Muslimani kao nacionalne manjine, znači kao etnokulturne posebnosti, dok je u članu 13. pored crnogorskog kao službenog jezika

[19] Šerbo Rastode, *Bošnjaci/Muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori 2003*. „Almanah", br. 25-26. Podgorica, 2004., str. 220.

naznačeno da su u službenoj upotrebi srpski, bosanski, hrvatski i albanski. Član 79., koji se odnosi na manjinska prava i zaštitu identiteta, pripadnicima manjinskih naroda i manjinskih nacionalnih zajednica pruža sve potrebne instrumente najvećeg nivoa demokratskih standarda. Pripadnici tih zajednica, pa i bošnjačke, u javnoj sferi, informiranju i obrazovanju mogu koristiti maternji jezik kao sredstvo i medij stvaranja i oblikovanja vlastitog identiteta, a u općinama sa značajnim učešćem u stanovništvu data je mogućnost i školovanja na vlastitom jeziku uz korištenje nastavnih programa u obrazovanju koji obuhvataju njihovu historiju i kulturu. Pitanje je da li ovakav Ustav omogućuje uživanje kolektivnih manjinskih prava i da li on iza nominalno proklamirane građanske države skriva njen nacionalni i pravoslavni karakter.[20] Bošnjaci su u Ustavu najzadovoljniji činjenicom da su postigli dvoje, navedeni su u preambuli i uvršten je bosanski jezik.

Bošnjacima/Muslimanima Crne Gore slijedi proces unutarnacionalne konsolidacije. I u tom pravcu se posljednjih mjeseci postižu značajni pomaci. Svjesni da polemike i medijska optuživanja kao argumentiranja i kontraargumentiranja za bošnjačku ili muslimansku opciju nisu način rješavanja problema, već da postaju sredstvo njihovog ukupnog problematiziranja i unižavanja, grupa intelektualaca iz nevladinog sektora riješila je da prekine s takvom praksom i da preduprijedi daljnje podjele unutar te etničke zajednice. Posredovanjem Husnije Redžepagića višemjesečni prethodni razgovori rezultirali su održavanjem sastanka predstavnika „Matice muslimanske“, „Almanaha“ i „Foruma Bošnjaka-Muslimana“. U Baru su se 10. 10. 2007. godine sastali predsjednik „Matice Muslimanske“ dr. Avdul Kurpejović, sekretar Sabrija Vulić i potpredsjednik Semir Smaković, s jedne, i urednik „Almanaha“ prof. dr. Šerbo Rastoder, predsjednik IO „Foruma Bošnjaka-Muslimana“ Suljo Mustafić i član Foruma Ćazim Fetahović. Glavni medijator sastanka bio je Jusuf Kalamperović (ministar u više crnogorskih vlada), koji je svoje bogato političko iskustvo upotrijebio da bi sastanak donio pozitivne rezultate. Ključno stanovnište, a koje je bilo i uslov održavanja sastanka, bilo je priznavanje činjenice da su Bošnjaci i Muslimani jedan narod koji se na posljednjem popisu samoidentifikovao različitim

[20] Vidjeti prof. dr. Sefer Međedović, *Iznevjerena očekivanja*,“ Bošnjačke novine“, Rožaje, br. 4, novembar 2006. Međedović je najistaknutiji pravni stručnjak iz redova bošnjačkoga naroda koji je na najvišem državnom nivou sudjelovao u različitim fazama izrade nove ustavne materije, te je izražavao negativna i razočaravajuća stajališta o načinu tretiranja manjinskih prava u ekspertskoj verziji Ustava. U konačnom tekstu ustava donekle se u vezi s tim pitanjem stanje popravilo.

imenima te da bi svako daljnje podvajanje ovog jedinstvenog etničkog entiteta bilo suprotno interesima i onih koji su se samoidenticirali kao Muslimani i onih koji su se samonazvali Bošnjacima. Budući da je o ovom pitanju napravljen dubok jaz u narodu, suština dogovora je bila da učesnici sastanka predstavljaju isključivo sebe i nevladine organizacije u kojima su angažirani te da potpisani dogovor prvenstveno obavezuje njih i, eventualno, sve one koji bi im se pridružili u naknadnim dogovorima. U veoma konstruktivnoj atmosferi sastanka istaknuta je obostrana spremnost da se u postojeće nevladine oganizacije koje okupljaju Bošnjake, odnosno Muslimane, uključe i svi oni koji su se na posljednjem popisu stanovništva samoimenovali različitim imenima, misli se, očito, na Crnogorce muslimane i one slavenske muslimane koji su se izjašnjavali regionalnim i drugim terminima.

U saopćenju za javnost učesnika sastanka se kaže: „Polazeći od toga da su Bošnjaci i Muslimani jedinstven entitet i činjenice da se, na popisu stanovništva iz 2003. godine, taj entitet samoidentifikovao kao Bošnjaci i Muslimani, uvažavaju obje strane kao neospornu činjenicu koju niko ne može negirati“. Aktualni pripadnici bošnjačke i muslimanske nacionalnosti nazivaju se jedinstvenim „entitetom“, ne narodom niti nacijom, s dva različita imena i suština sporazuma i njegov kvalitet je u priznavanju te jedinstvenosti, pa imenovali je etničkom, narodnom ili nacionalnom. Uz upućenu zajedničku čestitku za predstojeći Ramazanski bajram izrazilo se uvjerenje u mogućnost i nužnost zajedničkog rada na projektima od interesa za tu etničku zajednicu i državu Crnu Goru. Mada je ovaj sporazum po sebi značajno postignuće, i kao takav je pozdravljen u crnogorskoj javnosti, ne treba izgubiti iz vida činjenicu da će njegovu sudbinu opredjeljivati muslimanski politički angažirani protagonisti, prije svega iz partija DPS i SDP, budući da je Bošnjačka stranka pozdravila dogovor i najavila konstruktivan odnos prema njegovom oživotvorenju.

Kao rezultat novih ustavnih rješenja osnovan je Bošnjački savjet u Crnoj Gori. On je, kao najviše predstavničko nacionalno tijelo Bošnjaka kao manjinskog naroda, krajem januara 2009. godine donio neke važne odluke, koje su se odnosile na simboličko zaokruživanje bošnjačkog naroda u toj državi. Usvojeni su grb i zastava Bošnjaka Crne Gore i određene nacionalne nagrade. Grb je oblika evropskog štita. Na lijevoj dijagonalnoj polovini na plavoj podlozi su ljiljani zlatnožute boje – simbol bošnjačkoga identiteta – a na desnoj bijeli polumjesec koji simbolizira pripadnost islamu. Nacionalne nagrade Bošnjaka u Crnoj Gori ubuduće će biti: povelja „Rifat Burdžović Tršo“ (za doprinos u oblastima javnih djelatnosti), nagrada „Husein Bašić“ (za književna postignuća), povelja „Husein-paša Boljanić“ (za očuvanje islamske tradicije), nagrada „Avdo

Međedović“ (usmena tradicija), povelja „Hamdija Šahinpašić“ (etnomuzikološko naslijeđe).[21]

Izgradnja pravne države i društva osobne i nacionalne ravnopravnosti sve vrijeme je bio strateški cilj i interes Bošnjaka Crne Gore. Bošnjaci su posljednje decenije bili dio demokratskih crnogorskih nastojanja. Plebiscitarno su podržali crnogorsku državnu samostalnost. Bošnjačka politička elita u Crnoj Gori iskazuje dugotrajnu lojalnost tzv. građanskim strankama, odnosno Milu Đukanoviću, bez propitivanja efekata takvog držanja za šire narodne interese. Gotovo četvrtinu od ukupne podrške koalicija DPS-SDP dobiva redovno od Bošnjaka. Čak su i bošnjačke opozicione stranke lojalne režimu. I one su podržale sve važne crnogorske projekte, kao što su državna samostalnost, donošenje novoga ustava te niza bitnih zakona. Usprkos tome, može se reći, bar prema javnom svjedočenju samih crnogorskih Bošnjaka, da ta vlast nije autonomno inicirala ostvarenje nijednog bošnjačkog političkog interesa. U tim ocjenama se ide još i dalje pa se tvrdi da su u velikoj mjeri iznevjerena očekivanja Bošnjaka od projekta demokratizacije i izgradnje nezavisne Crne Gore.[22] Crnogorske građanske stranke, pod plaštom borbe za općecrnogorske interese, preovlađujuće su se brinule za interese crnogorskoga naroda. One se stidljivo suočavaju s ratnom prošlošću, a o provođenju sistematičnije lustracije da i ne govorimo.

Podaci o nacionalnoj zastupljenosti Bošnjaka/Muslimana u državnim organima, organima javne uprave i lokalnim službama Crne Gore sami za sebe najviše govore. Ustavno zagarantirana srazmjerna zastupljenost u javnim službama ni približno nije ispoštovana. Najnoviji izvještaj Ombudsmena za zaštitu ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori, a na osnovi dobivenih podataka s razine države, svjedoči sljedeće: Ministarstvo kulture, sporta i medija 40 zaposlenih, ne navode se Bošnjaci/Muslimani; Ministarstvo odbrane 201 zaposlena osoba, od toga Bošnjaka/Muslimana 5; u Vojsci Crne Gore 2.169 zaposlenih od toga Muslimana 69; Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja 297 osoba, od toga Muslimana 5; Ministarstvo prosvjete i nauke 69 lica, od toga Bošnjaka 2 i Musliman 1; Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine 96 lica, od toga Muslimana 2; Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava 8 osoba, od toga Bošnjaka 3; Ministarstvo poljoprivrede, šumar-

[21] Vidjeti Kemal Purišić, *Iznevjerena očekivanja Bošnjaka*, „Bošnjačke novine“, Rožaje, br. 11, januar 2009., str. 7-9.

[22] Ibidem.

stva i vodoprivrede 91 osoba, od toga Muslimana 10.[23] U organima uprave na lokalnoj razini proporcija je, manje-više, identična. I pored očite neravnopravnosti, Bošnjaci su za svoja politička postignuća imali podršku demokratske crnogorske javnosti, nevladinog sektora i međunarodne zajednice.

[23] Vidjeti „Izvještaj Ombudsmana - Zaštitnika ljudskih prava i sloboda u Crnoj Gori", Podgorica, 22. decembar 2008. Zaštitnik je, prema vlastitoj inicijativi, pokrenuo postupak ispitivanja implementacije međunarodnih standarda i nacionalne legislative iz oblasti manjinskih prava, odnosno prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne uprave.

Broj:
Podgorica, 22. decembar 2008. godine
NG/ND

DRŽAVNIM ORGANIMA
ORGANIMA LOKALNIH UPRAVA
JAVNIM SLUŽBAMA

Na osnovu člana 23 i 34 Zakona o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda („Službeni list RCG“, broj 41/03), kao i člana 5 Pravila o radu Zaštitnika ljudskih prava i sloboda („Službeni list RCG“, broj 6/04), Zaštitnik je po sopstvenoj inicijativi pokrenuo postupak ispitivanja implementacije međunarodnih standarda i nacionalne legislative iz oblasti manjinskih prava, odnosno prava pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne uprave.

I Uvod

Zaštitniku ljudskih prava i sloboda su, u neposrednoj komunikaciji, pojedini politički predstavnici manjinskih naroda, kao i predstavnici civilnog sektora koji se bave ljudskim i manjinskim pravima ukazali da se ustavne i zakonske obaveze o proporcijalnoj zastupljenosti pripadnika manjina u pojedinim državnim organima, javnim službama i pojedinim organima lokalnih uprava nedosljedno implementiraju. O tome veoma kritički u javnim glasilima ukazuju i pojedini poznati crnogorski intelektualci. Takođe, neka posljednja empirijska istraživanja CEDEM-a ukazuju da je u Crnoj Gori u porastu negativna etnička distanca, što može dovesti do latentne netrpeljivosti.Sve to upozorava političke i javne poslenike da je neophodno da posvjećuju veću pažnju interentičkim odnosima u Crnoj Gori i da preduzimaju sve mjere kako bi se stepen etničke distance smanjio, a povećalo povjerenje između pripadnika različitih etničkih zajednica. Stoga, jedno od značajnih pitanja unapređenja interetničkih odnosa kod nas jeste integracija manjina preko mehanizma proporcijalne zastupljenosti u svim institucijama pravnog i politčkog sistema.

Saznanja iz savremenih multinacionalnih država ukazuju da je participacija i integracija manjina u institucijama političkog sistema date

zemlje bitna komponenta uspostavljanja pravedenog, demokratskog, miroljubivog i stabilnog društva. Ne može se govoriti o demokratiji, slobodi i pravdi, ukoliko nema poštovanja razlika, a ljudi kao pojedinci i kao grupe, po mnogo čemu se razlikuju. Ali bitne razlike, kada se radi o ljudskim pravima i slobodama su nacionalne, etničke, kulturne, jezičke i vjerske osobine pojedinih grupa koje mogu biti, a nažalost, najčešće i to jesu, osnov za diskriminaciju. Upravo zbog toga multietničke države savremenog svijeta često moraju ustanoviti posebna rješenja za manjine. U tom smislu savremena društva poznaju pojavu instituticionalizovanja, odnosno pravnog uobličavanja obaveznih mjera pomoću kojih se olakšava i obezbjeđuje ravnopravnost i jednakost manjina u različitim oblastima društvenog života.

Takve mjere se u najširem smislu imenuju afirmativnom akcijom, ali su u upotrebi i drugi pojmovi: pozitivna diskriminacija, prefercijalni tretman, sistem kvota itd. Afirmativna akcija se, za razliku od neutralnosti običnog nediskriminatorskog pristupa prema manjinama, odlikuje preduzimanjem pozitivnih mjera koje imaju za cilj da unaprijede položaj manjina u društvu.

Crna Gora je veoma heterogena, multinacionalna i multikulturalna država. Prema popisu stanovništva Republike Crne Gore od 2003. godine, u Crnoj Gori stalno žive ukupno 620.145 stanovnika. Od toga broja stalno stanovništvo po nacionalnoj pripadnosti su: Crnogoraca 43,16%, Srba 31,99%, Bošnjaka 7,76%, Albanaca 5,02%, Muslimana 3,97%, Hrvata 1,09%, Makedonaca 0,13%, Slovenaca 0,06%, Roma 0,41%, ostalih 2,02% i neizjašnjenih i neopredijeljenih 4,33%. Prema vjeroispovijesti stalno stanovništvo Crne Gore su: pravoslavna 74,25%, islamska 17,74%, katolička 3,54% i ostalih 4,49%.

Da bi Crna Gora imala „evropsku perspektivu" treba da dokaže da ima demokratski i kadrovski kapacitet, da je sposobna da ispunjava kriterijume Evropske Unije, prije svega tzv. Kopenhagenske kriterijume, kao što su zahtjevi za: stabilne i funkcionalne institucije koje garantuju demokratiju, vladavinu zakona, dosljedno ostvarivanje ljudskih i manjinskih prava itd. S tim u vezi evropske institucije, kao što su: OEBS, Savjet Evrope, Evropska Unija i sl. sa velikom pažnjom prate, analiziraju i nadziru stanje ljudskih i manjinskih prava na Zapadnom Balkanu, pa prema tome i u Crnoj Gori. To pitanje je danas jedno od centralnih pitanja prijema Crne Gore u Evropsku Uniju i NATO, kao strateško pitanje Crne Gore i njene budućnosti. Prema tome svi državni organi, organi lokalnih samouprava i drugih nosioci javnih ovlašćenja u Crnoj Gori su dužni da dosljedno ostvaruju i promovišu ljudska i manjinska prava u skladu sa nacionalnom legislativom i međunarodnim pravom.

II Relevantni propisi

Okvirna konvencija Savjeta Evrope za zaštitu nacionalnih manjina (1995), u članu 15 predviđa obavezu država Ugovornica, da stvaraju neophodne uslove za efikasno učešće pripadnika nacionalnih manjina u kulturnom, socijalnom i ekonomskom životu i javnim poslovima, naročito onih kojih se njih tiču.

U Preporukama Organizacije za bezbjednost i saradnju u Evropi (OEBS) iz Lunda od 1999. godine, se navodi, da strukture i procedure donošenja odluka regionalnih i lokalnih vlasti moraju da budu transparentne i dostupne kako bi podstakle učešće manjina, kao i da države moraju obezbijediti manjinama da se čuje njihov djelotvorni glas kako na nivo centalnih vlasti, tako i na regionalnom i lokalnom nivou. Kao jedan od mogućih načina za postizanje ovog cilja se navodi preduzimanje posebnih mjera za učešće manjina u državnoj službi, kao i objavljivanje propisa javnih službi na jezicima nacionalnih manjina.

Odredbom člana 9 Ustava Crne Gore, je propisano: „potvrđeni i objavljeni međunarodni ugovori i opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava sastavni su dio unutrašnjeg pravnog poretka, imaju primat nad domaćim zakonodavstvom i neposredno se primjenjuju kada odnose uređuju drugačije od unutrašnjeg zakonodavstva".

Odredbom člana 79 tačka 10 Ustava Crne Gore, je propisano: „pripadnicima manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica jemče se prava na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državnih vlasti i lokalne uprave".

Odredbom člana 25 Zakona o manjinskim pravima i slobodama RCG („Službenim list RCG", br. 31, od 12. maja 2006. godine) propisano je: „manjine imaju pravo na srazmjernu zastupljenost u javnim službama, organima državne vlasti i lokalne uprave".

III Ispitni postupak

Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je dana 10. aprila 2008. godine, pokrenuo postupak po sopstvenoj inicijativi, u cilju ispitivanja implementacije nacionalne legislative i međunarodnih standarda u ovoj oblasti i zatražio izvještaje, odnosno izjašnjenja od svih ministarstava, Vrhovnog suda Crne Gore, Vrhovnog državnog tužioca Crne Gore, kao i od svih opština Crne Gore.

Zaštitniku ljudskih prava i sloboda su dostavili izvještaje, odnosno izjašnjenja sa potrebnim statističkim podacima samo sedam ministarstava i to: Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede; Ministarstvo kulture, sporta i medija; Ministarstvo odbrane; Ministarstvo

prosvete i nauke; Ministarstvo zdravlja, rada i socijalnog staranja; Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine; Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava.

U Ministarstvo kulture, sporta i medija ima zaposlenih ukupno 40 lica. Od toga broja su: Crnogorci 33 ili 82,5%; Srbi 4 ili 10%; nijesu se izjasnili 3 ili 7,5%.

U Ministarstvu odbrane je zaposleno ukupno 201 lice. Od toga su: Crnogorci 171 ili 85,07%; Srbi 9 ili 4,47%; Bošnjaci/Muslimani 5 ili 2,48%; Albanci 1 ili 0,49%; Hrvati 1 ili 0,49%; Makedonci 1 ili 0,49%; Jugosloveni 2 ili 0,99%; nijesu se izjasnili 5 ili 2,48%.

U Vojsci Crne Gore je zaposleno ukupno 2169 lica. Od toga su: Crnogorci 1357 ili 62,56%; Srbi 638 ili 29,41%; Muslimani 69 ili 3,18%; Albanci 4 ili 0,18%; Hrvati 22 ili 1,01%; Makedonci 10 ili 0,46%; Slovenci 2 ili 0,09%; Mađari 3 ili 0,13%; Vlasi 1 ili 0,04%; Jugosloveni 57 ili 2,62%; Slovaci 4 ili 0,18%; Rusini 1 ili 0,04%; nijesu se izjasnili 1 ili 0,04%.

U Ministarstvo prosvete i nauke je zaposleno ukupno 69 lica. Od toga su: Crnogorci 54 ili 78,26%; Srbi 6 ili 8,69%; Bošnjaci 2 ili 2,89%; Hrvati 1 ili 1,44%; Muslimani 1 ili 1,44%; Bosanci 1 ili 1,44%; nijesu se izjasnili 4 ili 5,79%.

U Ministarstvu zdravlja, rada i socijalnog staranja je zaposleno ukupno 207 lica. Od toga su: Crnogorci 185 ili 89,37%; Srbi 12 ili 5,79%; Muslimani 5 ili 2,41; Albanci 2 ili 0,96%; ostali 3 ili 1,44%.

U Ministarstvu turizma i zaštite životne sredine je zaposlenio ukupno 96 lica. Od toga su: Crnogorci 86 ili 89,58%; Srbi 6 ili 6,25%; Albanci 2 ili 2,08%; Muslimani 2 ili 2,08%.

U Ministarstvu za zaštitu ljudskih i manjinskih prava je zaposleno ukupno 8 lica. Od toga su: Albanci 5 ili 62,5%; Bošnjaci 3 ili 37,5%.

U Izvještaju Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede se navodi da zaposlenih ima ukupno 91 lice. Od toga su: Muslimani 10 ili 10,98%; Albanci 2 ili 2,19%.

Zaštitniku nijesu dostavili zatraženi izvještaj sa statističkim podacima sledeća ministarstva: Ministarstvo pravde, Ministarstvo inostranih poslova, Ministarstvo sabraćaja, pomorstva i telekomunikacije, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Ministarstvo finansija, Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave. Zatraženi izvještaj Zaštitniku nije dostavilo ni Vrhovno državno tužilaštvo, dok Vrhovni sud Crne Gore je dostavio Zaštitniku samo spisak zaposlenih u sudovima Crne Gore.

Što se tiče opština u Crnoj Gori, izvještaje su Zaštitniku dostavili sa potrebnim podacima sledeće Opštine: Budva, Cetinje, Danilovgrad, Kotor, Mojkovac, Nikšić, Plav, Rožaje, Ulcinj, Tivat i Andrijevica.

U Opštini Budva je zaposleno 306 lica. Od toga su: Crnogorci 222 ili 72,54%; Srbi 63 ili 20,58%; Bošnjaci 2 ili 0,65%; Muslimani 2 ili 0,65%; Hrvati 2 ili 0,65%; Makedonci 1 ili 0,32%; Slovenci 1 ili 0,32%; Bokelji 2 ili 0,65%; Primorci 1 ili 0,32%; neizjašnjenih 10 ili 3,26%.

U Opštini Cetinje je zaposleno 195 lica. Od toga su: Crnogorci 189 ili 96,92%; Srbi 5 ili 2,56%; Hercegovci 1 ili 0,51%.

U organima lokalne uprave opštine Danilovgrad je zaposleno ukupno 102 lica. Od toga su: Crnogorci 88 ili 86,27%; Srbi 8 ili 7,84%; Makedonci 1 ili 0,98%; nijesu se izjasnili 5 ili 4,90%.

U organima lokalne uprave opštine Kotor u radnom odnosu je 135 službenika. Od toga su: Crnogorci 73 ili 54,07%; Srbi 29 ili 21,48%; Hrvati 9 ili 6,66%; Bošnjaci 1 ili 0,74%; Muslimani 1 ili 0,74%; neizjašnjenih 22 ili 16,29%.

U organima lokalne uprave opštine Mojkovac u radnom odnosu je 75 službenika. Od toga broj su: Crnogorci 43 ili 57,33%; Srbi 25 ili 33,33%; neizjašnjenih 7 ili 9,33%.

U ogranima lokalne uprave opštine Nikšić zaposleno je 446 službenika odnosno namještenika. Od toga broja su: Crnogorci 117 ili 26,23%; Srbi 5 ili 1,12%; Srpsko-crnogorske nacionalnosti 1 ili 0,22%; neizjašnjenih 323 ili 72,42%.

U lokalnoj upravi opštine Rožaje u radnom odnosu je 78 lica. Od toga su: Bošnjaci/Muslimani 74 ili 94,87%; Crnogorci 1 ili 1,28%; Srbi 2 ili 2,56%; Albanci 1 ili 1,28%.

U organima uprave opštine Tivat je ukupno zaposleno 92 lica. Od toga su: Crnogorci 33 ili 35,86%; Hrvati 35 ili 38,04%; Srbi 18 ili 19,56%; Slovenci 1 ili 1,08%; neizjašnjenih 5 ili 5,43%.

U organima lokalne uprave opštine Ulcinj je ukupno zaposleno 180 lica. Od toga su: Albanci 160 ili 88,88%; Crnogorci 11 ili 6,11%; Srbi 4 ili 2,22%; Muslimani 2 ili 1,11%; Bošnjaci 1 ili 1,11%; Makedonci 1 ili 1,11%; neizjašnjenih 1 ili 1,11%.

U izvještaju Opštine Plav se navodi da su se obratili javnim ustanovama, državnim organima na području opštine, privrednim društvima i drugim pravnim licima kao i kod privatnih preduzetnika o podacima zaposlenih po nacionalnoj pripadnosti. Dalje, se ističe da zaposlenih prema nacionalnoj strukturi u opštini Plav ima ukupno 1390 lica. Od toga su: Crnogorci 120 ili 8,63%; Srbi 70 ili 5,03%; Bošnjaci 548 ili 39,42%; Albanci 140 ili 10,07%; Muslimani 35 ili 2,51%; neizjašnjenih 477 ili 34,31%.

U organima lokalne uprave opštine Andrijevica je ukupno zaposleno 28 lice. Od toga su: Srbi 28 lica.

IV Utvrđene činjenice

Na osnovu dobijenih izvještaja od jednog broja državnih organa i organa lokalnih uprava, kao i neposredne komunikacije sa pojedinim političkim predstavnicima manjinskih naroda, kao i nekim predstavnicima nevladinih organizacija, Zaštitnik je utvrdio sledeće činjenice: da je nacionalna struktura pojedinih državnih organa i organa lokalnih uprava neadekvatna; da je zastupljenost pripadnika manjinskih naroda nepovoljna u pojedinim ministarstvima, u pravosudnim organima i pojedinim organima lokalnih uprava u nacionalnim mješovitim sredinama; da jedan broj državnih organa i organa lokalnih uprava ispoljavaju neodgovoran odnos prema ovom pitanju i time što nijesu našli za shodno da dostave izvještaje, odnosno izjašnjenja Zaštitniku ljudskih prava i sloboda na njegov zahtjev po ovom pitanju.

V Mišljenje Zaštitnika

Na osnovu rezultata sprovedenog ispitnog postupka, Zaštitnik je došao do saznanja da pojedini državni organi i pojedini organi lokalnih uprava nedosledno implementiraju međunarodne obaveze koje proizilaze iz međunarodnog prava, kao i obaveze iz nacionalne legislative o proporcijalnoj zastupljenosti pripadnika manjina u institucijama političkog sistema u Crnoj Gori. Dakle, postoji znatna disproporcija između normativnog i stvarnog.

Zaštitnik smatra da je proporcijalna zastupljenost manjina u državnim organima, javnim službama i organima i službama javne uprave u opštinama u Crnoj Gori od bitnog značaja za izgradnju Crne Gore kao pravne i demokratske države. Manjinska prava su demokratsko pitanje par excelence političke zajednice. One su osjetljiv demokratski termometar čitavog društva. Bez nacionalne ravnopravnosti u multietničkim društvima, kao što je Crna Gora – nema ni građanske, ni ljudske jednakosti, ni demokratije ni pravne države. Ako želimo demokratizaciju društva, ako hoćemo jednakost i ravnopravnost građana i svih nacionalnih zajednica, onda treba da izgrađujemo takav politički sistem, kod koga će postojati ustaljen i organizovan mehanizam za zaštitu i promovisanje manjinskih prava. Nemoguće je stvarati nove demokratske odnose i integrisati se u evropske i evroatlanske tokove, a zadržavati stara institucionalna rješenja i konzervativnu političku svijest. Suština pravilnog rješenja manjinskog pitanja, ogleda se o tome, da niko ne osjeća pritisak većeg i jačeg, nego da se svaki narod nezavisno od brojčane veličine osjeća ravnopravnim i slobodnim. U tom kontekstu institucija afirmativne akcije manjina je najprikladnija našem pluralnom, multiet-

ničkom i multikulturalnom društvu. Afirmativna akcija je veoma kompatibilna sa konceptom građanske države i ima uporište u nacionalnom legislativu i međunarodnom pravu. Savremena naučna saznanja ukazuju da država mora da prihvati aktivniju ulogu i putem različitih mjera stvara uslove za promociju manjinskih prava. Naprotiv, ako se manjinska prava ignorišu ili negiraju u pravnoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj praksi, onda će uvijek trijumfovati monopol i privilegija etničke većine. A to stvara nezdravu klimu i napetost, i vrlo lako, ozbiljne konflikte u interetničkim odnosima. Zato je neophodno uvažavati i dosljedno implementirati individualna i kolektivna prava manjinskih naroda i drugih nacionalnih zajednica, u skladu sa evropskim standardima. Svakako, suočavajući se sa problemom manjina, društvo se suočava sa esencijalnim pitanjima svoje strukture, u tom smislu ophođenje prema manjinskom pitanju nije tek jedno pitanje u sklopu ostalih problema već probni kamen demokratizacije i istinske želje da se transformiše podanička svijest i autaritarna politička kultura, kao nasljeđe prošlosti, koje očito opterećuju perspektivu demokratije kod nas.

Polazeći od gore citiranih međunarodnih standarda i nacionalnog zakonodavstva, zatim utvrđivanja činjeničnog stanja o nedosljednoj implementaciji nacionalnih i međunarodnih pravnih obaveza o zastupljenosti pripadnika manjina u institucijama političkog sistema u Crnoj Gori, kao i značaja manjinskog pitanja za izgradnju Crne Gore, kao demokratske pravne države i njeno uključivanje u evropske i transatlanske integracije, a shodno ovlašćenjima iz člana 23 i 34 Zakona o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda („Službeni list RCG“ broj 41/03), Zaštitnik daje sledeću

P R E P O R U K U

Državnim organima i javnim službama u Crnoj Gori, da polazeći od svojih nadležnosti vode računa o implementaciji ustavnih i zakonskih odredbi o zastupljenosti manjina u državnim organima kao i o sprovođenju međunarodnih obaveza u ovoj oblasti.

Organima lokalne uprave na teritoriji Crne Gore, da polazeći od sopstvenih potreba, prilikom zasnivanja radnog odnosa sa novim zaposlenima koji ispunjavaju uslove koji su propisani za određeno radno mjesto, naročito vode računa o zapošljavanju pripadnika manjinskih naroda i drugih manjinskih nacionalnih zajednica, kako bi se obezbijedila relativno adekvatna zastupljenost pripadnika različitih nacionalnih zajednica u organima lokalne uprave srazmjerno njihovom udjelu u ukupnom broju stanovnika na teritoriji jedinica lokalne uprave.

Navedeni organi su obavezni da, po isteku roka od 6 mjeseci od dana prijema ove preporuke, dostave izvještaj Zaštitniku o preduzetim radnjama i mjerama na njenom izvršenju.

S poštovanjem,

ZAMJENICA ZAŠTITNIKA LJUDSKIH
PRAVA I SLOBODA
Marijana Laković

Hamdija ŠARKINOVIĆ

MULTIKULTURALNOST U CRNOJ GORI

I. REZIME

Multikultura i multikulturalnost najčešće se pominju u Crnoj Gori u posljednjih deset godina, ali sadržaj navedenih pojmova shvata se na različite načine. Najčešće ih upotrebljavaju političari, kao omiljenu deklarativnu floskulu kako bi po principu samodopadljivosti pokušali proklamovati neki cilj koji bi korespondirao sa modrenim svjetskim trendovima.

Pod multikulturalnošću se obično, pod uticajem zapadne nauke i aktuelne politike, podrazumijeva odnos između različitih nacionalnih kultura, s tim što se potpuno zanemaruje postojanje različitih kulturnih modela unutar iste nacionalne kulture. To se najbolje vidi na primjeru Crne Gore, gdje su ponekad razlike između više nacionalnih kultura manje nego razlike između različitih modela unutar jedne, nacionalino definisane kulture.

Tipičan primjer sukoba/nerazumijevanja unutar nacionalne „kulture" upravo sada je prepoznatljiv unutar kulture koja se definiše kao crnogorska, doskoro kao srpska, u kojoj praktično postoji niz realno različitih kulturnih modela. Definisanjem nacionalne kulture, kao jedinstvene, potpuno se zanemaruje realno postojanje međukulturnih konflikata unutar nje. Dakle, ne radi se na njihovom prevazilaženju. Redefinisanje pojma multikulturalnosti na primjeru analize odnosa u Crnoj Gori pomoglo bi boljem razumijevanju međukulturnih konflikata u jugoistočnoj Evropi i izgradnjom mehanizama za njihovo uspješno prevazilaženje.

Gotovo sva društva su multikulturalna, ali je samo nekoliko multikulturalističkih, ukoliko se multikulturalnost shvata prvenstveno kao program ili doktrina kojom se tretira multikulturna društvena situacija i to tako da se sve kulture unutar jednog društva, odnosno njihove nosioce pokuša tretirati kao ravnopravne, relativno odvojene i horizontalne.

Multikulturalnost je prirodni proces ravnopravnost, koji je sprovodljiv samo na osnovi dobrovoljnosti i nikako ne može biti nametnut, u

kojem se cilj ne može jednostavno naprijed odrediti, jer je on samo posljedica procesa koji je u procesu, samo rezultat procesno usmjerenog djelovanja.

II. UVOD

Kultura se može definisati na razne načine, u zavisnosti od interesovanja i/ili tačke gledišta autora koji se njom bave. Jedna od najopštijih, pa tako i najprimjenljivijih definicija kulturu određuje kao „kumulativnu naslagu znanja, iskustava, vjerovanja, vrijednosti, odnosa, mišljenja, hijerarhije, religije, opažanja vremena, uloga, prostornih odnosa, koncepta univerzuma, materijalnih predmeta i imovine koju grupa ljudi, tokom generacija, održava individualnim ili grupnim stremljenjem".[1]

Pitanje multikulturalnosti, tako moderno u posljednje vrijeme, pitanje je komunikacije između pripadnika različitih kultura. Upravo tu se postavlja pitanje kako se multikulturalnost definiše u svijetu, a kako kod nas? Termin multikulturalnost prihvaćen je kod nas iz zapadne socijalne i političke antropologije, prvenstveno anglo-američke. U skladu sa američkim, pa i britanskim definisanjem nacije, iz kojih su proistekle koncepcije antropologije podrazumijeva se prvenstveno odnos između starosjedilaca i doseljenika. Naime, klasična etnologija/antropologija u svim zapadnim zemljama bavila se isključivo „drugima", tj. udaljenim narodima i njihovim kulturama. U posljednjoj četvrtini XX vijeka, kada je fluktuacija ljudi širom svijeta naglo ubrzana, sve zapadne zemlje su se suočile sa problemom velikog broja doseljenika, najčešće sa drugih kontinenata.

III. KULTURA I MULTIKULTURALNOST

Nauke o kulturi, koje su po sadržini primijenjene nauke, korišćene u svakodnevnoj politici za kreiranje života običnih ljudi, od samog njihovog nastanka primijenili su poznati britanski ili francuski koncept ispitivanja onih koji su „daleko", dakle „drugih", čak i kada oni iz daleka dođu kod nas. Tako je tradicionalno (u političkom, ali i naučnom smislu) viđenje drugih kontekstualno unijeto u termin multikulturalnost, koji podrazumijeva razumijevanje i komunikaciju sa ljudima iz ekstremno drugačijih kulturnih modela. Termin multikulturalnost tako ne obuhvata postojanje unutrašnjih odnosa između, recimo, Engleza/Škota/Iraca u Britaniji ili Iraca/Njemaca/Italijana u Sjedinjenim Amerčkim Drža-

[1] *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1992. godina, str. 654.

vama. U zapadnoj Evropi je slična situacija: ozbiljno se posmatraju postojeće tenzije između starosjedilaca i doseljenika, a ne između Njemaca katolika i protestanata, pa čak i tradicionalno sukobljenih Flamanaca i Valonaca. Uspješno uklapanje doseljenika nesumnjiv je preduslov za dobro funkcionisanje države i upravo zbog toga se u svim zapadnim državama multikulturnim odnosima, u tom smislu, posvećuje velika pažnja.

S druge strane, realno postojeće tenzije unutar starosjedilaca, odnosno između njihovih kulturnih modela, prikrivene su dominantnom kulturom, anulirane ekonomijom i interesima pojedinaca, tako da uglavnom ne izazivaju ozbiljnu destabilizaciju države, pa zbog toga i nijesu predmet istraživanja.

Drugi naučni pristup bio je njemački model, koji je podrazumijevao ispitivanje „naše", u smislu nacionalne/etničke kulture i prema kome su „drugi" svi koji ne pripadaju „našoj" etničkoj/nacionalnoj grupi, bez obzira na to kako se ona definiše, makar oni živjeli na istoj teritoriji i/ili govorili istim jezikom.

Sve balkanske nauke o kulturi, ne samo etnologija nego i istorija i sociologija kulture, razvijale su se prema ovakvom konceptu viđenja odnosa mi/drugi, što je primijenjeno/primjenjivano i u svakodnevnoj politici tokom dva vijeka postojanja modernih balkanskih država. Takav koncept, proistekao iz romantizma i njegove ideje o „nacionalnim državama", praktično je manje ili više uspješno realizovan tokom XIX vijeka. On je, ipak, preživio do danas, čak i u viđenju multikulturalnosti kako ga definiše Evropska zajednica, jer zaštita kulturnih/jezičkih enklava, kao nacionalnih manjina unutar evropskih država, direktno proističe iz romantičarskog poistovjećivanja države i nacije. Iako je romantičarsko povezivanje naroda/nacije i kulture drastično zloupotrijebljeno, ne samo u Njemačkoj tokom perioda III Rajha, nego i u balkanskim zbivanjima iz 90-ih godina XX vijeka, ono se ipak potpuno eksplicitno javlja u evropskim tumačenjima multikuturalnosti, naročito u istočnoevropskim zemljama. To je posljedica dosljedne primjene ideja naslijeđenih iz njemačke škole, pod čijim uticajem su se sve te države formirale u XIX vijeku, kao i nedostatka kritičkog stava prema tako viđenim odnosima između kultura i nacija, koji je posljedica istorijskih okolnosti.

Uspješna komunikacija između različitih kulturnih modela veliki je izazov, jer kulture ugrađuju u ljude način mišljenja, viđenja stvari, slušanja i interpretacije riješenog. Iste riječi mogu imati (i po pravilu imaju) različita značenja za ljude različitih kultura, iako oni govore „istim jezikom". Ukoliko su kulturni modeli naizgled sličniji, utoliko je teže precizno definisati potencijalne tačke nesporazuma/sukoba i preventivno djelovati na njih. Razumijevanje i saradnja različitih kulturnih

modela u širem teritorijalnom, nacionalnom ili globalnom okruženju moguć je samo ako postoji efikasan mehanizam za prevazilaženje međukulturnog sukoba (potencijalno mogućeg u svakom multikulturnom, dakle, praktično u svakom društvu). Da bi se takav mehanizam izgradio, neophodno je definisati nivoe kulturnih modela koji učestvuju u odnosu, što direktno zavisi od nivoa koji se tretira kao većinska kultura. Recimo: sa stanovišta većinske angloameričke kulture, hispanoamerička kultura se tretira kao manjinski nivo, bez obzira na realne razlike koje postoje između pojedinih hispanoameričkih kulturnih modela unutar nje. Na isti način, unutar kulture koja se definiše kao „crnogorska" postoji čitav niz kulturnih modela koji se razlikuju među sobom, iako je njihova različitost bitna samo sa stanovišta većinske kulture u Crnoj Gori, a potpuno zanemarljiva sa stanovišta globalno posmatrane srednjoevropske, evropske ili svjetske kulture.

Istovremeno, unutar širih kulturnih zona postoji izrazita sličnost između kulturnih modela koji se definišu kao posebni na osnovu pripadnosti različitim nacionalnim zajednicama, iako su ti modeli često bliskiji međusobno nego modeli sa istim nacionalnim određenjem, ali iz različitih kulturnih zona. Tu dolazimo do pitanja: šta je zapravo multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi i, uže, šta je multikulturalnost u Crnoj Gori? Da li je to odnos između „nacionalnih" kultura, kako to definiše politika ili nešto drugo?

IV. MULTIKULTURALNOST U CRNOJ GORI

Politika, ali i dobar dio tzv. „nacionalnih" društvenih nauka, ne samo u Crnoj Gori, nego u svim balkanskim zemljama, definiše multikulturalnost kao odnos „nacionalnih" kultura. Najveći broj političara govori (nažalost i misli) iz nacionalističkog diskursa, koji sve odnose posmatra na nivou: mi/oni, pri čemu su „oni" pripadnici svih drugih nacija. To važi čak i za političare iz rijetkih stranaka koje nijesu nacionalno, nego građanski orijentisane. Zašto? Tokom posljednjih 15 godina ukupna politička retorika bila je bazirana isključivo na nacionalnom diskursu i očigledna je pretpostavka, čak i onih koji drugačije misle, da izlazak iz okvira te retorike nije politički profitabilan. S druge strane, još od XIX vijeka i romantičarske ideje o panslovenstvu, nacionalna retorika bila je osnov svih programa političke rekonstrukcije društva, pa čak i u periodu komunizma, kada je nacionalistički diskurs bio direktno suprotstavljen pretpostavljenom idejnom redu, odnosno vladajućoj ideologiji, implicitno se ugrađivao u svijest svakog pojedinca koji je prošao kroz redovni obrazovni sistem. Za to postoji niz očiglednih primjera: favorizovanje djela Vuka Karadžića i drugih romantičarski orijentisanih

sakupljača „narodne tradicije", zazim istorija koja se detaljno bavila: srednjim vijekom kao zlatnim periodom srpske/hrvatske/makedonske države bez upuštanja u šire evropske odnose i vezujući ih za nacije koje u posmatranom periodu još nijesu postojale u savremenom smislu, kao i tretiranje oslobodilačkih pokreta sa kraja XVIII i početka XIX vijeka isključivo kao nacionalnih.

U Crnoj Gori se poseban značaj poklanja, naročito u zadnjih deset godina, implementaciji evropskih vrijednosti u procesu shvatanja multikulturalnosti primjenom Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina iz 1995. godine, kroz poštovanje načela nediskriminatorskog odnosa prema identitetu omogućavaju upoznavanje kulture, jezika i istorije manjina, posebno kroz formiranje nezavisnih institucija, te stvaranje mogućnosti učešća u kulturnom, društvenom i ekonomskom životu, nacionalne zajednice postaju i dio nekih ključnih elemenata iz oblasti kulture i obrazovne politike. Primjera radi, politika obrazovanja, ustanovljena reformom obrazovanja, pored ostalih principa, počiva i na principu „jednakih mogućnosti"[2] i „interkulturalizacije". Ono u praksi znači dodatnu afirmaciju principa multikulturalnosti u politici obrazovanja, u kojoj školovanje manjina na svom jeziku ima dugu tradiciju, sa ciljem da se multikulturalnost protegne na cjelokupni obrazovni sistem, što je urađeno i kroz izradu novih udžbenika, posebno iz istorije.

V. MULTIKULTURALNOST MANJINSKIH NACIONALNIH ZAJEDNICA U CRNOJ GORI

Kulture manjinskih nacionalnih zajednica u Crnoj Gori nijesu ni proučavane ili je to vršeno površno ili sasvim neznatno. Tako, na primjer, jedan od svjetskih velikana epske poezije, Avdo Međedović, autor epa „Ženidba Smailagić Meha" nam je prezentiran poslije više od pedeset godina i to iz SAD-a, a to je ep za koji bi mnoge civilizacije bile zahvalne i ponosne, dok kod nas taj autor nije još uvršten ni u školske programe.

Takav obrazovni sistem neminovno je stvarao kod svakog pojedinca, pa i danas aktuelnih političara, idealizovanu ideju o „nama" i diskurs koji iz nje proističe. Za promjenu diskursa neophodna je svijest

[2] U *Knjizi promjena* iz 2001. godine, osnovnom elementu reforme obrazovanja u Crnoj Gori, navedeno je i ovo: „pravo na obrazovanje svih bez obzira na pol, socijalno i kulturno porijeklo, vjeroispovijest, nacionalnu pripdnost, fizičku i psihičku konstrukciju i princip... Priprema mladih u život u multikulturnom društvu i osposobljavanje za poštovanje vrijednosti, kao što su tolerancija, mir, vjerske i rasne i sve druge razlike podrezumijeva deziolizaciju obrazovanja."

o postojanju te vrste idealizacije, želja za otklonom od nje i stalan trud da se svi odnosi (pa i oni između kultura, ma kako se definisali) racionalizuju. Kako se to u praksi ne događa, politička priča o multikulturalnosti je praktično obmana, jer svijest o postojanju te vrste idealizacije ne postoji čak ni kod političara koji su izrazito proevropski orijentisani. Još je veći problem sa ukupnom populacijom, koja je i dalje izložena ojačavanju tog modela kulture/nacije.

Većina definicija kulture, uključujući onu koja je navedena na početku teksta, bazira se, eksplicitno ili implicitno, na sadržaju, dakle, na onome što se može vidjeti i opisati relativno jednostavno. Sadržaj (tekst) podrazumijeva elemente kulture: jezik, pismo, religiju, srodničke veze, odijevanje, shvatanje lijepog, idealne obrasce mišljenja i ponašanja, koncept vremena, koncept univerzuma, dakle sve ono čime se bave tradicionalne nauke o kulturi, prije svega, etnografija i etnologija, odnosno socijalna i kulturna antropologija. Ukoliko bismo usvojili tu vrstu definicije, multikulturalnost bi zaista mogao da bude odnos između niza „nacionalnih" kultura, koje definiše prije svega jezik, u slučaju ex-jugoslovenskog prostora, i religija. Tu se, međutim, već na samom početku pojavljuje problem: unutar tzv. „srpske" kulture, definisane jezikom i religijom, postoji niz kulturnih modela koji se, objektivno, razlikuju po drugim elementima sadržaja – socijalnoj organizaciji, koja može biti teritorijalna ili rodovska, u tradicijskim, i/ili otvorena, u novijim, gradskim modelima, idealnim obrascima ponašanja i viđenja svijeta, načinu privređivanja, elementima materijalne kulture – stanovanju, kuhinji, odijevanju... Istovremeno, postoji veliki broj realnih pripadnika nacije koji nijesu religiozno opredjeljeni ili ne prihvataju identifikaciju na osnovu religijskog opredijeljenja, pa oni ostaju van tako definisane „nacionalne" kulture.

S druge strane, jezik je, i pored političkih nastojanja da se izdvoji kao poseban, zajednički za Crnogorce, Srbe, Hrvate, Bošnjake, koji je jedan od osnovnih atributa nacionalne odrednice, odnosno identiteta, pa ne može da ima distinktivnu funkciju u odnosu na druge nacionalne zajednice/kulture. Dakle, definisanje kulture samo sadržajem, postavlja pitanje izbora elemenata sadržaja koji služe kao identifikatori, ali i pitanje šta sa onim realnim pripadnicima kulturnog modela koji ne prihvataju te indikatore kao mjerilo sopstvene nacionalne/kulturne identifikacije. Istovremeno, u multinacionalnim sredinama, kakva je Crna Gora, ali i čitava jugoistočna Evropa, isti realni elementi sadržaja kulture javljaju se kod pripadnika više ili čak svih nacionalnih zajednica sa jednog područja.

U svim društvima u tranziciji problem demokratizacije se primarno pojavljuje kao pitanje zaštite manjinskih prava[3], kaže akademik Šerbo Rastoder, i nastavlja: „Ona društva koja su uspjela da uspostave demoktatsku vlast na osnovu refleksije izbora uspješno su ušla u prvu fazu tradicije. Ona koja su umjesto izbora izabrala silu, ušla su u zonu permanentne destrukcije i njih tek očekuje proces izgradnje demokratske infrastrukture. U tom kontekstu Crna Gora je, s jedne strane, još na početku legitimisanja državnog okvira i u procesu izbora sopstvene identifikacije kao nacionalne države i političke zajednice i sa tog stanovišta čini ambijentalni okvir relativno (ne)povoljan za dalji proces unutrašnje demokratizacije međunacionalnih odnosa".[4] Naravno, polazna tačka je prihvatanje Evropske konvencije iz 1954. godine, ka čemu Crna Gora stremi, pa u tom smislu Evropska deklaracija o kulturnim ciljevima iz Berlina 1984. godine, koja je prihvatila ideju da raznolikost baštine predstavlja kulturno bogatstvo koju čini osnovu napretka ka evropskom jedinstvu, kao i Završna deklaracija sa Prvog samita šefova i vlada Savjeta Evrope iz Beča 1993.godine, kojom je uspostavljeno da će evropska kulturna saradnja imati sve značajniju ulogu u pomaganju i održavanju demokratije i stabilnosti kroz isticanje pozitivnog stava prema kulturnim razlikama, sve više predstavljaju evropski kontekst razumijevanja multikulturalnosti u Crnoj Gori.

VI. KULTURNI IDENTITET

Konstrukcija kulturnih identiteta, u smislu „nacionalnih", na širem prostoru jugoistočne Evrope, formirana je, kao što vidimo, na osnovu relativno proizvoljnog izbora elemenata sadržaja kulture, diktiranih romantičarskom ideologijom i svakodnevnom politikom. Oni su tokom dva vijeka novije balkanske istorije više puta redizajnirani, u skladu sa aktuelnim političkim viđenjem odnosa između „nacionalnih" kultura/nacija, a da se tokom cijelog tog perioda niko nije ozbiljno pozabavio problemom preciznog definisanja samih kulturnih modela koji u tim odnosima učestvuju. Da bismo zaista mogli da definišemo multikulturalizam, moramo definisati kulturne modele ne samo na nivou sadržaja, što, kako vidimo, izaziva niz problema u preplitanjima elemenata sadržaja, nego prije svega na nivou konteksta. Šta podrazumijeva kontekst kulture? To je ono što se unutar nje podrazumijeva – ono što se implicitno pripisuje, kako verbalnim porukama koje se svakodnevno koriste,

[3] Šerbo Rastoder, *Šta je multikulturalizam*, Almanah, broj, 29/30, 2005. godine, str. 247.

[4] Isto.

tako i drugim elementima sadržaja kulture. Da bi se izbjegli nesporazumi/nerazumijevanje između kultura, trebalo bi da poruka nastala u jednom, bude razumljiva za primaoca iz drugog kulturnog modela. Međutim, kulturne preferencije i pošiljaoca i primaoca uključuju ne samo ono što je rečeno, nego i izvjestan nivo podrazumijevanog, odnosno konteksta. Nivo značaja konteksta zavisi od kulturnog modela. U kulturama visokog konteksta riječi nijesu jedini nosioci poruke – svaka izrečena informacija nosi i veoma mnogo podrazumijevanog značenja koje joj taj kulturni model pripisuje.

Svi kulturni modeli iz jugoistočne Evrope pripadaju kulturama visokog konteksta, s tim što tradicijski modeli, koji su u pojedinim pasivnim seoskim krajevima opstali praktično do kraja XX vijeka, imaju znatno viši nivo konteksta od modela koji su se razvili u gradovima. Situacija u Crnoj Gori je komplikovanija, jer nivo kontekstualizacije unutar „crnogorskih" modela rastao je poslije svakog rata, naročito, tokom ratova 90-ih godina. Tokom ratnih godina (1991-1995) Crna Gora je pretrpjela određene demografske promjene doseljavanjem isključivo Srba iz Hercegovine i sa Kosova.

U čemu je problem? Objektivno gledano, elementi sadržaja kulture na nivou indikatora, dakle jezik i religija, isti su kako za Crnogorce, tako i manjinske nacionalne zajednice, izuzev Albanaca. Ipak, potpuno je evidentna činjenica da je kulturna distanca između manjinskih nacionalnih zajednica veća nego između Crnogoraca i manjinskih nacionalnih zajednica sa istog područja.

Pored tih stavova koji proističu iz nivoa konteksta, postoji i distanca prouzrokovana stvarnim nerazumijevanjem kao posljedicom razlike u sardžaju i kontekstu između pravoslavnog, kao dominantnog, i nepravoslavnog stanovništva, a posljedica nerazumijevanja je realno neprihvatanje kontakata između njih, i to sa obje strane. Tako se, zapravo, pitanje multikulturalnosti u Crnoj Gori mnogo više odnosi na komunikaciju pravoslavnog i nepravoslavnog stanovništva, nego na postojeće odnose između pripadnika različitih „nacionalnih" grupa. Zbog toga je potrebno sprovoditi kontinuiranu edukaciju stanovništva – od obdaništa do fakulteta – čiji bi primarni cilj bio razvoj individualizacije. To podrazumijeva postepeno razgrađivanje unutargrupnih povezanosti i izgradnju ličnog identiteta pojedinaca, koji će težiti individualnoj nagradi i prihvatati individualnu odgovornost bez oslanjanja na zaštitničku sigurnost grupe. Tek tako, odnosi između pripadnika različitih kulturnih modela moći će da budu doživljeni na ličnom, a ne na grupnom nivou, što eventualne nesporazume i sukobe sa grupnog nivoa prenosi na nivo pojedinaca (na kome on zapravo jedino i postoji) i tek tada će biti postavljeni osnovi za izgradnju istinskog multikulturalnog društva.

VII. ZAKLJUČAK

Pojmovi multikulturalnost i interkulturalnost su složeni fenomeni, koji su vezani uz probleme funkcionisanja liberalnih demokratija, sa sličnim nazivima, a sa različitim konceptima, koje je iznjedrila postmoderna, otkrivši prostu činjenicu da savremene demokratske države uveliko samodovoljne i u etnokulturnom smislu nijesu pravedne. One se pojavljuju kao izvor nepravdi ili generator nepravdi, čiji subjekti su najčešće oni u brojčanoj manjini, a prostor tih nepravdi iz ekonomskih ili u užem smislu iz političkih okvira, već je situiran u sferi kulture. Naime, nejednakost pojedinih aspekata kulture u javnosti, recimo jezika, ima negativne posljedice po onoga ko tim jezikom govori, koje ne ostaju, i to je sada važno, samo u ravni kulture, nego se prenose i na druge prostore življenja. Naime, pripadnost određenoj kulturi je kontekst u kojem biramo naše ciljeve i uviđamo njihovu vrijednost, a ukoliko naša kultura nije priznata kao jednako vrijedna, onda osjećaj da su naši ciljevi vrijedni ostvarenja ne može biti preduslov samopoštovanja, a samopoštovanje je najvažnije primarno dobro, koje se postiže upravo kroz uspješnost ostvarivanja vlastitih ciljeva.

U tom smislu, multikulturalnost predstavlja normativni ideal, koji putem različitih politika ima za cilj da doprinese ostvarivanju jednakosti među kulturama, a time i povećanju pravednosti u društvu. Osnovna pretpostavka takvih politika okuplja se u stvaranju jednakih uslova za nesmetano uspostavljanje i razvoj više kolektivnih identiteta, u okviru relativno zasebnih prostora koji međusobno koegzistiraju. Ukoliko kulturu shvatimo kao samostalni prostor ljudskog stvaralaštva koji je unutar sebe heterogen i ima etničku obilježenost, onda dolazimo do zaključka da nemamo razvijenu multikulturalnost, već eventualno bikulturalnost, jer sve nacionalne zajednice u Crnoj Gori nemaju jednake uslove za razvoj svoje kulture. A malo se preuzima da se stanje popravi.

Vrlo je važno naglasiti da, u strahu da ne budu asimilovane, manjinske nacionalne zajednice se dobrovoljno zatvaraju u sopstvene okvire, a geto nikada nije bio stvar dobrovoljnosti, koji je posljedica ekskluzivnih politika, postupaka vlasti koje isključuju pojedine kategorije stanovništva iz pojedinih segmenata društva, koje sada nije primarno.

Manjinske nacionalne grupe u Crnoj Gori su poseban fenomen u čitavoj Evropi, jer u toku krvavog rata na prostorima bivše Jugoslavije su ostali dosljedni, vjerujući u demokratske procese i dali puni doprinos povraćaju nezavisnosti Crne Gore, tako da im više niko ne može prigovarati kao do sada za „krivicu“ za koju nijesu krivi i unaprijed osuđivani, jer su i glasanjem za novi Ustav Crne Gore, kao demokratske i građanske države, pokazali svijest o pripadnosti svojoj državi.

LITERATURA

Jovanović V., Petrović, J., Madić S. (2002). *Parodija tragičnog (kič kao konstituens političke i kulturne ideologije)*, Niš;

Kaser K. (1998). *Anthropology and the Balkanization of the Balkans*: Jovan Cvijić and Dinko;

Kovačević I. (2001). *Istorija srpske etnologije II*. Beograd;

Žikić B. (2003). *Konstrukcija identiteta u dualnoj etnokulturnoj zajednici - Bečej i okolina*. U: Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba. Posebna izdanja. 49. Beograd: EI SANU: 287.

Šerbo Rastoder, *Šta je multikulturalizam, Crnogorski kontekst razumijevanja ovog pojma*, Almanah, 29-30/2005.

ALMANAH, 23-24, 2003, Tematski broj – *MUSLIMANI-BOŠ-NJACI, Kako vam je ime?*

Dokumenta

Sait Š. ŠABOTIĆ

SEDAM NEOBJAVLJENIH DOKUMENATA

Murtezir efendija Karađuzović, imam, kadija, a potom i Muftija muslimanskog stanovništva sa prostora Crne Gore, spada u red vrlo zanimljivih istorijskih ličnosti. Rođen je u Baru 1865. godine, u vrijeme kada je Osmanskim carstvom upravljao sultan Abdul Aziz (1861-1876). O njegovom djetinjstvu i odrastanju ne zna se mnogo. Prema predanju, porodica Karađuzović je porijeklom iz Anadolije, odakle je njihov predak reis Magnise, Karađoz, došao sa osmanskom vojskom u vrijeme Kiparskog rata i uzeo učešća u osvajanju grada Bara 1571. godine.[1] Generacije njegovih potomaka živjele su u Baru sve do 1878. godine, kada je grad postao sastavni dio Knjaževine Crne Gore. Tom prilikom otac efendije Murtezira, Kamber, odlučio je da napusti Bar i preko Drača se uputi prema Carigradu. Međutim, sticajem okolnosti, sa porodicom se zadržao u Draču, a nakon izvjesnog vremena vratio se i naselio u mahali Zaljevo, gdje su bogatiji Barani imali svoje čiftluke.

U vrijeme povratka porodice Karađuzović u Zaljevo, Murtezir efendija je imao oko 14 godina. Sudeći prema raspoloživim podacima, ubrzo nakon povratka u rodno mjesto, nastavio je sa svojim obrazovanjem i uspio da završi građansku osnovnu školu, dok je istovremeno vjeronauku učio kod Husein efendije Spice, koji je u to vrijeme bio kadija u Baru i imam Podgradske džamije. Kao nadaren učenik, Karađuzović je ubrzo postao pomoćnik u mektebu, a 1881. godine i imam džamije Ravanj. Dvije godine nakon toga Đul-beg Škanjo je dobio dozvolu od knjaza Nikole Petrovića i na imanju porodice Trupica 1883. godine izgradio džamiju. Njen prvi imam bio je Murtezir Karađuzović. Oko 1887. godine Murtezir Karađuzović je obavljao i poslove vjeroučitelja u Mrkojevićima. Godine 1890. Murtezir efendija je na Cetinju položio ispit za geometra i postao pisar kapetana Petra Dumezića u Zubcima i pisar predsjednika barske opštine Mustafa-age Lakomice.

[1] Opširnije o Murteziru efendiji Karađuzoviću vidi: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica 2001, 39-42; *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 4, Podgorica 2006, 755-756.

Pored svakodnevnih državnih i vjerskih obaveza, Murtezir efendija se posvećivao i prevodilačkom radu. U želji da unaprijedi vjersku nastavu na području Bara i Mrkojevića, Murtezir efendija je 1900. godine sa turskog jezika preveo *Ilmihal* (udžbenik za osnovnu vjersku pouku), koji je štampan u Carigradu u Mahmud-begovoj štampariji na 24 stranice sa po dva stupca – originalni na turskom jeziku i prevedeni pisan arabicom. Štampanje *Ilmihala*, Murtezir efendija je lično nadgledao. Nakon njegovog objavljivanja Murtezir efendija je na prijedlog Šejh-ul-islama odlikovan od sultana Abdul Hamida II zlatnim okovratnikom i zlatnim širitom koji je obavijao njegovu imamsku ahmediju. Tim činom on je stekao uslov da bude imenovan za kadiju. Međutim, Karađuzović je prethodno 1903. godine imenovan za glavnog muteveliju barskih vakufa, a tek 1906. godine za barskog kadiju. Iste godine Karađuzović je izabran i za poslanika Narodne skupštine Knjaževine Crne Gore kao predstavnik Kapetanije Mrkojevići. Naredne godine, na drugim po redu parlamentarnim izborima /1907), izabran je za poslanika Narodne skupštine za grad Bar. Tokom 1910. godine Murtezir efendija je boravio u Carigradu, gdje ga je 18. oktobra u Valide sultan džamiji primio sultan Mehmed V Rešad (1909-1918) i s njim klanjao džumu (svečana podnevna molitva petkom), a potom zadržao u dužem razgovoru.

Murteza efendija Karađuzović je ukazom kralja Nikole 1911. godine postavljen za člana Državnog savjeta Kraljevine Crne Gore, da bi 20. juna 1912. godine bio postavljen za Muftiju crnogorskih muslimana. Na tom položaju, uz manje prekide, ostao je sve do konačnog penzionisanja 1924. godine. Crnogorski vladar mu je bio vrlo naklonjen, pa je njihov uzajamni prijateljski odnos ovjekovječilo i niz zanimljivih anegdota.

U međuratnom periodu Murtezir efendija je bio član Radikalne stranke i poslanički kandidat na izborima 1927. godine. Umro je 8. oktobra 1941. godine u Baru.

***

Istražujući u Državnom arhivu Crne Gore naišli smo na nekoliko zanimljivih dokumenata iz 1908. godine koji pripadaju fondu Ministarstva finansija, a odnose se na djelovanje, u to vrijeme kadije, Murtezira Karađuzovića iz Bara. Pomenuti dokumenti se odnose na pokušaj Murtezira efendije da poveća kiriju na jednu kuću koja se nalazila na Pristanu, a koja je bila vakufsko dobro kojim je raspolagao kadija Karađuzović.[2] U pomenutoj kući bila je smještena Uprava carinarnice Bar.

[2] Među istoričarima sa prostora Crne Gore prvi je o vakufima opširnije pisao dr Šerbo Rastoder u radu pod nazivom *„O vakufima u Crnoj Gori s kraja XIX i prve polovine XX vijeka"*, Istorijski zapisi, 2, Podgorica 1997. Isti rad objavljen je i

Kako su rente koje su mogla prihodovati vakufska dobra, bile jedan od stalnih izvora prihoda uleme – vjerskih funkcionera, kadija Karađuzović je pomenutu kuću izdao u zakup Oblasnom upravitelju Bara, Marku Petroviću 1907. godine za iznos od 10 kruna mjesečne kirije, a za potrebe Ministarstva finansija.

Izlazak na more 1878. godine Crna Gora je iskoristila da preko luke Bar uspostavi trgovinske odnose i razmjenu, u prvom redu sa mediteranskim, a potom i drugim evropskim zemljama. U to vrijeme vrlo aktivan trgovački sloj je uspio da odigra značajnu ulogu u formiranju kapitalističkih odnosa u Crnoj Gori. Sklapanjem brojnih trgovinskih ugovora početkom XX vijeka crnogorska država je omogućila svojim trgovcima da najvećim dijelom plasiraju na inostrano tržište stočne proizvode i stoku sa područja Crne Gore, te da sa inostanog tržišta uvoze so, duvan, industrijske proizvode i dr. Crnogorska trgovina je tokom 1908. godine preživljavala izvjesnu krizu zbog zahlađenja odnosa Crne Gore sa Austro-Ugarskom koja je bila jedan od najznačajnijih trgovinskih partnera. U takvim okolnostima Crna Gora se okrenula drugim partnerima, Italiji, Osmanskom carstvu, Grčkoj i drugim zemljama. Takve okolnosti doprinijele su da barska luka tada, uz Ulcinj, postane glavni ključ crnogorske trgovine. Uviđajući da se trgovina širi na zadovoljavajući način i donosi solidne prihode stanovništvu Bara i uopšte stanovništvu Crne Gore, a imajući na umu da se vakufska kuća kojom je raspolagao nalazi na vrlo povoljnoj lokaciji, kadija Karađuzović je odlučio da poveća mjesečni iznos kirije za koji ju je izdavao Oblasnoj upravi, odnosno Ministarstvu finansija. Kadija Karađuzović je o svom naumu ubrzo obavijestio kapetana Vasilja Dabanovića. Začuđen takvom odlukom kapetan Dabanović se ipak nije dao zbuniti. Obavijestio je svoje pretpostavljene na Cetinju i zamolio za instrukcije o daljem postupanju, a kadiji odgovorio da to nije u skladu sa mjesnim običajem koji nalaže da se otkazi daju ranije a ne o Mitrovudne. Nakon takvog odgovora uslijedila je tužba kadije Karađuzovića protiv kapetana Dabanovića Opštinskom sudu u Baru. Kako se stvar dalje odvijala saznajte čitajući sljedeće dokumente.

Dokumenti koje priređujemo za objavljivanje zanimljivi su po i po svojoj informativnosti i po tematici koju tretiraju. Iz njih je moguće

---

u časopisu Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, str. 31-57 i Rožajskom zborniku br. 8 (Šerbo Rastoder, *Vakufi u Cnoj Gori krajem XIX i početkom XX vijeka*, Rožajski zbornik, 8, Rožaje 1998, 33-60). Iako je u pomenutom radu iznijeto obilje izvanrednih podataka i pojedinosti, mišljenja smo da će buduća istraživanja istoričara na ovu temu dodatno proširiti heurističku osnovu na kojoj će pod jačim snopom svjetlosti biti moguće sagledavati vakufe i njihovu ulogu koju su imali, a u pojedim djelovima Crne Gore i danas imaju.

djelimično sagledati funkcionisanje određenih segmenata onovremenog crnogorskog društva, odnosno njegovih institucija; moguće je uočavati crte onovremenih imovinsko-pravno-ekonomskih odnosa (izdavanje svojine pod kiriju, visinu mjesečnih nadoknada, oblik vlasništva, poštovanje zakona i sl.); moguće je kadiju Karađuzovića sagledavati kao predstavnika zakonom definisanog oblika svojine (vakufa), a takođe i kao ličnost, zatim, moguće je uočiti revnost, odgovornost i pedantnost činovnika Ministarstva finansija i na kraju interese jedne i druge strane. Dodajmo svemu tome i precizno pozivanje Muftije Karađuzovića na određene članove *Imovinskog zakonika* iz 1888. godine. Svi navedeni dokumentui pisani su ručno, ćiriličnim pismom na običnom papiru formata A-4. Pored svih navedenih vrijednosti ovi dokumenti imaju i lingvističku vrijednost.

Uz sve navedeno potrebno je reći da je jedan od dokumenata iz ovog serijala publikovao i mr Slavko Burzanović 2005. godine u zborniku dokumenata pod nazivom „Ministarstvo finansija – zbornik dokumenata 1879-1915“.[3] Zbog što boljeg sagledavanja problema o kome govore ovi dokumenti, ovdje ćemo u cjelini navesti i dokument koji je objavio mr Slavko Burzanović. Taj dokument ima sljedeću sadržinu:

ИВО ВРЕТЕНИЧИЋ МИНИСТАРСТВУ ФИНАНСИЈА И ГРАЂЕВИНА О НАЈМУ ВАКУФСКЕ КУЋЕ ЗА КАНЦЕЛАРИЈУ БАРСКЕ ЦАРИНАРНИЦЕ

Број 147/65 – 1908.

Књ. Министарству Финансија и Грађевина – Цетиње

Овд. Управа Царинарнице уручила је потписаном 50 круна на име отплате офита куће ове Канцеларије за прво полугође тек. Год.

Пошто поменута сума припада Вакуфу – односно Вакуфском управитељу г. Оџи Карађузовићу, који је био призват да ју прими, но пак г. Карађузовић није хтио примити изјављивајући, да му кућа одпр. Ђурђева-дне стоји под офит за 170 круна годишње као што ме је извијестио писмом од 20. фебруара о. Г., које је спроведено Високом Министарству уз оваи допис од 23. фебруара о. г. Број 111.

У смислу цијењеног акта Високог Министарства од 25. фебруара тек. Год. Број 225., извијешћено је овом дописом од 29. марта

[3] Vidi: Ministarstvo finansija – zbornik dokumenata 1879-1915, priredio mr Slavko Burzanović, CID, Podgorica 2005, 369, dok. br. 509.

о. Г. Број горњи, да се није могло наћи куће за канцеларију Кап. Суда под годишњи офит од 100 круна за које ми није даљег наређења упућено.

Достављајући за горенаведено, а пошто г. Карађузовић не хоће примити горепменуту суму, моли се Високо Министарство за даљи поступак.

У Бару 19. Јуна 1908. г. И. Вретеничић

DOKUMENTI

1.
Kadija Karađuzović obavještava kapetana Vasilja Dabanovića o namjeri da poveća kiriju na izdatu vakufsku kuću

Број 450 *прим 15/II*
908 - број 84

Г. Капетану Василу Дабановићу

у Мјесту

Вакафску кућу, у којој је Канцеларија финанцијалне управе бара, од први Маја ов./год, офитао сам годишње 170 сто и седамдесет круна. Што се с овијем актом чини вам до знања, да је до реченог дана уступите г. Ђон цревлају, ако не бисте је ви за толику ћирију зауставили.

у бару, 15 фебруара 908 г.
упр. вакуфа
Кадија, Хоџа М. Карађузовић

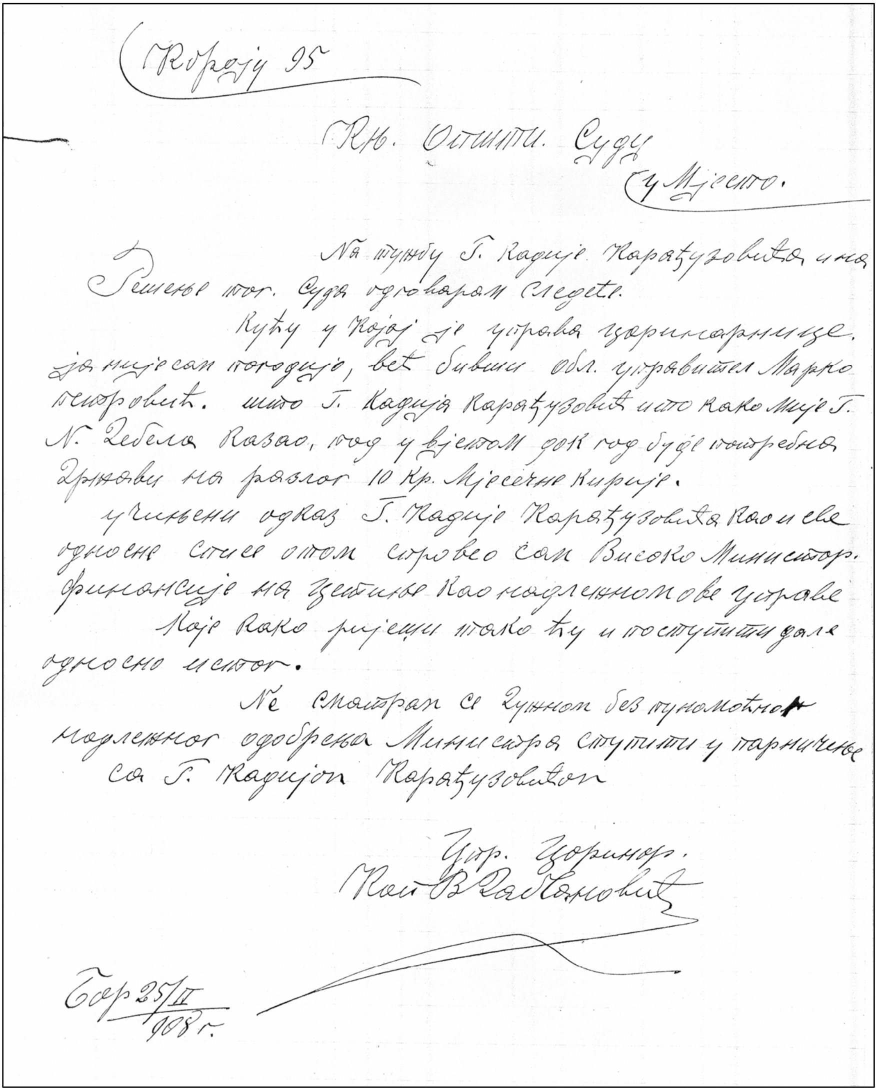
К броју 95

Књ. Општ. Суду
у Мјесто.

На тужбу Г. Кадије Карађузовића и на Решење пог. Суда одговарам следеће.

Кућу у којој је управа царинарнице ја нијесам погодио, већ бивши обл. управитељ Марко Петровић. што Г. Кадија Карађузовић исто како ми је Г. N. Зебела казао, под у вјечном док год буде потребна Држави на разлог 10 Кр. Мјесечне кирије.

учињени одказ Г. Кадије Карађузовића као и све односне списе о том спровео сам Високо Министор. Финансије на Цетиње као надлежном ове управе

које како ријеши тако ћу и поступити даље односно истог.

Не сматрам се дужном без пуномоћног надлежног одобрења Министра ступити у парничење са Г. Кадијом Карађузовићем

Упр. Царинар.
Нико В. Радановић

Бар 25/II 908 г.

2.

Kapetan Vasilj Dabanović obavještava Kadiju Karađuzovića da je državni budžet usvojen te da Ministarstvo ne može pristati na povećanje kirije za izdatu mu vakufsku kuću

Број 84
Бар 16 фебр. 1908 г

Управи Вакафа
Гну Кадији Карађузовићу

овде

Једну собу у вакавску кућу за канцеларију ове Царинарнице узео је ондашњи Облас. Управитељ. Како сам обавијештен под увјетом – да док год буде потребна Држави на разлог Мјесечн кирије по кр. 10- А да је тако сједочи и само здање које се по садањем плану гради ли, Те услед тога за чудо нам је да нам сада одказујете

Најам па још уз повишицу – од кр. 50 годишње, па и то кад је Вакав био руковођен каквим интересом, то сте имали Ви господине Као управител вакафа учинети одказ према обичају Мјеста још о Митровадне, а тим више пак, онда кад се има дотични вишак увести у буџету 908 г. а што је Вама госп. Кадија као народном посланику

Врло добро познато. Обзиром пак даје већ изгласан сакционисан – Буџет за ову 908 г. То у овој години повишице, неможе Држава давати и остаје у кућу на разлог досле плаћене кирије из наведених разлога

Веза вашег писма од 15 овог бр. 450
Упр. Царинар.
Кап В Дабановић

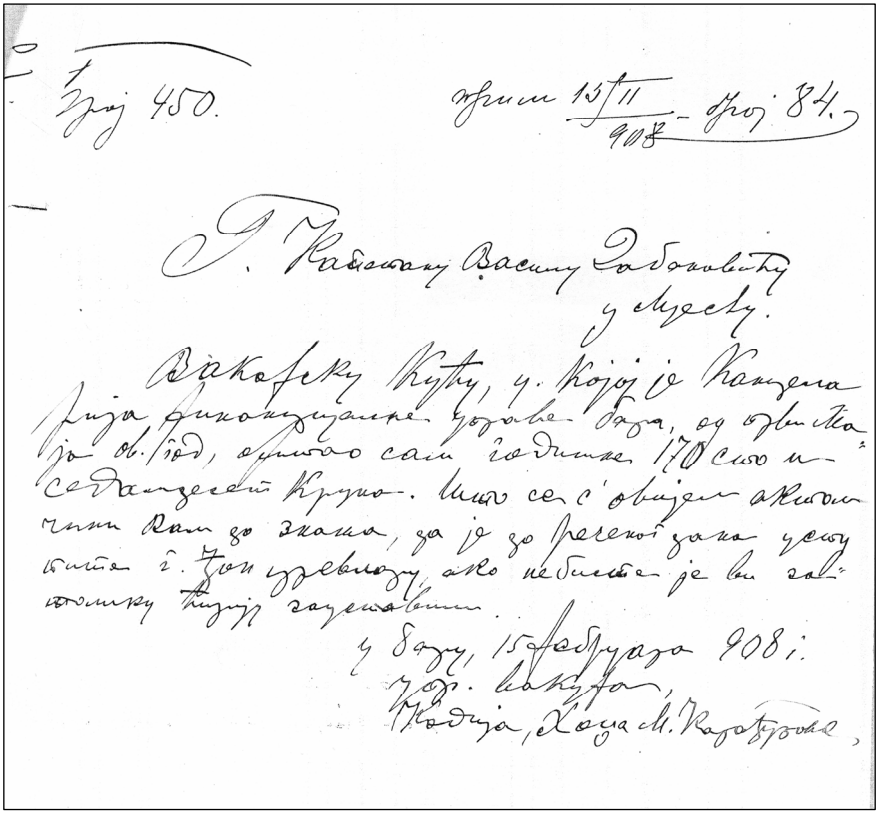

3.
Kapetan Vasilj Dabanović obavještava Opštinski sud u Baru da bez odobrenja ministra finansija neće stupiti u parničenje sa Kadijom Karađuzovićem

К броју 95

Књ. Општи. Суду

У мјесто

На тужбу Г. Кадије Карађузовића и на Решење тог Суда одговарам следеће.

Кућу у којој је Управа царинарнице, ја нијесам погодијо, већ бивши Обл. управител Марко Петровић. што Г. Кадија Карађузовић што како мије Г. Н. Дебела казао, под увјетом док год буде потребна Држави на разлог 10 кр. Мјесечне кирије.

Учињени одказ Г. Кадије Карађузовића као и све односне списе о том спровео сам Високо Министар. финансије на Цетиње као надлешном ове Управе које како ријеши тако ћу и поступити дале односно истог.

Не сматрам се Дужном без пуномоћног надлежног одобрења Министра ступити у парничење

Са Г. Кадијом Карађузовићем

Упр. Царинар.
Кап. В. Дабановић

Бар 25/II
908 г.

4.
Tužba Kadije Karađuzovića Opštinskom sudu u Baru protiv kapetana Vasilja Dabanovića

примјено 21/II 908
КБроју . 95 .

Књ. Општинском суду

у Бару

Подписати подносим том Књ. Суду, противу г. Кап. Финансија Васила Дабановића С Пристана следећу тужбу:

Г. Кап. Дабановић држао је кућу вакавску у Бару под најам и плаћао ми мјесечно по 10 круна.

Пошто је повисен најам на исту кућу то сам му исту одказао 15 овог Мјесеца но почем ми је одговорију да је напустит неће

Пошто је повисен најам на исту кућу а пошто ми се одговорију да кућу напустити неће, као ни повисити, на онолико колико ми други даје. Принуђен сам га тужити томе суду с молбом да тај суд изволи донијети своје ријешење у смислу чл. 287. Опш. Имов. Закона, и смислу чл. 205. закона о судцком поступку трошкова кру 3.

Споштовањем.
Хоџа М. Карађузовић
упр. вакуфа

Бар. 20/II 1908г.

5.
Sudsko rješenje sudije Omerbašića i tužba Kadije Karađuzovića protiv kapetana Dabanovića

Број 113 *В. и Г.*
IV – 1908 -38

Р. *Тужба*

Да тужени Капет. В. Дабановић из Бара, Пуномоћника вакавских добара донесе писмени одговор на овој тужби, Кадије Карађузовића у року од 5. дана, не донесе ли искусиће из Заљева пошљедице закона.
У Бару, 20 фебруара 908 г. *противу*
Општински суд Барски *Кап. Васила Дабановића*
за С Пристана *Печат Предсједника*

Судија,
Д. Омербашић *Због*
Најма куће у Барску пјацу

Препис
За Кап. Васила
Дабановића

На Пристану

6.
Kapetan Vasilj Dabanović traži uputstvo od Ministarstva finansija i građevina o daljem postupanju po sporu sa Kadijom Karađuzovićem

КЊ. (грб) ЦР.
УПРАВА ЦАРИНАРНИЦЕ *Бар 26 фебруара* 1908
к Број *95*

Високом
Књ. Министарству финан. и Грађевина
Цетиње

Као приложено писмо ознака А. Кадија Карађузовић одказује Вакафску кућу у којој је под најам канцеларија Царинарнице Бар или да мјесто мјесечно круна 10 Држ. каса дава круна 14 и 16 пара.

Усљед чега као приложена копија писма ознака Б. Ја сам му одговорио позивајући се – (према доказу писара Дебеље) на погодбу између њега и бившег Обл Управитеља Г. Марка Петровића, као и према овдашње обичају на доцкан одказ и т.д. – Но Г. Карађузовић протестирао ме је општинском Суду као приложена изјава ознака В. и Судско Решење ознака Г. позивајући се на Члан Имов законика 287. и чл. 205 закона о Суцком поступку.

На основу чега као приложена копија писма ознака Д. Ја сам Суду одговорио, како погодбу куће нијесам закључио већ Г. М. Петровић, које ондар валда од стране Мин. финансије био опуномоћен, а да сам по овој ствари све односне списе спровео Вама на решење, до чега и без предходног одобрења Вашег немогу са Кадијом ступати у парничење.

Спроводећи све горе наведено Молим Вис. Министарство да изволи што прије ријешити. далићу са Карађузовићем парницу наставити илиће му се уважити цијена коју затражује – јер удобне за Царин. Канцеларију наћи се неможе. Уз исто част мије напоменути да ову тражбу Карађузовић не тражи у корист вакафа, већ у корист своју пошто је њему дат приход исте за обдржавање вјерске службе.

Печат
УпрЦаринарнице

Кап. В.Дабановић

7.

Kapetan Vasilj Dabanović moli Ministarstvo finansija i građevina da preduzme mjere u sporu sa Kadijom Karađuzovićem, kao i da o tome bude obaviješten kapetan Ivo Vreteničić

КЊ. (грб) ЦР.
УПРАВА ЦАРИНАРНИЦЕ *18 јула* 190*8 Бара*
Број *388*

Вис.
Књ. Мин. финан. и Грађ.

Цетиње

Сагласно Вашем цијењеном допису од 11 јула т. г. част ми је извијестити то Вис. Министарство следеће:

Према Вашем наређењу од 21 марта т. г. број 234 потписати се заузео око најмодавца куће Г. Кадије Карађузовића у којој је

канцеларија ове Управе да би цијена и даље остала на 10 круна мјесечно одбијајући га да за то што за исту сврху ние више за ову годину буџетом предвиђено и да је он то требао на вријеме а при склапању буџета да је тражио – но Г. Кадија Карађузовић није никако приставао већ због истог обратио се је Општнском Суду који је као овде приложена под прилог А. досудио да се од 1 маја 1908 год. мора плаћати најам за поменуту канцеларију 170 круна годишње које спада по 14 круна и 16 пара мјесечно или у року од три дана да из здања излазимо – услед чега нејмајући другог наручног здања блисмо принуђени остати канцеларијом у истој – а на досуђену погодбу – за кућу пак у којој је канцеларија Кап. Суда пошто ова Управа досље није имала никакве наредбе да заступа интересе у погледу речене нагодбе, те како сам сад извијешћен Г. Кадија Карађузовић је писмено 30/II – 908 тражио од Г. Кап. Вретеничића такођер од 1 маја 170 круна, годишње или да исту ослободе а Кап. Вретеничић пошто није могао наћи мање пристојну за канцеларију то да је у истој и даље остао тако да Кадија Карађузовић од 1 маја тражи на 170 круна годишње кирије а Кап. Вретеничић очекива Ваше одобрење.

Управитељ Царинар-
Кап. В.Дабановић

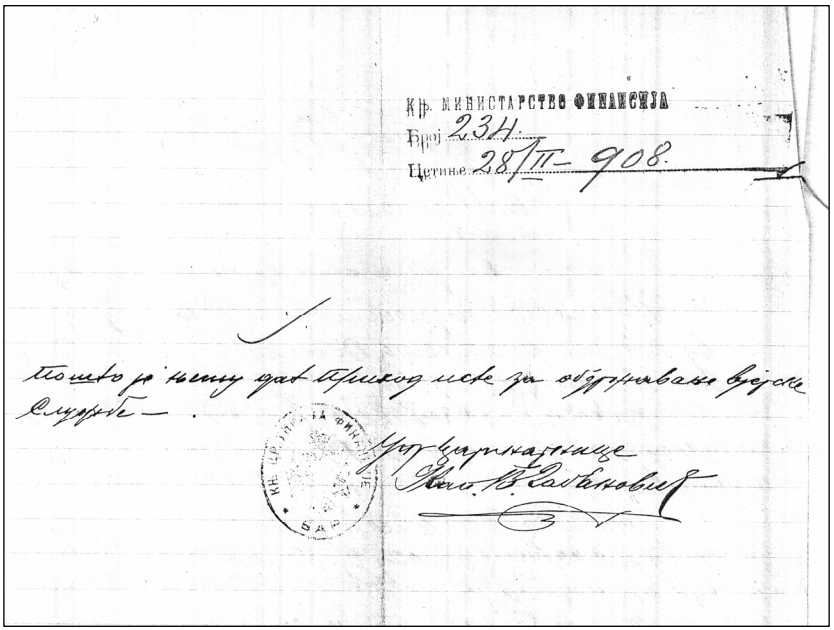

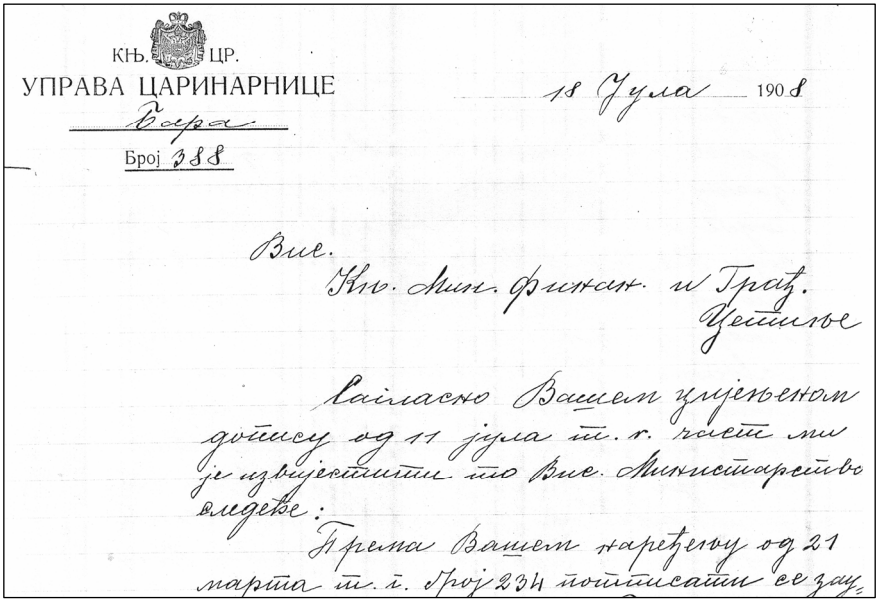

КЊ. ЦР.
УПРАВА ЦАРИНАРНИЦЕ
Бара
Број 388

18 Јула 1908

Вис.
Кн. Мин. Финан. и Грађ.
Цетиње

Сагласно Вашем цијењеном допису од 11 јула т. г. част ми је извијестити то Вис. Министарство следеће:

Према Вашем наређењу од 21 марта т. г. број 234 потписати се зау-

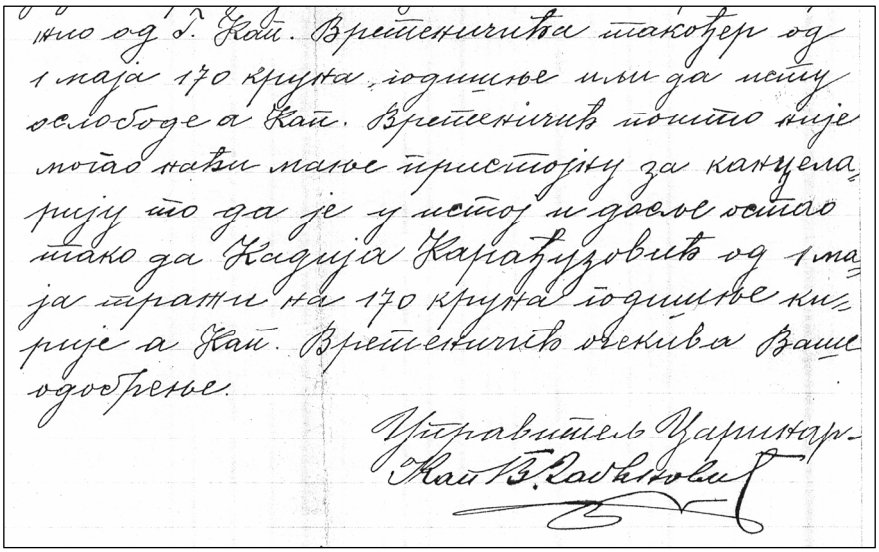

жио од Г. Кап. Вретеничића такођер од 1 маја 170 круна годишње или да исту ослободе а Кап. Вретеничић пошто није могао наћи мање пристојну за канцеларију то да је у истој и досље остао тако да Кадија Карађузовић од 1 маја тражи на 170 круна годишње кирије а Кап. Вретеничић очекива Ваше одобрење.

Управитељ Царинар-
Кап. В. Радковић

Lale Novičin BRKOVIĆ

HATIDŽA

Zemlja Bosna. Posljednja decenija dvadesetog vijeka. U izmoždenoj, izmrcvarenoj, razorenoj, popaljenoj, silovanoj, unakaženoj, opljačkanoj, svestrano poniženoj zemlji Bosni i grad Srebrnica. Utočište unesrećenih. Gnijezdo spasa, u tom dragulju prirode, između vode i šume, svile su Ujedinjene nacije. Iz sve zemlje Bosne raskrvavljeni, obezvrijeđeni, opustošeni, unesrećeni, jadni i čemerni žude da se zlatne Srebrnice domognu, vjerujući u spas, koji im obećavaju Ujedinjene nacije. Vjeruju moćnima i velikima, jer su sve druge nade izgubljene. Vjeruju u humanost Ujedinjenih nacija. Čeznu za Srebrnicom. Hoće u to gnijezdo spasa, da makar posljednje dijete iz porodice sačuvaju, da lozu nastavi. Žude da se domognu prostora spasa, pod zaštitom Ujedinjenih nacija.

Jednog jutra u Srebrnicu ulaze zvijeri. Jagnjad su prepuštena vukovima, hijenama, vukodlacima. Lucifer miluje čedna dječja lica. Tepa im?! Gladi njihove glavice?! Dijeli im slatkiše. Smije se! Djeca uprla svoje čežnjive poglede u lisičje lice Lucifera. Zbunjena su. On je taj koji je naređivao paljenja, razaranja, silovanja. Činio je zločine, kakvi se ni u knjigama o prokletoj inkviziciji ne mogu naći. I od Inkvizicije je, za zločine, bio maštovitiji. Mnogi od zločina koje je on počinio ni u snovima se ne mogu prizvati. Ne pamte ih ni najobimnija djela o ljudskim zlima. General je obogatio udžbenike sadizma. On miluje njihove vratove. Slatkiši im u grlu zastaju. I toj zvijeri vjeruju. Istina je da je lako djeci prići. Ipak, niko kao djeca ne osjeti prevaru. Djeca su prozrela naum zločinca. Njegove lisičje oči su im govorile da ih srpski general laže, kao i mnogo puta ranije. Uprla su poglede u njega, nijemo ga moleći za spas. Ništa im drugo nije ni preostajalo. Zvijer je runo jagnjeta navukla, ali su joj oči ostale krvave.

Izgubili su sve! I očeve. I braću. I punoljetne sestre su izgubili, pa i one koje su se tek zadjevojčile. Ostalo je samo to gnijezdo. Ostala je Srebrnica. Jedini spas! Spas od svih užasa. Od srpske kame. Od silovanja. Od vađenja očiju. Od odsijecanja, ili rasijecanja genitalija. Spas od svakog zla koje Bošnjacima nanose spodobe izvrnute svijesti. Njihova mašta zla je nedosežna, veoma bogata, razuđena kao delta Nila, raznorodna kao šuma Amazona. Mašte mržnje. Mašte pobiješnjelih

aveti. Mašte utvara, bradila, reponja, šejtana, iblisa, sotona, nečastivih, crnih vragova, zlih duhova, nežida, rogonja, vodaca, prokletnika, anatemnika, anđama, čota, crnoboga, Hromih Daba, paklenjaka, vještaca, zduhača, kusonja, demona, svakakvih đavola, Luciferovih učenika i sljedbenika...

Tog ukletog jutra kada su Ujedinjene nacije Srebrnicu predale razjarenim, pobiješnjelim srpskim četničkim hordama, raspomamljenim lješinarima, Kofi Anan je mirno, čiste savjesti, ispijao kafu u crnoj zgradi na Istočnoj Rijeci u Njujorku. Smješkao se. Ćakulao sa doglavnicima. Gnijezda sreće, koje je, u pitomoj Srebrnici svio za unesrećene, nije se ni sjećao. Nije mu ni zadnja moždana vijuga na Srebrnicu pomišljala. Ostao je miran, dobrog raspoloženja i spokojnog sna i kada su bradate hijene, u ime svetosavlja, pravile krvavi pir – najveću kasapnicu u Evropi, poslije Drugog svjetskog rata. Ananov mir ništa nije pomutilo. Sve to se njega nije ni ticalo. Kako da se uzbuđuje? Njemu to nije dozvoljeno. On je šef Ujedinjenih nacija. On bdi nad čovječanstvom. Sudbina planete je u njegovoj nadležnosti. A tamo neka Srebrnica?! I gdje? U nekakvoj zemlji Bosni, punopravnoj članici UN!? A gnijezdo koje su UN svile?! Lješinari iz njega odnose sve živo: starce, žene, djecu!

Unesrećeni Bošnjaci tek tada shvataju da su moćni i veliki za njih svili gnijezdo od paukovih mreža. Svili gnijezdo da ih u njemu što više okupe. Da se lješinari, razjarene hijene, bradate divljači po šumama i nepristupima ne lomataju. Gnijezdo izatkano od neraskidivih paukovih mreža. U potaji tkano sa Satanom, apsolutnim gospodarom pakla ovog jugoslovenskog prljavog rata na kraju dvadesetog vijeka. Njega su moćni i silni odabrali za partnera. S njim, navodno izopštenim iz svih međunarodnih komunikacija, pregovaraju o legalnim članicama UN. On određuje sudbinu drugih naroda. Njegov kanabe je udoban i luksuzan. Predstavnici velikih i moćnih redovno njemu dolaze. Holbruk, ipak, najčešće! Srećni su kada se na njegovom kanabeu odmaraju. Kada sa njim, Satanom, zemljopisne karte država, po njegovoj želji prekrajaju. Bosni tijesan Kožuh kroje. Dogovorili su se da ga nagrade. Poklanjaju mu Srebrnica, sa oko dvanaest hiljada poklanih i raskomadanih, koji, po naredbi Satane, ni grobove nijesu zaslužili – može li biti ljepšeg poklona za kasapina, gospodara bradatih aveti!

I dok Anan u visokoj građevini na Istočnoj Rijeci bezbrižno, mirno spava, u Srebrnici bradati vampiri, crni đavoli, naduti od mržnje i zla, kolju bezgrešne ljude.

Zgradu osnovne škole natrpali su djecom i ženama. Hoće tu da ih spase, zaštite!! Potom su dovezli cistijerne pune visokooktanskog benzina. Sve su ih šmrkovima okupali, da GRIJEHE sa njih speru. Kresnula je vatra. Suknuo je plamen. Plašt crne noći razdiru krici djece i jauci

žena. Čula se i vriska, cika, plač, jecaji... Među njima, koji su gorjeli, bilo je i tek rođene djece. Tek rođena, a već nestaju u plamenu!! Njihova tijela nemilosrdno je gutala vatra. Sagorijevaju ćelija po ćelija, a duša neće iz tijela, dok i posljednja ćelija sagori. Ostaju samo kosti lobanja. Njima ni vatra ne može ništa. U inat vremenu i svim silnicima ostaju da svjedoče!

Vriska! Cika! Jauci! Zapomaganje! Pozivanje u pomoć. Mole za milost. Mole i Gospoda jedinog, Alaha svog, da im duše primi.

U tom paklu, kakav ni Dante nije domaštao, sve je u bolu, u mukama, u grču, u jaucima. Čudno!? Suza nema. Valjda ih paklena vatra sasuši još prije nego iz oka kanu. Kako nebo sve to da izdrži?! Vidi li Bog? Vidi li Alah? Bog da satre manite lješinare, krvoločne zločince, bradate nemani, da im zatre trag, da se više nikada na zemlji ne pojave. Alah, ako ne može poslati usud, ako ne može spasiti da čedne duše primi i dodijeli im vječni mir, da bar na onom svijetu budu zaštićeni od ala i nemani, od poludjelih, hijena, od bezdušnih, nemilosrdnih kasapa, koji se samo tuđom krvlju naslađuju, od lješinara, koji tijela komadaju. Ljude u dronjke pretvaraju.

Hatidža se ne miri. Bije posljednju bitku. Možda uzaludnu, ali se ne predaje. Gori odjeća na njoj. Cvrči meso. Razdiru je muke. Hatidža lupa u zamandaljeni, šticama zakovani prozor. Lupa! Lupa! Udara! Udara šakama. Ramenima. Udara! Tijelo gori. Štice počinju da otpadaju. Hatidža je pobijedila. Razvalila je prozor. U tamu noći, neočekivano je iskočila žena – buktinja.Vješto je skliznula kroz prozor. Otkotrljala se niz, rosom prekrivenu, travnatu strminu.

Za Hatidžom je krenula druga buktinja. Dočekali su je rafali bijesnih bradila. Buktinja je pala u pakao. Poludjela, razjarena bradila su pritrčala prozoru. Rafalima ubijaju razbuktalu vatru. Rafali bivaju sve žešći. Žele da se i u ovom zlu, što hrabrijim iskažu, već sasvim obezglavljeni, poludjeli sadisti. Čitav buljuk ih je nahrlio na prozor, kao hijene na strvinu. Žene – buktinje grabile su se da se domognu prozora, ne bi li im muke prekratili kuršumi podivljalih bradonja. Na rukama su uzdizale već izbezumljenu, goruću djecu. Žudnja da im pomognu nije imala izbora. Nudile su ih, onako plamteće, kuršumima razjarenih četničkih zvijeri.

Iznenada se začu dernjava komandanta:

- Prestanite da pucate. One vas blagosiljaju za svaki metak, koji pogodi u meso. Siguran sam, kakvi god ste strijelci, nijedan ne može promašiti. Toliko smo ih nagurali. Tako smo ih sabili. Ni milimetra slobodnog prostora nema. Prestanite! Ne uskraćujte im muke. Puštite da se peku. Izmislite nešto da im muke uvećate. Hoću da čujem kako cvrči meso nekrsti, dok sagorijeva.

- Smrdi! Užasno smrdi. Majku im njihovu. Ostanite blizu. Ako se neka pojavi na prozor, nemojte pucati. Kundacima je nazad ugurajte. Neka se prži na toj divnoj vatri. Ah, kako je lijepo posmatrati ovaj oganj. Prava sveta vatra, očišćenje tijela i duha. Očišćenje zemlje i naroda, po volji našeg patrijarha Pavla, koji nas je blagoslovio kada smo pošli na ovaj pohod. Kako će se tek radovati Amfilohije?! On je najžešći svetosavac na ovoj planeti. Kako nas je blagosiljao poslije svakog pohoda. Njegove besjede ostaju da se doživotno pamte. To je najbolji lijek na vjekovne rane srpstva.

- Ni sami nijeste svjesni koliko smo srećni što imamo jednog takvog duhovnika. I u najkrvavijim pohodima on je uvijek stajao uz nas. Hrabrio nas i pospješivao da budemo još nemilosrdniji. I, zaista, je u pravu! Prema ovoj nekrsti treba biti što suroviji. Pavlove i Amfilohijeve svete poruke mi pobuđuju sjećanja na susrete sa njima. Odmah uz njih su slavne srpske vladike Atanasije, Artemidije, Filaret...

- Zaista je milina posmatrati ovaj veličanstveni oganj očišćenja i zemlje i ljudi. Čovjeku dušu srećom ispunjava. Junaci moji, ostat ćete u istoriji srpstva, zlatnim slovima zapisani, za podvige koje ste po Bosni počinjeli. Čestitam vam!

Zgrada se urušava. Varnice nebo dosežu. Krici gasnu. Bradate aveti bježe što dalje od vatre. Piju i nazdravljaju velikoj pobjedi. Kreću u nove pohode.

Hatidža, poluživa, tiho prilazi kući prijatelja, ljekara. Osmatra okolinu da se uvjeri da je neko ne prati, ili potajno posmatra. Jedva čujno zazvoni. Ljekar ne spava. Kako i bi? Sav prostor je obasjan vatrom. Kotlina Srebrnice ispunjena crnim dimenom. Guši zadah sagorjelog mesa i kostiju. Dogorijevaju posljednji ostaci ljudskih tijela.

Ljekar tiho prilazi vratima. Dobru se ne nada. Ali je iznenađen što se zvonjava ne ponavlja. Šapatom pita:

- Ko je?

Ponavlja:

- Ko je?

Malo poćuti. Sav se pretvorio u uho. Ništa se ne čuje. Još jednom pita:

- Ko je?

Ponovo ćutanje.

Napokon otvara vrata. Preneražen je. Pred vratima vidi sklupčano ljudsko tijelo. Osjeća vonj nagorjelog ljudskog mesa. Unosi to nagorjelo klupko u kuću. Ne pali svjetlo. Smješta to ljudsko tijelo na sto, u svojoj radnoj sobi. Skida, skoro sasvim izgorjelu odjeću. Osjeća da puls radi. Usporeno, ali radi. Srce otkucava. Tijelo je prekriveno opekotinama. I kosa je nagorjela. Ljekar je u čudu. Hvata ga panika.

- Što uraditi?

Kosa smrti vitla nad Srebrnicom! Množe se ubijanja na najzvjerskiji način. I nad njegovim vratom je uzdignuta kosa smrti.

Razmišlja:

- Nijesam sam. Žena. Dvije kćerke. Njihovo četvoro djece. Dva zeta. Sin jedinac u njihovoj bandi. Prisilno odveden. Izbora nije bilo. Ili da ide, ili da nas sve pokolju.

- Čovjek je. Moram joj pomoći. Zakleo sam se Hipokratu! A zar se nijesu zakleli istim riječima, istom tom Hipokratu i oni što brinu o zdravlju demona na Palama. I onaj kosmati, njihov vrhovni komandant, i on se zakleo Hipokratu, a tek rođenu djecu jede, proždire, kao ala. Zakleli su se i oni što u Foči osnovaše tobožnji univerzitet. Tamo su prvi stigli četnici Vuka Draškovića. Odmah su posijali strah, iskazujući zla kakva se ne pamte. Časovničara Muftića su živog skuvali. Varili su ga dok je svo meso sa kostiju otpalo. Potom su njegov kostur objesili ispred džamije. To je ona ista džamija u koju su, dok je bila puna vjernika, utjerali kamion natovaren eksplozivom i džamiju zajedno sa ljudima digli u vazduh. Njihovom veselju nije bilo kraja. Radovali su se kao da su mladu u dom doveli. Još divnu Foču preimenovaše u Srbinje! Pričali su mi da je to ime izmislio jedan mladić iz Crne Gore, koji je požurio da tamo studira. Kum je odmah dobio diplomu i vratio se da u Crnoj Gori širi srpstvo kao najuzvišeniji oblik obrazovanja. Onaj nedosežan zločinac, ono kosmato čudovište, ona usmrđela mješina mržnje, nikakav psihijatar, a još gori čovjek, takve je zločine počinio da sva buduća nedjela njegovim imenom treba nazvati. Za nesreću, i moj jedinac ima isto ime. Došao je poslije dvije kćerke i istinski nas obradovao. Radovali smo se našem Radovanu, a strah me je, srce mi zebe, da se ubuduće ne stidimo njega i njegovog imena. Može sa tim bradonjama poludjeti. Može postati krvoločan, kao oni. Oh, Bože, ako te ima, ne dozvoli da mu um pomrače! Jadna nam majka! Zar niko ne vidi čemu sve ovo vodi. Ubijanja! I samo ubijanja! Ubijanja na najzvjerskiji, najkrvoločniji način. Od kud im toliko mašte zla? To nijesam ni u udžbenicima patologije našao. Eto, noćas su ovu nezaštićenu sirotinju i njihovu pilež spalili u školskoj zgradi. A bataljon vojske UN je otišao, kao da je istorijski zadatak najuspješnije obavio. Mladi Holandezi! Kako će u svojoj pitomoj Holandiji ovo divljaštvo otrpjeti. Hoće li ih noću buditi, ili će kao Holbruk i Kofi Anan mirno spavati u mekim, perjanim posteljama?!

- Kako li je ova nesrećnica umakla onim zvijerima?

- Hoće li i moju porodicu tako spaliti, ako joj pomognem? Saznaju li, spasa nam nema! Moram! Odabrao sam ovaj poziv, ovu profesiju – da pomažem ljudima. Moram joj pomoći. Moram upotrijebiti svo svoje znanje i iskustvo da je spasim. No, da li njoj ima pomoći? Hoće li se,

uopšte, iz ove kome probuditi? Hoće li doći svijesti? Ako se probudi, kako će reagovati? Sva je pečena. Tragovi će ostati. Hoće li biti dovoljno jaka da ih nosi? Lice joj je, ipak, netaknuto. Nadam se! Kada je smogla toliko snage da se održi u svijesti do mojih vrata, čak i da pozvoni, izdržaće! Vjerujem u to. Spasim li je i Radovanu ću obraz spasiti. Spasim li je spasiću i čast ljekarskog poziva. I samo da operem Radovana, kako bi mogao sa ovim ljudima spokojno živjeti, kao što sam živio ja. I to je već velika nagrada. Dovoljno da se mogu žrtvovati. Ne razumije li ovaj moj trud, onda je i on podivljao, iako su ga nasilno odveli. Moja porodica se i onako gasi. Ne razumije li moj postupak, opravdanost mog žrtvovanja, onda njemu spasa nema. Potonuo je u močvaru mržnje i halapljivosti. Ništa grđe od bahatog, obijesnog čovjeka, mržnjom ispunjenog, koji hoće sve za sebe. Tuđi bol ne priznaje. Nema čula za nesreću drugih.

- Pretjerah sa razmišljanjem o vlastitoj muci. O sopstvenom zlu. Mučim se u jadu, koji me lično razijeda, a možda ova nesrećnica izdiše tu, pred mojim očima, na mom radnom stolu, na kojem sam mnogima pomogao, spasio ih. Ovakav slučaj, ipak, nijesam nikada imao u mojoj višedecenijskoj praksi. Spašavao sam od ujeda zmije. Zacjeljivao posjekotine, čak i one od kosijera ili sjekire. Ublažavao lomove. Liječio modrice. I razbijene glave sam znao uspješno krpiti. I crijeva, koja pokuljaju iz, čakijom rasporenog stomaka, vješto sam ponovo u utrobu namještao i sve bi lijepo zakrpio, da pacijent ne jaukne. Ali? Skoro sasvim spaljeno ljudsko tijelo, nikada ranije nije bivalo na ovom stolu. Ni u bolnici se nijesam srijetao sa takvim opekotinama.

Bolnim jaukom oglasila se Hatidža. Ljekar se zapanjio. Postao je veoma uznemiren. Potrešen i njenim i svojim mukama.

- Stani! Saberi se. Smiri nerve! Dosta je razmišljanja o zlu. Sada valja uraditi dobro djelo. Bog će pomoći da sve bude dobro. Tješio je samog sebe. Prestravljeni čovjek, prekorijevao je ljekara u sebi.

Smiren, kao da je na stolu, pred njim, svakodnevni, rutinski slučaj, Liječnik je počeo proces spašavanja. Čitavu noć se borio da joj povrati svijest. Mučio se da joj ublaži bolove. Dok je rane ispirao, tijelo na stolu bi ponekad jauknulo. Zgrčilo se. Ili samo streslo. To je liječnika ohrabrivalo. U samom razdanju, u cik zore, kad svjetlost nadvladava mrak, još dok se pramenovi tame vuku prostorima, tijelo na stolu je došlo svijesti. Zajecalo je. Pokrenulo glavu. Neznatno je pokretalo udove. Djelovalo je da se budi iz kome. Iz nekog dubokog sna. Liječnik se nagnuo da vidi lice. Da procijeni kakva je nada. Prepoznavši je, skoro je zajecao:

- Hatidža! Ti si, nesrećnice moja! Čitavu noć se mučim sa tobom i mojim crnim mislima. Tek sada sam te poznao. Ti si od sinoć moj gost i moj pacijent. Da sam to znao, lakše bih se na sve ovo odlučio. Hvala ti.

Došla si meni iako si znala da je Radovan s njima. Iskreno ti hvala što si u mene imala toliko povjerenje. Spasit ću te! Moram te spasiti! Moram i zbog sebe i zbog tebe. Zbog Radovana, moram! Ti si mi djecu opismenila. Radovanu si četiri godine bila učiteljica. Mnogo čemu divnom i humanom si ga naučila. Gospode, naš jedini, je li išta od toga sačuvao? Nije valjda na sve pljunuo? I na ono što smo ga u kući učili i vaspitavali ga?! Pa, on je moj sin. Moja krv. Nije se, valjda, sasvim odrodio? Podivljao? U zvijer pretvorio? Mora da je bar nešto humano sačuvao? Makar, negdje u dnu duše. Moralo je u njegovoj svijesti ostati nešto od svega onoga čemu smo ga učili. Najviše ti, divna moja Hatidža.

Liječnik je glasno meditirao o sebi, svom sinu, vaspitanju i humanosti, dok je Hatidža tiho i veoma bolno ječala. Kao da ga neko opomenu, ili zateče u nedozvoljenom poslu, liječnik se trže.

- Oh, moja Hatidža, ja se raspričao, a ti trpiš! Tako jake bolove veoma stoički podnosiš. Kakav sam ja to medik?

Brzo je pripremio i treću injekciju morfijuma da saspe u Hatodžino nagorjelo tijelo. Naglo zastade. Gledao je, čas Hatidžu, čas špricer u ruci. Gledao i razmišljao.

- Noćas sam joj, tokom noći, dok sam obrađivao rane, dva puta morao davati morfijum. Ne! Možda će izdržati. Bilo bi mnogo morfijuma za to nesrećno tijelo. Istina, trpi teške bolove, ali neka, bolje nego da dobije i treći morfijum. Izdržat će Hatidža! Izdržati! Znam je. Toliko je izdržala, pa će i ovaj bol otrpjeti. Srce joj nije prepuklo, kada su joj, pred njenim očima, djecu poklali i kuću spalili. I muža je odbolovala, iako je, uz stub privezana, gledala kako ga bezočnici deru. Skidali su mu kožu kaiš po kaiš sve dok nije izdahnuo. Onda su ga sasjekli, kao kad jagnje za kuvanje pripremaju. Hatidža je i to izdržala. Bože, možeš li shvatiti koliko se bola u ovom nesrećnom tijelu nagomilalo?! E, Hatidža, divna i mudra Hatidža, nijesam mogao ni slutiti da bi tvoje nježno, prelijepo, njegovano tijelo moglo istrpjeti tolike jade!?

Može Hatidža! Može! Begovska kći je to. Hrabra i odvažna. Ličnost kakve se rijetko srijeću. Još i veoma obrazovana. Svi bi zanijemljeli kad bi Hatidža stihove govorila, ili kazivala drevne, istočnjačke mudrosti. Filozofske citate Ibn Arabia, nesumnjivo, najvećeg islamskog mislioca iz trinaestog vijeka. Za njega su mudri analitičari i izučavaoci njegovog djela zapisali: „Ibn Arabi je spoj genija, filozofa, pjesnika, traumatologa, okuliste, teologa i praktičnog askete".

Hatidža je na izust znala. mnoge njegove citate. Često je citirala onu njegovu mudrost: „Čuvaj se da se ne vežeš za jednu određenu vjeru, ne vjerujući ni u jednu drugu, jer će te mimoići mnoga dobra. Zato budi prijemčljiv za sve oblike vjerovanja, jer Svemogući Bog je veći od toga da ga u cjelosti obuhvata jedna od vjera!"

Da su je ovi što su podivljali, u mržnju odjenuti, zlima zagrnuti, krvlju umašćeni znali slušati, imali su što od mudre Hatidže naučiti!?

A tek kada bi za klavir sjela i počela da svira, nikoga nije mogla ostaviti ravnodušnim. Djeca su je mnogo voljela. Voljeli smo je i mi roditelji djece. Voljela je sva Srebrnica. Ona divna, pitoma, komšijska i mirna Srebrnica. Zlatna Srebrnica. Svi su lijepu, odvažnu i umnu Hatidžu voljeli. Njene savjete srcu primali. Pamtili. Poštovali je.

Jedna je Hatidža! Moram je izliječiti. One bolove, što su njenu dušu zaposjeli, ugnijezdili se u njenom srcu, vjerujem, Hatidža će sama moći da nosi, da ih nadvlada, pobijedi... Znam, klijati će tuga u njoj. Više nikada to neće biti ona Hatidža, koju smo sa radošću i osmijehom srijetali. Divili joj se. Bili ubijeđeni da će nam čitav dan biti lijep, kada je, ujutro, na putu sretemo. Izlazili smo na kapije avlija da je vidimo, kad onako stasita, lijepa i ponosna ulicom prolazi. Eh, Srebrnica je imala jednu Hatidžu. I Srebrnica je po mnogo čemu bila jedinstvena, osobena, Hatidži slična. Evo, što su obje njih danas!?

Liječnik je veoma predano liječio Hatidžu. I supruga mu je mnogo pomagala. Dvije kćeri su bile udate. Nedjeljom i praznicima bi, sa djecom, dolazile roditeljima. Liječnik i njegova supruga Refika su neprestano zaključavali doktorovu radnu sobu, koju su preuredili u Hatidžino boravište – neku vrstu stacionara. I pored toga su bdjeli da kćeri, ili neko od njihovo četvoro djece ne krenu prema sobi. Tajna je čuvana, kao duboko zapretana vatra. Ne samo Liječnikov, Refikin i Hatidžin život da su zavisili o toj tajni, već i čitavog njihovog poroda, pa i te divne, nedužne djece, njihove unučadi, koja su đedu i baki pričinjavala neiskazivu radost. I u najtežim momentima budili bi osmijehe na njihovim licima. Odagonili tugu i strah! Razbijali mrak, unoseći svjetlost u đedovu i bakinu dušu. Njihova beskrajna pitanja. Njihove neiskazivo maštovite priče. Njihove igre. I njihovi nestašluci, za koje bi od roditelja dobili prijekore i grdnje, đedu i baki su izazivali smijeh. I sve je to stavljeno na kocku! Ukazujući neophodnu pomoć unesrećenoj ženi. Nastojeći da spasi jedan nedužan život. Liječnik je i to svoje najveće blago, svoju unučad, podvodio pod oštricu pasjeg noža, uvijek spremnog da nevino grlo prereže! Da saznaju, prokleta bradila, sa posebnim užitkom bi napravila pokolj, kao kad se zvijeri slade ulovljenom košutom, ili srnom. Još strasnije bi ih klali i šejtanski mučili, jer je Liječnik njihove vjere i nacije. Takvu „izdaju" bradila ne praštaju. Kad se navrame, ti prokleti reponje, trag po tragu zatru, da se korijen više nikada ne omladi. Da ne isklija. Da se pamti i pripovijeda. Da strah u kosti ugoni. Da i pomisao na humanost, na čovječnost, zatre...

Hatidžin oporavak dugo je trajao. Dugo i bolno. Mljela su je sjećanja. Lomile traume. Ipak, sa Liječnikom i Refikom je često pričala. Nekad i po čitav sat. Ali veoma tiho, jer i zidovi su imali uši!

- Ne znam kako da objasnim moje bjekstvo iz onog pakla. Bio je to samo puki nagon. Instinkt. Želja da i u bezizlazu pobijedim. Da živim! Zašto? Za koga? Ostala sam sama, kao ogoljeli prut vrbe povijen nad ogledalom rijeke. Ali, htjela sam da živim zločincima u inat. I, kad sam uspjela da probijem onaj zakovani prozor više nije bilo dileme. Znala sam gdje jedino mogu naći utočište. Znala sam gdje mi je spas. Nosila me ona vatra. Vatra na meni. Vatra u meni. Kako sam stigla, ne znam. Jedino sam strahovala da me ko ne vidi. Ne čuje. Da vama, doktore Nenade, i vašoj porodici zlo ne donesem. Za sopstveni spas, za pomoć nijesam brinula. Znala sam, doktor Nenad je moja jedina nada! Moje spasenje. Ali, pitam vas, svoje prijatelje, što će mi život? Ovakav život? Život bez igdje ikoga! Sama! Potpuno sama! Sama, kao izgubljeno jagnje u mračnoj šumi. Jagnje među zvijerima. Među razjarenim zvijerima. Zvijerima žednim krvi. Zvijerima željnim zla. Zvijerima, kakve se ni u bajkama ne srijeću. Samo da vašu familiju ovo zlo mine. Da vas zaobiđe. Da se vaš Radovan zdrav vrati. Hoće. Vjerujem u to. Mogu se zakleti da on nije silovao. Nije djecu klao. Nije kuće palio. Pljačkao... On to nije mogao. Dobro ga poznajem. Od ovakvih roditelja ne rađaju se zvijeri, demoni, šejtani. Mek je i plemenit vaš Radovan. Bog će ga čuvati. Mora! Vi ste u ovim ludim, zlim vremenima toliko dobra učinjeli. To se pamti. Vi ste čestita porodica. Nikome nijeste ni vodu natrunili. Mnogo je ljudi kojima ste pomogli. Vaše dobročinstvo mora da vam dobro donese. Bog je veliki. Sve vidi. Sve čuje. Sve zna. Dobrima dobrom vraća. Zle satire...

- Smiri se Hatidža. Još nijesi ojačala da bi smjela da se toliko uzbuđuješ – upozorava je doktor Nenad.

- Znaš, moja divna Hatidža, Bog je veoma zao prema dobrim ljudima, a zločincima sve prašta. Zašto je satani poklonio zemlju i sve na njoj da njime upravlja?! Sva ova muka, ovo zlo, jadi i pogibije, satiranja i obeščašćivanja časnih i čestitih, nedužne sirotinje, sve je to Bog odobrio. Bog je i mržnju, kao najcrnji oblik ljudskog zla, taj oblik najgore duševne bolesti, u srca ovih opakih bića, nastanio. Zar ne vidiš, svijetom vladaju beskrupulozni, neobazrivi, nečasni, obijesni... Oni mržnju rasipaju, kao ratar kad pšenicu sije. Zla čine. Zločinima se ponose. Podlost u vrlinu preobražavaju. Ljubav u mržnju izopačuju. Sve čine samo da na ovoj nesrećnoj zemlji bude što više stradanja, više unesrećenih, više krvi... To obijesne vladare ispunjava srećom. Oni na taj način donose „mir" i „spokojstvo" narodima. U što više vjerovati, moja divna i dobra Hatidža. I Bog, i Alah, i Buda, i Jahve imaju krvave ruke do ramena i

pomućenu svijest. Zar je u ovim nepomen vremenima bilo većih demona, zločinaca od takozvanih Božjih slugu, koji ga zastupaju na zemlji?! Je li patrijarh Pavle blagoslovio tenkove, kada su iz Beograda polazili u krvave pohode, da satiru narode i gradove?! Je li na Palama držao Božje slovo o opravdanosti svih zločina, koje bradate pomami počine, u ime viših ciljeva, u ime svetosavlja!? Za zaštitu srpske vjere! A tek onaj Amfilohije sa Cetinja?! Njemu nije ravno ni ono kosmato čudovište sa Pala, za kojeg odavno, bar mi u struci, znamo da je lud, a zbog lopovluka je i u zatvoru ležao.

- Amfilohije, Atanasije, Artemije, Filaret, Joanikije i ko će znati sve te crne đavole, koji prevrnuše svaku jamu na prostorima, Like, Korduna, Banije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, vadeći kosti ko zna kadašnje i čije, da ih pred TV kamerama predstave kao žrtve ustaških i bošnjačkih zločina, da bi naivni i neznaveni narod što jače pomamili, razbiješnjeli, tamjanom i mržnjom okadili i zadojili, podstrekavajući ih da što krvoločnije ubijaju sve što nije njihove vjere. Dječje lobanje su lično spaljivali da bi stvorili što morbidniju sliku o zločinima koji su navodno Srbima nanešeni. Sve su činjeli da zla uvećaju. Onaj Amfilohije je i na Dubrovniku, i na Palama ta divlja bradila zvukom gusala hrabrio.

- Eto, časna i mudra moja Hatidža, takav je Bog, kako god ga ljudi nazivali, on je samo jedan i mnogo, mnogo zao. Zato i nagrađuje zločince, umnožava mržnju i svakakva zla. Od iskona, po Njegovoj volji, čestiti i pošteni stradaju, a zli se na pijedestale moći uspinju.

Hatidža gleda Nenada zbunjeno i zabrinuto. Prvi put ga sluša da tako besjedi. Toliko puta ga slušala, ali je uvijek pričao o dobru, humanosti, neophodnosti dobročinstva, o bratstvu svih ljudi na planeti, bez obzira na vjeru, naciju, boju kože... Sada tako strasno priča o zlu. Pun bijesa. Srdžbe. Raspolućen. Gorčinom ispunjen, kao da su mu se četiri žučne kese u utrobi prosule. Ne može ga prepoznati. Nije mu lako gledati sve ove jade, ove divljake što pale, kolju, pljačkaju, siluju, i trudnim ženama trbuhe rasijecaju, prije nego ih zakolju.

Nenad je, do ovog dana, sav bio sazdan od čovječnosti, ljubavi i dobročinstva. Izgleda, ako je čovjek istinski očovječen, teže mu je posmatrati nego neposredno trpjeti zlo?!

Dani su tekli, kao mutna voda Drine, kad jesenje kiše ne prestaju da liju, pa voda zagospodari prostorom, noseći drvlje i kamenje, otimajući zemlju plodnim njivama.

I ovo vrijeme je vrijeme poplava. I, kao što biva u svakoj poplavi, i ova je izbačila fekalije na površinu. Ovo i jeste vrijeme fekalija, koje je opšta poplava iznijela da sve ogade, opogane, uprljaju, u zlo zaviju. Čovjek povjeruje – nikad više divna dana. Ipak se smiri. Razvedri. Sunce ogrije. Nebo zamodri. Život se vraća. I osmijeh na ljudskim li-

cima počinje da pupa. Valjda će tako biti i sa ovom poplavom zla. Morat će i ona usahnuti. Nadam se da će sunce sasušiti sve ove fekalije, koje su se rasule po čitavoj zemlji Bosni. Preplavile je. Valjda će lelek i jauk ponovo zamijeniti divna bosanska sevdalinka. Ona sve rane liječi. Ljubav rasplamsava. „Žute dunje, aman..."! Davorinove „Žute dunje", pa „Na Bembašu, po vodu..." Safeta Isovića, koji tako majstorski potkiva konje po mjesecu.

Eh, hoće li ikada više zemlja Bosna biti vesela i raspjevana, kao što je bila prije nego je opšta poplava svakojake Miloševićeve nečisti izbačila u nebeske visine onog ludog psihijatra i njegove bradonje?! Još ih je taj prokleti Beogradski Kasapin napućkao da ovakve zločine počine. Svu su zemlju mržnjom otrovali, zlom okitili.

Kuća liječnika Nenada i njegove supruge, prelijepe Refike, sva je strahom i strijepnjom ispunjena. Da komšija ne nasluti? Da prolaznik ne posumnja? Da bradila ne banu? Drhtali su. Strahovali. Uzajamno se tješili. Hatidža je često proklinjala sudbinu. Proklinjala prozor na njenoj školi, što ne odolje njenoj žudnji. Njenoj volji. Snazi, koja u takvim trenucima i posljednji atom u čovjekovom organizmu mobiliše, napregne. Proklinjala je i sebe što se sjetila Nenada. Proklinjala je i vatru što je ne proguta, kao stotine djece, i one tek rođene, i žena što su sa njom u školskoj zgradi zapaljene. Proklinjala je i razjarena bradila, što im je umakla, što je ne pokosiše rafalima, kao one što su za njom pohrlile. I sada kad zaspi vriskom san prekida. Vidi pakao. Uši joj cijepa dječja cika. Jauci žena. Uzaludno prizivanje Alaha. Instinktivna zapomaganja. Vidi kako plamen topi, tek rođena dječja tijela, u naručjima majki. Vidi zagrljenu djecu, njene učenike, kako u plamenu nestaju. Vidi sebe kako izbezumljena razbija daske, kojima je prozor zakovan. Daske pucaju. Ona iskače. Uz nju suklja plamen. Ona hoće slobode da se domogne. Nije više mogla da gleda kako ljude, najčešće djecu, starce i žene, crveni jezici plamena u crni pepeo pretvaraju. Ne može Hatidža taj pakao, taj Danteov Deveti krug, iz sopstvene svijesti istjerati! Nastanio se u njenu moždanu koru. Ugnijezdio u njenu dušu. Buja! Hatidža streca. Drhti. Vrišti. Nema sna. Boji se oči da zatvori. Čim spušti očne kapke pokuljaju te slike, taj užas. Za tu nesreću lijeka nema. Mora se odbolovati. Istrpjeti. Kako je pobijediti? Ne pomaže ni volja. Ni samosvijest. Ni spoznajnost nauke. Možda će vrijeme uspjeti da taj pakao, taj Dis, zamagli, zatamni, u zaborav zamota, negdje u podsvijest duboko zapreće?!

Jedno jutro, dok je Hatidža vrištala, pritisnuta slikama proživjelog, liječnik Nenad je pripremao injekciju sedativa. Refika se borila da Hatidžu smiri. Kuću je ispunio jauk i vrisak iz sred srca potekao. Prepoznali su glas svojeg prvorođenog djeteta – kćerke Milice. Nenad se skamenio. Refika je zakukala. Hatidža je, zaprepašćena, iz teške more isplovljavala.

- Trčite! Viđite što je Milici. Refika je instinktivno, nagonski, istrčala iz sobe. Nenad je stajao nepokretan. Naslućivao je kakvu vijest taj Miličin bol donosi.

- Idi! Utješi je. Samo zaključaj vrata. Da ne sazna. Da je još i ja ne opterećujem.

U dnevnoj sobi jecale su zagrljene Refika i Milica. Nenad im je ćutke prilazio. Sad već sasvim pribran. Svjestan kakav je glas.

- Reci, ako znaš, kako se to dogodilo?

Milica ga suznim očima gledala, prišla mu je i zagrlila ga. Jecala je veoma bolno. Već joj je ponestajalo suza.

- Smiri se, zlato moje. Smiri se i pričaj kako je poginuo – molio ju je otac, žudeći da sazna istinu o pogibiji sina jedinca, svog najmlađeg djeteta.

- Tata! Više nemamo Radovana. Ubili su ga. Evo ti obavijest koju sam dobila. Ne znam zašto je tebi nijesu poslali. Možda je onom njihovom kuriru bilo lakše da je meni uruči.

Ludaci! Svaštočinje! Ubili su Radovana, jer nije htio da zakolje jednog sedmogodišnjeg dječaka. Nije htio da pali njihove domove. Nije htio da obeščašćava njihove djevojke i majke. Još su ga i izdajnikom proglasili!?

Nenad se smirio. Izmožden bolom, odahnuo je.

- Blago nama! Radovan nas je obradovao. Jutros se ponovo rodio. Znao sam da ni ti repati đavoli nijesu mogli u njemu ubiti čovjeka. Iskreno vam priznajem, neprestano sam strahovao. Mlad je, a to su divine, kao i ono njihovo kosmato čudovište, sa Pala, zapravo sa Durmitora. Proklet bio! Hvala ti Radovane. Imala je Hatidža pravo što je pod ovo šljeme utočište zatražila.

I danas, iznad, gustom šumom obraslih vrhova, koji poput srebrne kolajne, okružuju Srebrnicu, u ranim jutarnjim i večernjim satima, pred zalazak sunca, odliježu jauci. Jauci desetina hiljada ubijenih, zaklanih, spaljenih, u blato skrivenih. Odliježu jauci iznad Srebrnice, iznad njenih šuma, kao kad ptice krešte iznad gnijezda iz kojeg nezasitive zvijeri piliće jedu.

Ulvija MUŠOVIĆ

KAŽI DRINO

Kaži Drino je l' ti dosta,
što si tako nezasita.
Kolko uze ovog rata,
sa ćuprije Mehmed-paše,
sa fočanskog Demir-mosta,
da l' utoli žeđ dželata.

Oni kolju, ti odnosiš,
nigdje groba ni nišana,
plašiš li se Drino Boga,
džehenema, sudnjeg dana.

Ti si džemat i fatiha,
ti si tabut i mezarje,
ti si svjedok zvjerskih kama,
spomeniče ljudskog srama...

Hej ćuprijo Mehmed-paše,
umori l' se ti od rata,
jel ti težak korak, dodir,
znojni zadah od dželata...

Kaži Drino, kada tečeš,
vidiš li nam gdje krvnike,
jesu li se zasitili klanja,
vječnog pjanstva, urlik pjesme,
gusala i načertanja.

Potopi im Drino lađe,
odnesi im sve mostove,
nek se svijeta ne dotiču,
dok grijehove ne okaju.

Faiz SOFTIĆ

KUĆA NA KRAJU SELA*

Vozeći se bihorskim vrletima, kao da sam listao davno čitanu knjigu, stigoh na Bukvicu, zavičajno brdo, sa kojeg se vidi trinaest planina i tri države, ali i kraičak Lima kako svitka između dva brda na Stepanici. Lijepo izađem iz auta, prvo se zahvalim Bogu što je vedro, što sunce grije, što opuhuje vjetrić, što još uvijek, uprkos što se svašta izdogađalo, stojim na svojim nogama, mašem rukama, gledam očima i što se radujem. A onda raširim ruke i kažem:

– Dela, nagledaj se. Okreni se k istoku i gledaj, gledaj, gledaj. Pa se okreni k zapadu i gledaj, gledaj, gledaj. Okreni se na sve četir strane i nagledaj se beskrajnih šuma koje me gledaju proplancima, kao okruglim prozorčićima, nagledaj se prostranih livada, dubokih potoka i krivudavih puteva, raštrkanih kuća i nagušćalih bašti pred kućama. Nagledaj se vodene zakrpe na Stepanici koju srebri sunce. A kad se sit nagledaš, uzmi pregršt zemlje svoje i pomiriši je!

Tako i učinim. Kad sam se dobro nagledao, nadisao i namirisao – krenem dalje. Otvorim prozore na autu i slušam kako mi šapuće zavičajni vjetar:

– A gdje si ti, izdajice, tolike godine? Zar se nismo zakleli da ćemo ostati skupa do sudnjega dana?

Idući tako od brda do brda i puneći ožednjele oči, negdje iza podne, stigoh pred kuću Rama Kačara. Ispred kuće – velika divlja kruška sa nabijenom i čekinjastom krošnjom u kojoj po vazbijeli dan cvrkuću vrapci. Ramo sjedi ispod, iznad glave mu se izvija sivi struk dima i nestaje u gustoj krošnji. Kad me ugleda, skoči i očinski raširi ruke.

Iako je selo bez života, vidi se nekoliko novosagrađenih kuća. Jedna započeta pa ostavljena. Oko napuštenih zidina nagušćale koprive.Tu i tamo ukaže se po neka ljudska prilika i nestane.

Ništa nije kao nekad: raskrućale šume, a livadci se smanjili; putevi zarasli u šumarke, pa su kao iskomadane zmije. Samo Goduški krš, kao sabljom zasječen, potkočio plavo nebo po kojem se razvlači bijela vuna.

---

* Redakcija i Faiz Softić se izvinjavaju Jasni Šamić jer su u prethodnom broju objavljene njene pjesme pod imenom autora ove priče.

Od glatke platije odskače sunce ko od ogledala. Visoko iznad krša nadlijeću orlovi krstaši.

Ispod strehe Ramove štale, napadnuta hrđom, zove odavno ostavljena ralica.

– Hajdemo u kuću – nudi me Ramo, ali se ja spustih na pokošenu travu pod kruškom. I on sjede do mene. Na licu mu pomiješani radost i sjeta. Nudi mi duhan.

– Odavno ne duhanim – kažem mu, a on, kao da je zaboravio, malo kasnije ponovo me nutka: – Haj jednu...

Tamo, na drugoj strani sela, na osami pod šumom, bijeli se šiljavi krov, a ispod – mali prozori kao puljke. Okolo – štale kao kolonija pečurki. Malo niže – zeleni se vrtni ćilim. Svaki grumičak zemlje njegove bezbroj puta je prošao kroz majčine ruke. Ograde se jedva naziru. Iznad – iz kamena izrasla, sa debelim granama, osuđenički stoji velika zukva. Iz njenog hlada, bezbroj puta sam posmatrao ovo mjesto sa kojeg sad gledam. Ponamjestih se da sve udjenem u svoje oči. To je kuća mog djetinjstva. Tamo su, do nedavno, živjeli moji roditelji. Živjeli pa ih nema.

Iz te kuće, jedno po jedno, ispratili su sedmoro djece u bijeli svijet: Rabu u gimnaziju u Nikšić. Sjećam se kada je polazila uskim puteljkom kroz buče, otac je išao za njom, ljubio joj pletenice i plakao. Ne prođe dugo, a Refku, maloljetnu, krijući od oca, tetke dadoše za poslastičara Rasima u Pljevlja. Sa nepunih šesnaest, ostavila je selo i utopila se u čaršiju.

Ja sam otišao u Bijelo Polje, u školu. U rasovskoj ravnici, nedaleko od Lima, otac je, od Isa Grbovića iz Bistrice, kupio ćerpičaru i tu me smjestio. Pošto se Raba vratila iz Nikšića stanovali smo skupa u kućici. Jedva sam čekao da ona negdje ode, a da ja privučem rasklimani sto na sred sobe, popnem se i recitujem Šantića. Kad zastudi, kad lagana para počne se titrati po bistroj površini Lima, otac izbije niz put sa dva konja natovarena vrećama u kojim je bila nacjepkana bukovina i po koja krlja da održava vatru. Ne prođe dugo, a eto ponovo njegovog kačketa niz put i za njim tovari.

Faik je dugo ostao uz roditelje spremajući se da preuzme mjesto kućnog starješine, ali jednog dana i on okrenu kući leđa i obrete se u Aluminijskom u Podgorici. Ubrzo za njim ode i Rasim.

Bio sam u posljednjem ćiri koji je, uskotračnom prugom, kroz bosanske gudure i klisure vozio, skoro stotinu godina, od Priboja do Sarajeva.

Tamo sam radio, školovao se i kovao plan da postanem veliki pjesnik. Kao Šantić.

Jednoga dana došao je i najmlađi brat Nasko. Imao je samo petnaest seockih godina, a govorio mi je: – Brate, treba otići u neku daleku, daleku, daleku zemlju i tamo živjeti.

Najmlađa sestra Mejra, pošto se zagledala sa Ramovim sinom Sabrijom i, ne završivši srednju školu, vratila se iz Pljevalja u selo, blizu roditelja. Bila je lijepa djevojka sa dugom smeđom kosom i plavim očima. Vjetar puhni, a njena se kosa razvihori.

Dok smo mi bili daleko, ona ih je često posjećivala i razbijala im brigu. Kada nismo mogli otići, pisali smo im duga topla pisma.

Gdje smo danas?

Mejra u Podgorici, pravi kuću i radi u Bolnici.

Faik, pošto se ujutru javi u Radoje Dakić – svoju propalu firmu, lakira namještaj u „Sogalu".

Rasim, čim stigne iz Agrokombinata, sijeda u opel-kantu i grabi na taksi.

Raba je u Sarajevu. Ponosna što je rodila dvije doktorice, naslaže dvojni C u fabrici sokova.

Nasko je u Americi, dalekoj, dalekoj, dalekoj zemlji. Ima bazen u kući, ali sanja dan kada će se vratiti u Evropu.

Ja u Luksemburgu, sanjam Sarajevo i razmišljam kako da privolim Satku da me pusti da odem na koji dan, da se nagledam Sarajeva i izgrlim s ljudima koje volim.

Refka – na onom svijetu – u četres trećoj odnese je neprebolna. Neko veli: kriva je pljevaljska cimentara, neko – puno je jela slano, a neki opet da je svačiju bol, i znanog i neznanog, legla i odbolovala kao svoju.

Vraćali smo se u tu kuću u koju gledam, pred njom nas sretale uželjene ruke. Kao da sad gledam majku kako skida dvogled sa drvenog klina i, kao izviđač, osmatra put. Tu spravu, na njenu veliku radost, donio je Musa iz Njemačke. Često je bio u njenim rukama. A kad prepozna koje od svoje sedmoro djece, izlazi van, hitra kao djevojčica, uzdiže oko kuće granje i kamenje da nam za oko ne bi zapelo – da nam se kakva zalutala grana ili kamen ne nađu na putu.

Ispod kuće mojih roditelja bjelasa se trag od plastova. I moj otac je istim putem vukao plastove, a onda – dugo bi ostajao trag uz livade prema kotaru. Sada tamo živi Hivzo Mušović iz Goduše, zvani Aga, sa porodicom. Ostali bez krova nad glavom – tu se smjestili. Eno neko promiče od vode prema kući.

Otud iz dolinaka dopiru nečiji glasovi. Je li među njima i zalutali zov moga oca? Ko koga zove? Ko kome ide? Kao da je sinoć bilo kad bi zavukao ruku u moju kosu: – Moj sine, da mi po čeperak na dan rasteš, ne mogu te dočekat.

Na zaravanku ispod naše kuće – drveni skelet. Tu su, nekada, živjeli naše komšije Mušovići. Sada, između protruhlih greda, probijaju vjetrovi.

Još dok sam bio maksum, na tom istom mjestu, njihovu kuću je neko zapalio. Sjećam se: na mjestu gdje je bila kuća, osvanulo je džinovsko ognjište na kojem su dogorijevali veliki ugarci.

Nikad se nije saznalo ko je starnuo ugarak u Rasimovu kuću, ali se šuškalo da je to uradio, te kišne noći, ludi Suljo iz Garevaca, koji je, skrenuo s pameti, lutao bihorskim selima i spavao gdje ga zatekne noć: u napuštenoj kući ili štali; u nečijem trapu; u pećini; u sijenu...

Već sljedeće godine, naši komšije podigoše istu kuću, i na istome mjestu, od koje je, danas ostao samo siv kostur. Neki iz nje odavno su pod zemljom.

Brdom ispod planine, rasuli se napušteni i razvaljeni katuni. A tu je nekad bujao život. Do kasno u noć, sa Progona su odlijegale frulice, lajali ovčari, dozivali se čobani, a ujutru – pašnjaci se bijeljeli od prosutih stada i udarala zvona.

Ne mogu da odvojim oči od djetinjstva: puta, šume, livade, a na sred – bijeli se mala stara kuća i oko nje štale na kamenim podzidama. Pravio sam ih zajedno sa ocem. Ja sam kupio sitno kamenje sa njiva i donosio ga između podzida.

Nema oca, nema majke, sa njima – sve se u crnu zemlju survalo. Ni voda Rajevača, zakletva moga oca, više ne teče kao nekad.

– Šta gledaš? – skorom šapće Ramo, primičući mi se još bliže, a u uglu oka kupi mu se suza: bistra, okrugla samo što se nije otisla niz pogužvan obraz.

– Ništa – kažem mu – dolazi mi se da vrisnem da se i zemlja i nebo prolome.

– Nemoj – Ramo mi stiska ruku – ne smijemo to dozvoliti.

Utom, iz kuće izlazi Zada, žena Ramova, žena uz koju sam, družeći se sa njihovim sinovima, odrastao. Ispred nje, na desnom dlanu, tanjir napunjen bijelim kriškama. Vrhovi dimija dodiruju travu. Korak odmjeren, bojažljiv. Jesu li to koraci moje majke? Je li to, na njenom tanjiru, sir moje majke?

Prošlo je dvanaest godina kako nisam bio ovdje. U tom vremenu dogodilo se mnogo; za svaku godinu barem po jedna velika tuga.

Rat me zatekao u Sarajevu i zavezao za zemlju bosansku. Bio sam vojnik armije BiH. Gledao ljude kako umiru. Vidio sam, na sarajevskoj Dobrinji, pokraj jedne zgrade, grobove Ramovog brata Faika i snahe Šaćire. Bili su profesori. Pobili su ih ni zbog čeg. Onako. Njega snajperom dok je pretrčavao mostić na Dobrinjki, nju granatom u stanu. Dok je pristavljala kafu. Ukopali su ih, dok kijamet ne prođe, gdje i druge – u dvorištu zgrade.

Ramo je poštar u penziji. Godinama je, jašući svog dorata, silazio u Loznu, uzimao pisma iz cijeloga svijeta i raznosio ih po bihorskim

selima. Pita čujem li se s Naskom u Americi. Prisjeća se da ga je, davno, jednog zimskog jutra, idući na posao, odbranio od izgladnjelih pasa lutalica koji su mu presjekli put prema školi i kidisali na njega.

– Baš kad su poletjeli na njega, izbijem iza krivine, sagnem se, dohvatim onaj smrzlutak što se kupi na konjskoj kopiti kad je jugovo a onda se zamrzne, i njime pogodim pseto u rebra. Tad bijah jači, mogo sam – osmjehuje se Ramo.

Konačno, neko je zapjevao gore iznad nas.To dijete Jusovo goni mršava goveda ispod Gvozda i, zamisli – pjeva.

Dok pričamo, stiskamo busenje koje smo nesvjesno zagrabili, prsti nam tonu u zemlju suđenu.

– Veliki Bože, kao da nikad nisam jurio onim ornicama onamo, žureći majci i ocu – kažem Ramu.

– Nikada nisi otišao njima a da nisi svratio kod mene – prisjeća se Ramo – malo je bilo takve djece, ruku čistih kao srma.

– Kako da ne svratim? – kažem mu – kada se kod vas vazda pjevalo. Od sinova si imao orkestar koji bi navečer tri sela zabavljao. Znaš li koliko je varenike iskipjelo dok su žene na prozorima slušale Hazbov klarinet, Rasimovu harmoniku i Fićovu tarabuku?

– Ni od tog nema više ništa – Ramo žalosno vrti glavom – sada po svu dragu noć slušamo kako zavijaju vukovi u Lazinama.

Sad ima slamku u ruci i njome dodiruje pocrnjele i sasušene usne.

Počeše se prikupljati oko nas. Prvo, Ramovi sinovi: Hazbo, Rasim i Sabro – muž moje sestre. Fića nema. On je u Belgiji. Negdje na tavanu čeka njegova prašnjava tarabuka. Nedaleko od kruške pravi veliku kuću, sa podzemnom garažom.

– Metar višu od Nurove! – rekao je majstoru kada je ovaj izašao da razmjeri temelje.

– Svako se pita – šta će mu ovolika ovdje na ovoj čuki? – kaže Ramo.

– Ovo je tebi veliko hvala za sve – odgovaram.

Zatim dolazi i Bele. Kao da hoda tuđim nogama. Zagleduje me, mjerka, kao da želju uzima:

– Promijenio si se – čim odete u tu Njemačku i propanete – dodaje gledajući me pravo u čelo. Naravno, njemu je Njemačka čim se iskorači preko granica bivše nam i voljene Juge. Pitam: – Jesi li oženjen, Belane?

– Jok – odgovara mi.

– Mijenjao si žene ko čarape – dodajem.

– Eh, bilo nekad – uzdiše Bele i dodaje kao za sebe: – Nema više.

– Hoćeš li onamo? – i ponišani lijevom, ispucalom rukom prema našoj kući, dok mu u desnoj drhti čaša ljute šljivovice.

– Jok – rekoh.

Radosav Minja KOPRIVICA[*]

T U N E L

IMA NADE

Selmanu Ljačeviću

Mi koji smo osuđeni
Da se sklanjamo
Onima koji gaze
Pozvani smo
Da osvijetlimo
Njihovim mrakom
Zamagljene staze

Mi moramo da se uzdignemo
I da njihovo trnje
Ružama okitimo
Da ih naučimo
Da kao prijatelja
Zavole neprijatelja

MI moramo
Da sijamo kao sunce
Da kao padobran
Otvorimo duše
Da budemo melem
Za naše i njihove rane
I molimo nebo
Da se rasane

U našem miru živeći tako
Iako su nam ruke

[*] Radosav Minja Koprivica pjesnik, aforističar i publicista iz Nikšića. Ove pjesme pripadaju poetskom ciklusu „Tunel“ i biće dio zbirke pjesama koja je u pripremi za objavljivanje.

U čvor vezane
I za njih
I za nas
I naš duh
Ima nade

Nikšić, 8. mart 2009.

MRAK JE U NAMA

Prostor je taj koji nas okružuje
U vremenu koje nas mijenja
Iz dana u dan
U tom vremenu
Mi ne primjećujemo
Da smo izgubljeni
U stvari mi ne volimo
Da se svijet mijenja
Ostajemo vjerni prapočetku
Iako o prapočetku ništa ne znamo
Mi ne primjećujemo
Da volimo da ubijamo pjesnike
Koji su ludi za Domovinom
Pjesnike koji svoje svijetlo
Unose u mračne tunele
Naših uvrnutih umova
Biti pjesnik i misliti sobom
Isto je što i Krst nositi
Prije više od dva milenijuma
U našem mraku
Mi smo izgubljeni
Samo nas pjesnici mogu spasiti
Ako ih našim mrakom ne ućutkamo

Nikšić, 20. decembar 2008.

ĐE DA VAS TRAŽIM

Đe da Vas tražim prijatelji dragi
Na šetalištu u parku ili kao nekad
Prisustvujete predstavama u Teatru

Da li su porušeni naši putevi i staze
Kuda vode putevi do Vas drugovi
Nestali u vrtlogu bezumlja u uraganu
Izbezumljenih generala tih sitnih duša
Čiji se kukavičluk krije iza epoleta

Da li je grad pust bez našeg smijeha
I naših šala bez ptica i drvoreda
Zaista da li uopšte postoji grad
Ili je sav u ruševinama

Da li ste i Vi srušeni kao Most
Da li je nestalo sjaja u Vašim očima
Da li sad Vaša tijela vita
Miruju u polju ispod klasalog žita
Ili to ranjena rijeka što od tuge ječi
Vaše razorene duše od bola liječi

Nikšić, 29. maj 1996.

STARI MOST

Danas mi ubiše grad
Digoše u zrak
Most
Stari
Kameni
Danas ubiše
Mene u meni.

Nikšić, 9. novembar 1993.

DOK NAM NE SVANE

Živimo u mraku koji neće da nas oslobodi
Žmurimo u nama da bi lakše kroz mrak koračali

Lomatamo se kroz mrak
Bez očinjeg vida ostajemo
I glave i ruke i noge
Sve za slavu mraka ostavljamo

Idmo kroz mrak s pjesmom
Srećni
Što smo patrioti mraka postali

Lomimo mlada tijela
A bol duši ostavljamo

A duše niđe svi smo bez duše ostali
Za slavu mraka onih što su
Već davno glavu u zemlju pobili

Trnčina, 30. novembar 1991.

RATNI VIHOR

DUŠA mi drhti Tišina zoru drobi
Po papiru ruka s olovkom šeta
Neko mi pticu i sunce zarobi
Zašto im moja samoća smeta

Čije to ruke borove lome
U prostranoj noći samoće moje
Ta mlada stabla da l' trebaju nekome
Do jutra pośekoše cijelo prisoje

Nadamnom Mjesec prosuo zrake
Crveni potoci teku u more
Odnekud začuh tihe korake
To na pokoj dolaze majke Gore

Ne mogu da plačem više me nema
U ovoj noći smrti krvave
Noć me ostavlja potpuno nijema
U mučnoj tišini užasa i strave

Nikšić, 20. septembar – 27. novembar 1991.

BEZUMLJE

Kada ljude počnu ubijati
Kako razum sačuvati

Čelične ptice nebo paraju
Ispod njih grotla ostaju
Tamo neđe u strašnom paklu
Uz pompu i veselje moje prijatelje ubijaju

Zamukoše riječi zamukoše zore
Bezumlje zavlada krv zapjenuša
Generali i topovi počeše da zbore
A moje vapaje nema ko da sluša

Živim i drhtim u strašnom košmaru
Jutro me budi ptice pjevaju
Slušam melodiju poznatu staru
A tamo na popršću prijatelje mi ubijaju

Nikšić, 20. septembar – 27. novembar 1991.

Ervina H. ROVČANIN

RABIJINE PLETENICE

Mukom je mučala džada. I izgledalo bi kao da je noć sasvim progutala, i nju, i kuće, i avlije, da se još ponegdje ne nazirahu svjetiljke fenjera. I to u kućama onih imućnijih, ili onih koji se boje tmine. Ili svoga grijeha.

Isprehla grana džanarike zaklanjala je mali prozor oniske kuće. Cvjetala je svakoga proljeća, ali ne pamte da je roda davala. Stari Mumin govorio je da su nekada davno pod njom dvoje mladih zgriješili. I nikada je nisu posjekli, no su je zanavijek ostavili da svijetu svjedoči o svome taksiratu. Lijepa je bila samo u cvijetu dok je beharom mirisala. Ali nikad se djeca ne grabljahu o njene plodove, jer ih nije rađala. Jalova je bila.

U sobi je bilo svjetlosti od fenjera. Prema njoj su se bijeljele Rabijine ruke koje su bile zaokupljene vezom, a na zidu se ocrtavala njena sjenka, široka pleća i duge pletenice koje šamija nije mogla obuzdati. Pogled joj bi uprt u vez. Napredne ruke su se skladno pomjerale unoseći u vez svu ljepotu, zanos i mladalačko umijeće.

I mjesec poviri u sobu. Ah, takve je lijepe ni na svojim putovanjima vidio nije! Kakvo li ovo blago dosad bi skriveno?

A kakva tek Rabija na suncu bijaše! I nebeske hurije bi joj zavid bile.

– Ja Rabbi, lijepa li je! Kome li je suđena? – osvrtaše se za njom i staro i mlado.

– Samo da joj ko vodu ne natruni i šejtan pamet ne uzme! – govorile su žene gledajući je kako sve zanosnija biva.

I majka joj je vazda oko ruke crveno vezala, ne bi li je od uroka sačuvala. Ravne nije bilo Rabiji Omerovoj.

Behar još malo pa da prođe. Akšam padaše u svoj svojoj sjeti i ljepoti dunjalučkog sutona. Iziđe Rabija da donese vode i udaljivši se od kuće, ubrza korak. Oslobodi se ženska šeretska ćud. Vjetar zađe pod košulju i dotaknu joj vrela prsa. Kao da su gorjela najstrašnijim plamenom.

Spazi poznatu sjenku kraj vode, i pođe za njom, hitro kao da je nešto ponese. Salih je čvrsto steže za ruku. Zaboravi ona vez. I kuću. I

brata. I ona dva gariba što su je od bešike podigla… Sjeti se toga kad zakopča bijelu košulju i uputi se kući. Nosila im je vodu.

Zastade pred pragom. Obrazi su joj gorjeli, ispod šamije izbijale kapljice znoja, bijele ruke drhtale. Osjeti dodir na licu, prenu se. To je bila grančica zaboravljene džanarike. Ona je u tom trenutku bila jedini insan koji je razumio Rabiju.

Uđe u kuću. Postavi siniju.

Kasno u noći, vrativši se svom vezu, pade joj na um nešto od čega sva uzdrhta. Kad bi joj kako pobjegle njene misli, kad bi kako, po nesreći, naglas bile izgovorene, kad bi kako za njih doznali… Nje više ne bi bilo. Znala je to. Zemljom kojom je hodila bi je pokrili.

Vezla je. Svjetiljka je gorjela. Samo da ne utrne – mislila je Rabija.

I kad god bi se vraćala sa vode, opijena i zanesena muškom snagom, zastala bi pred kućom. Kao da je vapila za utjehom jadnog drveta, koje mozda cvjeta posljednji put.

Bližio se mjesec ramazana. Ove godine padaše uz behar. Sve je odisalo čudnim mirom i spokojem. Rabija se i noćas vraćaše sa vode. Krv joj je gorjela u žilama. Kao otrovana. Opet se prepustila dodiru behara na vratu, obrazima. Grudi su joj se nadimale ispod bijele, izvezene bluze.

Odjednom osjeti nešto ledeno na vratu. Trže se. Bljesnu nož. Skameni joj se glas. I suze. Prekide se niska đerdana. Rasu se. Zabijelje se zadnji put njen vrat. Zacrnješe se posljednji put njene dugačke pletenice. I pas su joj razminule bile…

A džanarika više ne procvjeta.

Prikazi

Alija DŽOGOVIĆ

VRIJEME DEMONA I VRIJEME EKSTREMA I OBRAČUN S NJIMA

Oni koji jesu, koji su vidjeli lice
Gorgone, nijesu se vratili, ili su
se vratili bez riječi".

Primo Levi
(Italija, v „Doba ekstrema", str. 9)

Skoro u isto vrijeme pojavile su se dvije knjige različitog žanra i strukture, ali u vrhu idejnog koncepta možda slične, ili vrlo slične. Mislim da se ova unutrašnja sličnost manifestuje i u motivisanosti autora ovih djela da svijetu, onom kojem su Razum, Svijest i Humanost etičke vrijednosti, prikaže nadu u smisao života u ljudskoj zajednici. U aspektu duhovnosti i pogledima na savremena svjetska čuda, ne ona koja su se događala kao ratovi, ubijanja i rušenja svega što je Čovjek sačinio, dakle, ona ljudska dobra, i ljudske živote, koje je Lucifer strastveno, i njemu svojstveno, uništavao, uvijek u prošlosti, a osobito krajem XX i početkom XXI vijeka.

Ove dvije knjige, po koincidenciji, imaju približno slične naslove, tematske sadržaje, kompozicijske prostore, i namjere da se oslika jedno ludačko i satansko doba: formulisano kao „vrijeme demona" i „doba ekstrema". Razlika u strukturi je samo u onoj formi koja se imenuje kao stihovana struktura i prozna struktura, ali obje imaju namjeru da budu historija vremena i događanja u prostoru.

Prvu knjigu **Vrijeme demona** napisao je **pjesnik Lale Novičin Brković**, iz Podgorice, koji živi u Londonu; a drugu knjigu **Doba extrema** napisao je **Erik Hobsbaum,** rođen 1917. godine u Aleksandriji, u porodici bečkih Jevreja, predavač na koledžima u Londonu i Njujorku, pisac velikog broja knjiga iz oblasti historije, sociologije, politike, kulture...

Lale Novičin Brković je pjesnik i dramski pisac. Knjiga **Vrijeme demona** je, tumačeno sa aspekta književnih rodova, **velika poema** sačinjena iz deset cjelina (ciklusa), iako se, paralelno sa ovim može formulisati i kao **ep** sačinjen od deset srodnih pjesama po modelu epskog vijenca velike kompozicije. Osnovna strukturalna karakteristika ovoga djela je stih, nerimovani bijeli stih.

Uzori ovakvoj formi mogući su u narodnom pjesništvu, i u narodnoj retorici, u epskom melosu, čak i u poetskom modelima nekih crnogorskih izoglosa gdje se govor manifestuje u jezgrovitosti, eliptičnosti, sažetosti, gnomičnom izrazu, semiotičkoj punoći i konkretnosti – dakle, epskoj kulturi i epskoj sociolingvistici.

Djelo *Doba extrema* **Erika Hobsbauma** je historijsko-publističkog žanra sa dvadesetak tema koje obuhvataju događaje u svijetu poslije Prvog svjetskog rata do naših dana, odnosno od 1914-1991. godine, dakle vrijeme oružanih sukoba i hladnih ratova.

Oba djela apsolviraju ljudske katastrofe: Laleva knjiga na poetski način; Hobsbaumova na sociološko-historijski aspekt i metod.

Knjiga *Vrijeme demona* **Lala Novičinog Brkovića** štampana je 2003. godine, na Cetinju. Knjiga *Doba extrema* **Erika Hobsbauma** štampana je (prijevod) 2004. godine, u Beogradu.

Zaista koincidentno, da tako dva velika djela nastanu nezavisno jedno od drugog, deferentna po strukturi, na dva različita zemaljska meridijana, a ipak sa sličnim ciljevima i motivima: da se oslika savremeni ekstremizam u svijetu, njegov demonizam i bezumlje svih onih Satanijela, Lucifera, dakle, nemani i prokletstava, koji povremeno, u historijskoj dijahroniji, izađu iz onog Devetog Danteovog kruga u „Paklu", poharaju Svijet, popiju krv ljudsku da bi se opet pritajili za neko doba.

***

Cilj ovog eseja je **pristup poetici Lala Novičinog Brkovića** u djelu **Vrijeme demona**, kontakt sa djelom Erika Hobsbauma samo je indicija koliko je vrijeme ostavilo trauma na savremeno društvo i na cijelu savremenu civilizaciju i njenu kulturu. Dva pisca, sa dvije strane svijeta, i dvije perspektive, osjetili su demonizam vremena i prihvatili se velikih projekata da to vrijeme predstave onako kako se ono odvijalo iz one prve satanske čaure do najstrašnijih događaja i pustošenja. Ovdje su i kontakti poetskog i historijskog fenomena, dva duhovna stvaralačka fenomena: pjesnika i hisoričara – analitičara u domenu integralne svjetske historije.

Veličina ova dva autora je u viđenju vremena iz svoje učene i poetske perspektive. **Lale Novičin Brković** se potvrdio i kao pjesnik, i kao mislilac, kao humanista i čovjek koji na poetski način savlađuje sebe da opjeva jedno strašno vrijeme, bjesnilo vrhovnog Lucifera koji je izmakao iz Devetog Danteovog kruga i zapalio svijet, da uništi ljude, da uništi narode, da proliva krv svuda gdje se pojavi u luciferovskoj slici.

Svoje vrijeme demona izučeno u knjizi *Doba extrema* **Hobsbaum** apostrofira mišljenjima velikog broja eminentnih naučnika XX vijeka:

sociologa, filozofa, političara, književnika. Svi se oni podudaraju u mišljenjima da je ovaj vijek bio „najnasilniji vijek u ljudskoj historiji" (Vilijam Golding, Nobelova nagrada za književnost, Britanija), a Jehudi Menjuhin (muzičar, Britanija) veli: „Ako bih morao da sumiram dvadeseti vijek, rekao bih da je on pobudio najveće nade ikad začete u čovječanstvu, i uništio sve iluzije i ideale". U ovom vijeku velikih tehnoloških dostignuća, umjesto boljega života, dešavale su se ljudske katastrofe koje su sami ljudi smišljali u svojoj bolesnoj fantaziji da gospodare svijetom i piju ljudsku krv, i kupaju se u njoj, kao nekada **krvoločna grofica Elizabeth Barthory** u Transilvaniji (1560). Bilo je „strašnih događaja koje je čovječanstvo preživjelo" (Hulio Karlo Baloba, antropolog, Španija). Ja ga pamtim kao najgrozniji vijek (...) historije" pisao je Isaija Berlin (filozof, Velika Britanija). Bio je to vijek logora, bilo je mnogo Aušvica, Jasenovaca, Zapadnih Obala, Gaza, Srebrnica, Keraterma, Batajnica, rijeka Drina – modrih grobnica... Oni koji su „vidjeli njihovo lice, nisu se vratili, ili su se vratili bez riječi" (Primo Levi)!...

Godine 1989. dugo pripremani scenarij, kao poziv na rat i istrebljenje, krenuo je sa probuđenom mržnjom u pameti i na jeziku, po zamisli najmisterioznije fantazmagorije, pod gestom „*buđenje nacionalne i vjerske svijesti*", a ustvari nacističke i one iz kovčežića „*sve i svuda*" i tako hodao po onoj zajedničkoj državi, prvo od Bratunca i preko Srebrnice, do ovog urnebesa zvanog „*žuta greda*". Tako je išlo sa „*jogurtom*", „*balvanima*", i „*udri vraga*" – sve do etničkih čišćenja najstrašnijih razmjera, paljenja sela, siovanja, granatiranja gradova, stotine logora, klanja i odsijecanja glava na mostovima Drine i drugih rijeka, do Bukovice i Sjeverina. I ne bi bilo čudo da su samo u „*bartolomejsku*" *evropsku noć* pošli samo huligani, obijači svjetskih banaka, zatvorenici iz Niške tvrđave, Padinske skele, Sremske Mitrovice..., ili pak političari sumanute mašte i planova, no su „u rat" pošli i vjerski poglavari i njihovi poslušnici tumačeći rat kao djelo drago i Bogu i Božjim anđelima. Oni su, može se reći, prednjačili, isto onako kao u krstaškim ratovima, blagoslovili „bojeve" i pojali molepstvija, uz obavezni cinički frazem „*ako smo braća, ako smo ljudi*". A granate su padale na biblioteke, na Markale, na Dubrovnik"... Sročen je slogan „*Ko će drugi, ja ću prvi, da pijemo turske krvi*" ili onaj „*Mlad Balija jezdi poljem, ja stižem pa ga koljem*". Mnogi nijesu ni pokušali da se mimikriziraju već i dalje gude „*Od Topole pa do Ravne gore*". Ne stide se, ne kaju se, drže ih za heroje, daju im boračke penzije, iako su se napljačkali i od „*ratne zarade*" ispodizali kafiće, motele, hotele, kockarnice... A ako ih strpaju u crnu najlon vreću, onako iznenada u nekoj velegradskoj jazbini, onda ti heroji i vitezovi sa slušalicama na glavi cvile i koprcaju se da nijesu krivi – da su nevini. Izlazi, da su krivci one hiljade žrtava: djece, staraca,

silovanih žena. Iz tog nasilja, iz silovanja i trauma, rađala su se djeca – nesrećna i satanizovana. A gdje može biti srećno čeljade koje je na ovaj svijet došlo nasiljem, ispod vrha noža na grlu, u zadahu znoja i smole, rakije i zle duše!?

Bio je pakao, balkanski pakao, započet u onoj „Balkanskoj krčmi". Svijet zdrave pameti odlučio je da Lucifera smjesti u Ševeningen, koji ipak nije pakao kakav su oni namjeravali napraviti na ovoj planeti. Tamo, u Ševeningenu, plaču, truju se, traže „ljudska prava", traže i odmore – jer su se umorili u ratovima po Balkanu, baveći se klanjem, vraćanjem kolijevkama, spartama, međašima od Soluna do Graca, deklarišući se osvetnicima, nebeskim narodima, zavjetnicima starostavnih careva, i još mnogo čega iz rječnika mržnje i fanazmagorije.

Knjiga „Vrijeme demona" Lala Novičinog Brkovića je djelo velike kompozicije kojom je obuhvaćena široka historijska panorama dramatičnih zbivanja na Balkanu koju je osmislio satanijelski štab na čelu sa Luciferom kao centralnom ličnošću, odnosno ličnošću sa bezbroj lica i naličja od cinizma i onog „morgen" do javnih smaknuća čitavih naroda, bez milosti – tačno onako kako je to od biblijskih vremena pa dalje sažimano u jednom liku – u onom vrhovnom nebiću imenovanom kao Lucifer. Taj luciferski štab stacioniran je u srcu Balkana, u onoj *Balkanskoj krčmi,* kako ju je oslovljavao Miroslav Krleža. Taj Pakao je, dakle, staro mjesto satanijelsko, prepoznavano tokom cijele historije balkanskih naroda, koji su potiskivani u brda još od onih bogumilskih vremena, vješani pored puteva i u šumama, kao piše onaj nesrećni *Monah* Bogumil početkom XIII vijeka. U toj luciferskoj jazbini, u tom Devetom krugu pakla, u tom sluganstvu Vizantiji – da bi se domoglo Balkana, Egeja, Kostantinopolisa, Mediterana, skovane su zavjere i projekti o tezi „*sve i svuda*", o jednom narodu koji će letjeti i drugima koji će biti robovi, sebri, nedostojni života niti milosti Božje. Jer oni nijesu „viši" (iber) već oni koji moraju umrijeti pod mačem i u plamenu. Bogumilski sindrom hitorijski je evidentan sve do XV vijeka, ali ga je „*državna*" *historija* zamagljivala, minimizirala, „čistila jeres" od Atosa do iza Bosne i gore do Dunava i Save. Valja pročitati ono sjajno djelo *Monaha Bogumila*. Sve mi se čini da djelo **Vrijeme demona** uspostavlja vezu sa onim bogumilskim pogromima oko Južne Morave, po Homolju i Staroj planini, po starom Rasu, te po brdima Crne Gore i sve oko one Vlaške crkve na Cetinju.

Jednom ostrvljeni satanijelski žreci, kao „dobri patiri" kretali su u procesije velikih ratnih planova, paklenih i nemilosrdnih, po onom srednjevjekovnom načelu da u ime Boga treba sve spaliti – svu tu jeres i njihovu djecu, spaljivati učevnjake i „vještice", silom utjerati pod plašt „prave vjere", nepravdu proglasiti pravdom – i mačem i plamenom.

Laleva knjiga **Vrijeme demona** dolazi kao veliko djelo istine o svemu onome što se kroz moge vjekove kopililo po Balkanu, dakle o onim događajima koji su zabilježeni i zapamćeni kao genocidni nad narodima, ne na jednom, već na mnogim narodima Balkana. Misaona i historijska panorama šire su od događaja iz kruga savremene historije. Te komponente dosežu mnogo dublje u prošlost kao u korijene zla i demonizacije balkanskih etničkih prostora. Jer svako zlo ima svoj etimon, svoju klicu, svoj projekat kako rušiti civilizacijska dobra i kulturu, kako lomiti dušu i čovjeka i pretvoriti je u Ništa – što je biblijski sem (znak) Luciferov. Tako su Lucifera vidjeli pjesnici „*Pakla*“, „*Luče mikrokozme*“, „*Fausta*” i dr. Tako je Lucifera shvatio i pjesnik Lale Novičin Brković, u svojem hronotopu, u historijskoj dijahroniji i sinhroniji. Po misaonoj koncepciji, historijskoj panorami, i onome što se u teoriji književnosti naziva **slika života,** Laleva knjiga se s pravom inkorporira u red onih velikih djela koje vrijeme cijeni i daje mu sve veću vrijednost u tumačenju umjetnosti i historije.

„Starostavni” planovi o čišćenju jeresi aktuelizirani su uvijek kada Lucifer zamisli da treba paliti i prolivati ljudsku krv koja je njegov sveti napitak. Zato je Laleva knjiga široka tema, koja se nadovezuje na sve ono što se pod **stegom** Lucifera u prošlosti događalo, kao predigra velikoj tragediji krajem XX i početkom XXI vijeka, kada je Lucifer krenuo u najveći i posljednji boj protiv Boga i Čovjeka – da uspostavi luciferско carstvo makar na ovom dijelu svijeta.

Nijedan savremeni pisac nije imao hrabrosti da stupi u otvoreni obračun sa Luciferom i njegovim pomagačima. Jedino je Lale svojim mačem-perom izašao na biljegu Luciferu i skinuo mu masku sa „obraza”, skinuo mu luciferski plašt i naslikao njegov pravi lik za onu galeriju u Devetom krugu. Utjerao je Lucifera tamo, pod Usamljeno suho drvo – da se više ne okrijepi ovozemaljskim darovima i slobodom. Jer **sve što uđe u knjige, otuda više ne izlazi.**

Neka je najviše poštovanje Lalu Brkoviću što naumi da Lucifera i njegove tapkaroše, trabante, sarmate, bratiju i krvopije, ugna u tor Devetog kruga, i u ovu veliku Knjigu o patnjama i zlu koje su kreirali satanijeli ljudima samo zato što su Ljudi.

To bi bila historijska veza tema i sadržaja Laleve knjige **Vrijeme demona** sa daljom i bližom prošlošću, dakle i u ranija vremena demona i demonizacije čovječanstva. I ne samo balkanskog demona, onoga iz *Balkanske ulice ili Balkanske palate i kovačnice zla,* već i iz kovačnica zla širom cijele Evrope, jer su vrijeme i likovi, sa centralnim likom – Luciferom, tipični i u vremenu i u prostoru. Tipizacija likova, događaja, dramskih sukoba, genocida, izvedena je do najviših umjetničkih stepena i slika – literarnih slika. Karakterizacija je tipizacija, izvedena po zako-

nima slikarske metodologije, svakako onim pastelima kakvi odgovaraju satanskim likovima i tehnici da ti likovi budu tipični i realistični. Zato je Laleva knjiga *djelo realističke opservacije,* djelo **čistog realizma,** djelo bez naturalističke tautologije ili romantičarske hiperbolike. Sve je onako kako je bilo – kako je bilo u historičnosti, tako je i u literaturi. Ne bih rekao da je to **stari realizam,** ne bih rekao ni da je to **epski, viteški realizam** niti **lirski realizam** - nema gusala niti lirskog sentimenta, ali ima satire – ne one osvetničke i zagrižene, izmišljene po metodu bjelosvjetske retorike. Jer ovo Lalevo djelo je specifično i kao kompozicija, i kao tema i sadržaj, i kao historija u poetskoj semiotici, i kao djelo jezičke funkcije po mjeri i zakonima Znanja, Poznavanja, Mišljenja, Istine, Ljubavi prema Čovjeku i Pobune protiv Lucifera. Djelo je i satira, ne ona sa formulama hiperbola i gradacija, već **satira čistog realizma** – Rableovska, Gogoljevska, Aristofanska, Orvelovska, dakle filozofična, aluditivna, sarkastična i izrečena pravedno. Lale je pisao Istine, on nije ništa izmišljao niti smišljao da bi bilo onako – po modelu „*kako ja hoću*", nije futurističko, niti nadrealističko. Pisac Lale Novičin se pazio da ne utone u „vode" stereotipa, ili u „vode" već rečenog. Njegovo djelo je novo u literarnom kontekstu, ono je djelo osobite literarne kreacije i ljudske hrabrosti. Jer, voditi bojeve protiv Lucifera, u jednom vremenskom „dobu" bilo je zaista i ljudska hrabrost i literarna hrabrost. Satana se premetao u razna obličja kako bi svojim protivnicima ispio i zadnju kap slobode, znanja, mišljenja, i krvi...

Lalevo djelo **Vrijeme demona** predstavlja sistem **pozitivnih ideja,** onih čija je namjera da se izmijeni svijet satanizma i da se umjesto bjesnila i kolektivnog egoizma savremeno balkansko, i evropsko, odnosno svjetsko društvo, transformiše u društvo mirne koegzistencije, humanizma, opšte ljudske ljubavi i uzajamnog poštovanja, te u društvo rada i slobodnog mišljenja. U djelu je ostvaren sukob ideja: onih pozitivno usmjerenih i onih natovarenih negativnom energijom, retogradnih, oponirajućih društvenom progresu, diktatorskih, genocidnih... Pisac Brković je ovaj sukob osmislio kao **sukob zla i dobra, Boga i Satane, Čovjeka i Nečovjeka.** Osmislio je dubok jaz između čovječnosti i nečovječnosti. Idejom sukoba dobra i zla uputio je poruku čovječanstvu na solidarnost u otporu Luciferu, i metaforično svima Luciferima na planeti Zemlji. Tako je ovo Lalevo djelo postalo svjetski impuls za dalju borbu za mir, koegzistenciju, za budući Grad Sunca na Zemlji.

U ovom velikom epsko-lirskom korpusu, Brković je izložio i svoje lične stavove i nazore na vrijeme demona i na vrijeme extrema – po logici pisca čiste savjesti i dobrih namjera, po svojem umu i govoru srca i sentimenta kojem je čovječno obuhvatio sve one žrtve i paćenike, preživjele i one koji se nijesu vratili, sa jedne strane, i sa druge, Brković je

razumio narodni glas i shvatio narodnu misao pa je djelu dao i tu literarnu dimenziju kao djelu samogovora, kao djelu izvan pisca i iznad pisca – do vrha, tumačeći umjetnost po aksiomi „*Ako nema vrha – nema ništa*“ (up. Dr. Ferid Muhić, *Štit od Zlata,* i *Falco peregrinus).*

Brkovićeve ideje plemenitosti, humanizma, pacifizma, jednakosti, tolerancije religijskih i jezičkih sistema, i kultura, i civilizacija, osnovni su predmet ove *biblijsko kuranske knjige,* njene tematike i ideja za koje je Aristotel uspostavio definiciju da su **uzvišene.**

Za ovako prostrani misaoni sistem, sistem historijskih zbivanja, bila je potrebna i jedna ovako grandiozna kompozicija za jedan osnovni *Veliki prasak* i za sve one druge ideje i kompozicione komponente koje čine radnju koherentnom, čine je historijom na jednom planu, čine je, što je najveći znak u kreativnom smislu, poetski cjelovitim i kompletnim djelom. Ova je poetika realizovana i posebnim jezičkim resursima, onim iz narodne poetike i sintakse poetskog jezika koji čini i originalnost, orginalan stil, koja je i sistem Brkovićeve stilistike. Ova stilistika je utemeljena na simbiozi crnogorske usmene i one najbolje crnogorske poetike i stilistike. Lale je na tim temeljima gradio svoj originalni ep, pa i epopeju o vremenu i događanjima na velikom svjetskom platnu historije.

Dva su osnovna lika osmišljena u ovom djelu: **Žrtva i Lucifer, Čovjek i Nečovjek, Dobro i Zlo...** Lucifer je osion, formiran iz *Mita o đavolu* (v. B. Rasel), on je onaj Daba, on sjedi u svojoj Balkanskoj rezidenciji, drži konce u rukama i baca mreže po balkanskim atarima, ubija žrtvu i ispija krv, poput one grofice iz Transilvanije, i poput onoga kaplara iz Rajhstaga. Podigao se i protiv Boga, ruši Božje kuće i spaljuje Božje knjige. Spaljuje žrtvu u kućama, odsijeca jezike bogumilia, ubija i one iz svoje blizine, a zadnja mu je riječ: „Morgen”. Onaj biblijski Satana (Lucifer) zaista se premetnuo u ovog savremenog Lucifera. Zna da se premeće u biberovo zrnce, u dobročinitelja, u zmiju, u Gorgonu. Kanibalista je, krv pretače u vino. Lažac je. Sve je što ima imenitelj Nečovjek. Tako ga narod opsuje, upoznaje, dočekuje i prati – da se više nikada ne vrati iz Devetog kruga.

Žrtva je čovjek, Žena, Dijete, Starica, Kuća, Božja Kuća, Rijeka, Knjiga, Škola, Bolnica. Žrtva je sve što nije satana.. Žrtve se nijesu vratile sa strašnog stratišta, škorpioni su ih prinosili Luciferu kultno i strastveno, kako je to i u Luciferovom Kanonu zapisano. Tako su, „otrovom zmijskim, ubijali žrtvu **Vožd demona i njegovi krvoločni pajaci** *(Vrijeme demona,* str. 205), **zaslijepljeno Ga slijedeći, // utapaju se u kaljugu”...** (str. 35).

Kompozicionu strukturu ove Laleve knjige čine poetski ciklusi: **Prolog; On satana; Mudraci iz Akademovog obora; Milet Mila Lucifera; Vožd demona i njegov krvoločni pajac; Pohlepni pohod kr-**

voločnih bradila; Moj bravlji narod; Vrata svjetlosti; Epilog. Dakle, teme koje u svojem unutrašnjem kontekstu formiraju zasebne teme, a koje se, sve skupa, uklapaju u jednu veliku literarnu rijeku i veliku historijsku epopeju.

Kao u svakom velikom poetskom djelu, ova se knjiga otvara **Prologom,** a **Prolog** biblijskim stihovima. **Prolog** je komponovan iz zasebnih poetskih struktura kraće ili duže strukture, stihova retoričnog i gnomskog rasporeda i sadržaja, semiotičke viševalentnosti i poetskog govora. Ciklus **On, satana** takođe počinje biblijskim stihovima, po pjesnikovoj zamisli kao lajtmotivom za ovaj poetski kontakt, i to stihovima iz Knjige o Jobu. Citat, iz ovog diskursa: **vlastita te usta osuđuju, ne ja, // protiv tebe same ti usne svjedoče** (v. str. 29).

Veliki prostor dat je ciklusu **Mudraci...** što je, svakako, i pjesnikova motivacija da se obračuna sa farisejima i njihovim površnim sofizmom, sa diktaturom u kulturi, i sa kvazihistoričarima, odnosno sa izhiperbolisanom historijom i subjektivizmom.

Vožd demona i njegov krvoločni pajac čine centralnu poetsko-historijsku materiju Laleve knjige *Vrijeme demona*. Literarno je izrečen vožd demona, pokazan je narodu, uklet je i prokužen, on je onaj kojem **Zlo bijaše slatko njegovim ustima te // ga je pod svojim jezikom skrivao... (**v. str. 205, citat iz *Knjige o Jobu*)... Ovo je priča o voždu, samozvancu, lašcu, mentalnom bolesniku iz *Balkanske krćme,* rođenom da svijet unesrećuje (str. 230), **on, satana, // stasom i likom, // strašću beščašća (...) što djecu, // žene, // starce i starice, // podmuklo, // đavolski muči, // pljačka, ubija, // siluje // uživajući u klanju // pred ikonama se // skrušeno moli,...** (str. 230).

Kako je prepoznatljiv vožd, tako su prepoznatljiva ona čudovišna bradila – u ciklusu **Prokletnički pohodi krvožrdnih bradila.** Dobri Čovjek Lale prepoznao je u historiji našega doba – extremnog doba ili vremena demona, čudovišta u ljudskoj slici, zvana bradila, jer tako se maskiraju, jer ih je Lucifer tako onim Kirkinim štapom petvorio u ljude strašila, a ustvari su čudovišta sa planete zvane *Balkanska krčma.* Oni su Luciferova vojska, kopljanici, čuturaši i britvari, zarđale kosturice, krvoločnici što krv piju iz ljudskih lobanja, po strasti satanijelskih kultova i obreda. **Njihovo je grlo otvoren grob, (...) Noge su im brze na prolijevanje krvi; ruševine s bijedom na njihovim su putevima...** (str. 239; Poslanica Rimljanima). Njihov vožd je **Moloh' zla,** koji je **Ubjeđivao narode // da je hermeneut,** onaj **kome su prinosili djecu na žrtvu** (str. 250).

Ciklus **Moj bravlji narod** je prepoznatljiva aluzija, prepoznatljiva u historijskoj paradigmi, i danas, u diskursu **neopamećeni narod.** Ovaj ciklus započet je citatom iz *Djela apostola:* **Dobro ćete slušati, a ne-**

ćete razumjeti; dobro ćete gledati, a ipak nećete vidjeti. Jer je otvrdlo srce ovoga naroda; postade tvrd na ušima, a oči zatvori, da očima jednoć ne vidi, ušima ne čuje, srcem ne razumije... Pa i taj bravlji narod snosi krivicu, ona je i individualna i kolektivna. Narod je „Mrtvo more", „Stradija", „Razmišljanje jednog običnog vola", „Danga"... I Lucifer njime gospodari kako i koliko hoće. (str. 275). Trebalo je vidjeti taj jadni narod kako skandira, urla, metaniše, kako ispred njega idu licemjerni poslušnici Satanijala (Lucifera), razni tvorci lažnih mitova, idu i gude, nose fosilizirane kosti Bog te pita čije – a ničije. Satana ih naputi, da kolju i da piju krv, jer tako traži njihovo satansko božanstvo. Ogreznuli su u grijeh, reče Uzvišeni Bog, **izazvali moj gnjev... (**str. 323). I u tom diskursu, u **Epilogu,** pjesnik Brković donosi ključni aksiom: **Bog će mu oduzeti njegov dio na stablo života** (351, *Otkrovenje).* Tako biva u biološkom stablu, Bog sve vidi, čuje, zna. On ukida sve ono što Lucifer zametne – da Zlo ne klija. To je Božje čulo – da zatre sve demone, da Lucifera smjesti u *Deveti krug.*

Indikativna je pjesma u **Epilogu**. Pjesnik veli: **Ti Gospode reče // traži i naći ćeš!' I Ja vijek čitav tražim, (...) Čovjeka! //Čovjeka tražim, // Gospode moj, //tražim // Čovjeka...**

Tako se, formalno, završava ova epsko-lirska velika pjesma – velika poema ili epopeja. A jeste i jedno i drugo, zbog one sadržajno-historijske dimenzije, zbog one ljudske drame (tragedije), zbog njene sociolingvistike – Laleve originalne stilistike. Ovo djelo je moralo imati ovakav kontekst, ovako se poetski eksponirati *da bi bilo i historija i poetika.*

Rečeno je da je knjiga *Vrijeme demona* **Lala Novičinog Brkovića** djelo specifičnog literarnog žanra, da je to po kompoziciji velika pjesma koja po elementima koji je čine i velikim književnim djelom čime se približava poemi, ali i epsko-lirskom spjevu (najprije Njegoševoj „Luči"), pa i Danteovom „Paklu" i osobitom kanconijeru sačinjenom od deset ciklusa pjesama različite dužine i sadržaja.

Kako su u ovoj knjizi pjesme različite po tematskom, sadržajnom i kompozicionom diskursu, one su raznovrsne i po svojoj strukturalnoj likovnosti gdje su zastupljeni klasični stihovani oblici, blanšvers raznovrsnog metra, biblijske stihovane forme, retorični i prozni oblici, pa čak i tzv. grafički (vertikalno linijski) – podređeni muzičkim (ritmičko-dikcijskim) relacijama i izrazima, što je elemenat psihološkog i emocionalnog diskursa. Svaka leksema u poetici Lala Novičinog Brkovića, kao struktura stiha, a tako i svaka sintagma, postaje kao govorni sem – imaju svoj sadržaj i višefunkcionalnu namjenu: grafičku, stilsku, misaonu, etičku figurativnost tipičnu za ovakav poetski diskurs – bez patetike i upadanja u beznađe i misticizam. Iz ove poetike zrači Svjetlost Nade, one

humanističke sperance i optimizma: Bog je Najveći i Najjači da pobijedi Lucifera, Bog je uz čovjekovo rame, uči ga, oslobađa satanizma. Bog je dovoljno Moćan da Lucifera ugna u adsko boravište. Čovjek je Prometej, njemu je Bog odriješio ruke i on će se odbraniti od Satane (Lucifera). Ovaj dualizam tema je integralnog značaja poetikona Lala Novičinog Brkovića, ali i svake njegove poetske reference. Lalev pozitivni junak ide u borbu protiv Lucifera otvoreno – na svakom mjestu i oružjem koje se zove: otpor. I mrtva žrtva se bori, prkosom, zadnjim tračkom Svijetla iz očiju, svakom kapljom krvi prolivenoj po bosanskoj zemlji, u modrim rijekama, u spaljenim domovima. Čovjek je, u Lalevom književnom svijetu, naravno – po refleksivnoj i meditativnoj analogiji i uvjerenju, Čovjek je Prometej, a onaj imaginarni – demonski svijet, otjelotvoren u neljudima i zločincima, to je ona negativna energija koja je Čovječanstvo davila od praiskona.

Laleva poetika jeste moderna, jeste nova, ali je njena modernost u onom poetskom sistemu preobraćena u moderan jezik – samo onakav da bude konkretan, naravno i figurativan – u modernizaciji izraza i njihovih semantičkih sadržaja. Lingvistika, *lingvopoetika je dobra kada je jasna, kada je činjenična, kada priča,* onako kako su govorili Albert Lord i Milman Perry za barda Avda Međedovića (*Pjevač priča).* I Lale priča, i epskim govorom smiješanim sa lirski obojenim jezikom, ali ne pada u zamršene i nejasne metafore, niti u vulgarni modernizam, niti u tautologiju i deskripciju bez granica. Zato, kažemo da je njegov poetski govor sažet, zgusnut, ali misaono osobito prostran i fleksibilan. **U poplavi eksperimentalne, remodernizovane, hajdučke i mirakulske poezije ovoga vijeka, Lale je odustao od svih takvih i sličnih stilskih formacija i opipavanja pulsova za megalomansku pjesničku etiku, za subjekt „ja i samo ja".** Lale je skroman, pošten, niti je prepisivač niti onaj koji oponaša tzv. velikane. On neće da bude pored nekog pjesničkog skuta, on hoće sam: da živi, da stvori umjetničko djelo. Da to djelo vrijedi – za vrijeme, historiju umjetnosti, za narod. Narod je onaj *Uzvišeni lik* u Lalevoj umjetnosti, Žrtva kojoj je ovom knjigom podigao onaj Ljudski Obelisk, onaj Spomenik za Vječnost. Njegova žrtva je čista, ona je samo Čovjek. Zato Lale tom Čovjeku podiže ovom knjigom onaj Uzvišeni Akropolis. Taj Čovjek pripada svim narodima, jer Lale nije mjerio niti dijelio narode. Kazivao je da su to djeca, žene, starci i starice – na koje su noktima nahrlili razni Luciferovi sljedbenici i vojnici, zagrebali ih đavoljim noktima, da ih etnički, vjerski, rasno, jezički očiste iz ove zemlje.

Neka je najveća čast pjesniku Lalu Novičinom Brkoviću, neka to bude njemu najveća nagrada, veća i od one dinamitske Nobelove nagrade. Lale ne bi pružio ruku prema nagradi koja je osmišljena na temeljima dinamita i noža, koja je nastala kao griža savjesti jednoga Nobela

što je izmislio to čime Lucifer uništava narode, to što je Luciferu dao opasni ugarak – da pali i žari. *Čovječanstvu su bili potrebni darovi Ljudske vatre i Ljudskog Svijetla.*

Lale je stao uz Čovjeka, uz narod kojem su oduzeli sve: jezik, tradiciju, kulturu, i krenuli da mu i život uzmu nožem, škorpionom, vatrom. Oduzeli su tom narodu Savu Mrkalja i njegove reformatorske ideje, minimizirali ga i pripisali drugima koji su i jezik pripisivali samo onoj tzv. istočnoj ili zapadnoj varijanti, oduzimajući izvornom štokavskom sistemu sve njegove književne kvalitete, transformisali su vrijednosti ijekavskog izgovora u ekavski, negirali govore bosanske i hercegovačke, i crnogorske. Sve je moralo biti samo srpsko ili hrvatsko. Oduzimali su tom narodu njegova pisma, njegovu leksiku, njegovu školu i knjige. Laleva poetska biblija je pobuna Čovjeka protiv svih satanskih zamešanija i maštarija, i maskerada u duhu srednjevjekovnih krstaških pohoda i mirakula. Lale je stajući uz Pravdu i Istinu, bacio kamen na Lucifera i njegovu megalomansku diktaturu, poput Brodskog, Miloša, Kranjčevića – i pjesmom i etikom. U njegovoj etici nema paradoksalnog subjekta, on je progovorio čojski sa javne tribine, i hrabro.

Nema u njegovoj poetici i stilistici literarnog šenlučenja, niti postmodernističkog pop-arta, niti umjetnosti radi umjetnosti, niti literarnog egzibicionizma, niti imitacija. On se drži historijske istine, **semantičkog realizma,** tvorac je govora koji u umjetnosti ima svoj društveni sem, društvenu funkciju kao knjiga Istine, ona kako je napisano u knjigama Zaratustre, Bude, šamana, u motivima o *Bijelom suncu...* Tako je nastajala i ona dualistička motivacija u Lalevom književnom sistemu: Bog kao Istina i Pravda; i Lucifer kao Laž i Zlo.

U Lalevoj poetici nema asimilacije tuđih stilskih formacija, niti imitacija, nema ni plača ni učenja molepstvija Luciferu. Njegov poetski govor je Uzvišen, glasan, njegova Žrtva govori stilom i intonacijom Antigone koja Luciferu prkosno baca strijele u oči, u svijest i obara ga u balkansku kaljugu. Lale književnik nije avangarda plačljive umjetnosti, već je on pandan onoj umjetničkoj riječi koju govore Hektor i Andromaha, i onoj koju govori Avdov Meho – dakle, onoj herojskoj, homerovskoj...

Nijesu u ovoj Lalevoj knjizi, a znam ni u drugim njegovim djelima, prisutni laka muzika onoga potpuri-stila. Prisutne su Riječi kojima i Bog govori, gromom i munjama. Zato, iz likova svake žrtve plamti prkos, a Mak bi rekao „*Bosna prkosna*“*, i ona Bosna od sna – da budućnost bude sveljudska,* kao onaj *Grad Sunca* (Tomazeo) i onako kako reče Nazor: *da svijet bude lijep, jer život je dar s neba...*

Laleva stilistika i poetika nijesu manir, niti reprodukovanje tuđih ideja. Ona je produktivna u svojem stilskom kontekstu, sadržaju, kompoziciji, i prvenstveno jeziku – njegovoj jekavsko ijekavskoj mapi.

Laleva književna semantika je široka panorama svijeta, ona je otpor svim diktaturama, svim pol-potovima na ovom svijetu. Tako je ona djelo svevremenskog značenja i univerzalnog smisla.

Ovo Lalevo djelo nastalo je baš u vrijeme kad su se „svjetiljke gasile širom Evrope“ (Edvard Grej), kada je svijet bio na ivici opstanka, o čemu je pisao i Karl Kraus u djelu *Posljednji dani čovječanstva* i kada se za Evropu može reći „U blatu se batrga“ (Sasun Zigfrid...).

Lale Novičin Brković o vremenu spoznatom i spolja i iznutra, zaronio je u ovo naše vrijeme, u njegovu historiju nasilja, u njegovu filozofiju i sociologiju, u njegove motive i logiku, obarajući umjetničkom riječju cio luciferovski sistem danteovskom smjelošću i vizijom. Taj svijet je kaljuga i njegovo mjesto je pod devetim kamenom a po zakonima Prirode i Čovječnosti Lucifer mora biti mrtav – da se više nikada ne iskopili. Mjesto mu je pod onim Ukletim drvetom. Da tamo očajava i okajava doba ekstrema i vrijeme demona. Lale Novičin Brković, u svojem poetskom *Otkrovenju,* u svojim stihovima, i svojim pjesničkim poslanicama bilježi šta se u ovom ekstremnom vremenu zbivalo i izriče kaznu Luciferu za Strašni sud. *„Uistinu, ne pišem vam // ništa drugo osim onoga što // možete čitati i razumjeti“ (Druga poslanica Korinćanima)* potvrdio je i pjesnik Brković (str. 5).

Lucifer je bacio onu munju na Hirošimu, zatim i one po Vijetnamu, pa i ovu na Bosnu – tako je razmišljao i zapisivao pjesnik Lale Brković „*Jedne jeseni na Kalemegdanu*“*,* hodajući Evropom i opisujući njen splin i njenu nemoć da Luciferu zaskoči za vrat.

Posebna diskutabilna komponenta je ciklus **Moj bravlji narod.** Šta je to pjesnika Brkovića motivisalo, možda i iznenadilo, i naljutilo? Može li biti velika narodna zabluda, ili socijalna kriza i klizavica nastupajućeg vremena, ili narodno beznađe u ono „bolje sjutra“ koje su mu nudile sve strukture stare i nove birokratije, politikanti, fariseji, čak i „organizovana mafija“?... Sve može biti. Lale navodi referencu iz *Djela apostola* (v. str.275): „*Dobro ćete slušati, a ipak nećete razumjeti; dobro ćete gledati, a ipak nećete vidjeti*“. Ovo se podudara sa onim retoričnim tiradama Lucifera, konkretno sa onom sa prozora jedne zemljoradničke zadruge, i onog „okupljanja masa“ na tzv. „Svetopolju“ odnosno prizemljenje „nebeskog naroda“ gdje mu je tutnut u šake jogurt sa kiflom – da predahne. Bile su smrtonosne one besjede: pune žeravica, psovki, mržnje, jezika mržnje, hiperbola, alegorija, metonimija, fraza, uzrečica... U prvim redovima sjedjeli su oni „bivši“, pa skorojevići, pa „silni“, pa „vitezovi nadutijeh prsa“, pa „duvanska mafija“, pa pjesnici i pjesnikinje (bivše skojevke), pa ona dama s crvenim kamelijama u nakostriješenoj kosi, pa novi generali i generalice, pa vojvode i Vojvodići, pa...

Je li narod bio toliko naivan – da vjeruje voždu Luciferu?! Ili je to bila historijska greška ponavljana bezbroj puta u historiji. Za kim krenuti, za kim ići – u one besmislene „pobjede“?!

Pjesnik Lale Novičin Brković bio je iznenađen, i razočaran, duboko – i kao Čovjek i kao Pjesnik. Kakav se to Nečastivi koti u narodu?! Kuda ide narod?! Za malo soli na dlanu idu samo ovce, a zatim i za praznim dlanom, sve dok mu taj dlan ne „pukne“ po fejsu, onako – po načelima pandurskog humanizma.

Zna pjesnik Lale Noviči što je narod. Nije on njega ovdje „ocrnio“, no onu neslovesnu rulju koja je halakala po zemlji Stradiji.

„Evo me, //(...) // na razmeđu // vjekova // da grijehe // naroda // moga // otkupim // životom vlastitim“ – bilježi pjesnik Lale Brković, u jednoj prološkoj poetskoj referenci, motivisan tragedijom zavedenog naroda. Otjeralo ga je to „neznanje“ i u „spor“ sa profiterima, monterima katastrofe – moralne, državne, političke, nadriknjiževne, socijalne razbratske; pa ga je to, možda, i otjeralo u egzil, jer je „stanje“ bilo nepodnošljivo: prava pjesnička riječ je bila nerazumljiva, neshvatljiva, daleko od Uma i Duše. Nastalo je bezdušje. Po zemlji se razmiljeli neljudi i bradila, ona poznata i iz ranijih „krvavih svadbi“, u maskirnim uniformama i sa vrpcama preko čela, sa marihuanom u rančevima – da se nađe pred „odlučni boj“. Taj scenarij viđen je svuda po balkanskim ulicama, sa zveketom oružja i neviđenim junačenjem – sa jurišima na pljačkanje i klanje, na obeščašćivanje žena (i onih maloljetnica). Ova apokalipsa morala i ljudskosti pjesnika je iznenadila. Kao i ono čudo, da se omalovaže Njegoševi stihovi o onim pticama koje su na Lovćen doletjele „da uteku“. Eto, doletjele su te ptice iz Bosne, negdje u Hercegnovi i u druga skloništa, pa ih pohvataše majušni a opaki Luciferi, sluge velikog Lucifera, i „prebačiše“ ih preko „brda – onom velikom bradilu – a pjesniku: nekakvog „...stabla“. I taj ih pjesnik, sa čuperkom preko čela, pokla kao vrapce i jagnjad. Osramoti se i narod, izgubi dušu, pohuli na Boga... I na čojstvo, i na onaj zakon vjekovne tradicije: da je junaštvo čuvati drugoga od sebe, da ptice koje traže spas, ne treba ubiti.

Laleva ljudska i pjesnička etika je uzvišena. Osudio je nečojstvo, „upad u torine“, udar na obraz onih koji su osudili rat, pohod na Dubrovnik, na Foču, na Srebrnicu. Zato će ova Laleva pjesnička knjiga biti najpošteniji i najhumaniji prilog za Biblioteku o užasu u Srebrnici, biće dio memorijala u Potočanima – da priča, **da Pjevač priča,** kao ono Avdo Međedović Albertu Lordu i Milmanu Perry. Da ostane istina, onima koji nikad više neće ubijati, niti ratovati.

Za ovakvo pjesničko kazivanje, bila je potrebna i ovakva epsko-lirska tehnologija, i stilistika i struktura.

U primjeni poetske tehnologije Lale Novičin je koristio onu strukturu koja je omogućivala poetsko pričanje i poetsko izlaganje ideja i sadržaja. Izbjegao je strukturu i jezik sentimentalizma, himničnosti i stila himni i oda koji je bio praksa mnogih „državnih" pisaca i poltrona Luciferovih. Lale je pronašao nov poetski govor – novu poetsku organizaciju, a sa najvećim otporom odbacio je onaj jezik mržnje kakvim obiluje **vrijeme ekstrema i vrijeme demona – vrijeme Lucifera** u zadnjih stotinak godina, a osobito krajem XX vijeka, pa i danas. Lale se uzdigao na tron hrabrog pjesnika i govornika, da munjevito usmjeri pero i svoje ideje, i svoj pogled na odnose u svijetu, da đavolu kaže da je đavo. Zato je i struktura njegove poetike raznolična: retorična stihoremska organizacija, astrofična, nerimovana ali dikcijski i intonacijski izvedena do savršenstva, jezgrovita i sintaksički organizovana do one mjere koja je po mjeri zakona „*napiši tako da bude jasno i lijepo, ne piši više nego što treba dobrom stihu i dobroj rečenici*".

Prezentiramo i jedan strukturalni diskurs iz Lalevog poetikona, onaj što je *slika i riječ,* ili *crtež na mapi za lik Lucifera:* „...sli // čan // trski // iz // blata // iz // đi // klja // loj // osloniš // li // se // na // nju // trska // se // sruši"... Brković i od slogovnih morfema (od silabema) gradi stihove: zvuk, koplje ubojito, kamenuje Lucifera, pravi njegov satanski lik u formi krokija oslikanog crnim tušem. Slika nije akvarel, nema toplih preliva u koloritu, zapravo nema kolorita, već je samo *crna boja linija* – onako kako i sam Lucifer djeluje duhovno i fizički.

Eksponentna je i ovakva stilsko-idejna oformljenost poetskog konteksta, scenama i folkloru adekvatnih jezičkih konstituanata, oštrih semantema (imeničkih i glagolskih, epskih i nelirskih perli – nema nježnosti u obračunu sa satanom // đavolom //nečastivim silama): „Đavolsko kolo zaigrali đavoli - // u satanskom krugu crni vrag, // nečastivi oganj zažiže, // da nepomen više nevinih duša prikupi"... Ponovljene semanteme pojačavaju stilizaciju *crnog tuša* kojim pjesnik risuje ovaj vraški lik – Lucifera XX vijeka, inkarnaciju svih Lucifera od Iskona do Srebrnice.

„Pomahnitali demon, // đavolje naravi, // (...) // nasred zemlje // kolo bradila zavode // žudnju im ludošću razigra // da u satansko gnijezdo // sve ugnijezde"... Tako je satana pokrenuo ona nečastiva bradila, onu svoju satansku vojsku, pa juriš na gradove, djecu, žene... Svaki bradilo imao je uzase čuturu – da u nju puni krv i da je ispija u orgijama. Na Zemlji „mrak njihovih mozgova // da vlada"... I „*Sve to blagoslovi // patrijarh // sa imenom Sveca, // Krst sveti podiže // da aminuje // sve što zvijeri počinješe*"... „*i samog Tifona // animalnostima nadmašiše // ubijajući sve*" - izlaže Brković u komparativnom diskursu, i mitonime kojima uspostavlja misaoni krug sa mitskim čudovištima iz daleke pro-

šlosti. Uz svaku mitološku odrednicu Brković je pridodao i odgovarajuće objašnjenje – da čitaocu budu jasniji i tekst i aluzija. Fusnote su urađene po naučnoj metodologiji i mjeri.

Analitički bi se mogla izlagati svaka poetska jedinica, jer je ona i posebna povijest iz kalendara zla balkanskog Lucifera, dakle posebna priča u velikom epu o apokalipsi koju je Lucifer pretvorio u svoj pir zla i krvavi folklor. Zato je čitanje ove knjige njeno najbolje razumijevanje, analiziranje, rasuđivanje o savremenoj mitologiji vožda i bradila, zapravo o savremenoj demonologiji. Čitalac će najbolje osjetiti strahote koje je Lucifer proizvodio po ovoj umornoj i umorenoj zemlji. Sa tih aspekata, ovu knjigu preporučujemo dobrim čitaocima, da i oni svoje analitičke teze saopšte drugima do sebe kao otpor zlu. Jer pročitavanje ove dobre knjige je dug čitača prema onim žrtvama koje ne treba da ostanu anonimne niti zaboravljene. *Dobro je činiti dobro, a nikad ne zaboraviti zlo.*

Nedžib VUČELJ

Zaim Vesković: DUŠA UŠTAP LEZETLI STIHOVA

Neka telali udare u talambase i ištu muštuluke da je Zaim Vesković razastao srmajli stihove osedlane dugom od Sandžaka do Krajine. On, Zaim Vesković-Čaušbaša, poredao ih je kao svatove koji najljepšu nevjestu vode istinski i na mjesečini. Poharčio je Zaim i svog uma i svoje duše da naš um zasiti, da našu dušu razgali. Odavno takve nevjeste nismo gledali i njoj hrlili, jer joj je Zaim Vesković godinama zapise sricao, da joj se može diviti do mile volje, a da je ne ureknemo.

Mjesec i istina neće biti hudovica do zadnjeg insana što stihove ljubi, mada je ova knjiga predugo sabah čekala.

Katuni, uštap, šeput, mutvak, čardačište, varosati, haramsuz, odiva, đovda, srma...,samo su troha od ljepote naših riječi koje sam ukrao iz „sehare“ „Mjesec i Istina“ koje je autor istrgnuo od zaborava, kao kad djevojka za obilježe iz svog bogatog ruha istrgne mahramu i daruje je za vječno sjećanje momčetu kojeg je njena duša begenisala.

Zadavljen mimohod, zalakćene prijetnje, pogrbljeni baščovani, pomahnitalo ognjište, ujarmljene oči, ozindanjena osveta, odbjegla pjesma, bajatli kiša, havet beskravna, kaharli dunjaluk, bihazuran dan, obajračena sloboda, kajil muhabet, čađavi zindani, svilena samoća, telhan planina...djelovi su ljepote stihova devet ciklusa uvezanih u zbirku poezije „Mjesec i Istina“ te tebi kao peškeš darovanih.

Kroz pjesme se prepliću čemer i lezet, vakat i nevakat, um i neum, junaci i kukavice, hrđa i sjaj, zulumćari, haramsuzi, hizmećari i baksuzi, ali opet dok čitate stihove pronalazite sebe i prelistavate dušu autora koju vam po prvi put otvara, mada je to trebalo najirlisati ranije.

Međutim stihovi:

Već jesenima
U meni jesen jeseni
Da ti kažem ono
Što ti nikad neću reći

tjeraju na duboka razmišljanja o onima koje nismo dobro poznavali, ali i nama samima. U duši punoj šimšika i gromova stihovi su čekali da:

„U kalemu
zrno isklijalo
zapnem za malo jezika
kao da se neznancu
želim ispovijedati“

A kada je pjesniku bilo lijepo, duša mu je ljubavlju bila obasuta. Sjećanja koja su nervirala pretkana su iz srca na papir, a autor gubeći se u čarima ljubavi iz haramsuza se pretvorio u baksuza:

„Uštap je Latifa
Podijeli naš sokak
Na dvije najduže noći
Da iz tvog plavog oka zdjenac
Na izgurane usne preselim“

Neka vam zbirka poezije Zaima Veskovića „Mjesec i Istina“ bude hajirli pri iščitavanju, a autor će vam svaki stih koji vam priraste duši draga srca ukabuliti.

Naša književnost biće bogatija izdanjem ove knjige, pravi ljubitelji poezije će se obradovati, a autor će biti nadahnut novim inspiracijama.

Dino LOTINAC

MOZAIK NITI ISTINE
(**Fatima Pelesić Muminović, *Nit istine,* Sarajevo, Blicdruk 2007**)

Zahvaljujući svom analitičkom i istrajnom duhu u književnom stvaranju, potvrđenom u knjigama *Nâdo, Vesele i mrtve, Ime, Preko glave* (Nagrada „Isak Samokovlija"), Fatima Pelesić Muminović, svojom zbirkom priča *Nit istine,* predstavlja se kao ambiciozna autorica kratke priče.

Istina, (kakva sve ne?), umjetnička, povijesna, istina očevica, istina na koju polaže pravo impresija, istina kao supstanca umjetničkog tkiva, istina koju nosi vizija, fikcija, posebno se doima u metaforički odabranom naslovu knjige: samo nit istine?! Zaista je to vrh svih stremljenja u oblikovanju umjetničkog teksta.

Nit istine je zbirka od devetnaest kratkih priča koje, iako predstavljaju zasebne fragmente, pružaju utisak kao da su istrgnute iz neke šire cjelovite zamisli, upravo zbog toga što počivaju na istovjetnim korijenima inspiracije, i po svojoj strukturi i tematici se stalno prepliću i nadovezuju. Koncipirajući djelo na pričama različite dužine, ali prije svega jako slične forme, tematike i stila, autorica u samoj zbirci ostvaruje veliku žanrovsku sintezu. Tako knjiga po srodnosti motiva koji preovlađuju u njoj dobija prividno konture romana, dnevnika pojedinih likova ili hronike jednog vremena. Otjelotvorenje žive slike urbanog bezizlaznog egzistencijalnog miljea, ispunjenog ratnom kataklizmom, autorica postiže uvjerljivim načinom prikazivanja sudbine pojedinca zatečenog socijalnim kolapsom zemlje. Usudivši se da piše o temi koja je već toliko puta obrađivana u književnosti i koja je bila izložena različitim reakcijama čitalaca i kritike, autorica već na početku svoje djelo izlaže mogućoj negativnoj reakciji. Pišući o ratu, ona se suočava sa posebnim zadatkom, mora stvoriti djelo koje objedinjuje više različitih elemenata, djelo koje neprestano balansira između povijesti i umjetnosti, između činjenica i ličnih impresija. Autorica prevazilazi sve barijere, koje su se i prije samog nastanka djela pojavile, i već na početku iskristalisale svoje negativne mogućnosti i stvara djelo velike širine sa univerzalnim porukama i raznolikom tematikom i motivima. Tema rata

je previše osjetljiva, i veliki je izazov pisati o tome, a ostati nepristrasan, i stvoriti konciznu sliku jednog vremena, života i međuljudskih odnosa u periodu kada rat ubija sve ljudske i životne vrijednosti.

Fatima Pelesić Muminović kroz svoje priče oživljava najupečatljivija ratna dešavanja u Bosni, a prevashodno se fokusira na egzistencijalni prostor Sarajeva, taj multietnički simbol planete Zemlje u malom. Autorica ne ispunjava svoje priče slikama stradanja i smrti, već se odlučuje za to da ratnu stvarnost prikaže na drugačiji način: ponekad, isticanjem jednostavnih, svakodnevnih situacija, u kojima se vidi izmijenjen kontekst u kome funkcionira ljudsko biće, i samo se pri tom mijenjajući. Kakav paradoks: svaka priča završava sretnim ishodom glavnog lika. *Nit istine* je, zbog jedinstvenosti motiva, mogao dobiti i drugačiju strukturu, te postati roman, ali autorica se, ipak, opredjeljuje za zbirku priča, brušene mikrostrukture koje intenzivnije reflektiraju dublja značenja onog općeg, čovječanskog, civilizacijskog koda, koji se nerijetko dovodi u pitanje. Kroz odabrane individualne priče i situacije reflektira se kolektivna nesreća u kojoj ni jedna tačka ne biva pošteđena, niti ima sigurnosti i za najmanju nit u granicama njenog opsega.

U prvi plan autorica ističe individualne reakcije svojih likova, te njihove osobine i preživljavanja, ocrtavajući na taj način mračnu temu rata: rat je prisutan u svakoj situaciji, on je pozadina ili okvir pripovijedanja, a autorica kroz jednostavne situacije, koje u sumornim ratnim dešavanjima izgledaju bezazleno, dočarava pozitivne i negativne osobine likova, ili ističe njihov patriotizam i velikodušnost u teškim vremenima.

Autorica u svom analitičkom traganju, meditacijama, prije svega je usredsređena na ljudske sudbine u toku opsade Sarajeva. U pričama *Izbjeglica, Rifin lift, Razmjena* i mnogim drugim prikazuje ljude koji ostaju bez svojiih domova, i načine na koji se snalaze da prežive, kakvu psihološku dramu nose zapretanu u svom sjećanju koje naizgled miruje. Moćnu poruku nosi preživljavanje Rife i Rose, jedna stanuje u liftu, a druga u stanu, šutnjom prelaze sve opasnosti po razgovor, dijele sve, čak i solidarnost pušenja „zečje trave" kao zamjenu za cigarete, dok se njihova djeca Goran i Ado igraju. I taj mali kutak kao što je lift pronađe granata. Rifa i Ado plaču što je lift pogođen, a Goran ih zbunjeno gleda i pita se zašto plaču: „Lift nije čovjek, ni živo biće". Taj mali kutak postao je Rifi i Adi zamjena za izgubljenu kuću, pa ga oni doživljavaju kao dom. Velike migracije stanovništva i njihov položaj u inostranstvu, ona predstavlja kao cjelovitu pojavu u društvu. U priči *Slatka duša* isijava ljudska sebičnost, strah komšinice, koja moli fildžan šećera od jedne do druge,

iako ima mnogo više od njih. Tako vidimo da se autorica ne libi, zapravo, traženjem onog tipičnog u svakodnevnom, prikloniti se i realističkom maniru.

U teškim slikama ratnog stradanja i socijalne stagnacije društva, Pelesić Muminović u priči *Lidine tajne* prikazuje borbu naroda, snalažljivost i pokušaj opstanka u ratnom periodu. U prvom planu ona oslikava rat, stradanja ljudi, a u drugom uvodi rađanje jednog novog života. Na slikovit način nam daje jednu takvu situaciju, u kojoj još nerođena sestra hrani svoju braću, jer zahvaljujući njoj oni dobijaju mlijeko.

Iskreno prijateljstvo koje ni rat ne može da uništi, i ogromno razočarenje i tugu zbog smrti prijatelja, nalazimo u *Povratku Remia Constanta.* Rat, masovno stradanje, nedostatak osnovnih uslova za život, različiti načini preživljavanja, samo su neki od segmenata na kojima autorica niže potresne priče. Situacije koje Fatima Pelesić Muminović daje u svojoj zbirci toliko su bliske svakodnevnici, a opet su tako bolne i teške, da u većini njih doživljavamo autoricu kao sudionika, jer pripovijedanje nosi bujicu emocionalnog nanosa i pečat iskrenog saosjećanja sa likovima. Autorica vješto opservira čak i ono lično, proživljeno, kao siguran materijal, građu od koje tvori priču, koja nas uvodi u dubinu i sivilo rata, i prikazuje nam svu kompleksnost njenog stvaralaštva. U priči *Vodokradice,* njeno pripovijedanje o ratu obojeno je lirskim elementima, ona nam predočava ljude koji su iskusili najveće životne surovosti, i koji su uprkos gubitku ideala zadržali vjeru u život, a sve to upotpunjuje slikama sumraka i pejzaža.

Fatima Pelesić Muminović u svojoj zbirci nam daje niti istine, ne zadržava se pretjerano na povijesnim tumačenjima, već koristi samo činjenice, i na osnovu njih zida svoje priče. Spajajući povijest sa umjetnošću, autorka otjelotvoruje moćnu tvorevinu lirskog, refleksivnog, dramski zgusnutog teksta, slivenog u jedinstvenu cjelinu, kolažnu impozantnu sliku jednog /ne/vremena. Njeno pripovijedanje ne ide bez bure osjećanja, ali, iako izraz rata, nema nanosa nacionalizma ili šovinističkih naplava, već prezentira ljudski sigurnu, individualnu impresiju, velike estetske vrijednosti.

U moru knjiga koje govore o ratnim dešavanjima na ovim prostorima, koje su obilježene političkim stavovima, pristrasnošću i malom umjetničkom vrijednošću*, Nit istine* se izdvaja svojom izvedenošću kao jedan mozaik kvalitetnih umjetničkih priča nezaobilazne pouke i poruke istovremeno.

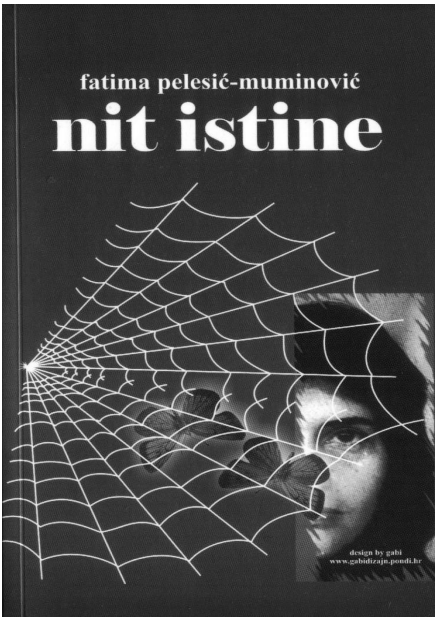
fatima pelesić-muminović
nit istine
design by gabi
www.gabidizajn.pondi.hr

Isak KALPAČINA

BRIGE, PRAZNINE I PLAVI PLAMIČCI
(Rasim Ćelahmetović: „Alkatmeri u bašči sudbine“, Centar za bošnjačke studije, Novi Pazar 2007)

Predstaviti u jednom kratkom osvrtu knjigu Rasima Ćelahmetovića, koja je obiman izbor iz njegovog ukupnog poetskog i proznog stvaralaštva, veoma je teško jer svako od pojedinačnih zastupljenih ostvarenja nudi značenjski opseg kojem je imanentno šire pa i zasebno razmatranje. Stoga je ovdje, umjesto analitičkog ili pak sintetičkog pristupa, ukazano na samo neke odlike ovog privlačnog i zanimljivog literarnog štiva.

U knjizi Rasima Ćelahmetovića svijet Sandžaka obilježen je *brigom*, kao posebnim suštastvenim znakom, uz koji se posebno vežu *praznina* i *plavi plamičci*. Život svoga kraja ovaj autor je veoma dobro upoznao; njegovu istoriju, legende, čovjekova fizička i duševna stradanja u ranijim vremenima i u sadašnjosti. Ćelahmetović umjetnički svjedoči o onom što je saznao, vidio i doživio, tako da sandžački prostor (zemlja, vode, flora, fauna, nebo, sa čovjekovim nasljeđem i ovovremenim životom u središtu), kao predmetni svijet, preobražava se putem posebnog vida govora u novu poetsku realnost. Ovdje pjesnička misao nadrasta polaznu životnu činjenicu i umjetničke slike izrastaju iz konkretne doživljajno-saznajne podloge. Događanja u spoljnom svijetu uzrokovala su intenzivnu unutrašnju emotivnu i misaonu dinamiku gdje ono što predstavlja ishodište pjesnikove inspiracije prerasta u metaforičko-simbolička značenja.

U ovoj knjizi poezija i proza su jedinstveno štivo, ne samo po tematsko-motivskoj povezanosti, već i po srodnosti izraza. Tu su stihovi razvijeni u cijele priče, a priče sažimane u minijaturnu pjesmu, u stih. Ovdje i u pričama ima prave poetske ritmičnosti i akustike te se cijela knjiga doživljava kao jedinstvena poezija, duboko emotivna, iskrena, refleksivna, pročišćenog izraza i bogate leksike, gdje se patinirano i ovovremeno međusobno povezuju i prožimaju. Metafore i simboli ovdje nijesu traženi, oni su sami nadolazili, iz narodnog kazivanja pretakali se u pjesnikovo grlo, slivali se u skladan zvuk čistog poetskog govora. Bajkovitost prošlog vremena i lirski drhtaj neposredno proživljenog tre-

nutka, iz kojeg je potekla pjesnička inspiracija, prirodno su se sjedinili u govor osobene melodičnosti i svježine.

Kazivanje Rasima Ćelahmetovića, pa bilo da je riječ o poetskom ili proznom tekstu, u stvari je govor simbola. Njegov izraz je sažet i kondenzovan, slikovit, a stih govori oblikom riječi, ritmom, pauzom i tišinom. Reakcija onih koji trpe i nose brigu, katkad se sažme u tvrdu riječ, ili oduši kroz krik i jecaj da bi se okončala tišinom, koja teže pada i od samog uzdaha i jecaja. Ćelahmetovićev stih nosi bogatu emocionalnu izražajnost. On predočava unutrašnja stanja čovjeka tog svijeta kojem je suđeno da živi sa brigom, zbog onog što trpi, a još više zbog onog što ga čeka. Potvrdu činjenice da tu brigu, koju kao breme nosi, neće moći nikad skinuti sa vrata, vidi u tome da su i njegovi preci sa takvim nespokojama živjeli i skončavali. Izvanrednim zapažanjem detalja i oblikovanjem pojedinosti u sažet izražajni oblik predočavani su strah, strepnje, neizvjesnosti, nade i obmane.

Ovdje čovjekov život djeluje kao san na zmijskom leglu, u nerazmrsivom prepletu sa zmijom. Nasljeđe dobijeno od prapretka i njegovog slatkog grijeha, čiji uzročnik je zmija, pretvoreno je u usud koji prati u svim vremenima, bez nade da će ga ikad ostaviti, a sa neizvjesnošću u šta se sve može preobratiti. Zmija je u kućnom temelju, pod pragom, na grani voćke, u kašici, u ljudskoj utrobi i na bešičici odojčeta. Ona je znak gledeće i preteće opasnosti, a nikad se ne može naslutiti da li će donijeti dobro ili zlo. Putem sugestivnih slika u kojima dominiraju vizuelni elementi variranjem motiva o zmiji saopštavana je teška psihološka drama u kojoj je neizvjesnost teža čak i od mučnog života u stvarnosti.

Kao što je zmija, taj najviše zastupljeni simbol, proizvela polisemičku znakovnost u velikom broju pjesama i priča, tako su i još neki znaci postali jezgra iz kojih su izvedena cjelovita i zaokružena kazivanja. Pojedine riječi, zavisno u kakvoj semantičkoj okolini su upotrijebljene, proizvode neobične asocijacije i sugerišu predstave sa veoma različitim prelivima i jačinama.

Znak kamena, ne samo da kazuje puno o teretu života, o gladi, o otpornosti i izdržljivosti, o uslovima življenja u kamenom okeanu, već nagovještava da se može nova tuga preseliti u studen kamena, u njegovu ranu, i predviđa stravične buduće prizore, nicanje novih kamenih nišana. Vizuelnim i akustičkim detaljima oblikovane su sugestivne slike u kojima su vjerno i slikovito predstavljene suština i punoća kazanog. Tako, dok čaršija nijemo gleda kako odvode okovanog sužnja, i kaldrma jeca, jeca za njegovom i za svojom sudbinom, iznad sviju lebdi pitanje: *ko li je sljedeći?* I *motiv gladi* je slikovito variran gdje, posebno upotrebom paralelizama, pojačava se morfonostilistička izražajnost, pri čemu morfema *kamen* ima posebnu i naglašenu stilogenu ulogu */Red gladi – red*

djece / Na verigama lonac – u loncu kamen/. Uz mnoštvo drugih asocijacija, javlja se i podsjećanje na pričanja iz naroda kada su žetelice na gladan stomak pod pojas stavljale kamen da lakše trpe i utole glad.

Na sličan način, stavljanjem u fokus jednog odabranog vizuelnog detalja, sugeriše se sadržaj cijele priče o tegobnoj sudbini jedinke. O muci, o brizi, o nadi uzaludnoj ili osnovanoj, progovoreno je i preko izrezbarenog *sunca* na duvanskoj kutiji robijaša gdje je u taj jedan znak, u morfemu sunce, utisnut i život i san.

No, više od nemaštine, bolesti, materijalnog propadanja, pa čak i od samog sužanjstva, od svih nedaća koje čovjeka spopadaju, danju i noću, u snu i na javi, more ga brige kada se njegov bližnji, ili pak on sam, nađe u položaju muhadžira, izbjeglice. U ovim stihovima, naročito gdje se predočavaju roditeljske patnje i brige za svojim djetetom, koje je usred ratnog užasa, ispred preteće i sigurne smrti, našlo spas u dalekom gradu, odzvanjaju najpotresniji akordi ljudske tuge. U njima je toliko nataložene muke i tuge za koju dotad ni veliki Beč nije čuo. Ta duboka patnja čovjeku iscijedi snagu, tijelo mu se istroši, iskopni i pretvori u sjenku */Gradom mi samo sjenka promiče/*. Čemer i očaj koji se nosi na čelu i u srcu najpotresnije djeluju u scenama gdje se predočava praznina u koju tonu, vlastito tijelo, tijelo najbližeg i naposljetku nada */Usne mi u ništa promiču/ Kao i ruke/, u prazno/*. Ćutnja i praznina su kulminacione tačke u kojima tuga dostiže najdublje granice. Tu istrošeno srce, samo, treperi bez zvuka, nad ponorom bezdana */Majka ćuti kao nijemi stećak/*. U majčinoj tuzi, u očevoj sjenci, sve je skamenjeno, i glas, i lik, i pokret i zvuk, sve se slilo u ponor nemoći, izgubljenosti nad paklom pred kojim se zanijemi, oduzme. Akordi takve tišine i praznine izražavaju krajnji stupanj čovjekove patnje, dotiču samo dno ispod kojeg dublje psihološke strave ne može biti. Kratkim stihovima i običnim riječima izražena je atmosfera u kojoj je silinom emocija preplavljena unutrašnjost bića, a njegovo trajanje svedeno na stupanj potpune obesnaženosti. Tim je pokazano da je druge teškoće lakše podnositi, te kako će jedinka sve prepreke ispred sebe nekako razmicati, ali da je praznina teža od svih.

Ćelahmetovićev stih pokazuje kako se međusobnim povezivanjem predstava izražajnost pojačava i putem kontrastnog oblikovanja slika. Akustičkom izražajnošću riječi i češćim ponavljanjem pojedinih, kojima se izražavaju kontrastni odnosi, sabira se mnoštvo značenja gdje se privid i činjenje miješaju, a sami postupci izokreću u svoju suprotnost. U situacijama kada zločinci divljaju i daju maha svojim razuzdanim nagonima, oni se, potpunije no bilo kojim činjenjem, predstavljaju pjesmom. Pjevanje u tako stravičnim okolnostima djeluje sablasno tako da se pjesmovni zvuk i svojom čulnom stranom preobraća kod slušaoca u jauk */Ratuju i ne ratuju/ Pjevaju, a ko da kukaju/*. Završni slogovi *(ju)* na

kraju oba stiha, kao i na kraju početnih riječi u njima, svojim tonalitetom pojačavaju akustičku nijansu, pa objedinjeni dolaze kao završna sinkopa čiji bolni odjek se vraća i onome koji je ta stanja uzrokovao i proizveo. Kratkim potezom, u stvari činom vlastitog pjevanja, najpunije je okarakterisana psihologija zločinca, njegovim sarkazmom, čije posljedice najavljuju i sopstveni uzvraćaj, onaj koji samog sebe, na posljetku, razara.

U ovim stihovima progovorila je sama muka čiji zvuci odliježu u praznini, ali se mjestimično pojavljuju i plamičci ozarja, mada najčešće i nade tonu u nigdinu, u ništa. Plavi plamičci iskrene i čiste ljubavne čežnje traju kratko i pretvaraju se u titraje fatamorgane. Oni lelujaju i nestaju odlazeći u etar zajedno sa zakopanim blagom. Umjesto zlatnog sjaja, ovdje će se naći tamni ugarci. Ipak i takvim okolnostima istrajavaju molitva i nada. Čovjek ovog svijeta, koji je toliko nevolja izdurao, muci za inat, usmjerio je svoju žudnju prema plavim plamičcima vjerujući da će ih usnama i rukom dodirnuti, nekad.

Vlastito iskustvo, i ono iz naroda, potvrđuje kako je i iz najbezizglednijih situacija moguće da se iznađe izlaz jer, ako je čovjeku suđeno da trpi, da u životu tri puta zaima i tri puta se razuri, negdje mora da postoji i put za spasenje, bližnjeg ili svoje. Ako je čovjek potpuno bespomoćan, on molitvenim tonom traga kako bi nazrio plamičak sreće, njegov neuhvatljivi titraj. Životni put čovjeka ovog svijeta iz knjige R. Ćelahmetovića se kreće između stalnog trajanja sa brigom i neposustalih pokušaja da bi ga ikako, bar nekad, obasjala svjetlost dalekih plavih plamičaka.

U ovoj knjizi, sa tvoračkog stanovišta, lirski subjekt, usamljen, razapet zemnim i nebeskim, nadvijen nad ponor straha, govori sebi, tom i ostalom svijetu, sadašnjem i budućem. Tu je Sandžak emocionalno polazište i središte, iz kojeg izviru i u koji uviru i osjećaji i misli. Emocije, koje su odatle potekle, ne ostaju omeđene tim prostorima, već se preko njega prelivaju u svijet drugih krajeva. Preko čistih emocija spajaju se Sandžak i Beč, zavičajna i udaljena prostranstva. Ova ostvarenja, klasična po svojoj jasnoći, a moderna po metaforičko-simboličkoj senzitivnoj izražajnosti, putem preobražaja jednog predmetnog svijeta u umjetničku stvarnost, vjerno su odrazila i narodni život i narodnu psihologiju.

Božidar Ilijin MILIČIĆ

KAPITALNA DJELA CRNOGORSKIH STVARALACA **OD SLOVENSKE PAGANSKE PJESME DO BRILJANTNIH STIHOVA STARCA MILIJE I AVDA MEĐEDOVIĆA**

(Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore,* edicija *Crna Gora,* CID 2009)

Kapitalno naučno djelo *Usmena književnost Crne Gore* Novaka Kilibarde, koje je ovih dana izašlo iz štampe u izdanju podgoričkog CID-a, otvara niz pitanja iz kolektivne duhovnosti i istorijskog nasljeđa crnogorskih naroda. Kilibarda se studiozno bavi tokovima usmene književnosti na prostorima Crne Gore od slovenskih paganskih pjesama, preko dukljanske istorijsko-legendarne poetike, do briljantnih djela Starca Milije i Avda Međedovića, bacajući na kraju kritički pogled i na sunovrat crnogorske deseteračke pjesme i žilavo trajanje imitativnog pjesništva u Crnoj Gori.

Ovu studiju, od blizu 600 strana, većeg formata, Klilibarda ispreda iz bliskosti i razmimoilaženja usmene pjesme i priče, s jedne, i, s druge strane, istorijskih činjenica i kreativnih likova koji su se utemeljili u nacionalnoj svijesti kao armatura koja postojano drži sve životne slojeve i etape crnogorskih naroda, uskraćenih školama i univerzitetima, a obdarenih za poetsko pretresanje vlastitog postojanja na kršu crnogorskome.

Posmatrajući tog narodnog čovjeka početkom ovog stoljeća obasjanog reflektorima najnovijih evropskih civilizacija za kojima željno žudi, Kilibarda stavlja na uvid crnoroskom čitaocu upečatljivu sliku o umjetničkim dometima njegovih predaka koji ne zaostaju ni za evropskim ni za svjetskim umjetničkim ostvarenjima. Prelistavanjem poetike nastale na ovim prostorima dolazi se do nedvojbenog zaključka da je poznata crnogorska mitomanija, ponekad mogla da pomogne crnogorskom slobodaru da svoje stihove dovede do homerovskih visina i po tome postane poznat u svijetu. Iz te duhovnosti iznikla je i razgranala se cjelokupna crnogorska književnost koja bez usmenog stvaralaštva ne bi bila ono što jeste. Kilibarda tvrdi da je samo zahvaljujući sakupljačkom radu Vuka Stefanovića Karadžića Njegoš dosegao planetarne visine poetike i estetike, uobličivši ih u svoje epove *Gorski vijenac* i *Luča mikrokozmu*. Autor, takođe, ukazuje na činjenicu da je Petar I autoritet

imitativne guslarske epike, te da poezija Nikole I ne izlazi iz marketinške ideološko-političke šabloniziranosti. To su, u stvari, djela koja najavljuju imitativno usmeno pjesništvo koje se do danas održava u narodu i dobija više na značaju nego briljantni stihovi Starca Milije, Tešana Podrugovića, Stojana Lomovića, Starca Raška, Todora Ikova Pipera, Avda Međedovića i drugih narodnih pjesnika sa crnogorskih prostora.

Kilibarda je svjestan činjenice da je u odnosima oštrih nacionalnih podjela dovedenih do animoznosti prilikom razbijanja zajedničke države Srba, Hrvata, Bošnjaka alijas Muslimana i Crnogoraca u opštoj grabeži i prisvajanju, pozivajući se svako na istorijske zasluge i tradiciju, nemoguće precizno izdvojiti nacionalni pojedinačni usmeni opus iz izobilja stvaranog na jednom jeziku. Kilibarda, međutim, tim suptilnim pitanjima prilazi mnogo šire, ulazeći u istorijske tokove cijelog regiona koji su bili sudbinski povezivani i dijeljeni osvajačkim strastima i bojevima, a koji nijesu nikako mogli naškoditi usmenom pamćenju niti pjesnicima-pjevačima da stihovima ovjekovječe svu žilavost narodne postojanosti i u dobru i u zlu. U usmenoj literaturi veoma je važno ko je sve vladao teritorijom današnje Crne Gore od dolaska crnogorskog slovenskog plemena na prostore razbijenog Rimskog carstva, pa nadalje kroz vjekove. Kilibarda statistički, ali i istorijski, konstatuje da je, na primjer, o caru Dušanu ostala u usmenom sjećanju samo jedna pjesma, da je Njegoš stvorio kult Miloša Obilića, da je islam u Crnu Goru došao s glave. Podsjeća on da i usmena književnost i istorija dobro znaju zašto Novak ode u hajduke i kako je funkcionisala hajdučka vlast Baja Pivljanina i njegovih saboraca.

Analizirajući usmeno stvaralaštvo kroz tokove istorije, Kilibarda tvrdi da istorija ne zna za istragu poturica, ali zna za četovanje kao privrednu pojavu, zna Marka Kraljevića i Petra Boškovića kao junake-podanike, zna za razbojničke violentnosti ljeviških uskoka, te zna da je ubistvo Smail-age Čengića – uskočka usluga Crnoj Gori. I istorija i usmena književnost, takođe, imaju pokriće zašto dijametralno različito Vuk i Njegoš gledaju na ubistvo Batrića Perovića. Nije Kilibarda zaobišao ni ulogu crnogorske ratničke „krvave“ krajine u crnogorskoj istoriji, a ni Sandžak kao prostor endemske književne usmenosti, dajući Avdu Međedović oreol balkanskog Homera

U *Usmenoj književnosti Crne Gore* pod nazivom Crna Gora, precizira u uvodu autor, podrazumijevaju se i njeni nekadašnji nazivi – Duklja i Zeta. U ovoj knjizi „*crnogorskijem jezikom* imenuje se jezik na kojemu je ostvarena usmena književnost u bilo kojem istorijskom periodu Crne Gore, i na bilo kojem prostoru što joj pripada kao državi koja je povratila svoju državnost 21. maja 2006. godine“.

„Uz dosljednu upotrebu naziva *crnogorski jezik* podrazumijeva se činjenica da su, u vrijeme trajanja nepatvorene književne usmenosti na crnogorskijem prostorima, govorili istim jezikom etnosi koji su kasnije učvrstili svoja nacionalna imena: Crnogorci, Srbi, Hrvati i Bošnjaci alijas Muslimani. I svoj jezik imenovali analogno nazivu svoje nacije" – konstatuje Kilibarda. On pri tom navodi da se u nedostatku utvrđenih normi crnogorskog književnoga jezika, prilikom pisanja ove knjige opredijelio za neke crnogorske jezičke osobenosti koje su bile zapostavljene prilikom dosadašnje kodifikacije zajedničkog jezika Crnogorca, Srba, Hrvata i Bošnjaka alijas Muslimana, a koje su baštinili najveći crnogorski pisci – Petar I Petrović, Njegoš, Stjepan Mitrov Ljubiša i drugi. Te jezičke osobenosti prepoznatljive su i kod Vuka St. Karadžića koji se njima koristio i uvažavao ih prilikom zapisivanja usmene književnosti. U tom smislu u ovoj knjizi se uvažavaju oblici tzv. ijekavskoga jotovanja, kao i pridjevskih i zamjeničkih promjena, a po analogiji i drugih riječi, sa dužim nastvcima. To je uostalom jezik crnogorske usmene književnosti kojijem je iskazana sva njezina nedostižna poetika i stilistika.

Gledano iz književno-teorijskog ugla, ova knjiga – *Usmena književnost Crne Gore* slijedi smjer kojim su se kretali Bogdan Popović, Vladan Nedić i Albert B. Lord, kad su analitički procjenjivali kreaciju pojedinih usmenih književnika. Kilibarda tvrdi da „kriterijum za uvođenje konkretnog književnog teksta u usmenu književnost Crne Gore može biti samo činjenica da nepismeni kazivač toga teksta potiče s prostora koji pripada Crnoj Gori i koji je jezik, kojim tekst saopštava, naučio na tome prostoru", naglasivši „da je od uobičajenog termina *narodna* sadržajno precizniji naziv *usmena* za književnost usmenog postanka i trajanja, zato što i pisana literatura pripada narodima čijijem se jezikom služe pisci koji je stvaraju".

„Usmena književnost Crne Gore geometrijski je neodvojiva od usmeno-književne baštine koja je ostvarena na istojezičkijem prostorima, odnosno na teritorijama današnjih nezavisnih država – Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ali ta nemogućnost geometrijeskoga preciziranja obima usmeno-književne ostvarenosti naroda koji s Crnom Gorom govore istijem jezikom, a koji danas svaki narod naziva analogno svome nacionalnom imenu, ne znači da se ne može približno odrediti iznos doprinosa Crne Gore toj zajedničkoj usmeno-književnoj baštini jugoslovenskoj. Doprinos zajedničkoj usmenoj književnosti koja ima umjetnička ostvarenja što idu u sam vrh književnosti tih naroda, usmene i pisane. Neosporno su visoke književne uspone postigli Njegoš, Ivan Mažuranić i Meša Selimović, ali ti njihovi usponi", tvrdi Kilibarda „mogu samo da se barabare sa *Ženidbom Maksima*

Crnojevića Starca Milije i *Hasanaginicom* od anonimnog bošnjačkog, odnosno muslimanskog, pjesnika".

Kad se uzme u obzir fakat da se teritorije današnje države Crne Gore ni približno ne poklapaju s geografskijem prostorima koji su joj pripadali dok se nazivala Dukljom i Zetom, ostaje, prema Kilibardi, kao jedini mogući način određivanja crnogorske pripadnosti zapisanih tekstova usmene književnosti porijeklo datoga teksta koje se iskazalo u trenutku unošenja toga teksta u bilježnicu njegova zapisivača. „Riječju, usmeni književni tekst, zapisan od kazivača koji je svojijem maternjim jezikom progovorio na teritoriji današnje Crne Gore, pripada crnogorskoj usmenoj književnosti. Sredina u kojoj je boravilo lice kad usmeni tekst zapisivaču kazuje, njegova voljna etnička i vjerska pripadnost, kao i socijalni i društveni položaj njegov, nebitne su stavke za određivanje etničke pripadnosti njegova usmeno-književnog teksta zato što je kazivač taj tekst zapisivaču kazivao jezikom kojijem je ovladao na teritoriji đe je ponikao" – konstatuje Kilibarda, i podsjeća na analoški primjer iz pisane književnosti koji pokazuje da se Meša Selimović svojevoljno prepisao u srpsku književnost, „ali njegovo književno djelo čini sam vrh bošnjačke pisane literature" – primjećuje pisac *Usmene književnosti Crne Gore*.

On dodaje da se „ovome stavu može učinjeti zamjerka zato što je poetika usmene književnosti zajednička kategorija svijeh istojezičkih naroda koji su učestvovali u njezinom stvaranju", ali da, pri tom „u ljudskom društvu nijesu rijetke formalnosti kao stabilizatori neke društvene datosti koja je neminovna".

Objašnjavajući naučni metod svoga rada, Kilibarda navodi da „nijesu rijetke granične linije država koje su, kao obilježja neminovne razdvojenosti, uspostavljene rezonom forme a ne suštine". „Pa zar nijesu jedni prostori ljudskog tijela afirmativno otvoreni a drugi toaletom strogo zaklonjeni, iako čovjek ne bi opstao kad bi mu se ti prostori razdvojili! Dakle, svaki usmeni književni tekst koji je kazivaču saopštilo lice koje je svoj jezik formiralo na bilo kom prostoru današnje Crne Gore pripada usmenoj književnosti te države" – objašnjava Kilibarda i precizira da je u pristupu kojim se određuje usmena književnost Crne Gore značajnija etnička postojanost crnogorskih naroda koji govore istim jezikom, nego današnja vjerska i nacionalna polivalentnost Crne Gore.

U drugom dijelu knjige *Usmena književnost Crne Gore* dotaknuta su, bezmalo, sva pitanja koja se odnose na nastanak i razvitak svijeh žanrovskih vidova usmene književnosti Crne Gore. Poseban osvrt učinjen je na *narodsko* ili *imitativno* pjesništvo koje je otpočelo atrofiju nepatvorene usmene poezije Crne Gore.

Vladan Nedić prvi je posvetio adekvatnu pažnju individualnoj kreaciji usmenoga književnika. Vođen uvjerenjem da su usmeni knji-

ževnici „stvaraoci kao i umjetnički“, kako je to konstatovao Bogdan Popović, Nedić se okrenuo usmenoj književnosti isključivo kao umjetnosti riječi koju ostvaruju pojedinci. Albert B. Lord poslužio se usmenijem književnim stvaraocima s crnogorskijeh prostora da bi u svojemu djelu *The singer of Tales* ukazao na Homerovo kreativno izrastanje iz književne kritsko-mikenske usmenosti koja je prethodila *Ilijadi*.

Vođen tim smjerom, Kilibarda u trećem dijelu knjige ističe Starca Miliju kao najelitnijeg književnika u sveukupnoj književnosti Crne Gore – usmenoj i pisanoj. Taj tretman pjesnika *Ženidbe Maksima Crnojevića* sugeriše čitaocu da pristupa klasičnoj književnoj usmenosti Crne Gore kao beletristici za čitanje. Kao prikladnim Kilibarda naznačava da treći dio knjige čini antologijski izbor tekstova iz korpusa crnogorske usmene književnosti koju su na istome jeziku ostvarili domicilni narodi – Crnogorci, Srbi, Hrvati i Bošnjaci alijas Muslimani, ali, umjesto takvoga izbora književnijeh tekstova, on nudi čitaocima ove knjige samo pjesme Starca Milije. Prema Kilibardinoj ocjeni, pet pjesama Starca Milije, koje ukupno imaju 3.284 stiha, znače umjetnički vrh poezije koja se razvila na prostorima koji danas pripadaju Crnoj Gori, konstatujući pri tom da izlazak iz harderovsko-grimovskoga poimanja usmene književnosti, kao kolektivne književne tvorevine, treba u Crnoj Gori početi prihvatanjem Starca Milije za nenadmašnoga crnogorskog literatu. A takvo prihvatanje Milije jeste pretpostavka za popularizaciju drugijeh velikih pjesnika Crne Gore.

Starac Milija se rodio, odrastao, i formirao kao književni stvaralac u Rovcima, ali danas nema u Kolašinu ulice s njegovijem imenom. Rovčani i Kolašinci, koji nijesu studirali književnost, nijesu ni čuli da je Starac Milija postojao. Oni su čitali *Ženidbu Maksima Crnojevića*, ali kao narodnu pjesmu koju je Vuku Karadžiću odguslao kakav prosjak ili slijepac.

„Veliki dio usmene književnosti Crne Gore valja prepustiti folkloristici, etnologiji i drugijem naučnim disciplinama koje istražuju etničku, vjersku i istorijsku složenost Crne Gore. A usmene književne vrhove crnogorske treba tretirati samo kao literaturu koja će za čitaoce imati belestrističko značenje sve dok traje govorna upotreba jezika kojijem su ta književna postignuća ostvarena. Ako čitalac pjesama Starca Milije dođe do zaključka da je etičko-umjetničku usaglašenost njegove poezije nadmašio neki drugi pjesnik, usmeni ili pisani, iz Crne Gore, taj poštovani čitalac treba da to svoje ubjeđenje javno i analitički dokaže. Navika je jedna muka, a oduka – trista muka! Davno je kazana ta istina koja je, nažalost, i dalje primjenljiva u Crnoj Gori u zapostavljanju vrhunskijeh književnika, kakav je Starac Milija” – naglašava Novak Kilibarda, autor *Usmene književnosti Crne Gore*.

Čedomir BOGIĆEVIĆ

PROF. DR SEFER MEĐEDOVIĆ: MANJINSKA PRAVA I SLOBODE - između sna i demokratije, 2008.

Položaj nacionalnih, etničkih, kulturnih, jezičkih i vjerskih manjina, narodnih zajednica, nacionalnih i etničkih grupa, manjinskih naroda, nacionalnosti i alohtonih manjina, predočava ne samo široku terminološku lepezu i distinkciju supstancijalno različitih semantičkih određenja pojmova nego i, prije svega, složeno i delikatno pitanje ontološke strukture političkih demokratija i ustavno-pravnih sistema u oblasti ljudskih prava i sloboda. Otuda, vječito živa i univerzalno upozoravajuća, latentna, poruka ljudskom rodu *M. Gandija: „Našoj će se civilizaciji suditi po tome kakav tretman pruža manjinama"*.

Manjinska prava i slobode čine statiku i dinamiku doktrine i prakse ljudskih prava i sloboda, ona su amalgam u dragulju svake dijademe, ona su ukras na niski svakog đerdana. Manjinska prava su subjektivna – individualna prava pripadnika manjinskih – kulturnih, etničkih, jezičkih i vjerskih zajednica, ali i kolektivna prava njihovih entiteta kao oblik i forma ostvarivanja i zaštite objektivnih prava konstituisanih u zajedničkoj svjesti čovječanstva, institucionalnom poretku međunarodne zajednice o prirodnoj i kulturološkoj potrebi da se osigura njihov identitet i različitost, jezik, tradicija, religija, običaji, moralna uvjerenja i istorija što je ljudskom rodu potrebno kao što je prirodi potreban biološki diverzitet.

Istorijsko-komparativne analize predočavaju da su nacionalne manjine često objekat kontroverznih pristupa u političkoj i ustavno-pravnoj teoriji i praksi, što zavisi, najvećim dijelom, od toga da li se one posmatraju sa pozicija univerzalne savjesti čovječanstva, kao moralne zajednice uma i istinskog kosmopolitizma, što će reći kao subjekat socijabiliteta koji svojom različitošću obogaćuje ljudski rod, ili, sa aspekta nacionalnog hegemonizma odn. apsolutnog globalizma koji negiraju svaki osobeni identitet. Kako to definise *F. Kapotorti*, italijanski politički filozof: „*Manjina je grupa koja je malobrojnija u odnosu na ostatak stanovnistva države i nije u dominatnom položaju, a njeni pripadnici, koji su državljani te države, imaju etnička, jezička, vjerska i kulturološka obilježja koja se razlikuju od obilježja ostalog stanovništva i, makar*

samo implicitno, održavaju osjećaj solidarnosti usmjeren na očuvanje svoje kulture, tradicije, vjere i jezika".

Pred nama je naučna studija *Manjinska prava i slobode* poznatog pravnog pisca, vrsnog znalca teorije ljudskih prava i sloboda, uvaženog znanstvenika i istrazivaca na polju krivičnog i građanskog prava, omiljenog pedagoga, afirmisanog advokata i osvjedočenog humaniste i filantropa *prof. dr Sefera Međedovića*, iz Berana. Ova je studija, po našem skromnom sudu, do sada najsveobuhvatnija, najprodubljenija i najpotpunija teorijska i kritička elaboracija, u crnogorskoj pravnoj književnosti, doktrine i prakse o pojmu, značaju, istoriji, filozofsko-pravnim i sociološkim izvorima i učenjima, te pravnom uređenju na nacionalnom i međunarodnom planu, ideje, pokreta i društvene prakse manjinskih prava i sloboda. Organizovana je u četiri posebna tematska poglavlja koji čine koherentno izlaganje o pojedinim strukturnim elementima epistemologije manjinskih prava i sloboda. *Prvo* poglavlje, posvećeno je doktrinarnim učenjima o pojmu, značaju i nastanku manjinskih prava. *Drugo* poglavlje čini eksplikacija dvije grupe izvora manjinskih prava: *nepravni* – filozofski, sociološki i religijski izvori i *pravni* – međunarodno-pravni običaji i ugovori univerzalnog i regionalnog karaktera, te nacionalno-pravni izvori uređenja ove oblasti ljudske ideje i prakse. U *trećem* dijelu, obrađena su posebna manjinska prava i slobode kao predmeti subjektivnih prava i institucije međunarodnog i ustavno-pravnog poretka: *pravo na jezik, pravo na kulturni identitet, pravo na ispovjedanje vjere, pravo na upotrebu nacionalnih simbola, pravo na obrazovanje, pravo na samoopredjeljenje, pravo na učešće u javnoj vlasti, pravo na saradnju sa sunarodnicima, pravo afirmativne akcije (pozitivne diskriminacije),* te obrada pojmova i pravne prirode *individualnih i kolektivnih* manjinskih prava. *Peto* poglavlje prezentira koncepciju pravne zaštite manjinskih prava i sloboda u okviru Organizacije Ujedinjenih Nacija, kao i Evropskog sistema zaštite manjinskih prava, te njihovi različiti organizaciono-institucionalni oblici zaštite (regulativno određenje, sudska zaštita, evropski ombudsman, mehanizmi OUN, međunarodni nevladin sektor i dr). U tematskoj aplikaciji studije *Prilozi,* autor nam je predstavio tekstove univerzalnih i regionalnih međunarodnopravnih izvora o manjinskim pravima – OUN, Savjet Evrope, OEBS i sl. Posebnu vrijednost knjige čini, leksikografski obrađen *Pojmovnik* ustanova, termina i pojmova u oblasti doktrine ljudskih prava dat u 76 bibliografskih jedinica abecednog registra, te bogat pregled relevantne, strane i domaće, *literature* o doktrini manjinskih prava i sloboda.

Studija doktora Međedovića, *Manjinska prava i slobode* u kulturološkoj je funkciji preobražaja ljudske svijesti, jer predstavlja težnju prema istini – kao teorijskoj aktivnosti ideja, a na drugoj strani težnju

plemenite ideje i dobra ka svom ostvarenju – praktičnoj aktivnosti ideja, jer, kako ističe Hegel, između *trebanja i bića* nema neprelazne provalije, nego između njih postoji uzajamno prožimanje koje pravnu mogućnost pretvara u pravnu stvarnost.

Raif HAJDARPAŠIĆ

PETOVJEKOVNA HRONIKA
(Idriz Hodžić, „Obodnica u zagrljaju Majevice 1528.-2008.“)

Rukopis „Obodnica u zagrljaju Majevice 1528.-2008.“ obuhvata 270 stranica teksta, raspoređenog u V poglavlja. Rukopis je očito rezultat ozbiljnog dugogodišnjeg rada, temeljenog na istraživanju arhivske građe, kako historijske tako i geografske, filozofske, književne i običajne, pisan jezičkom jasnoćom za sve uzraste.

U novijoj bošnjačkoj historiografiji malo je istinskih akribičara, koji s tolikom pažnjom, pronicljivošću, stilskom ljepotom i činjeničnom argumentacijom govori i rasvjetljava pojedine geografske i historijske aporeme o „Obodnici u zagrljaju Majevice“, u vremenu od 1528-2008. godine, kako to čini ovaj vrsni akribičar ovog rada. Ovaj uporni istraživač se i ranije potvrdio s dosta radova i književnih prikaza.

Naslov ovog istraživanja u sebi sadrži mogućnost da se o konkretnom historijskom periodu, o pojavama i procesima iskažu određeni sudovi, kako je to učinio autor, koji s tolikom pažnjom, i po svemu sudeći u ovom sadržaju raspravlja o povijesnoj aporemi kraja u kojem je rođen. Autor govori o vremenskom istraživanju (sadašnjost), vremenu kraja, istraživanja (prošlost), te vremenu novih istraživanja (budućnost). Na sva ova pitanja prof. Idriz Hodžić, u svom radu dao je znalačke odgovore o svom kraju, kroz nekoliko stoljeća. Analogno tome, nameće se i neophodnost da se permanentno obezbjeđuje unutrašnja dinamičnost i geografske i historijske nauke, koja je u direktnoj vezi sa vremenom istraživanja.

Ovaj rad pisan je jezičkom lahkoćom i lijepim stilom. Šta je, dakle, jezik? „Mučno obuzdavanje za velike umove, a velika pomoć za obične ljude, ili tačnije, čas jedno, čas drugo za svakog od nas“. Ove riječi je izrekao Danski lingvista Otto Hary 1860. godine. Ovaj rad ima osnovu bosanskog jezika, jezika koji je prvi na južnoslovenskim prostorima, čiji se temelji nalaze i danas u narodnim govorima ovih krajeva.

Autor je u svim poglavljima nastojao da kroz čitav rad, jezik bude okićen jasnoćom svojeg zavičaja u čemu je još veće bogatstvo ovog rada.

Da bi se sadržaj ovog rada mogao u cjelosti shvatiti, to što autor iznosi dosta događaja u ovome radu, neophodno je imati na umu slije-

deće. Obodnica je kraj čije ime vodi porijeklo od osnove **OBOD, tj. prostora i tla na kome je locirano selo Obodnica, što je autor i konstatovao i o čemu isto stajalište ima i lingvistika, kao nauka.** Sva pobrojana sela i zaseoci su u okruženju Obodnice.

Prof. Idriz Hodžić je svu građu svrstao u V poglavlja sa određenim vremenskim događajima.

U I – poglavlju autor govori o prostoru i vremenu nastanka Obodnice, od 1528-1878. godine, o krajevima na pravcu Zvornik – Tuzla – Srebrenik prema istoku i zapadu, te o imenima sela u bližem i daljem okruženju. Autor dalje govori o naseljima koja su naselili Vasi – stočari do 1528. godine, ističući Obodnicu sa okruženjem i 1533., 1548., 1604. i na kraju 1875. godine. Ovi krajevi su bili uvijek migracioni prostor, slični Hercegovini i Crnoj Gori, a ustvari, stjecište izbjeglica Bošnjaka iz Srbije. To je bilo vrijeme slabljenja i rastakanja Osmanskog feudalnog carstva, koje se prostiralo od mašrika do magriba (istok – zapad).

Nažalost, o dalekoj prošlosti Obodnice malo se zna, ali postoje u Carigradu osmanski defteri iz 1528., 1533., 1548., 1604. i 1875. godine, pod brojem Nº XXXI – dokument 213, kojima se autor i koristio u istraživanjima. Autor imenuje sva sela u okruženju Obodnice, na Majevici, te broj muslimanskih i vlaških kuća i hrišćanskih.

Autor navodi da je selo Obodnica, kao i neka sela u njenom okruženju ranije, 1533. godine, imala prve muslimanske kuće i prve muslimane na svom području, o čemu postoje dokazi u Sumarnom popisu Zvorničkog sandžaka iz 1533. godine. Autor govori i o podjeli Obodnice na Donju i Gornju, koja je nastala između 1750. i 1755. godine. Ove podatke autor je pronašao u „starim turskim dokumentima sa tuzlanskog područja“, u dva sidžila iz 1750, odnosno 1755. godine, što je vrlo vrijedno. Ovim autor pobija teze „kvazi historičara“ koji pokušavaju predstaviti Obodnicu kao selo koje je od nastanka bilo podijeljeno na Gornju i Donju, zašto nema uporišta ni u drugim dokumentima koji se tiču prošlosti Tuzle i njene okoline, pa ni Obodnice. Autor se osvrće i na reforme Seraskera Mihaila Omer-paše Latasa, koji je na putu za Tuzlu, prošao i kroz Obodnicu (Donju). Vrijedi napomenuti da je ovaj „reformista“ bio nemilosrdan u obračunu sa svima koji su stajali na putu njegovih reformi. U bici kod Žepča 1850. godine potukao je Mehmed-pašu Tuzlića, koji se nakratko sklonio u Vinkovce, ali se ubrzo vratio, pa ga je kod Modriče zarobio Omer-paša Latas i odveo u Sarajevo 17. decembra 1850. godine. Vodio ga je na jednom malom konju-đogatu pod samarom, vezanih nogu ispod konja bukagijama. Obukao mu je veliki crveni ćurak izvezen zlatom. Od drveta mu je napravio veliki nož i par pištolja i tako ga vodao kroz sarajevsku čaršiju da bi ga osramotio.

Omer-paša je opljačkao blago Mehmed-paše Tuzlića, 18 miliona pjastera i 17.000 dukata. Suđeno mu je u Istanbulu i umro je na Rodosu 1855. godine. Njegov sin Osman-beg Tuzlić, nakon dosta godina provedenih u zatvoru u Istanbulu, vratio se u Tuzlu i umro 1874. godine.

U II – poglavlju autor govori o Obodnici u vrijeme austrougarske vlasti. Autor ističe popise stanovništva 1879. godine, u vrijeme bečke, novopazarske konvencije, kojom je izvršena podjela i razgraničenje, te 1885, 1895. i 1910. godine. Autor dalje govori o misiji samostana Emaus na Breškama 1884–1945. godine, o školstvu i o broju učenika od 1895. pa do 1945. godine i kasnije.

Pozivajući sa na popis žiteljstva i stoke iz 1879. godine, autor navodi da su tada već postojala dva sela (Obodnica turska i Obodnica katolička) koje su tako popisane kao dvije zasebne „općine", odnosno dva džemata. Izvorni dokument na osnovu kojeg autor iznosi ove tvrdnje je „Štatistika miesta i pučanstva BiH", po popisu iz 1879. godine. Neutemeljene su i paušalne neke iznesene ocjene da je autor ovakvim tvrdnjama „iznio netačne podatke" o imenu sela Obodnica katolička.

Autor je posebnu pažnju posvetio istraživanjima školskih knjiga Osnovne škole Breške u samostanu Emaus, apostrofirajući značaj koji su dale časne sestre Družbe kćeri Božije ljubavi razvoju školstva u ovom kraju, ističući imena pojedinih časnih sestara, kao upraviteljica Škole i razrednih učiteljica, te navodeći neka karakteristična katolička i muslimanska imena i prezimena, od kojih su neka već iščezla sa ovih prostora.

Vrlo iscrpno govori o posjedima Bakir-bega Tuzlića, posljednjeg muškog potomka tuzlanskih kapetana, koji je bio vrlo bogat i imao velike zemljišne posjede u kotarevima Tuzla i Brčko, a koji je bio i vrlo obrazovan.

Osvrćući se na popis iz 1910. godine, autor navodi da je seoska općina Obodnica obuhvatala mjesta: Marinovići, Obodnica katolička i Obodnica turska, te ističe poražavujuće podatke koji govore o vrlo niskom stepenu pismenosti tadašnje populacije u Seoskom srezu Tuzla.

U III – poglavlju autor govori o Obodnici u vrijeme Prvog svjetskog rata od 1914.-1918. godine, o Obodničanima u austrougarskoj vojsci, te o svim promjenama, kako političkim, tako i o organizaciji i stvaranju Kraljevine SHS i njenoj podjeli na 33 oblasti. Dotadašnji okruzi u BiH su u skladu sa Vidovdanskim ustavom, te je takvo stanje zadržano do šestojanuarske diktature 1929. godine. Navodi imena Obodničana, katolika i muslimana, koji su sudjelovali u Prvom svjetskom ratu: Emin Saletović, Džafer Huremović, Halil Kovačević, Ilija Pavlović, Milan Pavlović, Stjepo Pavlović, Marko Filipović, Pejo Filipović, Marko Stojak, Blaško Stojak, Božo Stojak, Stijepo Ružić, Jašar Ibrišević, Šaćir

Ibrišević, Halil Ibrišević, Ibrahim Ibrišević i Meho Hasić. Neki od njih su i poginuli braneći Austro-Ugarsku.

Autor dalje u ovom radu objašnjava formiranje hrvatske banovine, bosanska teritorija se komada, te jedan dio pripada Zetskoj, a drugi Drinskoj banovini. Autor govori i o popisu stanovništva iz tog vremena, od 1921. i 1931. godine. Ističe da je Obodnica evidentirana kao opština u Kotaru Tuzla, sa 187 domaćinstava, 532 muških i 481 ženskom osobom, pri čemu nije navedeno koja sela i zaseoke obuhvata.

U IV – poglavlju autor govori o Drugom svjetskom ratu – NOR-u 1941-1945. godine, obuhvatajući sve događaje iz tog vremena kroz koje je prolazila Obodnica sa svim krajevima šire regije. U tom vremenskom periodu, od 1943. godine, u Obodnici Donjoj boravio je i Džemal Bijedić, pridobijajući sposobne muškarce za partizanski pokret. Ovaj kraj dao je dosta boraca NOR-a. Autor kaže: „Poginuli antifašistički borci iz Obodnice Donje su: 1. Ahmetović Ćazim, rođen 1918. godine, poginuo početkom 1944. godine u mjestu Raška- Srbija. 2. Berbić Đulaga, rođen 1918. godine. Poginuo 1944. godine kod Zvornika...“ Daje podatke i o poginulim borcima iz Obodnice Gornje, kao i o 42 preživjela borca toga kraja. Navodi i imena poginulih partizana iz sela Breške, među kojima je i Nikolić Stjepan, sin Mije i Marije, rođen 30.03.1893. godine u Breškama, saradnik ilegalne organizacije NOP-a na početku 1942. godine, koji je oktobra 1943. godine biran za odbornika, **a novembra iste godine i za predsjednika Narodno-oslobodilačkog odbora za Donju Obodnicu, Dokanj i Breške. Ubijen je 23.11.1944. godine na kućnom pragu.** Autor govori i o svim događajima u toku NOR-a na području pomenutih krajeva Obodnice, o civilnim žrtvama rata u njemačkoj raciji na Obodnicu Donju 1944. godine, te o izbjeglicama iz istočne Bosne i Sandžaka i njihovom broju. **Bilježi potresno kazivanje Rahme Ćosovića iz sela Todorovići, opština Čajniče, o progonu muslimana –Bošnjaka iz tih krajeva 1942. i 1992. godine, o torturama i zlostavljanjima kroz koje su prošli i o mjestima u koja su se naseljavali kao izbjeglice, u Obodnici Donjoj i Osoju.**

Prof. Idriz Hodžić, kao autor, daje dosta podataka o razvoju Obodnice u postratnom periodu i kroz čitavo razdoblje do sadašnjeg vremena, do proglašenja BiH kao suverene države 1992. godine. Navodi da su 1947. godine, u imenu sela Obodnica, iz službene upotrebe isključeni prefiksi „turska“ i „katolička“, te da su se u sastavu opštine Breške, 1952. godine, nalazila ova sela: Breške Muslimanske, Breške Hrvatske, Obodnica Muslimanska, Obodnica Hrvatska, Dokanj, Crno Blato, Marinovići, Tisovac (bez zaseoka Snoz), Svojtina i Visori. **Navodi imena prvih odbornika Narodnog odbora opštine Breške iz 1952. godine, koji je bio multietničkog sastava, a odražavao je nacionalni sastav**

stanovništva koje je nastanjivalo prostor opštine Breške u to vrijeme. Autor dalje ističe imena ljudi koji su dali pečat postratnom razvoju ovog kraja.

Autor navodi da se u Obodnici Donjoj njeguje dobra tradicija u vidu „Susreta generacija“, kojoj osim mještana Donje Obodnice, koji su odselili u druga mjesta, prisustvuju i mještani sela Gornje Obodnice, čime se njeguje i tradicija prijateljstva između ljudi različite vjere i nacije. Autor slikovito prikazuje razvoj sporta i šaha u Obodnici Donjoj, koja je imala dva nogometna kluba, a trenutno ima i Udruženje šahista „Obod“, registrovano na državnom nivou.

U V – poglavlju autor govori o Obodnici u samostalnoj i suverenoj BiH. Daje podatke o ratu 1992-1995. godine, te o svim teškoćama kroz koje je prošlo stanovništvo Obodnice i ostalih mjesta. Prikazuje širok diapazon svega što se dešavalo narodu iz tih krajeva. Na kraju autor opisuje običaje, karakteristike govora i tumači riječi tog kraja „kurisati, dihati, kućenik“ itd. Autor predstavlja biser Obodnice i Majevice „Majevički studenac“, izvorište prirodne izvorske vode, koja spada u sam vrh visoko kvalitetnih voda.

Vrlo plastično autor prezentira i promjene u političko-teritorijalnoj podjeli bivših nahija Srebrenik i Jasenica, navodeći sva sela u njihovom ranijem sastavu i administrativne promjene do kojih je došlo u proteklih 480 godina, te imena novih sela nastalih na ovim prostorima iza 1604. godine, kao posljedica migracija stanovništva.

Posebno interesantnim čini se dio ovog poglavlja u kome autor predstavlja „Slike Obodnice i okruženja 2008. godine“, kojima se upotpunjuju podaci iz prošlosti i sadašnjosti Donje i Gornje Obodnice, ali i šire (o vjerskim objektima, imamima, mutevelijama, uspješnim ljudima, o fratrima iz Obodnice „brežačke i okolnih katoličkih sela, među kojima ističe i: fra Josipa Mrkonjića, doktora socijalnih znanosti i fra Marinka Pejića, doktora teologije, te fra Pavu Pavlovića (1854-1906.) i fra Stanka Marinovića (1885-1919.), o spomen-obilježjima, o Crkvi Uznesenja Marijina u Breškama, o OŠ Breške i područnim školama u njenom sastavu i dr).

Očita je namjera prof. Idriza Hodžića da o ovim krajevima i ljudima progovori sa jednog humanog stajališta, jer je, doista, pomenuo dosta ličnosti. Autor daje iscrpne podatke o uzrocima i pomjeranju stanovništva, kao i o kulturnim ostacima, te o mezarju i starim nišanima iz 1181. hidžretske/1767. godine i grobljima koja potiču iz ranije prošlosti Obodnice.

Uvjeren sam da će ova knjiga biti rado čitana, njen sadržaj je bogat podacima koje autor iscrpno plasira.

Ajka Tiro SREBRENIKOVIĆ

OD KAD JE ČOVJEKA I VIJEKA SIJERMINA DJECA LUTAJU ŠIROKIM PROSTRANSTVIMA
Promocija knjiga Uzeira Bukvića: „Sijermina djeca“ i „Polarni san“, Brčko 27.7.2009.

Umjesto uvoda autor pojašnjava naslov svoje knjige, prisjećajući se legende iz ranog djetinjstva, rođene u mašti sandžačkog naroda čiji osnovni smisao o tragičnim ljudskim sudbinama postade aktualan na pragu 21. stoljeća. Sjećanje oživjelo na najsjevernijoj pruzi na svijetu Oslo – Narvik, u trenutku kad život čovjeka dovede u situaciju da više ne postoje nikakve želje, čak ni ona da se bilo gdje krene. Prošlost se u tom trenutku reflektirala u Bukvićevoj izbjegličkoj sadašnjosti 1993., njen odsjaj se pretočio u legendu, u značenju traganja za praiskonom i potrebe da se čovjek koji je stajao na postaji sa tri torbe imetka potvrdi kako nije bez korijena, kako je njegov narod posjedovao prvotne priče iz kojih se stoljećima stvaralo kulturno nasljeđe.

Davno ispričana legenda o Sijerminoj djeci ponovno je oživjela u ratnom kaosu devedesetih godina, oživjela u Bukvićevoj svijesti, a osnovni smisao je u tome da i onda i sada govori o tragičnim ljudskim sudbinama. Legenda o Sijerminoj djeci usko je vezana za Bukvićevo djetinjstvo, a potreba za pisanjem jedini je način postojanja koji jedino nudi mogućnost opstanka.

Bukvićeva knjiga može se protumačiti na dvojakoj razini: razini faktografskog i razini književnog. Faktografska razina tumačenja proizilazi iz publicističkog načina predočavanja zbilje, ljudskih odlika i atmosfere, a književna iz autorove sklonosti da sliku o događajima, ljudima, njihovim osobinama uobliči na produhovljen način. Autor je u „Sijerminoj djeci“ izvezao desetine životnih priča o stvarnim ljudima, događajima, reportažni prikazi napisani s manje ili više zanosa, onog nečeg skrivenog u čovjeku što ga tjera da ispod fakata, brojeva, lica i oblika zaviri malo dublje kroz različite oblike pripovijednih tehnika: opisa, lirskih pasaža, komentara, monologa i dijaloga te sklonosti ka uočavanju detalja, dijelovi koji suhoparnom novinskom izvješću omogućuju estetski doživljaj, približavajući ga književnom izrazu. Dijelovi knjige koji nose tragove esejističkog promišljanja npr. oni koji su vezani

za slikarsku tehniku, ne nude težinu nego lakoću promišljanja o datom problemu. Viđeno i doživljeno, tamo daleko na sjeveru, autora se duboko dojmilo te se sve pretočilo u riječ, ali ne onu koja je kivna, koja je teška, nego onu koja otkriva samu autorovu prirodu, blagu, s puno oprosta, u namjeri da u vlastitoj sudbini, u teškoj sudbini vlastitog naroda pronađe naznaku optimizma i životnosti; nasmijati se i sebi i drugima, sebi iz očaja jer si svjestan da nisi nizašto kriv a protjeran si s vlastitog ognjišta, a drugima jer o tebi ne znaju ništa, njihovoj ograničenosti zbog tamnih fjordova u svijestima koji ne dozvoljavaju da uoče ljepotu nebeske plaveti. Autora to baš puno i ne dira, to je njihov problem pa neka kad imaju priliku uče od južnaka o širini nebeskog prostranstva. Blagi humor u Bukvićevoj knjizi je rugalica ljudskoj gluposti i surovom životu. To predstavlja problem s dodirnutošću, ne samo što reportažna priča izaziva u nama, već prvenstveno s onim što u nama izaziva priču, a u Bukviću su hude sudbe njegovih dobrodušnih sunarodnjaka izazvale buru emocija, tuđi životi koji su iz tame morali izaći na vidjelo, a da ne bi tako tko zna kamo bi otišlo jedno od Sijermine djece.

Pričati i opstati, pričati i u tom trenutku postojati motiv koji se iz 1001 noći pretočio u skandinavsku tmušu, darivati i onome što je ružno dašak duhovnosti i ljepote predstavlja borbu sa životnom surovosti i sa samim sobom, u nadi da se ne zaboravi; plemenita namjera da se opusti čitatelje skidanjem magle i mraka s lica. Sijermina djeca postadoše spomen na tragične događaje i izbjeglištvo. Čini mi se da je autor knjigu diskretno namijenio onima koji su rođeni izvan pradjedovskih ognjišta i koji će s vremenom samo natucati maternji jezik, s nadom da ih sredina u kojoj jesu ne asimilira. Bukvić bez obzira o kome piše, bez obzira gdje se nalazio govori autentičnim glasom vremena, glasom Bosne i njenog naroda – Sijermine djece. U knjizi do izražaja dolazi osobita poetika jezika koji plijeni igrom oprečnosti: s jedne strane u pitanju je njegova iscrpnost, a s druge strane ležerna duhovitost. Bukvićeva knjiga predstavlja multimedijalni oblik koji iz novinskog i književnog medija može lahko prijeći u radijski ili TV zapis, koketirajući, prije svega, s dokumentarnim filmom.

Ono što Sijerminu djecu udaljava od novinske reportaže je to da je autor koristio i beletristički stil, uobličavajući priču i u pripovijedački oblik, imajući u vidu stvarne događaje i stvarne likove. Stvarne osobe nose vlastite priče, a autorova pozicija je u tome da ih vjerodostojno zabilježi, sa što manje vlastitih sudova. Bukvić je razotkrio bjelinu listova na kojima njegovi sunarodnjaci nižu životne sudbine, što na jedan način predstavlja oblik rasterećenja, a vrhunac priča ujedno predstavlja i najbolji kraj.

Autor nam nenametljivo govori i o etičkim, moralnim, sociološkim itd. problemima te zapisa riječi Avde Rizvanbegovića, Mostarca, inte-

lektualca, koji se držao one stare narodne izreke: „Kloni se fukare“. Autor pojašnjava da fukara ne znači siromašnog čovjeka nego moralnog i duhovnog bijednika. Avdo ne mogaše podnijeti neizbježna poniženja, s kojima su se susretali naši ljudi po svijetu te se rahat vrati u svoj Mostar. Jedno od poniženja doživio je u Norveškoj i sam autor kad su ga tamošnje mjerodavne vlasti zadužene za prihvat izbjeglica učile kako se pali i gasi televizor. Gle apsurda! Bukviću je Televizija bila ljubav i životno opredjeljenje, do dolaska u Norvešku bio je dvadestak godina TV novinar i na sveučilištu izučavao tajne novinarsta i TV produkcije. Bukvić ih ne osuđuje samo se ironično nasmije ljudskoj gluposti i neznanju. To je njihov problem, a ne njegov.

Ferid ŠARKINOVIĆ[*]

Bajram Mulić: IZGRADNJA MOSTOVA RAZUMIJEVANJA IZMEĐU SAD I ISLAMSKOG SVIJETA Sarajevo, 2009 / 1430. god. po H.

Knjiga Bajrama ef. Mulića je višestruko značajna: što traga za mostovima saradnje između SAD i islamskog svijeta i što je sama po sebi trag tog prosuđivanja i trag vremena. Ef. Mulić je imam najvećeg islamskog centra u Njujorku u kojem živi oko milion muslimana. Rođen je 1970. god. u Gusinju (Crna Gora), a odbranio je doktorsku disertaciju iz islamskih nauka (E d D) na Teološkom institutu u Indijani.

Na samom početku ef. Mulić konstatuje: „Neki ljudi na Zapadu vjeruju da je dijalog između islama i Zapada gubljenje vremena...". Zapravo, da li je Zapadu (koji je vojno superiorniji) uopšte stalo do „mostova" ili pak pribjegavaju diktatima? Imaju li muslimani perspektive u tom i takvom svijetu? Mogu li oni biti dio te zajednice? Na koji način opstati? Kako islam da bude dio američkog društva, a da ne bude „smetnja"?

Ova i druga pitanja značajna za život bilo koje zajednice, pa i islamske, zaokuplja znatiželju i život ovoga imama.

On uviđa Zapad kao prokrustovu postelju gdje se želi sve nasilno prilagoditi, dakako i promijeniti, čak i ono što je nedohvatljivo.

Knjiga postaje prologomena za svaku saradnju, za svako mjesto – jer saznanjem na vrhu piramide razotkrivaju se i temelji piramide. Reklo bi se da ef. Mulić, u ne tako velikoj knjizi (142 str.) pokrenuo mnoga pitanja. Istini za volju on ta pitanja pokreće i u svom svakodnevnom radu, što bi se reklo u praksi. On ima sreću da sazrijeva sa islamskom zajednicom u Njujorku, a i ona s njim. U knjizi se nalazi i ovo: „Kada sam ja došao ovdje prije otprilike dvadeset i pet godina, mi ovdje nismo imali više od 50.000 hiljada muslimana, a danas ih imamo preko šest miliona."

Teško je očekivati savršen sklad među etničkim zajednicima a i sklad većine i manjine – bilo gdje, ali zalaganje za saradnju je za one koji sagledavaju- ne dio, već cjelinu Biblije i Kur'ana obaveza.

Kako u tom, što mi nazivamo hrišćanskom svijetu, postoje podjele i po pitanju samog hrišćanstva, zašto da ne očekujemo podijeljen stav i

[*] diplomirani politolog

o muslimanima. Zašto, ako ima među samim muslimanima suprotnosti po pitanju shvatanja islama , očekivati razumijevanje od nemuslimana?

Usud je ljudski i saradnja i suprotnost. Različite kulture u različitim stepenima razvitka različito doživljavaju svijet.

Neizostavno ef.Mulić citira Ali Abdul-l Mutaliba, poznatog muslimanskog mistika: „Ljudi su skloni neprijateljski gledati na stvari koje ne poznaju".

Knjiga se posebno bavi političkim organizovanjem muslimana u Americi. Nudi se viši stepen akcije, nasuprot getima koji su danas način življenja. Treba apolitičnost prevladati. To je esencijalno pitanje po Muliću. Mala zajednica i još politički dezorganizovana gubi snagu i van vremena je, a mora se biti u vremenu i sa vremenom.

„Danas odrasli muslimani žive u izolaciji, odvojeni od matice američkih društvenih dešavanja" – konstatuje ef.Mulić.

Kako iznosi podatak da Jevreja i muslimana ima približno isti broj u SAD pitanje i odgovor o organizovanosti je jasan.

Jevrejske organizacije (čitaj jevrejski novac) imaju značajan – nekad i dominantan uticaj na politiku SAD. Zbog toga postavlja cilj: „...razviti samopštovanje kod muslimana" i promišlja kako „...trgnuti našu zajednicu iz uspavanosti ...".

Kao što svaki čovjek želi da preobrazi svoje društvo tako je svakoj zajednici imanentno da preobrazi i sebe, a ef.Mulić zadaje cilj islamskoj zajednici Amerike da utiče na demokratizaciju toga društva. Optimizam u protivurječnoj društvenoj stvarnosti izaziva divljenje. Da li je to dostižan cilj?

Analizom izokrenute slike o muslimanima u Americi i ukupno na Zapadu, ef.Mulića zabrinjava što grupe među muslimanima često upotpune istu sliku i postižu suprotan ili zadat efekat.

U analizama se pokazuje kao dobar znalac religija i dovodi ih u vezu – iznosi prednosti i mane a analizom vaspitanja u američkom društvu uviđa da porodično vaspitanje i uticaj porodice gubi dah spram ostalih uticaja u formiranju ličnosti.

Koordinata svih pitanja u odnosima SAD i islamskog svijeta jeste Palestinsko pitanje koje se na Zapadu izokrenulo u Izraelsko pitanje. Palestina je bila i ostaće „kamen spoticanja" u tim odnosima i (ne)razumijevanjima. Zasad je to nerješiva priča i zbilja koja za rezultat ima na stotine hiljada mrtvih i ranjenih i milione raseljenih – to je nit koja se provlači – negdje eksplicite a negdje implicite u ovoj knjizi.

U svakom slučaju knjigu valja pročitati.

Faruk DIZDAREVIĆ

NARATIVNO OBLIKOVANJE PROLAZNOSTI
(Ramiz Crnišanin, ***Čaršijske priče i anegdote***, Mrlješ, Beograd 2009)

Ramiz Crnišanin pripada onim proznim piscima koji se u narativnoj projekciji stvarnosti jednim dijelom oslanjaju na dobro izabranu i zanimljivu građu biografske, autobiografske ili neke druge dokumentarne prirode, a drugim dijelom na svoju imaginaciju i na veoma izrazitu moć opservacije i slikovitog narativnog imenovanja izabranog proznog projekta.

Najnoviji njegova knjiga naslovljena sa ***Čaršijske priče i anegdote*** osvjetljava široj javnosti manje poznate dijelove prošlosti Novog Pazara (i okoline), prošlosti sad već mutne i zamagljene u sjećanjima. Sinhronizacijom fragmenata koji po svojim dramskim nabojima nalikuju scenskim slikama, fingirajući i kombinujući pritom poetiku hroničarskog, dokumentarističkog i memoarskog postupka Crnišanin je zaronio u metafiziku novopazarske čaršije.

Sa tim osobinama ova pripovjedačka knjiga bi se mogla svrstati u urbanu prozu ili tačnije u njenu mirniju varijantu – u takozvanu varošku prozu, sa svim važnijim osobinama koje ova vrsta štiva posjeduje: afirmacijom varoškog prostora i ambijenta, kulture, psihologije i ponašanja, pogleda na svijet, lokalnog govora i humora, i naglašavanja pojedinih karakteristika i simbola mirnog i neagresivnog čaršijskog života.

Proticanje vremena, promjene u vremenu koje zahvataju čovjeka i njegov život, kao i promjene u vremenu jedne sandžačke čaršije vide se kao osnovni predmet i sadržaj ciklusa priča i anegdotskih situacija u pomenutoj knjizi, ali i kao dio opšteg značenja knjige kao cjeline.

Tema čaršijskog života i naravi u Crnišaninovoj novoj knjizi višestruko je aspektirana. Motivski okvir je dosta širok u kojem, rečeno je, dominira doživljaj pazarskog prostora i načina života, psihologija stanovnika tipičnog sandžačkog grada. Pripovijedanje se odvija kroz niz retrospekcija u vremenskom luku od, otprilike, početka prošlog vijeka pa do njegovih pedesetih – šezdesetih godina. Ramiz Crnišanin čitaoca uvodi u zbitija kahvi i kahvečajdžinica, dućana i dućandžija, pekara i ćevapdžija, u akšamlučenja, begenisanja i ašikovanja; uvodi ga u čaršijske kuće sa detaljnim opisima njihovog enterijera i mobilijara; uvodi

čitaoca u svijet hodža i hodžica, popova, žandarma, kockara i varoških oriđinala, a od vremena „kad su ulegli partizani“ pripovijeda nam o prvoborcima, aktivistima i komitetlijama, podizanju zadružnih domova, merinizaciji… Dakle, o svašta ponešto. Ima se utisak da se mnoge priče oslanjaju na stvarno, da su pojedini likovi realni, što knjizi kao cjelini daje veama specifično umjetničko značenje. No nije uputno svoditi priče na dokument o stvarnosti, iako one daju priliku da se dobrano rekonstruiše način života, i pojedinačni i društveni, ljudi Novog Pazara u opisanom vremenu, što nesumnjivo može biti dragocjen izvor saznanja i to ne samo kulturološki već i sociološki, istorijski.

Neposredna i simbolična stvarnost, sagledani u jednom trenutku, u prelamanju svoje svjetlosti i sjenke, svojeg spoljašnjeg i svog unutrašnjeg oblika i značenja, ukazivala se autoru kao veoma pogodan materijal za prozni zapis i skicu, za lirsku opservaciju, humoresku ili duhovitu minijaturu. Neophodnu narativnu distancu, koja je jedan od uslova dobre priče bez obzira da li se to na prvi pogled vidi ili ne vidi u njoj, Crnišanin je uspostavljao uz pomoć različitih proznih sredstava.

Promjena intonativnog i psihološkog odnosa prema književnom predmetu jedno je od autorovih efikasnih proznih sredstava u uspostavljanju punije kontrole nad pripovjedačkim predmetom. Osamostaljivanje pojedinih motiva u pričama i mozaička kompozicija kao strukturalni ishod takvog osamostaljivanja jeste slijedeća posljedica autorove namjere da literarno što više obogati svoj narativni rukopis i da dinamizuje pripovijedanje. U mnogim pričama je zahvaljujući tome bilo moguće neposredno i veoma efikasno oživjeti atmosferu građanskog života u pazarskoj čaršiji i rekonstruisati svojevrsni doživljaj grada njegovih stanovnika. Crnišaninovo bogatstvo misli dolazi iz dubine pripovjedačke sažetosti koje nije opterećeno govorenjem praznog i suvišnog. Dovoljno je pogledati, na primjer, dijaloge – način na koji prezentuje odnose među ljudima u kojima su kolokvijalizmi i dijalektizmi dodatna dinamička draž.

Ove priče su ispisane u trećem, standardnom narativnom licu, realističkim stilom. Iako se ovaj književni pravac i stil formirao još u XIX vijeku u neposrednom dodiru sa romantičarskim periodom, realizam se u nas nastavio i u XX stoljeću, a u pojedinim vidovima traje čak i danas. Jezik realističke pripovijetke je značajan element u kvalitativnom smislu. Crnišanin štedro koristi lokalni govor koji u sadejstvu sa tematskom usmjerenošću (prizori iz prošlog vremena) znatno doprinosi unutrašnjoj koherenciji i ostvarenosti narativnog postupka ali i raznovrsnosti jezika, jer je, inače, dragocjeno prisustvo narodnog jezika u književnosti. Stil je sažet; sve se čini tako jednostavno, obično, puno života. *Stil je sam čovjek* – poodavno je rekao Bifon. Ramiz Crnišanin, to su već uočili nje-

govi čitaoci, piše svojim stilom, na svoj način. Ovu knjigu treba čitati polagano, s pažnjom, trudeći se da se osjeti ljepota nekog izraza, sočnost i pitkost rečenice, skladnost i povezanost rečene misli, specifičan humor- riječju harmonični ritam teksta jednog dobrog pisca.

Kako sam naslov kazuje ovo je knjiga pripovijedaka. Kao što je poznato, pripovijetka je kraća književna forma nego što je roman, što je posljedica užeg tematskog materijala koji se u njoj obrađuje. Međutim ta suženost tematike u njoj nimalo ne umanjuje umjetnički značaj i vrijednost pripovijetke, čak u izvjesnom smislu – u pogledu jezgrovitosti i sugestivnosti, može ponekad da predstavlja prednost u odnosu prema romanu. Dobra pripovijetka izaziva u čitaocu jaču, zgusnutiju emociju i sugestivnije predstave od onih širokih i potpunih slika života u romanu. Ako bismo htjeli u slici da izrazimo tu razliku: pripovijetka osvjetljava život poput reflektora, obasjavajući snažnom svjetlošću pojedine značajne tačke njegove; roman ga osvjetljava kao svjetiljka koja prostire svoju svjetlost na mnogo istaknutih tačaka u njemu. I tako naizgled sitno djelo može po svojoj snazi nadmašiti dobre romane, velike romane, koji vremenom ponajčešće blijede, neprimijetno prelaze u svaku dosadu i tonu u zaborav.

Mudrac je rekao: Čitav Život i cijela Vaseljena predstavljaju jednu veliku Knjigu, bez početka i kraja, čije se stranice neprekidno ispisuju. U naslućivanju da su prolaznost i neminovne promjene sveg postojećeg trajni i neraskidivi dio svakodnevne stvarnosti i života uopšte Ramiz Crnišanin ispisuje svoju stranicu te beskonačne knjige. Niz slika, prizora i izabranih trenutaka iz svoje sredine on ovim pripovijestima spašava od pepela zaborava.

Kao što nakon zalaska sunca u vrelom ljetnjem danu još uvijek osjećamo prijatnost topline i uživamo u zlatastoj panorami na horizontu, osjećajući kako nas sunce i dalje grije, ali nekako blago ne više onako neštedimice, tako će i susret sa novom knjigom Ramiza Crnišanina ogrijati poštovaoce njegove proze.

Ljiljana ZEKOVIĆ

OD ZAVIČAJNOG DO METAFIZIČKOG

Otvaranje izložbe slika Aldemara Ibrahimovića, Kotor 03.12.2009.

„U jeziku postoji nekakva skrivena alegorija koja ne izaziva čuđenje zato što je uobičajena, ali postaje neoubičajena kada se prenosi u vizuelnu sliku, tako da nas dovodi dotle da ne verujemo svojim očima... od bajke se traži da bude neverovatna"[1]

Analitičko posmatranje svijeta kao doživljenog i iskustvenog fenomena u umjetnosti rezultiralo je njegovim likovnim preoblikovanjem koje se javilo kao otpor fotografskoj percepciji u korist „okretanja unutrašnjoj psihičkoj realnosti". U tom domenu možemo tražiti stvaralačku poetiku slikara Aldemara Ibrahimovića koji inspiraciju nalazi u „slikama zavičaja" na kojima koegzistiraju u jedinstvene duhovne i vizuelne cjeline urbani i pastoralni ambijenti. Njegovo slikarstvo karakteriše istančan likovni senzibilitet, jasna intelektualna dorečenost i poetski rafinman. Ove odrednice zapravo definišu likovno djelo u kojem je ostvaren harmoničan spoj racionalnog - misaonog i romantičnog - čulnog modernizma, koji se manifestuje u mentalnom, plastičnom i pikturalnom vitalizmu njegovog slikarstva.

Aldemarovim slikama nije potreban kôd čitanja ili tumačenje poruke koju one nose. Motivska čitljivost je jasna, međutim, tekstualna interpretacija je kompleksna i pokazuje intencije umjetnika ka samosvojnom likovnom izrazu koji se ispoljava u redukovanju i apstrahovanju jedne pomjerene stvarnosti. Likovno-jezičke korjene ovog slikarstva nalazimo u kubizmu i njegovoj optičkoj predstavi realnosti. Zapravo, riječ je o kubističkom realizmu Šilera i Ditmuta koji prepoznatljivu urbanu arhitekturu shematizuju unutar formalnog geometrijskog vokabulara. Težeći da dublje prodre u bit prirode i urbanog svijeta kao jedinstvenog egzistencijalnog prostora u kojem živi savremeni čovjek, Aldemar narušava klasičnu koncepciju slike unoseći u nju forme apstraktnog geometrizma i apsurdna kompozicijska rješenja metafizičkog slikarstva.

[1] Đulio Karlo Argan, Akile Bonito Oliva, *Moderna umetnost II*, Clio, 2005, str. 147.

Njegovi radovi definisani su arhitektonskom konstrukcijom prostora i razlaganjem jednog ili više slikarskih događaja u odvojene fragmenate ili epizode koje na okupu drže unutrašnja energetska stanja i vizuelna harmoničnost. On polazi od analitičkog pristupa stvarnosti ka likovnom sintetizmu, što je iniciralo da pojedini oblici sublimiraju samorječivosti apstraktnih sadržaja.

Ritam figuracija odvija se na površini platna sukcesivnimređanjem asocijativnih i realnih elemenata. Prostor slike je zatvoren, a oblici postavljeni frontalizovano u jednobraznom planu, što kompoziciji daje čvrstinu i uravnoteženost. Statičnost i zaustavljeno vrijeme u određenom prostoru iniciraju klasični odmjeren pristup čistoti forme, pojednostavljanju crteža, pikturalnoj zasićenosti, stišanoj atmosferi, irealnoj svjetlosti...

U kompozicijski prečišćenom akcesoriju sastavljenom od memorijskih i perceptivnih inserata, sve je logično i precizno postavljeno, poput kolaža na kojima se povezuju urbani objekti, seoske kućice, vedute gradova, ulice, livade, dvorišta, prozori, vrata, brda, oblaci, ljudske figure... Čovjek, najčešće, kao izlovana jedinka, predstavlja jedan od atributa koji udahnjuju život i osmišljavaju ambijentalnu "pustoš". On se javlja kao silueta bez identifikacionog određenja, ili manirističkа figura okrenuta leđima - simboli alijenacije koja je ušla u sve pore savremenog društva. Njegovo prisustvo podsjeća na istočnjačko pozorište sjenki u čijoj nestvarnosti se krije *suptilna esencija* čovjekovog duhovnog i tjelesnog bića.

Na Aldemarovim slikama ništa nije prepušteno slučajnosti. Podsticajna misao se iskristalisala i pokrenula nove misaone procese koji se reflektuju u formalizaciji kompozicije koja samo na prvi pogled emanira hladnoću, uravnoteženost i mir. Snaga boje u sazvučjima čistih harmonija žute, zelene i bijele i njihova interkomunikacija sa crvenim, plavim, ljubičastim i crnim partijama stvara hromatske orkestracije koje ovim slikama daju notu poetske topline. Oblaci i razigrane forme koji slobodno lebde prostorom slike, takođe, doprinose njenoj dekorativnosti i sanjarskom širenju umjetnikovih osjećanja. To su znakovi koji posjeduju dozu plastične samostalnosti, i koji se diskretno udaljavaju od osnovnog predmetnog polazišta.

Slike Aldemara Ibrahimovića podsjećaju na metafizičku bajku nastalu u tišini jednog zaustavljenog vremena. One su ishodište duhovne slikovitosti i romantičnih sanja umjetnika duboko vezanog za zavičaj, jer kao što reče Ivo Andrić: „*Na početku svih staza i puteva, u osnovi same misli o njima, stoji oštro i neizbrisivo urezana staza kojom sam prvi put prohodao*“. On pripada crnogorskim umjetnicima koji posebnim likovnim rafinmanom modernog vokabulara svoje čulne i spirituelne senzacije ugrađuje u poetiku specifičnog ambijentalnog prostora.

Slavka LUKOVIĆ

KNJIGA POETSKO-FILOZOFSKIH REMINISCENCIJA
(Zaim Spahić: *Samoća sunca,* Pegaz, Bijelo Polje, 2009)

Kao književni stvaralac, Zaim Spahić pojavio se, prije nekoliko godina, u zenitu sopstvene intelektualne zrelosti, ne pledirajući toliko da se iskaže kao pjesnik, koliko kao mislilac – analitičar, kome je forma stiha poslužila, prije svega, kao oruđe i matrica iskaza. Međutim, iz knjige u knjigu, Spahićev stih je rastao na oba plana, integrišući sve komponente punog umjetničkog iskaza. Njegova najnovija knjiga pjesama ***Samoća sunca*** to najbolje dokazuje. Za izvjesnu razliku od prethodnih djela, u kojima je Spahić preokupiran univerzumom i spoljnim svijetom, u ovoj zbirci pulsira autorova pojačana misaona energija i analitička okrenutost sopstvenom biću kao paradigmi i principu po kome funkcioniše njegova lična priroda. Otuda ovoj knjizi prizvuk filosofskih reminiscencija u čijem fokusu je kajanje kao znak nemogućnosti da čovjek, u svom, razumije se, ljudskom vijeku, sagleda istine, pogotovu ne one, u trenutku bitnom za kasnija njihova značenja. Neizbježno dvojstvo čovjekove prirode, i neizbježna datost da od vreline života ne primjetimo skliske momente sa kojih se kasnije, najčešće strmoglavljujemo! Okrenutost opštim mjestima zapostavlja nenametljiva pitanja onih stvari koje vidimo, a ne vidimo, baš onih nepovratnih momenata bez kojih ljudsko biće i ne bi bilo tako markantno u tom sporo promjenljivom svijetu vječitog traganja za ushićenjima i pohlepom, tako svojstvenom čovječijem egu. A život, onaj bitni, je ovdje i sada. ... *Mnogo uvrnut dan,/ duboko zatrpan sitnicama/ koje mogu imati veliko značenje,/ za neku nepredvidivu budućnost/ u igri mašte i beskonačnih svjetova,/ jednog neba čije su želje/ išle krajem nedogleda*...kaže pjesnik. To što je u životu zaista najvrijednije, ne ponavlja se, iščezava, pa otuda zakasnjela žal, povratak, ona rekonstrukcija izgubljenih trenutaka, čeprkanja po pepelištima, saznanje da tu više nikoga ne čeka ništa. I da se ciklično sve ponovo pretvara u opštu temu, u načelo bivstva, u princip po kome svakako ne gine kajanje.

Porijeklo filozofičnosti u poetskom opusu Zaima Spahića slijedi iz njegove koncepcije duha i identiteta izgrađivanog na postulatima opštih zakona filozofije koja je, u interpretativoj i promišljajućoj formi, bila

duže od četrdeset godina autorova radna i lična preokupacija. I koliko god da njegova umjetnička namjera ode u pravcu ljutnje ili bijesa, u bezdušnost koja smjernom ljudskom biću ne da iskreira sopstveni lik po mjeri dobrote i ljubavi, Spahić ne podliježe sopstvenoj strasti, već konceptu, ustrojstvu stvari, kategorisanoj datosti da je čovjek preslabo stvorenje da bi samo mijenjalo kodove vremena u kojima jeste, svjestan da mu samom ne odgovara to *otkrivanje smisla u sjeni,* jer, *gluvom šetaču niko ne svira (***Besmislenost se smislom smislenog opovrgava**).

Samo se u prirodi prosijava istinsko značenje čovjeka i njihova nužna povezanost. Izvan toga odnosa, Spahić ne vidi ni sopstveno biće. Sva njegova mikrokosmička traganja i seciranja sopstvenog duha, kao ni sva mundijalna znanja o senzorskim vezama među ljudskim bićima, njemu, pjesniku, ne pružaju utjehu: svijet je mali za veliku ljudsku dušu, a duša je premala da ne bi bila podložna sagrešenjima. Ni kodeksi, ni vjera, ni principi, ništa nijesu mogli učiniti da spriječe sagrešenje ili izbjegnu kajanje duše. Duh s tim može, ali ne mora imati veze. *Snaga duha izmiče izboru bez oslonca...* I Spahić, koliko god ga, kao pjesnika i čovjeka, mučila pitanja bez valjanog odgovora, vraća svoju poetsko-filozofsku priču na početak. Za kofer nekog drugog vremena, za ono hegelovsko „prosijavanje" stvari, jer, on zna da upravo svaka stvar ima svoje vrijeme, ima onaj bogomdani trenutak kad se sama prospe po izgaženom ćilimu. I poništi se sopstvenom pojavom: *„Mjera dvojstva u srž zabodena. / Plamen vatre u grkljanu noći. / Kad sve stvari igube pamćenje. / Tu gdje se sve igrom razotkriva..." (***Do središta dana***)*.

Zaim Spahić čuva sopstveno biće od subjektivnosti, od trivijalija vremena i gorčine trenutaka, ali ne prostim verbalnim bjekstvom u teatralnost riječi, jer on zna da su sazvučja riječi ili sazvučja duše, ili prazno larmanje lobanje, već finim hemijskim sastojcima srca iz kojih se jasno čita pjesnikovo stanje potištenosti, ona pobuna uma koju iščitavaju samo primjerci srodni po senzibilitetu, samo oni kojima je bliska neumitnost kazaljke sata, bilo vremena u kome se galama zapravo i ne čuje. *Ne traži riječi teškim metaforama izvedene,/ nećeš dotaći daljine*, potvrđuje pjesnik sopstveno opredjeljenje, jer: *Trivijalnost je bezrazložna kao i umjetnost / koja se sama sobom opravdava... Kad misliš da su najprostije stvari / ostaješ bez sopstvene naravi... Šta da činim, čemu da se nadam/ i ovaj gutljaj vazduha začinim / sa malo sunca na kraju sjaja... Za ranjiv prostor kad predaš tišini. / Za prazno vrijeme/ koje ništa ne može da primi. Da se obvesele lale/ u kamena čela, /napukla od suše... Još jedan prelomljen dan / ispod nebeskog šešira... / što se u šarama duge /duboko nervima gravira.* (**Jedna izgubljena noć**).

U svom očaju, a očaj je bol, a bol nije normalno stanje, pjesnik na momente nema snage da smiri vapaje: *Nema ni jednog sprata misli/*

koja bi se uzdigla iznad praga... Ali, on ne moli, već traži nadu u apsurdu, u neminovnosti, u poništenosti i jednačenju sa stvarima i parametrima mrtve prirode.

Iako je *Samoća sunca* knjiga sjetne misaone lirike, inspirisana tamnim stranicama iz pjesnikove životne zbilje, ne bi bilo pravedno reći da ona ne diše optimizmom, u onoj razložnoj mjeri u kojoj ga je mogla ponijeti, i onom racionalnošću, koja u cjelini odlikuje njenog autora, spremnog da svoju emociju redukuje u umjetnički dostojanstven iskaz . Kultno zavičajno mjesto – Lim, ljepota kao tragalačka sudbina, ljubav kao smisao, našli su mjesto i u ovoj Spahićevoj zbirci: *...Od cvijeta, koji ne miriše,/ ne tražite da vam otkrije tajne/ odobrenih likova,/ koji nemaju nikakve veze/ sa igrama na sreću...*, kaže pjesnik .

Sa pozicije pjesničkog umijeća, stila, ritma i energije riječi, ova zbirka je najbolje što je njen autor do sada podario čitalačkoj javnosti; ona je i jedan širi i pjesnički zanimljiviji iskorak u crnogorski prostor oblikovane i pjesnički valjano kazane misli.

Edo MURIĆ

VIRILIOV RAT PROTIV MODERNIZMA

Theodor Adorno je svojevremeno izjavio kako je barbarski i dalje pisati poeziju nakon Aušvica. Koliko je ova dobronamjerna, no ipak krajnje neadekvatna odbrana modernizma pogrešna može se uočiti u onome što proističe iz toga, a to je da Adorno pretpostavlja da je Holokaust istorijski momenat totalne transformacije. Pri ovome, on previđa slične događaje prije Holokausta, a da ne spominjemo one nakon njega, poput Srebrenice i Ruande, kojima on *a priori* pridaje manji značaj. Stoga se poznati francuski kulturni teoretičar (i ako se on ne bi složio sa takvom kvalifikacijom), Paul Virilio, s pravom kritički obračunava sa ovakvim stavom, ali naravno, on takođe prepoznaje tanko skrivenu odbranu modernizma u ovoj izjavi.

Krenuvši od Adornove teze, koji je on do duše kasnije u nekoj mjeri relativizovao, dolazimo do pozicije shvatanja umjetnosti sa koje je psihološki egzistencijalni mrak u drugoj polovini dvadesetog vijeka, subjektivni prikaz realnosti, morao zamijeniti liriku i pjevanje o ljubavi i univerzalnim idealima. Sama po sebi, ovo je veoma kontroverzna pozicija, ali ono čime Virilio pokušava da je obori je daleko kontroverznije i mnogo neadekvatnije.

Prije svega, on takođe gradi svoju tezu na Aušvicu. Koncentracioni logor u kome se vrše nehumani medicinski testovi nad čovječanstvom on vidi kao mjesto uništenja u cilju shvatanja, tj. naučnog progresa. On polazi od toga da je prije Aušvica morala nastati ideja da je ljudsko tijelo u svojoj prirodnoj formi nedovoljno razvijeno i da mu treba usavršavanje. Nije teško zaključiti da u istu ravan stavlja i estetsku hirurgiju i kloniranje. Međutim, on sve to direktno povezuje sa idejama modernizma. U svojoj knjizi „Umjetnost i Strah“, on navodi primjere moderne performativne umjetnosti koja se kroz plesni teatar i *body-art* izražava kroz dekonfiguraciju tijela. Za njega, ona je jednako nemoralna kao i apstraktna umjetnost koja takođe „modifikuje“ ljudsku formu (sjetimo se Pikasa), i anatomski i psihološki „muči i dekonfiguriše“ čovjeka. Po Viriliju, pretvarajući ljudsko tijelo u pepeo, Aušvic je tu apstrakciju doveo do maksimuma. Promjenu, odnosno modifikaciju prirodnog on vidi kao zajednički cilj moderne umjetnosti i logora smrti.

Možda sve ovo ne bi bilo iznenađujuće da dolazi od konzervativnog teoretičara, ali Virilio se na osnovu nekih drugih uvjerenja može svrstati u istu grupu sa Bordijarom, Kitlerom i drugim marksistički orijentisanim savremenim filozofima. Na primjer, njegova ideja o „dromologiji", termin koji se odnosi na nauku o brzini koji je Virilio sam skovao, je vrlo interesantno i vjerodostojno strukturisanje hijerarhije moći.

No kada je u pitanju moderna umjetnost, on ide toliko daleko da je naziva „nesažaljivom" i „degenerisanom". On lamentira nad „nestankom sažaljive umjetnosti" koju on vidi humanijom i značajnijom. Samo mimetičko i površno tumačenje modernizma može dovesti do takvih zaključaka. Kada Virilio koristi termin „degenerisana umjetnost", on kao da nije svjestan ili je pak previše svjestan ironije koju korišćenje takve kvalifikacije kao anti-fašističkog argumenta sa sobom nosi. Degenerisana umjetnost, ideja koju je stvorio njemačko-jevrejski sociolog Maks Nordau s kojom su flertovali nacionalistički ideolozi u Evropi s kraja XIX vijeka i konačno je potpuno preuzeli nacional-socijalisti, kroz istu je argumentaciju dolazila do identičnih zaključaka do kojih dolazi Virilio. Kubizam, ekspresionizam, i apstraktno slikarstvo i skulptura u Trećem Rajhu su zabranjivani zajedno sa džezom, „muzikom crne rase" i stvaralaštvom Jevreja. Ideološki, nacizam je bio anti-modernistička ideologija. Samo krajnja uvjerenost u svoje stavove dopušta Viriliju da previdi ovaj očigledan razarajući argument protiv njegove teze. U drugom dijelu svoje knjige on se posvećuje i zvuku, odnosno muzici gdje pandan apstraktnom slikarstvu nalazi u atonalnosti i buci. Štaviše, on se potpuno stavlja u odbranu „tišine" i njeno izumiranje vidi kao još jedan pokazatelj kulturne propasti.

Bodrijar bi vjerovatno bio razočaran njegovim izjednačenjem stvarnosti sa reprezentacijom posebno jer Virilio nije nimalo suptilan na ovom terenu. On indirektno izjednačava *mimezis* (imitaciju) sa stvarnim pri čemu ne pominje nikakvu medijalnu zamjenu realnosti niti polazi od konstruktivističke pozicije. No za njega su te dvije stvari iste. Ipak, možda suštinski uzrok njegovih kontradiktornosti leži u pogrešnom shvatanju samog mimezisa ili nedovoljnog posvjećivanja pažnje tom pojmu. Platonov mimezis, laž koja imitira istinu, je blizak Bodrijarovom simulakrumu, ali te dvije stvari su suštinske suprotnosti. Aristotelov mimezis je oponašanje stvarnosti koje ne mora da neophodno liči na istinu, ali mora raditi u njenu korist i u korist saznanja. Virilio nema dodirnih tačaka ni sa jednom ni sa drugom formulacijiom. Takva površnost je nedopustiva za teoretičara medija njegovog ranga. On vjerovatno zna da je mimezis, „imitacija" prije svega proizvod uma, dakle subjektivna slika stvarnosti, te da mu čak i Aristotel dopušta da u duhu slobodoumlja odstupa od realnosti. Konačno, centralna tačka humanizma je

sloboda uma. Te se stoga subjektivno i objektivno, kada je u pitanju odnos čovjeka i Boga, izokreće. To je isto od čega polazi i modernizam. No tu relaciju Virilo napada i kao da potpuno negira subjektivnost čovjeka.

Postoji mogućnost da je njegov stav političko-ideološki inspirisan, mada se to ne može nedvosmisleno dokazati. Međutim, može se potkrijepiti nekim njegovim drugim komentarima. U razgovoru sa Džonom Armitažom, on pominje dosta interesantinih teorija vezanih za savremeno vođenje rata. Takođe pokušava da argumentuje suštinsku razliku između Drugog svjetskog rata i bombardovanja Jugoslavije 1999. godine. Ima dosta toga da kaže o prostornosti rata i tvrdi da ne samo da se u postmodernom kontekstu gubi pojam arhitekture rata već da arhitektura nestaje sama po sebi. Sve ove teze su prilično relevantne. Kako sam navodi, on je Drugi svjetski rat doživio između svoje sedme i trinaeste godine u Nantu gdje pod njemačkom okupacijom nije bilo dopušteno primicanje morskoj obali, što je rezultiralo da je on more ali i vojne bunkere prvi put vidio tek nakon rata. Na taj način, rat je imao svoju prostornu i arhitektonsku manifestaciju, te ga on s pravom naziva „Tvrđavom Evropom". Međutim, decenije kasnije, rat na Kosovu on vidi sasvim drugačije. On ga naziva ratom u vazduhu pri kome gotovo da nije bilo operacija na tlu. Malo bi naivno bilo povjerovati da je isključivo radi svog argumenta Virillio ovdje zanemario ratna dejstva između jugoslovenske i albanske strane, ili pak koliko je geografija i arhitektura rata uticala na sudbinu brojnih civila koji su u hiljadama pokušavali da nađu spas. On kaže da je za razliku od „Tvrđave Evrope" koja nije imala „krov" (vazduh su kontorlisali Saveznici), ali je imala zidove (rat je bio teritorijalan), rat na Kosovu imao „krov" (bombardovanje iz vazduha), ali nije imao „zidove". Konstuktivisti bi rekli da je svaki pojam iskonstruisan i da je planina planina zato što smo odlučili da je tako doživljavamo. Blagi konstruktivisti bi rekli da je planina „čvrsta činjenica". Pitam se kako Virilio, koji čak i nije konstruktivista, misli da su sniježnu planinu koju promatram kroz prozor dok ovo pišem doživljavali civili u bijegu dok su pokušavali, stradajući u velikom broju, da je pređu u rano proljeće 1999 i prebjegnu na teritoriju Crne Gore. Da li je planina „zid" ili čak nešto mnogo veće i neprebrodivije?

Međutim, najdiskutabilniji stav koji Virilio zauzima povodom rata na Kosovu je kada pokušava da primijeni širu teorijsku kritiku medija na način na koji su mediji izvještavali o tom ratu. On je u pravu da su mediji današnjice preusmjereni na emotivni doživljaj više nego na značenjski. Ali problem nastaje u njegovoj ponovnoj evokaciji Aušvica gdje navodi primjer kada je general Paton prvi put ušao u oslobođeni logor i kada se je čovječanstvo prvi put suočilo sa užasima Holokausta.

Istina o Holokaustu, po njemu, bila je iznenađenje za svijet, koje malo da je ko očekivao. On tome suprotstavlja medijsku prezentaciju kosovskog rata gdje tvrdi da je prava istina skrivana i da je ono što smo vidjeli izrežirano, te da je odgovaralo više onome što je publika u ostatku svijeta očekivala (reprizu omraženog rata u Bosni), nego realnosti. No još jednom je Virilio ovdje na pogrešnom tragu. Uprkos možda do tada nezabilježenoj aktivnosti medija (svi logori, svi individualni pokolji su otkrivani isključivo od strane hrabrih stranih dopisnika), „velike sile" su i dalje bile suštinski i u najboljem slučaju indiferentne prema genocidu u Bosni. Mediji jesu konačno imali ulogu katalizatora vojne intervencije, ali zasigurno nisu bili ono što im Virilio pripisuje – u najboljem slučaju estetska komponenta rata, a zapravo estetska propaganda koja je djelovala zajedno sa vojnom intervencijom, a ne prije nje. Kada je riječ o ratu NATO alijanse na Kosovu, istorijskoj anomaliji koja je bila prva i posljednja uspješna humanitarna vojna intervencija u istoriji, on se nikada ne bi desio da par godina ranije nije bilo rata u Bosni. I ako se vratimo „sažaljivoj umjetnosti" i „sažaljivom" pred-modernističkom diskursu od prije Drugog svjetskog rata, za kojim Virilio uporno traga, nameće se zaključak da je najbolji primjer „sažaljivosti" upravo vojna intervencija o kojoj je riječ, koja je uspjela jer je bila podučena prethodnim iskustvom sa istim počiniteljom zločina kao ranije, čiji se motiv nije promijenio. Ako su mediji imali ikakvog doprinosa tome, a jasno je da jesu, na tome im se može jedino aplaudirati. Pri tome oni ne samo da su „sažaljivi" mediji, već ću otići toliko daleko da ih, imajući u vidu medijsko-teoretsku perspektivu, nazovem „moralnim" medijima.

Pogrešnost Viriliovih stavova, bilo da ima političku, anti-Zapadnu ali anti-tehnološku pozadinu ili da je stvarno ubijeđen u snagu svojih kontradiktornih argumenata uperenih protiv modernizma, je spektakularna. Stavljam je u istu ravan sa javnim stavovima koje je iskazivao renomirani londonski marksista pakistanskog porijekla Tarik Ali u predvečerje istog rata, kada je govorio da ukoliko NATO započne intervenciju, doći će do situacije kada će se Bosna i Hercegovina morati umiješati u rat i stati na stranu Jugoslavije, kako bi zaštitila bošnjačku manjinu koja živi u Sandžaku od opasnih *modernizujićih* NATO bombi.

Literatura:

- Umjetnost i Strah (orig. La Procedure Silence), Paul Virilio, 2000/2003.

- Strategija Obmane (Strategy of Deception), Paul Virilio, 2000.

- Ctheory Intevju sa Polom Viriliom (Ctheory Interview With Paul Virilio), John Armitage, 2000.

- Gospodari Univerzuma: NATO-v Balkanski Krstaški Rat (Masters of the Universe: NATO's Balkan Crusade), Tarik Ali, 2000.

- Medijska Teorija II (Medientheorie II), Dr. Andrea Seier, Institut für Theater- Film und Medienwissenschaft, Universität Wien, 2008/2009.

- Simulakra i Simulacija (Simulacres et Simulation), Jean Baurillard, 1994.

ŠAHOVIĆI
1924

BOŠNJAČKI SAVJET U CRNOJ GORI
I
ISLAMSKI KULTURNI CENTAR SANDŽAKA

POVODOM 85-GODIŠNJICE POKOLJA U ŠAHOVIĆIMA

ORGANIZUJU

JAVNU TRIBINU

KAD SU VAKAT KALJALI INSANI

UČESNICI:

DR ASIM DIZDAREVIĆ,
ALMANAH

PROF. DR ŠERBO RASTODER,
PREDSJEDNIK BOŠNJAČKOG SAVJETA U CRNOJ GORI

PROF. DR ILIJA VUJOŠEVIĆ,
PROFESOR UNIVERZITETA CRNE GORE

SAIT ŠABOTIĆ,
SARADNIK NA UNIVERZITETU CRNE GORE

PERO RADOVIĆ,
PUBLICISTA

PROF. DR MUHAMED ŠESTANOVIĆ,
INSTITUT ZA GENOCID UNIVERZITETA U SARAJEVU

DR BEĆIR MACIĆ,
INSTITUT ZA GENOCID UNIVERZITETA U SARAJEVU

CENTAR ZA KULTURU BIJELO POLJE
SUBOTA, 14. 11. 2009. god. u 18.00 SATI

Slijeva: Pero Radović, Asim Dizdarević, Šerbo Rastoder,
Ilija Vujošević, Sait Šabotić

Slijeva: Bećir Macić, Muhamed Šestanović,
Pero Radović, Asim Dizdarević

Asim DIZDAREVIĆ

BEZGROBNE ŽRTVE NASILJA
(Šahovići, 1924)

U svim civilizacijama vjekovima traje porodična obaveza odavanja pomena rodbini, prijateljima, onima kojih nema a koji su nas za života bilo čime zadužili. U tradiciji Bošnjaka/Muslimana ustaljena je obaveza sjećanja tokom vjerskih praznika, pretežno uz Bajram, najmanje dva puta godišnje.

Okupljeni smo povodom događaja kojega bi skoro svi bili radi da se nikada i nikome nije ni dogodio, da su duše nevinih žrtava konačno našle smiraj kojeg ne mogu naći.

O genocidu u Šahovićima i Pavinom Polju dugo vremena niko ništa nije smio da pomene, a kamoli da napiše ili objavi. U vrijeme kraljevine SHS bilo je zabranjeno o tome govoriti. I u SFRJ ovaj zločin se krio i zataškavao. O njemu ni danas mnogi ne znaju nista. Izuzetak čini pok. Milovan Đilas koji je u svojoj knjizi „Besudna zemlja“, prvi opisao Šahovićki pokolj (Istragu poturica). O tome da ovaj pokolj nije bio spontani čin krvne osvete, kako su ga srpska i crnogorska štampa opisivale, već temeljito pripreman zločin, govore mnoge činjenice.

Boško Bošković je poginuo 7. novembra 1924. godine, na putu od Mojkovca prema Šahovićima, u mjestu Obod kod Cera. Danas svi koji su iz tog kraja znaju da su Boška ubile crnogorske komite Radoš i Drago Bulatović iz Rovaca. Njih je angažovao Boškovićev glavni politički rival i lični protivnik Dimitrije Bulatović, učitelj iz Rovaca. Glavni motiv ovog učitelja je bio da mu se osveti radi pogibije svojih rođaka Bulatovića iz Rovaca, za koju je Bošković bio odgovoran.

Nakon što je ubijen 7. novembra, vlasti naređuju Bošnjacima da predaju oružje. Ne sluteći ništa, nemajući veze sa ovom pogibijom, oni predaju oružje. Toga dana, po odlasku vlasnika, naoružanje se dijeli pravoslavnim Crnogorcima.

Boškovićeva sahrana je obavljena 9. novembra, a prema pisanim podacima prisustvovalo je preko 2.000 ljudi. Ne pamti se veća sahrana da je ikom priređena u tome kraju. Držani su vatreni govori. Za ubistvo, bez ikakvog dokaza ili naznake, optuženi su lokalni muslimani i komita Jusuf Mehonjić. Govornici su pozivali na osvetu, a načelnik kolašinskog okruga pozvao prisutne da se u roku od 24 sata osvete za Boškovu smrt.

Raspaljena masa odmah je pošla u napad na Bošnjake/Muslimane Šahovića i Vraneša. Ovaj iznenadni i podmukli napad izvršen je 9. i 10. novembra 1924. godine. Tako su Crnogorci, nakon Boškove sahrane i proturene lažne vijesti, krenuli, predvođeni oficirima starocrnogorske vojske, u napad na vraneške Bošnjake. Napad je izvršen pred noć i tokom noći, tako da je stradao veliki broj stanovništva. Podaci se kreću izmedju 600 i 700 ubijenih.

„U ovoj zemlji ubistvo nije ništa zastrašujuće. Na to se naučilo. Ali nečovječni način ovih ubistava i sadistički užitak u tome, pobudili su otpor i jednodušnu osudu iako se kod žrtava radilo o muslimanima ... Da nepravda bude potpuna, nisu muslimani bili oni koji su ubili Boška, nego crnogorski prvaci iz Kolašina. Moj otac je to kasnije saznao od jednog povjerljivog čovjeka". (M. Đilas)

Šahovićka kapetanija bila je odmah iza Bjelopoljske. U njoj je bilo 576 pravoslavnih i 1.580 muslimanskih domaćinstava. U procentima Srba i Crnogoraca 26,8, a Bošnjaka 73,2. Danas tamo nema vise ni jednog Bošnjaka. Poslije genocida koji je zadesio cijelu Šahovićku kapetaniju, preživjeli Bošnjaci su se iselili odlazeći duboko u Sandžak, za Bosnu ili prema Turskoj.

Jedan od rijetkih opisa ovog stravičnog događaja sa bošnjačke strane mogao se pročitati na stranicama sarajevske „Pravde" od 24. novembra 1924. godine:

„Jučer nam pripovjedaše prijatelji iz Sandžaka stvar, koja nas je potresla. Prošlih je dana u jednu sandžačku žandarmerijsku stanicu (prvu na području pljevaljskog sreza od Šahovića) upala žena muslimanka, sva okrvavljena. Žandarmi su ustanovili da je ona šenula pameću. Za njom su došle druge dvije muslimanke, koje su za onom jadnicom išle, i ove su objasnile užas prve muslimanke: za vrijeme strašnih zvjerstava u Šahovićima i Pavinom Polju, ona je u naručju nosila svoje dijete od mjesec dana. Krvoloci su nevinašce nožem priklali u njenom naručju. Krv vlastitog djeteta okrvavila je nesretnu majku, koja je smjesta šenula pameću..."

U svojoj knjizi „Zemlja bez pravde" Đilas opisuje taj strašni zločin i opisuje užasne detalje masakra, u kojem su ubijene žene, djeca, starci. Takođe on navodi prave razloge koji su motivisali Crnogorce da počine ovaj zločin:

„... Nikada nije bilo takvog vojnog pohoda, niti je iko čak mogao pretpostaviti da se to zbilo u onom što zovemo duh nacije. U poređenju sa tim, nedela iz 1918. bila su dečja igra. Kasnije se većina krstaša i sama stidjela onog što se dogodilo i što su učinili, ali – učinili su... Vlasti u Šahovićima dale su obavještenje da će grupa muslimana, koji su bili pritvoreni pod izgovorom da su im životi ugroženi, biti prebačena

u Bijelo Polje. Crnogorci su ih čekali na zgodnom mjestu i poklali ih nedaleko od groblja u Šahovićima. Ubijeno je oko pedeset istaknutih muslimana. Slična je sudbina bila namenjena i muslimanima iz Bijelog Polja, inače miroljubivim i marljivim ljudima. I oni su pod zaštitom trebali biti prebačeni preko Šahovića. Međutim, u poslednjem je trenutku jedan oficir srpske vojske spriječio prijevaru i zločin... Zaklano je nekih trista i pedeset ljudi, svi na strahovit način. Usred pljačke bilo je i silovanja, koje je kod Crnogoraca dotad bilo nečuveno... Iako je Jugoslavija imala parlament, cijeli je zločin zataškan...

Da je provedena čak i površna istraga, otkrili bi se počinioci i vođe. Ali nikakve istrage nije bilo. Dva ili tri stražara iz Šahovića ostala su nekažnjena što su zatočenike predali rulji. Bila je najavljena sveobuhvatna istraga, ali se pokazala običnom komedijom... Iz naručja majki i sestara uzimali su djecu i klali ih pred njihovim očima... Da bi nepravda bila potpuna, Boška nijesu ubili muslimani nego Crnogorci, glavešine iz Kolašina. To je moj otac kasnije saznao od povjerljivog znanca...".

O tome da ovaj pokolj nije bio spontani čin krvne osvete, kako su ga srpska i crnogorska štampa opisivale, već temeljito pripreman zločin, govore mnoge činjenice.

Prije nego što je počeo napad na Šahoviće i Pavino Polje (Vraneš), izvršena je opsežna priprema u organizacijskom smislu. U prilog tome govore i mnoga dešavanja vezana za događaj. Pouzdano se zna da je bilo organizovano oko 2.000 dobro naoružanih Crnogoraca iz Polja Kolašinskih, Kolašina i drugih mjesta, a na čijem čelu su bili ugledni crnogorski funkcioneri kao: Nikola Đilas – penzionisani žandarmerijski major, Sekula Bošković – rezervni major, Dimitrije Redžić – rezervni major i još neki drugi prvaci na čelu podivljalih crnogorskih plemena. Podrška im je data od bjelopoljskog poglavara Lazara Bogićevića, Milana Terića, šefa finansijske uprave u B. Polju i dr. Zatražena su policijska pojačanja, koja su odmah stigla iz Pljevalja, Berana, Peći, a iz Pljevalja je bila pristigla čak i vojska.

Od ovog skupa očekujemo racionalne, istorijski tačne činjenice o užasima koji su se dogodili 9. i 10. novembra 1924. godine. Bez subjektivizma i bez namjere o optužbi ili prijekoru sadašnjim generacijama u Bijelom Polju i Crnoj Gori.

Pored istorijskog konteksta pažnju bi trebalo usmjeriti i na druge aspekte: sociološki, ekonomski, politički. Činjenice govore o slijedećem:

- zločin se dogodio u velikoj državi – Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je morala da ima sve atribute organizovane države, dužne da obezbijedi životnu sigurnost svih svojih podanika;
- dogodio se u miru, bez pravog razloga, sa izmišljenim povodom.

- zločin je bio organizovan i obilato poduprt od strane tadašnjih vlasti, ne samo na području kapetanije bjelopoljske, kolašinske i šahovićke, već i samog državnog vrha. Dokaz tome je činjenica o razoružanju muslimanskog življa i podjeli oružja razjarenoj masi koja je krenula „na osvetu", kao i obezbjeđenje žandarmerijske i vojne podrške iz Pljevalja, Berana i Peći.

- pogibiju Boška Boškovića iskoristili su plemenski i politički prvaci da u gnjevu i bijesu zapaljena masa odmah, bez provjere, prihvati serviranu informaciju da su ubice Turci, vječiti neprijatelji, i, ponesena tradicionalnim pozivom na osvetu, pohita na surovo, bestijalno izvršenje.

- zločin je, po svojim karakteristikama i posljedicama, imao sve karakteristike genocidnog postupanja: stradanje nejači, masovno pogubljenje zatvorenika, plemenskih prvaka muslimanskih bratstava, koji su bili pod žandarmerijskom pratnjom.

Konačno, ispalo je da je jedan od osnovnih ciljeva bilo protjerivanje bošnjačko/muslimanskog stanovništva sa područja Šahovića i Vraneša, te da je u potpunosti ostvareno: od tadašnjih 1580 muslimanskih domaćinstava danas ne postoji ni jedno na tom području.

Evo ilustracije stanja jednog dijela javnog mnjenja:

šesti dan poslije tragičnog zločina, 16. novembra 1924, mogao se pročitati nepojmljiv komentar u nedeljnom političkom časopisu „Istina" (vlasnik i urednik dr Ljuba Popović). Na 28. strani tog časopisa, u rubrici „Šta se čuje", pod naslovom „Bravo, Crnogorci!", štampana je pohvalnica ovog sadržaja:

„Ubistvo Boška Boškovića od strane turskih kačačkih četa bilo je znak za uzbunu. Prijatelji rođaci i poštovaoci pok. Boškovića digli su se na oružje i kao nekad u vreme plemenske vladavine, pošli su da uzmu odmazdu za zločin, prema svojim plemenskim običajima. Ne zna se još koliko je Turaka poginulo, ali je svakako sreća što su se oni, ranije obavešteni o dolasku osvetnka, povukli u varoši. Odgovor na ubistvo nije crpljen iz modernog shvatanja gonjenja zločinaca. Naprotiv, učinjeno je onako kako se to ranije vekovima činilo i blagodareći čemu je jedino moglo da se očuva relativan mir. Jer ti Turci, Arnauti, svrstani u kačačke čete, nisu podložni onim osećajima koji odlikuju Evropljanina. U koliko je vlast humanija, utoliko ona u njihovim očima izgleda slabija. I humano postupanje, makoliko bilo poželjno, ne može da se primeni među divljim i kačački raspoloženim stanovništvom. Jedino oštre, svirepe i primerene kazne, koje više služe kao zastrašavajuće sredstvo nego odmazda za već učinjeni zločin, mogu imati mirotvornog dejstva u krajevima, gde na užas i najveću sramotu države, još uvek ginu, kao u tursko vreme, nesrećni Srbi."

Najčudnije u svemu je:

- nereagovanje predstavnika vlasti da zaštite civilno stanovništvo;
- naredba o zabrani komentara i objavljivanju podataka o zločinu;
- ekspresno izdavanje dozvola za iseljenje izbjeglom stanovništvu;
- nesprovođenje istražnog postupka za zločin sa elementima nečovječnog postupanja;
- neosuđivanje članova žandarmerije koja je sprovodila zatvorenike prema Bijelom Polju.

Nasuprot svirepostima koje je počinila razularena masa, treba izdvojiti i ove primjere:

- otvoreno stavljanje u zaštitu života jednog dječaka od 14 godina od strane Crnogorca, koji je tim gestom i sebe doveo u neposrednu životnu opasnost;
- ljudsko i profesionalno postupanje srbijanskog oficira u Bijelom Polju, koji je spriječio odvođenje velikog broja (80) pritvorenih muslimanskih varoških prvaka i tako ih spasio sigurne smrti.

Kao čovjek kome su korijeni u ovom gradu najmanje četiri vijeka, svjedok sam i sposobnosti građana Bijelog Polja za međusobno praštanje i traženje puteva dobre komunikacije, uspostavljanje mostova povjerenja i stvaranje uslova za zajedničko življenje i napredak. Brojni su primjeri dugotrajućih, ničim nepomućenih kumovskih i prijateljskih veza.

Kao jedan od svijetlih primjera navodim zajedništvo u životu i smrti Voja Lješnjaka i Muha Dizdarevića, sina lokalnog imama iz Bijelog Polja, poginulih u II svjetskom ratu, u okršaju sa četnicima na Orlovači, sahranjenih u zajedničkoj grobnici na groblju u Pavinom Polju, gdje i sada uživaju poštovanje i pažnju građana.

/Pitanje UBNOR-u Bijelog Polja: koja je sudbina spomen-ploče Voja i Muha sa zida bivšeg Doma Vunarskog kombinata?/

Međutim, istorijske krizne situacije, ratna ili krupna politička previranja, skoro po pravilu, uvijek stave na probu našu istrajnost na fonu zaštite esencijalnih ljudskih vrijednosti:

- obaveza poštovanja čovjeka bez razlike, isključivanje iz svijesti etiketiranja vječitog neprijatelja, stigme koja trajno prati sudbinu Bošnjaka/Muslimana na ovim prostorima;
- kao posljedicu toga formiranje refleksnog pripadništva fenomenu „muhadžerstva", već uvriježene reakcije sklanjanja članova porodica Bošnjaka/Muslimana sa prostora nepogodnih za opstanak i bez uslova za jednakopravan život.

Bošnjaci/Muslimani Crne Gore i Bijelog Polja dali su značajan doprinos i brojne žrtve u borbama protiv okupatora u II svjetskom ratu, kao i u poslijeratnoj izgradnji velike domovine Jugoslavije, iskazujući potpunu odanost vrijednostima zajedničkog življenja.

Privrženost državnoj samostalnosti Crne Gore je još jedan dokaz pozitvnog odabira ovog naroda, spremnosti za zajedničko življenje sa svim građanima u naprednoj domovini koja svoju budućnost zasniva na multietničkom skladu, međuvjerskoj toleranciji i sposobnosti za izgradnju naprednog društva bez opterećenja iz prošlosti.

Skrivanje istine, ma kako ona bila razočaravajuća i gorka, ne dopušta izgradnju novog, zdravog puta. Ako shvatimo da smo drugačiji i napredniji od naših predaka, shvatićemo i da smo sposobni i spremni da učvršćujemo i sopstvenu odgovornost za utvrđivanje mostova prijateljstva, bez prijekora za događaje u prošlosti.

Čovjek ne nosi odgovornost zbog svoga porijekla. Nismo ni mogli odabrati, niti treba da nosimo u sebi osjećanje krivice. Ako dostignemo stvarnost da u čovjeku i prijatelju gledamo njegove pozitivne vrijednosti i da ga po tome cijenimo i poštujemo, obezbijedićemo da se Šahovići i njima slični užasi VIŠE NIKOME NE PONOVE.

Šerbo RASTODER

ŠAHOVIĆI 85 GODINA POSLIJE

O cilju skupa

Poštovane dame i gospodo,

Pozdravljam Vas u ime Bošnjačkog savjeta, najviše institucije bošnjačkog naroda u Crnoj Gori uvjeren da će ovo okupljanje ovim povodom biti plodotvorno, korisno i sa porukama koje u sebi nose optimizam i očekivanje da smo zrela, intelektualno i vrijednosno izrasla generacija sposobna da prepozna dobro i da radi za dobro ne samo naroda kojem pripadamo već i svih onih sa kojima živimo i dijelimo zajedničku sudbinu.

Svjesni smo da organizovanje sličnih skupova u sebi nosi dosta rizika, nedoumica i upitanosti, posebno kada su na dnevnom redu priče o zlu, zlehudoj sudbini i iznošenje na vidjelo mrlja i rana iz dubokih slojeva istorije. Želim da Vas uvjerim da Bošnjački savjet ima ambiciju, potrebu i obavezu da ovim skupom „otvori" priču o jednom događaju na jedan civilizovan i intelektualno superioran način. Nažalost, poslije 85 godina nama je pripalo da javnost podsjetimo i opomenemo na događaj koji je duboko urezan u svijesti naroda, o kojem se govorilo šapatom i o kojem je ostalo tako malo tragova. Zločini i stradanja jesu postali obilježja bošnjačkog naroda, ali mi kao odgovorni ljudi ne smijemo dozvoliti da to postane način njihovog življenja pretočen u ravnodušnost koju često prepoznajemo kao merhamet, odbijajući da priznamo da se radi o najobičnijem građanskom kukavičluku. Zato ako nekoga treba kriviti za bilo što, potrebno je da se mi prvo pogledamo u ogledalo, zapitamo zašto voljno ili nevoljno pristajemo da budemo „žrtva" i otkuda ta mazohistička potreba da na stvarnost, a posebno na prošlost, gledamo iz perspektive žrtve, očekujući sažaljenje i milostinju. Ne, gospodo, mislim da je vrijeme da pokušamo smireno, racionalno i intelektualno superiorno da pogledamo prvo sebe a potom one oko nas, da progovorimo o onome što nas opterećuje i odbijemo zaboraviti ono što je vrijedno sjećanja ili ono čega bi se neki zreliji, izrasliji i kulturno opremljeniji entiteti sjećali s pijetetom.

Želim da kažem da večeras nijesmo ovdje kako bi kukumavčili nad svojom sudbinom, optuživali bilo koga, prizivali na bilo kakvo zlo ili

učinili bilo šta što bi moglo podstaći novu spiralu zla. Skup smo zamislili kao prvu od seansi na kojoj bi bile saopštene neke potvrđene činjenice i to bi prethodilo jednom širem naučnom skupu koji bi bio organizovan ovdje u Bijelom Polju, siguran sam uz podršku lokalne zajednice i ovdašnjih ljudi. Završnica ovog procesa bi bila sumiranje ukupnih rezultata i trajno ugrađivanje u memoriju na način što će Bošnjački savjet u okviru svojih zakonskih nadležnosti datum pokolja u Šahovićima predložiti kao jedan od datuma u kalendaru bošnjačkog naroda u Crnoj Gori, odnosno onih dana koje ćemo obilježavati na prigodan način svake godine. Na ostalim političkim subjektima ostaje obaveza o procjeni potrebe izgradnje prigodnog spomen-obilježja ili nečeg sličnog. Na ovaj način želimo opomenuti, prije svega sebe a potom i one oko nas da imamo jedan civilizacijski dug koji nažalost do danas nije dobio mjesto koje mu prije svega po posljedicama pripada.

- O samom događaju;
- Šta čini događaj u Šahovićima posebnim i jedinstvenim primjerom u istoriji zločina na ovim prostorima?
- Svakako činjenica da se događaj zbio u mirnodopskom vremenu u državi koja je slovila da je ustavna, parlamentarna monarhija. U čl. 4 tada važećeg Vidovdanskog ustava je pisalo:... *Svi su građani pred zakonom jednaki. Svi uživaju jednaku zaštitu vlasti*, dok je u čl.10 pisalo sljedeće...

Nijedan građanin ne može biti izgnan iz države. On se ne može proterati iz jednog mesta u drugo, ni zatočiti u jednom mestu, osim u slučajevima koje je zakon izrično predvidio. Niko se ne može, ni u kom slučaju proterati iz svog zavičajnog mesta bez sudske presude.

- Te 1924. godine vladalac je bio kralj Aleksandar I Karađorđević, predsjednik vlade je bio Nikola Pašić, ministar unutrašnjih dela dr Milan Srškić, ministar pravde dr Prvislav Grisogono. Država je bila podijeljena na 33 oblasti, bjelopoljski srez je bio u sastavu Užičke oblasti. Na čelu oblasti bio je župan koji je vršio upravnu vlast a postavljao ga je kralj na predlog ministra unutrašnjih poslova.

Šta danas znamo o događaju koji se zbio tog kobnog novembra 1924. godine? Relativno malo ali raspoloživi izvori potvrđuju sljedeće:

Događaj se zbio između 9. i 10. novembra 1924. godine. Prethodno su 7. novembra 1924. godine crnogorski komiti ubili Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga. Za ubistvo Boškovića optužen je poznati muslimanski komita Jusuf Mehonjić, koji se tada nije ni nalazio na tom području. Tokom sahrane Boška Boškovića donijeta je odluka o osveti. Noću između 9-10. novembra krenulo je oko 2.000 osvetnika na muslimanska sela u Pavinom Polju i Šahovićima, koja su, dva dana ranije, bila razoružana od tadašnjih vlasti. Vlasti su bile pokupile taoce pod

izgovorom da su im životi ugroženi. Međutim 28 talaca je ubijeno, dok su ostali uspjeli da se otkupe. Jedno dijete od 13 godina je spasio jedan Crnogorac, koji zbog ovog čina umalo nije doživio sudbinu ubijenih. Prema podacima načelnika pljevaljskog okruga, ubijeno je oko 120 Muslimana i zapaljeno oko 45 kuća, dok Milovan Đilas navodi da je pobijeno preko 350 ljudi, izvršena brojna silovanja, kuće su popaljene i opljačkane. Drugi izvori navode brojku od najmanje 500 ubijenih i zaklanih, dok reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević navodi cifru od preko hiljadu djece, žena i ljudi. Slična sudbina je bila namijenjena i muslimanima Bijelog Polja koji su, navodno radi zaštite, trebali biti prebačeni preko Šahovića, ali ih je spasio jedan srpski oficir koji je otkrio zavjeru. Pokolj u Šahovićima je uzrokovao potpuno iseljavanje tamošnjeg stanovništva, najvećim dijelom u Tursku, mada se dio njih naselio u Pljevlja, Sarajevo i istočnu Bosnu. U tadašnju opštinu Gornji Rahić, srez Brčko, naselilo se 140 porodica sa oko 400 članova. Prema popisu iz 1921. (dakle prije pokolja) na tom području je živjelo 2.755 stanovnika (1.559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima). Poslije pokolja ostalo je da živi samo jedno muslimansko domaćinstvo, koje je prešlo u pravoslavlje. Ovaj zločin, osim sporadičnog pomena u štampi od strane vjerskih poglavara i pojedinih narodnih poslanika, nije sudski procesuiran niti je vođena bilo kakva istraga. Za zločin nije niko odgovarao.

Iz onoga što je istoriografija uspjela da utvrdi do danas, nesporno je da je pokolju prethodilo ubistvo Boška Boškovića. Zato je važno vidjeti ko je bio Boško Bošković i šta o toj ličnosti saopštava Milovan Đilas? Prema lekskografskim podacima Bošković L. Boško/ (Polja, 1887 – Cer, 8. 11. 1924), je bio rezervni pješadijski poručnik, inspektor Ministarstva unutrašnjih djela. Nižu gimnaziju i oficirsku školu završio je na Cetinju. Poslije dobijanja čina potporučnika 1908. bio je ađutant Poljskog bataljona i učitelj. Od 1914. je bio komandant Poljskog bataljona i istakao se u boju na Glasincu. U junu 1916. je bio interniran, prvo na Mamulu, potom u Bodogasonj i na kraju u Karlštajn. Po završetku rata radio na ujedinjenju, organizaciji novih vlasti, bio na čelu vojnog komiteta pri Izvršnom narodnom odboru. Kao pristalica bezuslovnog ujedinjenja aktivno učestvovao u slamanju Božićne pobune. Napustio vojnu službu poslije neuspjeha njegove misije u Beogradu da riješi oficirsko pitanje u Crnoj Gori. Ubrzo postavljen za okružnog načelnika u Kolašinu, inspektora Ministarstva unutrašnjih poslova za Crnu Goru. Posebno se istakao u suzbijanju komitskog pokreta u Rovcima. Te poslove je obavljao bahato i surovo, sprovodeći teror prema političkim neistomišljenicima, te je protiv njega 1921. godine podnijeta interpelacija Narodnoj skupštini. Ubijen 8. novembra 1924. od strane crnogorskih

komita u mjestu Ceru.[1] Ovako šturi biografski podaci sami po sebi ne govore mnogo, iako predstavljaju sintetizovan životopis osobe koja je poznatija po tome što je njena smrt bila povod događaju koji je uslijedio, nego što je opis životopisa nake posebno značajne istorijske ličnosti. Jednostavno se radilo o bahatom nasilniku u službi vlasti i to onoj vrsti po kojoj se ona i prepoznaje. O tome, više nego ubjedljivo svjedoči Đilas u „Besudnoj zemlji". Za Boška Boškovića, Đilas kaže da je bio crnogorski oficir, „komandir našeg poljskog bataljona". I rodom je bio iz Donjih Polja, iz naše opštine, sin čuvenog ustanika i poljskog kapetana Lazara Boškovića. Tada su se Crnogorci, naročito čiji je otac bio glasitiji, mahom još zvali po ocu, a tek mlađa pokoljenja, u koja sam i ja spadao, po prezimenu. Ali Boška su većinom zvali po prezimenu, sem poneko od starijih ljudi. Zvučalo je to nekako punije i snažnije, i izuzetnije: Boško Bošković. I Boško se kao starješina, isticao u ratu junaštvom i upornošću. Bio je strog i blizak vojnicima, već kakav je ko od njih bio. Bio ga je glas junačine i malo pusta i svojevoljna čovjeka". Navodeći dalje da je Boškovo ime tada bilo svima poznato i da je bio prijatelj njegovog oca, Đilas piše da je ono bilo sinonim za „divlju ćud i nepopustljivost, a još više surovo izvršenje zadataka koje su mu postavljali ili koje je on odabrao. Kao što je njegov otac prije četrdesetak godina podigao Poljane na oružje protiv Turaka, a kasnije ih usudio globom i kamdžijom, tako je i Boško sada pokoravao čitav kraj novoj vlasti. Ako je trebalo naći čovjeka koji bi brzo slomio otpor protivnika ujedinjenja sa Srbijom, a oni kao da nijesu bili u manjini, onda je u Bošku nađen takav čovjek. Kućom, junaštvom, čak pojavom, on je mogao jedino da izazove divljenje i poštovanje, a surovošću da ugoni strah u kosti protivnika".[2] Na drugom mjestu Đilas navodi da je Boško Bošković „imao tri velike crnogorske osobine- hrabrost, rečitost i čazbenost. Ali najveća od svih crnogorskih osobina- čojstvo, izgleda da kod njega nije bila snažno zastupljena".[3]

Kako se onda moglo desiti da se za ubistvo Boška Boškovića osumnjiči muslimanski komita Jusuf Mehonjić i ko je on zapravo bio? Đilas navodi da je „bilo najprirodnije pomisliti da su Boška Boškovića ubili glasoviti muslimanski odmetnici Jusuf Mehonjić i Husein Bošković. Jusuf i Husein su bili begovi kojima je agrarna reforma uzela imanja. Ali izgleda da to nijesu bili jedini razlozi njihovom odmetništvu. Bilo je i drugih razbeženih begova, pa se nijesu odmetali. Nijesu se ova

[1] *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006, 154.

[2] Milovan Đilas, *Besudna zemlja* (Priredio i predgovor napisao Branko Popović), Politika, Narodna knjiga, Beograd, 2005, 113-114.

[3] Ibid, 203.

dvojica mogli pomiriti s prodiranjem Crnogoraca u njihove krajeve, s vladavinom krsta nad polumjesecom. Muslimansko stanovništvo ih je podržavalo, a čak je i pravoslavno imalo divljenja prema njihovoj odvažnosti. Obično su četovali ljeti, a zimi se prebacivali u Arbaniju, gdje je Jusufa i našao metak plaćen iz Jugoslavije, dok se Husein konačno sklonio u Tursku".[4] Iako Đilas cjelokupni događaj smješta u kontekst vjerskog atavizma i mržnje između „krsta i polumjeseca", ostaje utisak da je ipak ta činjenica prenaglašena, bez obzira što je ona svakako bila prisutan motiv u pokretanju zločina. Međutim, brojni, naprijed istaknuti primjeri iz Đilasovog djela u slučajevima kada su zločini činjeni nad istovjercima u suštini pokazuju da su oni bili način življenja i da su bili najmanje „vidljivi" onda kada je iza njih stajala vlast i ideologija. Ili kada vlast nije htjela niti željela da ih spriječi a zločince kazni. U svakom slučaju to je bio samo jedan od niza zločina kojem se naknadno daje smisao. I tu su Jusuf Mehonjić i Husein Bošković, koji su „obično četovali ljeti, a zimi se prebacivali u Arbaniju", bili dobar izgovor, tim prije što se događaj zbio u novembru, kada je zima uveliko zahvatala te krajeve. Sudeći po drugim izvorima, Husein Bošković[5] je bio najglasovitiji muslimanski odmetnik, dok se Jusuf Mehonjić[6] češće spominje tek

[4] Ibid, 209.

[5] Bošković Husein (Maoče, Pljevlja**,** 1890-Turska, 1968), muslimanski komita. Poticao iz bogate muslimanske porodice. Od jeseni 1916. godine komitovao po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao dobru jatačku mrežu, slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Počinio brojne pljačke i zločine nad pripadnicima vojske, žandarmerije ili iz osvete nad građanskim licima. Bio ucijenjen od jugoslovenskih vlasti na veliku svotu novca a cijela porodica mu bila internirana. U odsustsvu osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan više puta. Boravio u Italiji 1923. godine na liječenju. Jugoslovenska obavještajna služba raspolagala je informacijama o namjeri da izvrši atentat na predsjednika jugoslovenske (Nikolu Pašića) i albanske vlade. Duže boravio u Albaniji gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda otišao u Istanbul gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro u Turskoj. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 1, Podgorica 2006, 155.

[6] Mehonjić Jusuf (1870-1926) iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku balkanskih ratova bio oficir askera, da bi tokom Prvog svjetskog rata pomagao A-U vojsku. Predvodio je komitske čete i operisao čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova. Bio član Kosovskog komiteta. Učestvovao u borbama u Albaniji na strani Fan Nolija, protiv Ahmeda Zogua kojeg je pomagala jugoslovenska strana. Prema jednoj verziji ubijen u Albaniji

od događaja u kojem nije učestvovao, jer je tada već boravio u Albaniji. Međutim, nezavisno od svega ostaje činjenica da se do dana današnjega nije pojavilo ubjedljivije, objektivnije i iscrpnije svjedočanstvo o pokolju u Šahovićima od onoga koje Đilas iznosi u „Besudnoj zemlji". Iako se donekle razlikuju verzije objavljene na engleskom (1958) i srpskom jeziku (2005) bar kada je u pitanju ovaj događaj, suština priče je ostala ista. Prvo slijedi opis pogibije Boška Boškovića, koji je po Đilasovom svjedočenju bio gojazniji i opušteniji, jer se činilo da mu poslije pogibije Todora Dulovića (poginuo u noći između 14. i 15. aprila 1923. godine u sukobu sa žandarmerijskom patrolom u selu Prisoji u andrijevičkom okrugu) ne prijeti veća opasnost. „... Pa ipak, bio je – u jesen 1924. – ubijen iz zasjede, na putu za Šahoviće ka Mojkovcu, na planini Ceru, na mjestu pogleditu, kao da je sam birao đe će poginuti. Jahao je s nekim rođakom, momčetom, kao pratiocem. Onako težak i krupan svalio se od prvih metaka, ali nije odmah izdahnuo. Doviknuo je rođaku da puca i da ne dozvoli da ga mrtvoga osramote – bojao se da ne bude iskasapljen i nagrđen. Htio je i mrtav da bude u svojoj muškoj snazi i ljepoti. Poginuo je obučen u lijepe crnogorske haljine. A kako je bio gojazan, krv se sva slila u njega. Takvog su ga i sahranili, ne presvlačeći ga, kao na bojnom polju, uza zid crkve njegovog plemena, u Poljima. Njegova smrt imala je mučan odjek i još gore posljedice. Boško Bošković je bio posljednji glavar poljski. Poljani su osjetili da je s njime ubijen zadnji živi trag njihove istorije- ustanaka, duge i mučne graničarske borbe i vojevanja u velikim ratovima. Činjena je pošta ne samo junaku, nego jednoj krajini, jednoj porodici koja je glavarstvo dobila na sablji, i jednom plemenu koje je nestajalo. Sve je najednom bilo zaboravljeno – i međusobne raspre, i Boškovo nasilničko umirivanje tih istih Poljana 1919. godine, i njegove mane i grubosti. Ostalo je jedino – njegovo junaštvo i slavno ime, u kojima su se otjelovljavali duša i srce plemena. Ubistvo se dogodilo u Sandžaku, to jest s one strane Tare – davnašnje krvave međe između dvije vjere. Zbog toga nije bilo teško tužbalicama, lelekačima i govornicima da pokrenu gomilu u osvetnički pohod protiv muslimana." Poslije već citiranog dijela u kojem se iznosi sumnja da su ubistvo počinili Jusuf Mehonjić i Husein Bošković i konstatacije u formi pitanja: „Zar bi bilo veće slasti za osvetnike prorokove vjere nego da sačekaju i ubiju glasovitog crnogorskog glavara?",[7] Đilas tumači kolektivnu psihologiju osvetnika: „Za pojmove Crnogoraca bilo je to kao da su svi muslimani krivi za Boškovu smrt. Kome da se osvete? Zar

od strane jugoslovenske policije u Skadru, dok je prema drugoj ubijen u okolini Prizrena. Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 4, Podgorica 2006, 869-870.

[7] Ibid, 209.

dvojici nedokučivih hajduka. A zar drugi muslimani nijesu mogli spriječiti tu dvojicu? Ne ubijaju se ljudi kao Boško Bošković, bez velikog zdogovora. Bilo je i drugih – stvarnijih – razloga, koje masa nije ni slutila. Neki političari htjeli su da oslabe snagu i jedinstvo muslimana, podstakli uzbuđeni narod da krene u pohod protiv muslimana. Ali glavno je bilo u samom narodu – stoljećima uvriježena mržnja na Turke, osveta za ono što su muslimani činili stoljećima i još nedavnoj prošlosti, spontana glad za turskim zemljama, koje muslimani kao bespravno drže – već od Kosova. Niko sve to, možda, nije osjećao jasno, ali da bez njihove ili naše – crnogorske ili muslimanske pogibije ne može da se prođe Boškova smrt i da se ne rasčiste međusobni računi i počne neki drukčiji život – to kao da je svima Crnogorcima ležalo na pameti. Nije bilo teško da se u takvim okolnostima mržnja razgori i zaguši sve što je razumno i plemenito kod brđana, i inače nezadovoljnih ishodom ratova u kojima su neštedemice krv prosipali. Odmah, poslije sahrane Boškove, bez velikog dogovaranja Poljana, a uz njih i drugi, izvukoše skriveno oružje – ko ga je imao, i krenuše na muslimane. Istina, nije ih ni polovina bilo naoružanih. Nije im to ni bilo nužno. Muslimansko stanovništvo, protiv kojih su išli, bilo je neneoružano, i inače mahom neratoborno, sem ono tik uz negdašnju granicu, pored Tare, koje se skoro čitavo bilo iselilo ili povuklo poslije 1912. naročito poslije 1918. godine. Crnogorci nijesu bili ni naročito organizovani. Spontano su se stavili pod komandu negdašnjih starješina, penzionisanih oficira, koji su ih poveli i koje su oni isturili.

Nikada nije bilo takvog pohoda, niti je iko mogao i pomisliti da se takvo što nataložilo u onome što se zove – narodna duša. Pljačka od 1918. bila je nevina igra prema ovome. Čak se i većina učesnika iz tog pohoda stidjela onog što se dogodilo i što su činili. Ali – činili su. I moj otac, koji je bio sklon surovostima, nerado je pričao o svemu tome. I on je osjećao stid od sudjelovanja u tim zbivanjima, kakav vjerovatno osjećaju, kad se otrijezne pijanci poslije izvršenog nedjela“.[8] Ovdje je autor imao potrebu da u fusnosti unese sljedeće: „Zbog netačnih, pa i nedobronamjernih, tumačenja, dodajem istine radi moj otac nije učestvovao u masakru, nego je bio pošao da zauzmu Bijelo Polje, pa ih je redovna vojska vratila“.[9] Potom Đilas nastavlja: „Policijske vlasti u polimskim i zatarskim gradićima i civilne u opštinama većinom su držali Crnogorci, pa su i one bile s ruke razjarenim gomilama. U Šahoviću su vlasti dojavile pobunjenicima da će provesti za Bijelo Polje veću grupu muslimana pohapšenih pod izgovorom da budu spašeni, jer da im je život u opasnosti. Crnogorci su ove dočekali na zgodnom mjestu i pobili. Tu, na

[8] Ibid, 210-211.

[9] Ibid, 211, napomena.

groblju kod Šahovića, ubijeno je pedesetak najuglednijih muslimana. Uništavanje muslimanskih naselja i ubijanje muslimana dobilo je takve razmjere i oblike da je morala biti pokrenuta i vojska, budući su se policijske vlasti pokazale i nedovoljne i nepouzdane. Događaj se pretvarao u mali vjerski rat, ali u kom je ginula samo jedna strana. Ako su, kako se kasnije pričalo, možda u Beogradu htjeli time da izvrše neki pritisak na muslimansku partiju – to je malo vjerovatno – stvar je odmah iskliznula iz njihovih ruku. I ne samo iz njihovih, nego čak i iz ruku onih koji su gomilu predvodili. Ipak, nije ubijano sve odreda, tada. Htjeli su da se drže onog što su njihovi pređi radili, pa su ubijali samo sve muškarce, mahom od sedamnaeste- osamnaeste godine naviše. Zavisilo je od ćudi onih koji su vršili ubistva koliko će godina uzeti kao najnižu skalu, jer nekog strogo utvrđenog pravila nije bilo. Uz plajčke i paljevine, silovanja, čemu ranije kod Crnogoraca nije moglo biti ni pomena, ipak su bila rijetkost. Ubijeno je oko tri stotine pedeset ljudi, mnogi na grozovit način.

Kao što se može uočiti podaci o broju žrtava su različiti i zavise od izvora koji se koriste.Suština je u tome što tada nije povedena nikakva istraga, niti je bilo ko imao potrebu i motiv da utvrdi tačan broj žrtava. Mislimo da bi i danas licitiranje s brojevima bila uvreda za same žrtve i njihove srodnike. U tom smislu cijenimo da se najpouzdaniji podaci mogu izvesti iz usporedbe zvaničnih rezultata popisa.

Prema popisu iz 1921. (dakle prije pokolja) na tom području je živjelo 2.755 muslimanska stanovnika (1.559 u Pavinom Polju i 1.195 u Šahovićima). Poslije pokolja ostalo je da živi samo jedno muslimansko domaćinstvo, koje je prešlo u pravoslavlje.

Čim se pojavila redovna vojska, bezakonici su shvatili da stvar više nije olaka i odmah se povukli. Muslimanska sela su, iza toga, polako opustjela. Muslimani iz tih krajeva počeli su da se sele mahom u Tursku, prodajući imanja budzašto. Šahovićki srez, dijelom i bjelopoljski, nešto istrebljenjem, a nešto od straha, ostali su dobrim dijelom bez muslimana i naseljeni su Crnogorcima.

Događaj je mučno odjeknuo, čak i kod većine onih koji su ga izveli. Bili smo i mi, ja i najstariji brat, zgranuti i užasnuti. Osuđivali smo oca što se i on poveo za gomilom, mada u pokolju nije učestvovao: kao bivši oficir, nije mogao izostati iza svojih kolega i svojih bivših vojnika, a da ne bude osramoćen. On sam je pričao da je čitav pohod zamišljen drukčije, kao pogubljenje nekolicine muslimanskih prvaka. Ali sve se istrglo ne samo iz dizgina plemenskih glavara, nego čak i onih koji su zločine vršili. Zgražavajući se nad zločinstvima, naš otac je u svemu vidio nešto što ja i brat nijesmo ni htjeli ni mogli da vidimo – neizbježno isrebljenje dviju vjera, započeto još mnogo prije: obje moraju plivati u krvi, a biće jača koja ne potone.“

Mi danas moramo odbaciti Đilasov atavizam, kloniti se stereotipnih objašnjenja i sam događaj izučiti kako bi suzili prostor manipulacijama i podmetanjima. Cijenim da je to moguće postići na naučnom skupu na kojem bi bili pozvani stručnjaci različitih profila i u tom smislu kao predsjednik Bošnjačkog savjeta iskazujem spremnost ove institucije da bude jedan od organizatora takvog skupa.

Ilija VUJOŠEVIĆ

„KRISTALNA NOĆ“ U VRANEŠKOJ DOLINI 1924.

Dame i gospodo, poštovani prijatelji,

Istog dana i mjeseca, samo četrnaest godina prije jezive „Kristalne noći“ u nacističkom Rajhu, dogodio se u noći 9. novembra 1924. u Kraljevini SHS pokolj Muslimana – Bošnjaka u Vraneškoj dolini.

„Svaka je smrt kraj jednog svijeta“ velika je mudrost cetinjskog pjesnika Aleksandra – Lesa Ivanovića. Zato je teško bez emocija govoriti o svakoj smrti, a pogotovo nasilnim kakve su bile na stotine one krvave, zločinačke noći u Šahovićima i Pavinom Polju između 9. i 10. novembra prije 85 godina. I u ovoj, kao i u svim sličnim prilikama, pijetet prema nevinim žrtvama nagoni na molitvu, ćutanje i stid. Molitvu za mir i pokoj njihovih duša, a stid što pripadamo vrsti koja se kroz čitavu istoriju krvoločno istrebljuje. Zato, makar i poslije 85 godina, ovaj skup doživljavam kao rekvijem sjenima žrtava tog besudnog vremena crnogorske istorije kojima se moja malenkost duboko klanja.

Ram za sliku tragične faze naše istorije poslije sloma Kraljevine Crne Gore i ustaničke drame koja je uslijedila, pa i zločinačke akcije protiv Muslimana novembra 24-te, bio je da su novouspostavljene vlasti Kraljevine SHS faktički osporile i ukinule nacionalna, građanska, politička, ekonomska, socijalna i ostala prava Crnogoraca, Muslimana–Bošnjaka, Albanaca i drugih. Uslijedio je oružani otpor protivnika bezuslovnog ujedinjenja (svejedno da li je to bio ustanak ili buna), a snažnu podršku toj borbi „za čast, pravo i slobodu“ pružili su i Muslimani plavsko-gusinjskog, podgoričkog, barskog i ulcinjskog sreza. Uz velike žrtve i patnje (o kojima je u teškom vremenu 90-tih prvi hrabro i dokumentovano progovorio profesor Rastoder), ovaj otpor je iz Beograda, uz pomoć onih koji su divljali po Šahovićima, u krvi ugušen.

No tako nasilno stvorena Jugoslavija će se u naletu fašizma 40-tih raspasti i utonuti u oslobodilački i građanski rat. Isto kao i ona druga Jugoslavija koja se 90-tih u najvećem dijelu opet u krvi raspala. Ali ovog puta u kontekstu pada komunizma koji je, u nedovršenim istorijskim procesima, konvertirao u najteže forme nacionalizma i šovinizma. Istorijska kob je htjela da u svi tim slučajevima (posebno 90-tih) najveću cijenu raspada obije Jugoslavije plate Muslimani – Bošnjaci.

Ako ovaj ram prostorno proširimo, vidjećemo da će XX vijek ostati zapamćen po fantastičnom trijumfu nauke i tehnike na svim područjima. Ali i po paradoksu da se u njemu, kao ni u jednom drugom vijeku, najviše govorilo o miru i nenasilju, a da je on i pored toga, od početka do kraja obilježen vođenjem dosad u istoriji najstrašnijih svjetskih, lokalnih i građanskih ratova, kao i rađanjem fašizma, genocida, etničkog čišćenja i raznih drugih oblika do tada neviđenog političkog nasilja.

Da li je u konkretrnom slučaju Šahovića i Vraneške doline bio u pitanju genocid, etničko čišćenje, ili neka druga kategorija nasilja, to je u ovom slučaju samo pitanje nijansi. Što god da je, suštinski je to bila velika nesreća mirnih, nevinih, nezaštićenih ljudi (od tek rođene djece, do nemoćnih staraca) i veliki nekažnjeni zločin onih koji su taj zločin planirali i bezdušno izvršili.

Kao što znamo, **genocid** je međunarodni zločin namjernog potpunog ili djelimičnog uništavanja nacionalnih, etničkih, rasnih i religioznih grupa. Termin „genocid" usvojen je na zasijedanju Generalne skupštine UN (1946) i spada u najtežu vrstu zločina protiv čovječanstva. **Etničko čišćenje** je, ustvari, eufemizam za genocid i ovaj termin je novijeg datuma (od ratova u Jugoslaviji početkom 90-tih).

Podsjetiću da se prema dr Gregoriju Stentonu, predsjedniku Genocide Watch-a, genocid razvija u osam etapa:

1. *Razvrstavanje* (klasifikacija): ljudi se dijele na „mi" i „oni".
2. *Označavanje* (simbolizacija): „Skupa sa mržnjom, članovima prokaženih grupa mogu, protivno njihovoj volji, biti nametnuta obilježja (simboli)...
3. *Obesčovječavanje* (dehumanizacija): „Obesčovječavanjem se prevazilazi normalna ljudska odbojnost prema ubistvu."
4. *Organizovanje*: „Genocid je uvijek organizovan... Posebne vojne, paravojne ili milicijske jedinice se često obučavaju i naoružavaju..."
5. *Polarizovanje*: „Grupe koje stoje iza mržnje emituju polarizujuću propagandu..."
6. *Identifikovanje*: „Žrtve se identifukuju i izdvajaju zbog svoje etničke ili vjerske pripadnosti..."
7. *Istrebljivanje*: „Na ovom stupnju, samo hitna, brza i nadmoćna oružana intervencija može zaustaviti genocid. Moraju biti uspostavljene stvarne sigurne zone ili koridori za evakuaciju izbjeglica sa teško naoružanom međunarodnom zaštitom."
8. *Poricanje*: „Počinioci... poriču da su počinili ikakav zločin... Odgovor na poricanje jeste kazna izrečena pred međunarodnim tribunalom ili državnim sudovima."

Ne treba mnogo pameti da se na osnovu raspoložive građe ustvrdi da su u slučaju Šahovića bili ispunjeni svih osam navedenih stadijuma, te da ovaj akt političkog nasilja u doba mira (koji je ostao nekažnjen!) spada u zločin genocida.

Ako odemo u dubinu istorije, suočićemo se sa bezbroj primjera uzajamnog istrebljivanja zavađenih rodova, plemena i čitavih naroda u doba prvobitne zajednice do najnovijih vremena. U svom eseju o državnom genocidu dr Adib Đozić precizno konstatuje: „Informativna deskripcija zločina genocida, posmatrana iz svjetsko-povijesnog konteksta, otkriva nam zaprepašćujuću činjenicu da je povijest čovječanstva, između ostalog, rađaonica ratova, genocida, progona, gladi i drugih oblika stradanja, da je ona, jednostavno, grobnica nestalih naroda i kultura... On (genocid) je, istovremeno, duhovno, moralno, kriminološko, političko, vojno, pravno i, nadasve, civilizacijsko i općeznanstveno pitanje“.

Mogli bi navesti mnogo primjera etničkog čišćenja i genocida. Ako pođemo od Starog zavjeta, koji je apoteoza rata i zločina, preko antičkih vremena (Ilijada i uništenje Troje), preko krstaških ratova u srednjem vijeku (osvajanje Jerusalima 1099.) i krvoločnim vjerskim ratovima početkom XVI stoljeća (tzv. Sveta Bartolomejska noć), genocid nad 1,5 milion Jermena početkom XX vijeka itd, doćićemo do jednog od najvećih genocida koje je izazvao njemački fašizam kada je u periodu 1933-1945. godine, ubijeno 16-20 miliona ljudi.

U najnovijoj istoriji genocida, tačnije, u posljednoj deceniji XX stoljeća, spada genocid u Ruandi, u kojem je 1994. god. ubijeno 500.000 pripadnika plemena Tutza, kao i genocid počinjen nad Bošnjacima u Srebrenici i drugim karjevima u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995. godine.

No, u raznim istorijskim okolnostima ponavljaju se neke slične stvari. Tako dosta sličnosti sa izborom povoda i glavnim motivom pokolja u Tomaševu, samo u većim razmjerama, ima jedan pogrom koji se dogodio u Rusiji krajem XIX vijeka. Tada je ubijen ruski car Aleksandar II (vladao od 1855. do 1881) u atentatu koji su organizovali revolucionari u nadi da će na taj način zbaciti autokratski režim. Poslije mnogih neuspjelih pokušaja 13. marta 1881. Aleksandar II je ubijen u bombaškom napadu koji je izvršio član organizacije Narodna Volja, Poljak Ignaci Hrinjevicki. Poslije ubistva pronijele su se lažne glasine da su cara ubili Jevreji. U aprilu i maju 1881. godine velike grupe lokalnog stanovništva izvršile su pogrome u oblastima Jekaterinoslava, Kijeva i Odese. Jevrejska imovina je pljačkana i uništavana, i mnogo je Jevreja pobijeno. Policija i vlast su to ćutke gledale. U toku narednih dvije godine izvršeno je u Ukrajini blizu 150 sličnih pogroma, a carska vlada je

tek u maju 1882. godine najavila strogo kažnjavanje nereda. Uskoro poslije pogroma 1881-1882. počelo je masovno iseljavanje ruskih Jevreja u Ameriku i Palestinu.

Ako je tačno, kako to mnogi izvori navode, da je pokolju prethodilo razoružanje muslimanskog stanovništva u Šahovićima i Pavinom Polju, kao i igra sa taocima, onda je to bio dobro planirani državni zločin sa motivom etničkog čišćenja. Dakle, prije nego što je počeo napad na Šahovice i Pavino Polje, izvršena je opsežna priprema. Navodi se da je bilo organizovano oko 2 000 ostrašćenih i dobro naoružanih osvetnika Boška Boškovića iz Kolašina i okolnih mjesta. Kako se u nekim tekstovima navodi, predvodili su ih penzionisani viši oficiri iz Kolašina i Bijelog Polja. Stigla su i policijska pojačanja iz Pljevalja, Berana i Peći, a iz Pljevalja je bila pristigla čak i vojska. Sve ostalo je bila čista manipulacija patriotskim emocijama na pogrebu Boška Boškovića, uključujući posebno podmetanje bez ijednog dokaza njegovog ubistva komiti Jusufu Mehonjiću. Naprotiv, ubili su ga iz osvete crnogorski komiti za njegovu krvavu ulogu u gušenju komitskog pokreta.

O toku i detaljima te krvoločne ekspedicije nema, nažalost, dovoljno pouzdanih podataka, pa se značajno razlikuju i navodi o broju žrtava i kreću se, zavisno od karaktera izvora, u rasponu od 100 do preko 1000 ljudi. U Predstavci kralju Aleksandru od delegata opštine Šahovići i Pavino Polje navode se imena i kratki opisi mučenja žrtava. Milovan Đilas u knjizi „Besudna zemlja“ navodi da je zaklano preko 350 ljudi, kao i da su izvršena brojna silovanja, pljačke kuća i paljevine.

Ovdje je indikativno napomenuti jedno lično zapažanje do kojeg sam došao išćitavajući razne izvore u vezi sa ovim zločinom. Upoređivanjem romana „Besudna zemlja“ Milovana Đilasa u izdanju Dailly Press-a Vijesti 2006. sa prvim izdanjem na engleskom jeziku „Land Without Justice“, BY HARCOURT, BRACE AND COMPANY, INC. New York 1958. Očigledno je da su iz navedenog novijeg izdanja izbačeni pasusi koji govore o 350 ubijenih, kao i oni opisi iživljavanja seljaka Sekule nad mrtvim žrtvama, čerećenje seljaka kojeg su zatekli kako kasapi jagnje, krvava kocka šećera i drugi mučni detalji. Ovdje bi bilo interesantno utvrditi ko, kada i zašto je izvršio ovu redukciju teksta u ovom poglavlju. Da li je to lično uradio autor, ili kasniji izdavači ove knjige, čije je izdanje na našem jeziku prvi put objavljeno 1995. Ja to u ovom kratkom vremenu nijesam mogao da utvrdim.

Pored bjekstva preživjelih u Bosnu i Tursku, kako ništa ne bi podsjećalo na Bošnjake i Islam, porušene su obije džamije, a naziv mjesta Šahovici prekršten u Tomaševo. Isto kao u ratu u Bosni 70 godina kasnije.

No, krivicu i zločin drugog možemo i praštati, za svoj zločin možemo se kajati i moliti za oproštaj. Ali zločin ni naš ni tuđi, ni raniji ni noviji, ne smijemo zaboraviti. Jer zaborav zločina je novi i još veći zločin.

Palo je u dio ovoj generaciji, intelektualnoj i političkoj, da, koliko je to moguće, ispravi mnoge nepravde. Ne da ispravi grijehove zlikovaca i zlikovačkih režima, nego da se dostojno odnese prema nevinim žrtvama svih vjera i nacija. Na koji način? Prije svega, što potpunijem osvjetljavanju samih zločina i žestokoj moralnoj i svakoj drugoj osudi zločinaca i njihovih nalogodavaca. Zatim, prigodnim memorijalnim obilježjima i najzad, molitvom za vječni mir i pokoj njihovih nevinih duša.

Jer, „njih mrtvih mi smo živi spomenik“!

Pero RADOVIĆ

LIJEK U ISTINI
VRANEŠKA DOLINA 1924-te

Zločin koji je počinjen nad muslimanskim življem 1924-te u Vraneškoj dolimi (Šahovići i Pavino Polje), i nakon 85 godina još je daleko od pažnje i suda javnosti. O njemu su ćutali i izvršioci i stradalnici. I njihovi potomci. To je najgore stanje za obje strane. Jer, ako se grijeh dugo taji, to samo po sebi može da pređe u maligno stanje koje je sklono da eskalira u novo zlo. Objektivno i dobronamjerno osvijetljena istina omogućila bi potomcima generacije koja je počinila zlo da zatraže ruku oprosta, a potomcima stradalnika da je pruže. I jedni i drugi imaju tako mogućnost da unesu mir u svoje duše. Potomci stradalih da dobiju neformalno zadovoljenje pravde, ako već nije bilo formalnog. A potomci onih koji su zlo počinili, da se riješe tereta u kojemu nijesu učestvovali, jer nijesu bili ni rođeni. To je put stvaranja normalnog suživota među građanima, bez obzitra na njihovu nacionalnost, vjeru, ili politička uvjerenja.

Smisao našeg današnjeg susreta (skup održan u Bijelom Polju 14. novembra 2009-te) vidim u nastojanju razumnih i civilozovanih ljudi, demokratskog društva i odgovorne države, da ulože napor kako bi se, umjesto cikličnog ponavljanja zločina, gradili uslovi za skladan i slobodan život svih. Do toga cilja moguće je samo preko istine. Do nje se ne može ćutanjem. U pravnoj državi i pravednom društvu – i za ćutanje, ljude bi trebalo pozivati na odgovornost.

O događajima u Vraneškoj Dolini 24-te u javnosti se, bezmalo, ćutalo vijek. Ako se i govirili, govorili su – ispod glasa i oni koji su zlo proizveli i žrtve zla. O tome bi, u nekoj realističnijoj formi, realno trebalo da progovori nauka. Istoričari prije svih. Ali, ne samo istoričari.

I, na početku da kažem, za ovu priču sam motivisam i razmišljanjem o važnosti čovjekovog dobrog činjenja u prilikama zla. Bliska mi je u tom smislu misao jednog velikog sovjetskog reditelja koji je na pitanje kako se boriti protiv fašizma u društvu i protiv fašizma u čovjeku, rekao je da mu je najbliskija ideja da govori – ŽIVIO ČOVJEK. Koliko je taj metod efikasan, ni sam nijesam siguran, ali dugoročno, izvjesno je – to može da daje rezultat.

O događajima 24-te u Vranešu, mogu u skromnom obimu da govorim na osnovu onoga što mi je svjedok tih zbivanja pričao u različitim periodima, ali na istovjetan način, što upućuje na realnost njegove priče. Reći ću, naravno i kakav je moj lični odnos prema ovoj materiji.

Osoba koja mi mi je svjedočila imala je tada 12 godina. Životno doba kad se jasno vidi i dobro pamti. Nije to pristup ni istoričarski, ni sociološki, ni psihološki (možda bi ponajprije bilo mjesto psihijatru), ma da bi od svega toga pomalo moglo da bude. Priču mi je kazivalo čeljade iz familije moga djeda, prota Stanka Bulatovića iz sela Gajine kod Pavinog Polja. Nije bez značaja podatak da je on u tu parohiju došao iz Rovaca i preko Kolašina do Pavinog Polja.

„Mi smo, kaže svjedok, tog dana saznali šta se događa jer smo vidjeli da gore muslimanske kuće na suprotnoj strani doline. Vidio se dim i plamen. Bila je vika i vriska. Uskoro su pored njihove kuće u pravcu Brodareva, u paničnom bijegu počele da prolazile porodice Muslimana: muškarci, žene i djeca. Čulo se i harlaukanje onih koji su palili i ubijali sa zahtjevom da se presretnu oni koji bježe.

Naišle su kasnije i dvije, ili tri, porodice naših komšija Muslimana, ne sjećam se tačno koliko ih je bilo, i kako se osjećalo da se približavaju oni što gone, i da im komšije ne mogu umaći, zakumili su oca da ih sakrije. On im je pokazao da uđu u izbu naše kuće. Otac je izišao ispred kuće da dočeka trojku koja se ubrzo pojavila. Mi smo virili iza ćoška kuće.

Vođa trojke je, kad se zaustavio ispred oca na 10-15 metara, pozdravio oca i podigao veliki, krvav nož koji je nosio u ruci. Valjda su htjeli da se pohvale ili da uplaše oca. Glavni je izvadio iz džepa nekakav papir da ga pokaže ocu. Rekao je – oče Stanko, mi u tebe ne sumnjamo, ali imamo naređenje da svaku kuću pretrestmo i da vidimo da se ko od Muslimana nije sakrio.

Otac je jakim i strogim glasom odgovorio: U mojoj kući su moja čeljad i vi mi kuću nećete pretresati. Trojka se zgledala, nešto su se sašaptavali. Ponovo su pogledali na oca. I produžili su. Kad je pala noć i kad se sve primirilo, otac je rekao komšijama: Ovdje ne možete dovijek ostati, nego pođite tamo gdje su i drugi otišli. Kasno u noć komšije su otišle. I više ne znamo šta je sa njima bilo. Neki Muslimani su se poslije nekoliko dana vratili, ali su ponovo svi zauvijek otišli“.

Današnjim rječnikom rečeno – tako je, Vraneška Dolina etnički očišćena.

U priči o zlu, naveden je pozitivan gest moga djeda. I, da budemo načisto, ja se time ne hvalim. Taj gest svojatam samo utoliko što mi je u mom ponašanju bio jedan od parametara u izgrađivanju vlastitog odnosa drugima i drugačijima.

Ovi događaji su počeli, kao što je poznato, ubistvom Boška Boškovića, za koje je rečeno da su ga izvršili Muslimani tog kraja, što je istorija davno demantovala. Tada je, kaže i svjedok iz ove priče, proturen glas da su Boška ubili Muslimani, pa je, navodno, iz Beograda došao mig (a svejedno je odakle je mig došao, Crnogorci su bili izvršioci) da se treba osvetiti i da pri tome u naredna 24 sata Muslimanima može da uradi šta ko hioće, a da za to ne snosi nikakvu odgovornost. Bila ova priča tačna, ili ne, da je došla iz iz bilo kojeg centra, ionako je, čini mi se, jasno da nije bilo baš, da je sve krenulo spontano poslije sahrane Boška Boškovića, kako Milovan Đilas tvrdi u „Besudnoj zemlji". Uz takvu poruku o osveti, o čemu se pričalo, ima još jedan indikativan detalj koji svjedok navodi. To je onaj papir što ga predvodnik trojke vadi iz džepa kad saopštava popu Stanku da imaju naređenje da pretresu svaku kuću. Pop Stanko nije htio da čita taj papir, ali, vjerovatno, čovjek nije mogao nuditi nešto što od neke zvanične instance nije ovjereno.

Šta još hoću da kažem o mom kraju i događaju koji se desio te 24-te?

Zlo koje se u Vraneškoj dolini desilo, jasno je, ima specifičnu težinu sa više značenja. Težina je utoliko veća što se o svemu ćuti bezmalo čitav vijek. Ako se govorilo, govorlo se, da drugi ne čuju. Ćutalo se ili se tiho govorilo i u krugovima hrišćanske vjere, ali i kod Muslimana. U prvim krugovima ćutalo se jer nije postojao ljudski poriv i kolektivna savjest da se progovori o istini, da se zatraži ruka oprosta. Grešni su ćutali, možda i iz straha da ih ne stigne pravda suda, ili Boga. A pošteni su ćutali, jer su se, vjerovatno sramili istine o onome što su njihovi sugrađani počinili. Toliko je ta istina bila zatamnjena da sam odrastao u Šahovićima, današnjem Tomaševu, a da sam tek nakon Đilasovog pisanja u „Besudnoj zemlji" saznao kako su se zlodjela desila ne samo u Pavinom Polju, o čemu sam slušao, nego i u Šahovićima. Izgleda tu još više.

Danas, ako se polazi od dobrih namjera, nema razloga ni za ćutanje, ni za strah. Jači moraju shvatiti da se strahom dugoročno ne mogu izgraditi produktivni odnosi ni sa rođenom djecom. A ugroženi imaju pravo na istinu u ime potrebe i prava na to da se donekle useli mir u njihove duše i da se zla vremena što prije zaborave.

Nešto o čovjekovoj savjesti

Nedavno sam pročitao kako jedan pisac, upravo iz ovih krajeva, kaže da ga grize savjest za mnoge stvari koje je uradio a nije trebao da uradi, i za stvari koje nije uradio, a trebao je. „Ali, kaže on, donekle mi

je utjeha što to znači – da ja imam savjest“. To me podsjetilo na još jednu temu vezanu za post 24-četvrtu. Mnoge je, izgleda, ipak grizla savjest za ono što se tada desilo. Pored ostalog, nakon tih događaja jedan broj Crnogoraca naseljen je u ove krajeve na poklonjena (ustvari – oteta) imanja. Iako je, koliko znam, a znam o tome dovoljno, većina porodica kupila zemlju i kuće. Bio sam svjedok kad jedan poznanik, čovjek moje generacije, prije dvadesetak godina pita svog prijatelja, starca. „Ti se sjećaš tog vremena, obraća se on starcu, je l da su moji kupili naše imanje?“ „Ne znam ja, odmahuje starina rukom. Ja sam star, davno je to bilo – ko će se danas svega sjećati“. Ode mu prijatelj, a starac će – Bogomi nijesu dali ni dinar, no su imanje posvojili“.

Ako je i za malu utjehu – i griža savjesti je znak da savjest u čovjeku postoji.

Povodom današnje priče javio mi se još jedan detalj. Neposredno nakon nesrećnog rata devedesetih, u Sarajevu sam sreo prijatelja, Bošnjaka, čija je ugledna familija poslije 24-te iz Bijelog Polja odselila u Sarajevo.

Pričao mi je taj prijatelj o nevoljama koje je u Sarajevu preživio za četiri godine opsade ovoga grada. I na kraju je, rezignirano, više za sebe rekao: „Nesreća. Gdje moji 24-te ne produžiše za Tursku, nego se zaustaviše na ovim nesrećnim prostorima“.

Bošnjaci jesu etnos koji na poseban način u dugom periodu i bez svoje krivice doživljava nasilje i nepravdu, možda samo zbog toga što samozvani krojači pravde, ljudi usijanih nacionalističkih ideja, ocjenjuju da Bošnjaci treba da ispaštaju grijehe koje je Turska imperija činila na ovim prostorima. To je slično logici po kojoj bi danas neko kažnjavao potomke onih koji su počinili zla djela u Šahovićima, ili ne znam gdje sve ne. Bez obzira da li su učestvovali u ponavljaju grijeha svojih predaka ili ne.

Tegobno osjećanje nesigurnosti pripadnika pojedinih manjinskih zajednica u svoju državu, treba prije svega da zabrine državu, u ovom slučaju i Crnu Goru, ako ne zbog drugoga, a ono iz svog interesa.

Produktivnije je da u državi shvate svi, da i sama država shvati – ako ona ne obezbjeđuje svim svojim građanima mir, sigurnost i jednakost, ne može očekivati sa druge strane iskrenu privrženost državi. Bez demokratskog uspostavljanja tih relacija ne može se govoriti o demokratiji modernog društva, ne može se očekivati nesmetan ni sveukupan prosperitet društva u cjelini.

U pravnim aktima Crne Gore sve je dobro definisano. No, iako su na planu ljudskih prava u Crnoj Gori učinjeni vidljivi kvalitetni koraci, tu ima još dosta posla u praksi. Kako bi se svi osjećali da su ovdje **svoji na svome**. U tom smislu neophodno je pomoći većinskim Crnogorcima

da to shvate, a pripadnicima manjiskih naroda da im to pripada. I da svaka strana ima u vidu da pravo na takvo osjećanje nije niko nikome poklonio iz dobrote, nego smo svi tu i po nasljednim pravima i po svim normama domaćeg i međunarodnog prava.

U tim okolnostima logično je i neophodno je, s druge strane, očekivati – da svi Crnu Goru uzimamo kao svoju, zajedničku domovinu. Ako to ona još nije u potpunoj mjeri, moramo za to da se zajednički izborimo. Niko niti će nam to pokloniti, niti je to za poklanjanje.

Usvajanjem tih pretpostavki, stvara se produktivan prostor za skladan život među nacijama i vjerama, među svim zajednicama i ljudima u Crnoj Gori.

Naša današnja priča može da bude i ljudski produktivna, ali i opaka kao moguća zamka. Zavisi kako ko želi da je uzme.

Neosporno je da događaje treba osvijetliti. I to po onoj – pogledaj prvo kako je ispred svoje kuće.

Osvijetliti i prosvijetliti prvo svoj moralni prostor, pa tražiti i od drugoga da to isto uradi. Samo takvim redoslijedom prosvjetljavanja možemo useljavati svjetlo u svoje duše i svoju zajedničku sudbinu. Drugačija logika, logika dugova i osveta, ona često ponavljana – a šta su oni nama radili – to je najretrogadnija i najopasnija logika, pa ma sa čije strane dolazila. To je nastojanje da se zlo i zločin relativiziraju. Put kojim se ide u kolektivnu krvnu osvetu. U survavanje ljudske zajednice u mrak ambisa u kojemu je jedina boja – boja krvi.

Umjesto toga – ruka oprosta i pomirenja je prihvatljiva i po pravilima Boga i po pravilima Alaha. A to su i pravila ČOVJEKA (sa velikim početnim slovom), bez obzira da li su pravila poslata od neba, ili su izvedena iz ovozemaljskih iskustava.

I NA SAMOM KRAJU – nemam boljim načinom da završim svoj udio u ovoj priči od pristajanja uz onu mnogo upotrebljavanu, ali, ipak uvijek aktuelnu i svježu – **Štititi druge od sebe**. Mudrost Marka Miljanova koja bi trebalo da važi za sve i za svakoga – i za vjere, i za nacije, i za ljude. Ako su ljudi.

Ni sam ne vjerujem u asolutnu realnost onoga što nam ova mudrost poručuje, ali dobro bi bilo da Čovjek stalno ima na umu smisao te poruke.

Sait Š. ŠABOTIĆ

ZLOČIN U ŠAHOVIĆIMA U CRNOGORSKOJ ISTORIOGRAFIJI

Od zločina u Šahovićima proteklo je punih 85 godina, a oficijelna crnogorska istoriografija o tome još uvijek nema poseban istoriografski rad niti studiju koja bi kompleksno, objektivno i istoriografski vjerodostojno pružila cjelovitu sliku i potpune odgovore na ovo vrlo teško i još uvijek nerasvijetljeno pitanje, koje poput istrgnute stranice dnevnika lebdi u svijesti istoričara. Autobiografsko i romaneskno svjedočanstvo Milovana Đilasa, saopšteno u djelu **„Besudna zemlja“**, čije se prvo izdanje pojavilo u Londonu 1958. godine na engleskom jeziku, čini se, još uvijek predstavlja osnovu na koju se naslanjaju ili su se oslanjali rijetki istraživači ovog nedovoljno istraženog događaja.[1] A kako je sve započelo?

Jesenje jutro sedmog novembra 1924. godine, osvanulo je sa maglom i vlagom. Dvojica ljudi, jedan jašući na konju, a drugi idući ispred njega pješke, vraćali su se prema Mojkovcu iz sela Barica, uskim planinskim putem, koji je vijugao kroz bukove šumarke spajajući Šahoviće sa Mojkovcem. U trenutku kada su se putnici našli na jednom pogleditom proplanku planine Cer, odjeknuli su puščani hici koji su smrtno ranili krupno tijelo Boška Boškovića, rezervnog pješadijskog poručnika i inspektora Ministarstva unutrašnjih djela Kraljevine SHS za Crnu Goru, u penziji. Njegov rođak Mileta, koji ga je pratio na putu, uspio je samo da vidi kako se krupno Boškovo tijelo svalilo sa konja i ostalo da leži na zemlji. Prepadnut neočekivanim pucnjima i u panici, Mileta Bošković se bacio na zemlju, očekijući da će Boškova sudbina zadesiti i njega. I zaista, zrno je pogodilo i Miletino tijelo i oborilo ga na zemlju. U užasnom bolu koji ga je zadesio Mileta je ipak čuo poslednje samrtne vapaje svog rođaka Boška, koji je od njega tražio da puca, strahujući da bi skrivene ubice ili ubica, mogli-ao unkaziti njegovo lice i uopšte tijelo.[2] Ali, izgleda vidjevši dobro da je svoj naum obavio kako treba,

[1] Milovan Đilas, *Land Without Justice*, Methuen & CO LTD. London 1958.

[2] U romanu *Besudna zemlja*, čiji se prevod u Crnoj Gori prvi put pojavio 2005. godine u izdanju „Vijesti“ iz Podgorice, Milovan Đilas na jednom mjestu

ubica se povukao sa lica mjesta. Njegov ili njihov lik, nije niko vidio. Čak nije ostalo upamćeno, niti zabilježeno da ih je vidio i Boškov pratilac, rođak Mileta Bošković, niti je bilo čije ime spomenuo. Boško je izdahnuo samo nekoliko trenutaka kasnije, a Mileta je uspio da hicima iz svog revolvera na mjestu događaja prizove čobane, koji su potom obavijestili nadležne vlasti o izenadnom i nemilom događaju na planini Cer.

Ubica nije ni slutio da je svojim hicima i počinjenim ubistvom prosuo zlu krv i ugasio život čovjeka, zbog koga će, samo nekoliko dana kasnije, biti ugašeno nebrojeno mnogo života nevinih ljudi, čiji broj ni do dana današnjeg nije tačno utvrđen. Par ispaljenih metaka ubicu je koštalo nepojmljivo malo, gotovo ništa, ali će zato smrt koju je izazvao, nepojmljivo mnogo koštati one koji su bili najmanje krivi, toliko mnogo da će sa tog područja zauvijek nestati ljudi kojima je to bilo vjekovno ognjište i vjekovni vatan. A kako kaže Milovan Đilas, *„ubistvo se dogodilo u Sandžaku, to jest s one strane Tare – davnašnje krvave međe između dvije vjere“*.[3] Bio je dovoljan razlog da se na poslednjem ispraćaju *„poslednjeg glavara Polja“*, nijesu birale riječi za oproštaj. Na sahrani, na koju se bio *„slegao čitav kraj“*, a pridošli *„mnogi i iz drugih krajeva Crne Gore“*, govornici nijesu vodili računa da iskru ne pretvore u plamen. Naprotiv, vatreni govori bili su poziv na osvetnički pohod prema muslimanskom stanovništvu Šahovića i okoline.[4] Jednom takvom nepromišljenom i sasvim nepotrebnom pohodu, pogodovale su i mnoge druge okolnosti. Ali pođimo redom.

Boško Bošković, nemilosrdni povjerenik Ministarstva unutrašnjih djela Kraljevine SHS, samo koju godinu prije smrti bjesomučno se borio protiv komita koji su bili protiv bezuslovnog ujedinjena Crne Gore i Srbije, a poticali su iz kolašinskog okruga kome je on, u svojstvu Okružnog načelnika, stajao na čelu. U beskompromisnoj borbi, Bošković je stekao brojne neprijatelje i uz put se mnogima zamjerio, naročito onima koji su dopali zatvora i imali priliku da osjete njegovu nepopustljivost i

---

ovako opisuje Boška Boškovića: *„Boško je bio pokrupan čovjek, crnomanjast i velike glave, krupnih i snažnih udova i širokih prsiju. Bilo je u njegovom držanju, u oku i pogledu, nečeg veoma silovitog i samosvojnog. Osjećalo se, od prvog dodira s njim, da mu je ruka teška i pamet tvrda.... Imao je tri velike crnogorske osobine – hrabrost, rečitost i čazbenost. Ali najveća od svih crnogorskih osobina – čojstvo, izgleda da nije kod njega bila snažno zastupljena...“* (Milovan Đilas, *Besudna zemlja*, Vijesti, Podgorica 2005, 188).

[3] Milovan Đilas, *Besudna zemlja*..., 194.

[4] Prilikom svog govora načelnik kolašinskog okruga je izgovorio i sljedeću rečenicu: „*Ne brani se Boško sa suzama u očima, već sa puškom u rukama. S toga, imate moju dozvolu da, za 24 sata što možete učinjeniti, osvetite Boška*“.

čvrstu ruku. Okolnosti u kojima se Boško Bošković susretao sa mnogima koji su dospjeli do njegove kancelarije, ostavljale su najčešće negativne posljedice. Okrutan, osion i po prirodi prijek, Bošković nije mnogo mario za buduće dane. Ali na drugoj strani njegovu zlu narav i rđave postupke nikako nijesu zaboravljali oni koji su milom ili silom bili privedeni na saslušanje. U takvim okolnostima Bošković je oko sebe imao više neprijatelja, nego iskrenih prijatelja. Neodmjereno Boškovićevo ponašanje dovodilo je u neprijatne situacije i muslimansko stanovništvo nastanjeno na području na kome je on vodio glavnu riječ. Među muslimanskim stanovništvom nakon 1918. godine, naročito velike pljačke i nerealno riješenog agrarnog i nacionalnog pitanja u Kraljevini SHS, takođe se razbuktao komitski pokret u kome su na području između Kolašina, Bijelog Polja, Pljevalja, Berana, Prijepolja i šire, glavnu riječ vodili komiti Jusuf Mehonjić, Husein Bošković i Feriz Salković. Njihove glavne mete bili su predstavnici vlasti kao oličenja režima, mada često nijesu prezali ni od ucjena i ubistava svojih istovjernika koji su živjeli na pomenutom području. Njihovo djelovanje uveliko je pojačavao i teror koji su nad muslimanskim stanovništvom sprovodile jedinice Koste Pećanca, čiji su tzv. leteći odredi bili upućeni u Sandžak radi učvršćivanja novouspostavljene vlasti nakon 1918. godine, pa su na tom su području bili prisutni 1921, 1922. i 1923. godine. Odmetničke družine Jusufa Mehonjića i Huseina Boškovića su se avgusta 1923. godine oružano sukobile kod Brodareva sa Pećančevom vojskom, tako da je tokom cijelog dana bjesnio pravi mali rat.[5] Dakle, u okolnostima nagomilanih socijalnih, ekonomskih, vjerskih i društvenih problema, uslijedila je i smrt Boška Boškovića, zbog čega je za nju mogao biti optužen svako ko je sa njim došao u bilo kakav konflikt. Ali, vatreni govornici su na Boškovićevom sprovodu kao glavnog krivca, ipak optužili Jusufa Mehonjića, *„glavu sandžačkh komita"*.

Odmah nakon Boškovićeve sahrane koja je uslijedila 9. novembra u Kolašinskim Poljima, noću između 10. i 11. novembra, oko 2.000 naoružanih Poljana krenula je u *„osvetnički"* pohod na Šahoviće. *„Muslimansko stanvništvo"*, kako navodi Đilas, *„protiv kojeg su išli, bilo je nenaoružano, i inače mahom neratoborno, sem ono tik uz granicu, pored Tare, koje se skoro čitavo bilo iselilo ili povuklo poslije 1912, naročito poslije 1918. godine"*.[6] Na putu prema Šahovićima pohodnici su spontano organizovali, stavljajući se pod komandu nekadašnjih starješina, uglavnom penzionisanih oficira koji su ih poveli u vrlo nečastan boj. Sam Đilas o tome kaže: *„Nikada nije bilo takvog pohoda, niti je iko*

[5] *Bijelo Polje*, monografija, Beograd 1987, 250.

[6] Milovan Đilas, *Besudna zemlja*..., 195.

mogao pomisliti da se takvo što nataložilo u onome što se zove – narodna duša. Pljačka od 1918. godine bila je nevina igra prema ovome. Čak se i većina učesnika iz tog pohoda stidjela onog što se dogodilo i što su činili. Ali – činili su".[7] Počinjeni zločin imao je grozomorne posljedice. Ubijeno je, prema onome što saopštava Đilas, oko trista pedeset ljudi i to na vrlo grozovit način. Oko pedeset najuglednijih mještana Šahovića, muslimanske konfesije, koji su prethodno bili zatvoreni pod izgovorom da budu spašeni, ubijeno je kod groblja u Šahovićima. Ono što Đilas u svom svjedočenju posebno ističe, jesu silovanja, kojima *„ranije kod Crnogoraca nije moglo biti pomena"*. Bilo kako, uništavanje sela naseljenih muslimanskim stanovništvom i ubijanje muslimana, dobilo je takve razmjere i oblike, da je morala intervenisati i vojska, budući da su se policijske snage pokazale i nedovoljnim i nepouzdanim. Žrtve bi vjerovatno bile i brojnije da nije bilo intervencije okružnog načelnika iz Pljevalja Krečkovića.[8] Pojava vojske zaustavila je dalje divljanje i zvjerstva, čime je zločin bio zaustavljen. Ali, preplašeno i izbezumljeno muslimansko stanovništvo počelo je sa napuštanjem vjekovnih ognjišta. Imanja su prodavana budzašto, a bivši vlasnici su se selili prema Turskoj, Bosni i dublje u Sandžak. Iako je tadašnja Kraljevina SHS bila parlamentarna zemlja, cjelokupan zločin je zataškan. Opsežna i ozbiljna istraga nikada nije povedena, iako je to bilo razdoblje mira. Za cjelokupna dešavanja na području Šahovića, osuđena su, i to vrlo blago, dva-tri stražara zatvora u Šahovićima, jer su se bili dogovorili sa zločincima da im izdaju zatvorenike. Na kraju kako zajključuje Đilas, *„sve je ispalo sprdnja s pravdom"*.[9]

Uz sve navedeno spomenimo da je u kapetaniji Šahovići prije ovog događaja bilo 576 pravoslavnih i 1.580 muslimanskih domaćinstava. Nakon *„pokolja u Šahovićima"*, kako ovaj događaj naziva Milovan Đilas, više nije bilo muslimanskog stanovništva. Nakon ovog događaja nastupilo je vrijeme ćutanja i grižljive tišine. Tek 38 godina nakon događaja mučnu i tešku tišinu narušio je Milovan Đilas, svojim svjedočenjem u romanu „Besudna zemlja".

U redovima koji slijede pokušaćemo da damo dosadašnje istoriografsko viđenje ovog događaja, odnosno da ukažemo na tretman ovog događaja u crnogorskoj istoriografiji i uzgred ukažemo na heurističku osnovu koristeći koju su istoričari do sada objasnili zločin u Šahovićima iz novembra 1924. godine.

[7] Milovan Đilas, *Besudna zemlja*..., 196.

[8] *Pravda*, kalendar Jugoslovenske muslimanske organizacije za 1925. godinu, IV, 87-92 (Memorandum kralju o krvoproliću u Šahoviću); *Bijelo Polje*, monografija..., 252.

[9] Milovan Đilas, *Besudna zemlja*..., 198.

Nakon Đilasovog romana, u kome se sam autor pokazao i kao vrlo dobar istoriograf (u samom romanu koji se može ubrojiti u memoaristiku autor je vrlo analitično izdvojio uzroke samog događaja, opisao njegov tok i na kraju iznio i posljedice), zadugo nije bilo javne riječi istoričara o događajima u Šahovićima. Komunistička istoriografija je, vodeći računa o čuvanju bratstva i jedinstva, nastojala da pojedine događaje iz prošlosti, koji bi mogli narušiti tekovine revolucije, gurne na margine interesovanja. Zbog toga je od pojavljivanja Đilasovog romana do prvog teksta o događaju u Šahovićima iz 1924. godine, u jednoj naučnoj publikaciji, trebalo da prođe punih 29 godina. Godine 1987. iz štampe je izašla monografija **„Bijelo Polje"**, koju je uradila grupa autora, među kojima je bio i pokojni prof. dr Žarko Šćepanović. Pišući o prošlosti Bijelog Polja i okoline, budući zadužen za dio koji se odnosio na istoriju, dr Žarko Šćepanović je događaju u Šahovićima u pomenutoj monografiji posvetio četiri strane teksta (str. 252-255). Na samom početku teksta, Šćepanović je ukratko objasnio okolnosti u kojima je ubijen Boško Bošković, ukazao na navodne krivce i to kako su Poljani krenuli u pohod na Šahoviće i okolinu. Za početnu osnovu svog rada Šćepanović je uzeo činjenice koje su saopštene u „Memorandumu Kralju", koji su 21. novembra 1924. godine podnijeli predstavnici muslimanskog stanovništva opština Šahovići i Pavino Polje (na čelu sa Hamdi-begom Hasanbegovićem i Amirom Muslićem), sa kojima se najčešće operisalo u dotadašnjim saznanjima o događaju u Šahovićima, a zatim je eleboraciju nastavio oslanjanjem na više sekundarnih istorijskih izvora - novinskih članaka, koji su objavljeni u beogradskoj „Politici", nikšićkoj „Slobodnoj misli" i sarajevskoj „Pravdi". Pri tom, Šćepanović, kao profesionalni istoričar, nije propustio priliku da kaže da su podaci iznijeti u novinskim člancima protivurječni.[10] Ono što svakako treba istaći jeste i činjenica da je dr Žarko Šćepanović ovaj događaj u Šahovićima okarakterisao kao *„zločin izvršen nad nevinim muslimanskim življem u Šahovićima i Vranešu"*.[11] Podsjetimo se samo da je tadašnja beogradska „Politika" u svom izdanju od 17. novembra 1924. godine donijela članak pod naslovom „Za Boškovićevu glavu", u kome se u podnaslovu kaže da je izvršena *„krvava osveta nad belopoljskim muslimanima"*.[12] Pored ostalih dokumenata Šćepanović navodi i jedan telegram koji je upućen iz Bijelog Polja 12. novembra (objavljen je u glasilu crnogorskih radikala „Crna Gora"), u kome je stajalo: *„Potvrđuje se vijest o namjeravanoj pobuni u ovom kraju pod vođstvom krvoloka Mehonjića... Po-*

[10] *Bijelo Polje*, monografija..., 252.
[11] *Bijelo Polje*, monografija..., 253.
[12] Politika, br. 5951, Beograd 17. novembar 1924. god. (Za Boškovićevu glavu).

red ubijenog (Boškovića), nađena je srebrna kutija sa latinskim natpisom 'Mehonjić'... Računa se da broj ubijenih s obje strane prelazi stotinu...".[13] Interesantno je da Šćepanović nije podrobnije analizirao ovaj dokument, u smislu što bi mu postavio određena pitanja – ko je pronašao kutiju? Gdje je ona završila? Ako je na njoj već potpisan Mehonjić, zar čitav kraj nijesu mogle blokirati policijske i vojne snage i uhvatiti počinioca i na taj način spriječiti zločin, sa čim se slaže i Šćepanović, nevinog muslimanskog stanovništva i sl? Od samog toka zločina, ispoljene svireposti u njemu, preciznog broja žrtava, glavnih nosilaca zločina i sličnih stvari, Šćepanovića su više zanimali detalji o tome ko je i zašto mogao ubiti Boška Boškovića. Nedvosmislen u analizi Boškovićevih neprijatelja, kojih je bilo i sa jedne i sa druge strane, Šćepanović navodi jedan vrlo jak argument, odnosno motiv, za ubistvo uopšte u Crnoj Gori, koji je i danas često prisutan – osvetu. Naime, Bošković je još u januaru 1921. godine uhapsio 80 ljudi iz Polja Kolašinskih i tukao ih u Mojkovcu tako nemilosrdno da je kancelarija predsjednika opštine Tome Stanića bila sva u krvi i *„da je ubio Petra Dulovića samo zato što mu je brat Todor bio u komitima"*.[14] Ali na drugoj strani Bošković se bio zamjerio i muslimanskom stanovništvu iz okoline Bijelog Polja, zbog čega, prema Šćepanovićevom mišljenju, nije isključena mogućnost da je ubijen po nagovoru nekih muslimanskih uglednika iz tog kraja.[15] Takav zaključak Šćepanović je vjerovatno izveo na osnovu članka objavljenog u beogradskoj „Politici" od 17. novembra 1924. godine, gdje se u članku pod naslovom „Za Boškovićevu glavu", navodi da su muslimanski taoci Amir Muslić i Hasanbegović *„prvi ulili odmetničkom vođi Mehoniću, misao da valja ubiti Boška L. Boškovića koji je 'glava Vlaha'"*.[16] Na samom kraju Šćepanović je zaključio da je žrtava u zločinačkom pohodu na Šahoviće bilo mnogo, ali da su dotadašnja istraživanja utvrdila *„da je ubijeno više od sto lica"*.[17]

Naredni rad koji je bacio zračak svjetlosti na zločin u Šahovićima pojavio se u časopisu „Almanah", u broju 7-8, koji je izašao 1999. godine. Naime, u rubrici tog časopisa koja nosi naziv „Dokumenti", dr Šerbo Rastoder je objavio prilog pod naslovom **„Tri svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine"**.[18]

[13] *Bijelo Polje*, monografija..., 253.
[14] *Bijelo Polje*, monografija..., 254.
[15] *Bijelo Polje*, monografija..., 254.
[16] Politika, br. 5951, Beograd 17. novembar 1924. („Za Boškovićevu glavu").
[17] *Bijelo Polje*, monografija..., 255.
[18] Šerbo Rastoder, *Tri neobjavljena svjedočanstva o pokolju nad Muslimanima u Šahovićima novembra 1924. godine*, Almanah, 7-8, Podgorica 1999, 249-257.

U svom vrlo zanimljivom osvrtu uz objavljene dokumente, dr Rastoder je naveo činjenicu da istorijsko iskustvo pokazuje *„da su na Balkanu i ne samo na njemu, svi sposobni za zločin"*. Upravo zbog toga svaka priča o zločinu na balkanskim prostorima *„nerijetko liči na propagandu zla u začaranom krugu beskonačnih osveta"*. Dr Rastoder je mišljenja da je zločin u Šahovićima u istoriografskoj literaturi spominjan iz više razloga – prvo zato što je počinjen u doba mira; drugo, jer je počinjen u državi koja je formalno posjedovala sve organizovane institucije jedne savremene države; treće, zbog surovosti koja je ispoljena u samom zločinu i četvrto, zbog posljedica koje je proizveo. Otkrivajući dva dokumenta koji se odnose na zločin u Šahovićima, a koji se čuvaju u fondu Skupštine u Arhivu Jugoslavije, dr Šerbo Rastoder je odlučio da ih objavi, pridodajući im izvod iz knjige *„Besudna zemlja"*, Milovana Đilasa. Kao priređivač, dr Rastoder naglašava da *„jedan izvor potiče od žrtve, jedan od organa vlasti i jedan iz literature memoarskg karaktera"*.[19]

Prvi dokument koji je objavio dr Rastoder je Predstavka Muslimana izbjeglih poslije pokolja u Šahovićima kralju Aleksandru, upućena iz Višegrada 17. juna 1925. godine, dakle sedam mjeseci nakonn počinjenog zločina. Nju su potpisali Salkan Ibišević, Bjelopoljac Džafer, Ibiš Zahirević i još trojica ljudi koji su se potpisali turskim pismom. Iz tog dokumenta interesantno je izdvojiti kako pripadnici „žrtve" vide zločin i kako od prve ličnosti države traže zaštitu. Potpisnici Predstavke na jednom mjestu kažu: *„Nas* (misli se na muslimansko stanovništvo – S. Š.) *bilo vlasti bilo nazovi dobrovoljci na najnečovječniji način progone, tako da niti nam je siguran život niti imetak. Nas kao marvu kolju i ubijaju... Nas bješe u bjelopoljskom okrugu oko 50 hiljada Muslimana, a dočim sada tako nas sistematski prognaše, što oćeraše tako da sada u tom okrugu nema ni za lijeka ni jednog Muslimana. Žalosno! Kuku nama.... Zaklinjemo Vas Vašim jedinkom da nas od terora spasite i pod svoju zaštitu u okrilje uzmete..."*.[20]

Drugi dokument koji je priredio dr Rastoder je Izvještaj načelnika pljevaljskog okruga o događajima u Šahovićima iz novembra 1924. godine, čiji je potpis nečitak, a koji nosi datum 12. avgust 1925. godine. Ovaj dokument, kao što se primjećuje, potiće od organa zvanične vlasti i kao takav on je interesantan, jer predstavnici zvanične vlasti preko ovog Izvještaja pokušavaju da sa sebe skinu odgovornost za počinjeni zločin, pravdajući se da vlasti iz Bijelog Polja nijesu mogle zaustaviti *„najezdu*

[19] Šerbo Rastoder, *Tri neobjavljena svjedočanstva*..., Almanah, 7-8..., 251.

[20] Šerbo Rastoder, *Tri neobjavljena svjedočanstva*..., Almanah, 7-8..., 252-253.

osvetnika", iz razloga što su oni prethodno opkolili sresku kuću i pokidali telefonsku vezu i time onemogućili djelovanje predstavnika vlasti. U dokumentu se direktno optužuje Jusufa Mehonjića kao počinioc ubistva Boška Boškovića, a takođe se ukazuje da su muslimanski stanovnici ubijani čitav dan i da je tako ubijeno 120 muslimana i zapaljeno 45 njihovih kuća, što je sve bilo praćeno pljačkom. Kao najznačajnija posljedica događaja spomenuta je seoba *„svih porodica muslimanskih"* iz Šahovićke i Pavinopoljske opštine.[21]

Treći dokument iz ovog serijala je literarno-memoarskog karaktera. To je zapravo Đilasovo viđenje pokolja u Šahovićima iz novembra 1924. godine. Kao što je već pomenuto, Đilas je iznio podatak da je u zločinu stradalo 350 nevinih žrtava, i to na najbrutalniji način, a da pri tom ironija bude veća, *„Boška nijesu ubili muslimani nego Crnogorci, glavešine iz Kolašina"*, što je Milovanov otac Novak saznao nešto kasnije od *„povjerljivog znanca"*.[22] Ponovimo i to da je Đilas naglasio da je čitav slučaj u smislu istrage ispao *„obična smijurija"*, jer ona nikada valjano nije sprovedena do kraja.

Godinu dana nakon objavljivanja „Tri svjedočanstva o pokolju u Šahovićima...", iz štampe je izašla obimna studija **„Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929."**, čiji je autor dr Šerbo Rastoder. U tom svom djelu dr Rastoder je zločin u Šahovićima, koji u navedenoj studiji pominje na više mjesta, sagledavao u kontekstu političkih, odnosno stranačkih i parlamentarnih borbi u naznačenom vremenskom periodu. U tu svrhu poslužio se svim do tada objavljenim istoriografskim radovima, dokumentima koje je sam pronašao i naravno analizom kao legitimnim metodom u istorijskoj nauci. Analizirajući predizbornu klimu, autor ove studije na jednom mjestu položaj muslimanskog stanovništva objašnjava na sljedeći način: *„'Crna Gora' je, uglavnom uoči izbora ustajala u odbranu muslimanskih birača u međustranačkim sporenjima. Odavno je 'priznanje braći muslimanima za njihov patriotski rad, kako za vrijeme Crne Gore, tako i danas u velikoj ujedinjenoj otadžbini'"*. U svrhu što boljih izbornih rezultata i svrstavanja glasača na njihovu stranu, stranačka štampa je prećutkivala pojedine zločine nad muslimanskim stanovništvom, poput zločina u Šahovićima.[23]

[21] Šerbo Rastoder, *Tri neobjavljena svjedočanstva*..., Almanah, 7-8..., 253-254.

[22] Šerbo Rastoder, *Tri neobjavljena svjedočanstva*..., Almanah, 7-8..., 256-257.

[23] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Conteco, Bar 2000, 121.

Sagledavajući politička opredjeljenja muslimanskog stanovništva uoči izbora 1925. godine, dr Rastoder iznosi podatak prema kome su se demokrati i radikali uvijek borili za glasove muslimanskog življa na području izbornog okruga.[24] U trenucima kada su trebali da daju glasove za jednu od ovih stranaka, muslimani su u predizbornim kampanjama obično nazivani *„braćom"*, dočim, kada bi svoj glas dali konkurentskoj stranki, najčešće su označavani imenom *„Turci"*. To je u stvari bila realnost na kojoj su se prelamali ukupni politički odnosi u Crnoj Gori kroz borbu za glasove.[25] Interesantno je, u smislu položaja muslimanskog stanovništva na području o kome govorimo, iznijeti podatke parlamentarnih izbora iz 1923. godine. Naime, posmatrajući procentualno, radikali su imali najveći uticaj u andrijevičkom srezu (33,2%), u tzv. sedmom srezu (Danilovgrad – Nikšić) 30,5%, u podgoričkom (29,8%), i kolašinskom (26,4%), dok su demokrate imale najviše glasova u sredinama gdje je bilo nastanjeno muslimansko stanovništvo. Tako je za demokratsku listu Sretena Vukosavljevića, Mithada Hodžića i Pavla Čubrovića glasalo 81,2% glasača u bjelopoljskom, 57,04% u pljevaljskom i 52,62% u beranskom srezu.[26] Uoči parlamentarnih izbora 1925. godine desio se i zločin u Šahovićima, nakon čega su JMO i njen vođa Mehmed Spaho, pozvali muslimansko stanovništvo u Crnoj Gori da glasa za Demokratsku stranku, odnosno Ljubu Davidovića, na što su radikali uzvratili da se radi o neozbiljnom pozivu (*„šarlatanski poklik"*), iz razloga što muslimansko stanovništvo vrlo dobro zna da su svi stariji Crnogorci, koji sada pripadaju Radikalnoj stranci, najviše čuvali i štitili njihovu ravnopravnost sa ostalim stanovništvom.[27] Ipak, radikali su na ovim izborima najviše glasova dobili u bjelopoljskom srezu (2.046 – 46,1%), što je bilo nešto više od tri puta nego na prethodnim izborima. Dr Rastoder je mišljenja da je ovakav izborni rezultat izazvan pojačanim represijama režima nad muslimanskim stanovništvom, primijenjenog poslije izvršenog pokolja u Šahovićima novembra 1924. godine.[28]

[24] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 552.

[25] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 555.

[26] Predstavnici Narodne radikalne stranke na ovim izborima u srezu kolašinskom bili su Janko Drljević, predsjednik opštine i Dimitrije Bulatović, učitelj (Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 496, 528). Zanimljivo je dodati i podatak da je Muslimanska demokratska stranka koju je predvodio Midhat Hodćić, ako je posmatramo samostalno, na izborima 1923. godine u bjelopoljskom srezu osvojila 1.589 glasova ili 33,8% glasova (Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 524).

[27] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 554-555.

[28] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 569.

Sagledavajući žestinu tadašnjih političkih borbi, čini se da je dr Rastoder prihvatio Đilasovo mišljenje koje kaže da je Boško Bošković ubijen u političkom obračunu kolašinskih političkih prvaka i rivala koji su imali različita politička shvatanja. Naravno u ovoj studiji, što i nije bio njen predmet, dr Rastoder nije decidno iznio svoje mišljenje o broju stradalih u zločinu, već je manirom iskusnog i opreznog istoričara, naglasio da *„broj ubijenih nikada nije tačno utvrđen"*.[29]

Godine 2003. u izdanju izdavačke kuće „Almanah" iz Podgorice, pojavilo se djelo **„Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore"**, čiji je autor bio nedavno preminuli istoričar dr Mustafa Memić, zavičajno iz Plava u Crnoj Gori. U svom djelu, koje predstavlja kratku sintezu istraživačkih i istoriografskih saznanja o nastanku i razvoju muslimansko-bošnjačkog stanovništva na tlu Crne Gore, dr Memić je u okviru poglavlja *„Nasilja, stradanja i demografski pokreti stanovništva kao element formiranja svijesti o zajedničkoj sudbini"* (str. 121-149), posebnu glavu posvetio i *„Pokolju bošnjačkog stanovništva u Šahovićima"* (str. 141-143). Pozivajući se na pisanje ondašnje štampe – (sarajevska „Pravda"), te pomenuti Đilasov autobiografski spis „Besudna zemlja", istoriografsko ostvarenje „Komitski pokret u Sandžaku", čiji je autor Hajrudin Čengić, izvore koje je objavio dr Šerbo Rastoder 1999. godine i literarno djelo „Zlo proljeće", koje je napisao Mihailo Lalić, Mustafa Memić je izveo zaključak da je u zločinu u Šahovićima i Pavinom Polju stradalo *„oko 500 Bošnjaka"*, iz čijih je domova protjerano *„oko 3.000 građana"*.[30] Memić je na stanovištu da ubistvo Boška Boškovića nije izvršio Jusuf Mehonjić, iz razloga što se tada nije ni nalazio na teritoriji Kraljevine SHS. Vrlo je interesantno spomenuti da se na kraju svog osvrta na događaje u Šahovićima, Mustafa Memić pozvao na usmeno predanje svog slučajnog saputnika, koji mu je saopštio da mještani Mojkovca smatraju da su Boška Boškovića ubili braća Uroš i Radoš Bulatovići iz Rovaca, zbog toga što je Bošković prethodno zatvorio njihovu sestru i izložio je nečovječnom maltretiranju, a na kraju i silovao.[31] Prema kazivanju

[29] Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori*..., 121, vidi napomenu 263.

[30] Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah – Podgorica, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektalaca – Sarajevo, 2003, 141.

[31] Istoričar Mustafa Memić ovdje pravi grešku kod imena braće Bulatovića. Naime, braća Bulatovići koji su dugo komitovali nakon 1919. godine bili su Radoš i Drago Bulatović. Oni su poginuli 8. marta 1929. godine u selu Ravni u blizini Moračkog manastira, od strane žandarmerijske patrole. Prethodno su njihove glave bile ucijenjene na po 50.000 dinara (*Istorijski leksikon Crne Gore*..., knj. 1..., 181, 182). Sama činjenica da su braća Bulatovići poginuli u oružanom okršaju sa žandarmerijskom patrolom, dovodi u sumnju podatak da su izvođeni na suđenje i priznali Boško-

Memićevog saputnika Radenovića, Bulatovići su to priznali na sudskom procesu koji je održan bez prisustva javnosti.[32] Pomenuli smo ovaj detalj iz prostog razloga što on ukazuje na zatvoreni sudski proces, što u krajnjem znači da iako je on vođen bez prisustva javnosti, na njemu su se ipak morale voditi određene bilješke, te je pravo čudo da ih do sada niko od istraživača ovog pitanja, nije otkrio.

Zločin u Šahovićima pominje se i u sintetičkom djelu **„Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003. godine",** koje se pojavilo 2006. godine, a čiji su autori dr Živko M. Andrijašević i dr Šerbo Rastoder. Dajući presjek događaja koji su uslijedili nakon Podgoričke skupštine i njenih odluka, dr Šerbo Rastoder, koji je autor drugog dijela teksta koji obuhvata period od početka XX vijeka do naših dana, naglašava da se nakon 1918. godine očekivalo da će Crna Gora u novoj državnoj zajednici, Kraljevini SHS, biti *„kičmeni stub"*, ali su se takva očekivanja počela topiti već sa Božićnim ustankom i nizom akcija vlasti protiv pristalica bezuslovnog ujedinjenja i njihovih pomagača.[33] Dajući i konkretne primjere za to, dr Rastoder ipak naglašava da se najveći nekažnjeni zločin u tom periodu desio nad muslimanskim stanovništvom u Šahovićima 1924. godine *„kada je ubijeno najmanje 350 ljudi, žena i djece"*.[34] Rastoder je dalje naveo da se zločin dogodio kao čin osvete za smrt Boška Boškovića, načelnika kolašinskog okruga, za šta je bez ikakvih dokaza bio optužen odmetnik Jusuf Mehonjić, koji se u tom trenutku nije nalazio na teritoriji Kraljevine SHS. Prema mišljenju dr Rastodera, smrt Boška Boškovića je uslijedila kao posljedica obračuna koji je imao političku pozadinu.[35] Autor je pomenuo i posljedice događaja navodeći da se muslimansko stanovništvo sa područja Vraneške doline nakon zločina počinjenog nad njim, iselilo za Bosnu (Gornji Rahići kod Brčkog – 140 porodica sa oko 400 članova, među kojima su bile najbrojnije porodice Kalića, Fazlovića, Šahovića, Ljaljevića i Karamehmedovića), Tursku, Bijelo Polje i dublje prema Sandžaku. Na samom kraju dr Rastoder je ponovio već ranije izrečenu konstataciju da tadašnja jugoslovenska država *„nije ni pokušala da sudski goni krivce"*.[36]

---

vićevo ubistvo na zatvorenom sudskom procesu, što ne isključuje činjenicu da ga nijesu počinili. Prema nekim podacima oni su to učinili na nagovor svog rođaka, učitelja Dimitrija Bulatovića, koji je bio glavni politički protivnik Boška Boškovića.

[32] Mustafa Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*..., 143.

[33] Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, CICG, Podgorica 2006, 366.

[34] Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*..., 366.

[35] Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*..., 367.

[36] Živko M. Andrijašević/ Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*..., 367.

Iste godine kada se pojavila „Istorija Crne Gore od najranijih vremena do 2003.“, iz štampe je izašao i **„Istorijski leksikon Crne Gore, knj. 1-5“**, koji je priredila grupa autora na čelu sa dr Živkom M. Andrijaševićem i dr Šerbom Rastoderom. U ovom djelu kao posebne, pojavljuju se odrednice *„Bošković L. Boško“*, *„Bulatović Drago“, Bulatović Radoš“, „Mehonjić Jusuf“* i *„Pokolj muslimana u Šahovićima“*. Za Boškovića se u odrednici navodi da je bio obrazovani vojnik, hrabar ratnik, stradalnik u Prvom svjetskom ratu, vatreni pristalica bezuslovnog ujedinjenja, ali i bahati okružni načelnik kolašinskog okruga, koji se trudio da u potpunosti uguši komitski pokret u kolašinskom kraju što mu je stvorilo brojne neprijatelje. Karakteristično je možda istaći da se u „Istorijskom leksikonu ...“ navodi da je Bošković stradao 8. novembra 1924. godine, dok se u svim drugim radovima kao datum pogibije navodi 7. novembar.[37]

Za vođu sandžačkih komita, Jusufa Mehonjića u „Istorijskom Leksikonu...“ se navodi da je u toku balkanskih ratova bio oficir askera, koji je tokom Prvog svjetskog rata pomogao austrougarskoj vojsci, da bi potom u međuratnom periodu, pomagao borbu Fan Nolija i njegovih pristalica protiv Ahmeda Zogua. U njegovoj iznijetoj biografiji nezaobilazan je i podatak koji ga dovodi u vezu sa zločinom u Šahovićima, jer je, navodno, on bio izvršitelj ubistva Boška Boškovića, čija je smrt bila povod pomenutog zločina.[38]

U odrednici „Pokolj muslimana u Šahovićima 1924.“, uglavnom su prepričani svi do sada poznati detalji, navedene protivurječnosti između podataka o broju žrtava, s tim što je pomenuta i brojka od preko 1.000 žrtava koju je prvi u svojoj predstavci upućenoj armijskom generalu, vojvodi Radomiru Putniku, naveo tadašnji Reis-ul-ulema, Džemaludin Čaušević. Takođe, u odrednici je naveden i interesantan podatak da je nakon raseljavanja muslmanskog stanovništva iz Vraneške doline, na tom području ostala samo jedna muslimanska porodica, koja je prešla u pravoslavlje.[39] Na kraju odrednice konstatovano je da je zločin u Šahovićima bio najveći zločin u mirnodopskim uslovima, ali da za počinjena nedjela, niko nije odgovarao.[40]

---

[37] *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 1, Podgorica 2006, 154.

[38] *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 4..., 869-870.

[39] Nakon zločina u Šahovićima i odlaska muslimanskog stanovništva u muhadžirluk, na području Pavinog Polja ostao je da živi Ramo D. Hasanbegović – Sejdović. On je umro 1994. godine u 98. godini života i *„sahranjen je po svim pravoslavnim običajima, uz lelekanje i govore koji priliče viđenim i pribranim ljudima“*. Sahrana je, po želji Hasanbegovića, obavljena na groblju kraj crkve u Pavinom Polju, koje je u svari nekada bilo vlasništvo njegove porodice (Ilustrovana politika, Beograd 18. jul 1998).

[40] *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 5..., 1042.

Uz sve navedeno spomenimo i to da je zločin u Šahovićima po prvi put 2003. godine postao dio sadržaja udžbenika istorije za osnovnu i srednje škole. Na samom kraju zanimljivo je takođe istaći da u Istorijskim zapisima, kao reprezentativnom časopisu za istorijsku nauku koji izlazi u Crnoj Gori, do danas nemamo ni jedan objavljeni rad koji se odnosi na zločin u Šahovićima. Sve to samo govori u prilog činjenici da pred istoričarima predstoji ozbiljan posao i rad koji će biti nužan da se uradi, kako bi ovaj događaj bio obrađen u duhu latinske krilatice *„sine ira et studio“*.

Muhamed ŠESTANOVIĆ[*]

GENOCID[1] I DRUGI OBLICI ZLOČINA NAD BOŠNJACIMA

Imamo priliku da u nekim knjigama, časopisima, novinama, na veb sajtovima i slično pročitamo da je nad Bošnjacima, u toku njihovog historijskog rasta i osvješćivanja, počinjeno jedanaest genocida i to od istog dželata oličenog u velikosrpskoj ideji **libensrauma** i projekta **konačnog rješavanja muslimanskog pitanja**. Smatram, a znam da imam istomišljenika, da se radi o jednom genocidu koji se, do sada, izvodio u jedanaest nastavaka. Ne znam kada će biti sljedeći, dvanaesti, ali će vjerovatno biti onda kada Bošnjaci zaborave na jedanaesti. Nažalost, ne radi se niokakvoj televizijskoj seriji tipa „sapunica", već o historijskoj zbilji namjere potpunog uništenja muslimana/Muslimana/Bošnjaka, etničke grupe kao takve.

Pred sami jedanaesti nastavak genocida, kojim je trebalo da se konačno riješi muslimansko pitanje, jedan od predstavnika rukovodstva dželata Radovan Karadžić, predsjednik SDS-a (Srpske demokratske stranke), javno je ukazivao na predstojeći genocid. Obraćujući se poslanicima Skupštine Republike Bosne i Hercegovine u predvečerje tada već dobro pripremljene agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, ovaj haški optuženik za genocid i druge zločine je poručio: „*...Nemojte*

---

[*] Prof. dr Muhamed Šestanović radi na Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

[1] Genocid je najteži zločin, definisan u Konvenciji Ujedinjenih nacija o kažnjavanju i sprečavanju genocida (1948). Pod tim pojmom se podrazumijeva mentalna spremnost (*mens rea)* određene zajednice (državne, političke, nacionalne, vjerske ili bilo koje druge) da se potpuno ili djelimično istrijebi određena nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva. Pojam „genocid", pored navedenog, znači još bilo koje od sljedećih djela počinjenih u namjeri (*dolus)* da se uništi, u cjelosti ili djelimično, nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva: 1. ubijanje članova grupe; 2. nanošenje teških tjelesnih ili duševnih povreda članovima gtupe; 3. namjerno nametanje grupi životnih uslova sračunatih na to da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; 4. nametanje mjera sa namjerom da se njima spriječi rađanje unutar grupe; 5. nasilno premještanje djece iz grupe u drugu grupu.

misliti da nećete odvesti Bosnu i Hercegovinu u pakao a Muslimanski narod možda u nestanak, jer Muslimanski narod ne može da se odbrani ako rata bude ovdje". Od brojnih verbalnih prijetnji čelnika srpskog naroda upućenih Muslimanima da će nestati najsablasnije djeluje sljedeća Karadžićeva prijetnja, kojm najdirektnije poručuje da upravo započinje jedanaesti nastavak genocida nad tim narodom: „*...oni moraju da znaju da oko Sarajeva ima 20.000 dobro naoružanih Srba i da će Sarajevo biti karakazan. Da, karakazan u kome će izginuti 300.000 Muslimana...* ***Taj narod će nestati sa lica zemlje".***

Srpsko-crnogorska agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. je, dakle, jedanaesti nastavak istog genocida od istog dželata nad istom žrtvom u kojem je ponovo pokušano, na kraju XX vijeka, potpuno uništenje jednog naroda kako bi se konačno riješilo pitanje njihovog postojanja kao naroda. To je bio najvarvarskiji pokušaj rješenja istrebljenja jednog naroda pri čemu je bila upotrijebljena po snazi četvrta vojna sila u Evropi – JNA (Jugoslavenska narodna armija). Korištene su varvarske metode i načini uništenja naroda koji nije imao nikakav drugi izbor nego da brani svoju zemlju, porodice i čast. Kakva je bila žestina te jedanaeste „epizode" genocida nad Bošnjacima ilustriraću je, pored brojnih drugih, samo sa dva svjedočenja.

Sudija ICTY (Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju) u Den Hagu Fuad Riad (Fuad Rijad), nakon što se upoznao sa razmjerama i oblicima zločina nad Bošnjacima je te slike terora okarakterisao kao horor sličan onim „*scenama iz pakla, pisane na najmračnijim stranicama ljudske historije"*. Martin Bel (Martin Bell), dopisnik BBC (Britanske korporacije za emitiranje), koji je slike horora sa ratišta u Bosni i Hercegovini slao svojoj redakciji, svjedočio je pred Pretresnim vijećem ICTY u Den Hagu u predmetu komadanta SRK VRS (Sarajevsko-romanijskog korpusa Vojske Republike Srpske) generala Dragomira Miloševića da ga je stid zbog toga što mu je redakcija sjekla dijelove snimljenih slika *„da se javnost ne bi previše uznemiravala"*.

Mada sa previsokom cijenom, Bošnjaci su uglavnom odbranili Bosnu i Hercegovinu i sebe. Braneći se od uništenja u jedanaestom nastavku genocida ovaj narod je djelimično ali ne i potpuno uništen. Dželat ni ovoga puta nije uspio da konačno riješi muslimansko pitanje. Ako vjerujemo da je historija učiteljica života onda treba biti pripravan i na dvanaesti nastavak genocida, kao narednog pokušaja konačnog rješavanja muslimanskog/ bošnjačkog pitanja. Dvanaesti nastavak genocida će nam biti vremenski bliži ako brže zaboravimo na jedanaesti. Zato su nam potrebni brojni i različiti sadržaji i aktivnosti, kao što je i ova Tribina oraganizirana za građane Bijelog Polja na kojoj se podsjećamo na genocid u Šahovićima iz 1924., kada žrtvi evociramo njihovu historiju.

Mi sa Instituta za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu podržavamo ovakve aktivnosti i dozvolite mi da iskoristim ovu priliku da podsjetim na genocid i na drugim prostorima Sandžaka. Pominjem samo jedan lokalitet, a to je Sjenica, kada je, tačno prije 200 godina (ove godine je trebala bar na ovaj način biti obilježena dvjestogodišnjica tog genocida), srpske snaga, u proljeće 1809., predvođene Karađorđem Petrovićem, zauzele Sjenicu. Stanovništvo se sklonilo u sjeničku tvrđavu koju su njeni branioci uporno branili. Nakon jednomjesečne opsade dogovorena je predaja grada uz uvjet da se garantuje bezbjedan prolaz civilnog stanovništva. Srpski vožd Karađorđe Petrović je to prihvatio i preostalim Sjeničanima svojom pravoslavnom vjerom garantovao da će ispoštovati dogovor. Kolona civilnog stanovništva Sjenice još nije bila ni prošla kroz tvrđavsku kapiju kada su srpski vojnici započeli pokolj u kojem je masakrirano preko 2.000 ljudi, uglavnom bespomoćnih civila, među kojima staraca, žena i djece.

Nije mi poznato da su ovako teški zločini nad Bošnjacima na prostoru Crne Gore i Srbije, kao ovaj u Šahovićima, na bilo koji način obilježavani. Poznavanjem svoje prošlosti i podsjećanjem na nju narod može graditi svoju budućnost. Na ulaznoj kapiji Muzeja holokausta[2] u Skokiju (Poljska) piše: „*Sjećanjem na prošlost gradimo budućnost"*.

Zahvaljujući institucionalnom organiziranju Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, jedanaesti nastavak genocida nad Bošnjacima će, po svoj prilici, biti cjelovito istraživan i to će, nadamo se, doprinijeti da se on ne zaboravi. Riječ je o naučnoistraživačkoj javnoj ustanovi za istraživanje genocida i drugih zločina formiranoj 1992. u najtežim uslovima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Želim da ovom uvaženom skupu predstavim ovu naučnu instituciju koja ima namjere da u cilju borbe protiv negiranja i zaborava stradanja Bošnjaka svoja naučna istraživanja tih stradanja proširi i na prostore bivše Jugoslavije, jer su i zaborav na genocid i njegovo negiranje teški zločini koji su u mnogim demokratskim zemljama kažnjivi.

Ustanova o kojoj je riječ je Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, koja je članica Univerziteta u Sara-

[2] Izvorno riječ **holohoax (**grčki *olokauston)* označava žrtvu paljenjem (žrtva koja se potpuno spali). Posebno se upotrebljava za stradanja Židova u Drugom svjetskom ratu koje je provođeno od strane nacističke Njemačke. Postoje razlike u pogledu opsega primjene termina. U užem smilu upotrebljava se samo za stradanja Židova. Sami Židovi označavaju ga hebrejskom riječju *šoa (sho'ah)* što znači *„nevolja"*, a u srednjem vijeku dobila je značenje *„uništenje*".U najnovijem, prenosnom značenju, je „*genocid"* (masovno i sistematsko uništenje određene grupe kao takve.

jevu, osnovan 1992., na samom početku srpsko-crnogorske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, sa zadatkom da naučno (teorijski i empirijski) istražuje i publikuje spoznaje o genocidu i drugim oblicima ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i kršenja međunarodnog prava.[3] Samo naučna saznanja o genocidu i drugim zločinima mogu biti trajna osnova razvijanju sposbnosti u pravovremenom otkrivanju, identifikovanju, sprečavanju i kažnjavanju tih zločina, u čemu istraživači holokaustva, genocida i drugih oblika zločina imaju historijsku ulogu i odgovornost. Obaveza naučnih radnika, kako zapisa nobelovac Eli Vizel, je „*da govore u ime žrtava, podsjećaju na njihove patnje i suze i potiskuju strah od zaborava"*. Institut koji vam predstavljam, pored ostalog, svojom naučnoistraživačkom djelatnošću, koja je multidisciplinarnog karaktera, nastoji uticati na svijest ljudi i njihovih kolektiviteta o shvatanju potrebe udruživanja svih demokratskih, progresivnih i antifašističkih snaga u borbi protiv genocida kao najtežeg društvenog zla ma gdje, nad kime i u koje vrijeme se dešava. Istinu o genocidu i drugim oblicima zločina Institut govori preko svojih pisanih studija i stručnih i naučnih skupova nastojeći da blagovremeno istinu o stradanjima pred-

[3] Ideju o osnivanju ovog Instituta tadašnjoj Vladi Republike Bosne i Hercegovine predložio je prof. dr. Smail Čekić koji je, kao historičar i istraživač genocida, imao iskustva i znanja u toj oblasti istraživanja. Smail Čekić je rođen 1953. u Gusinju (Crna Gora). Diplomirao, magistrirao i doktorirao historijske nauke. Redovan je profesor na nastavnom predmetu Historija Bosne i Hercegovine na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu i direktor Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu od njegovog osnivanja 1992. Bavi se izučavanjem savremene političke i vojne historije Bosne i Hercegovine i susjednih država. Posebno su mu značajni radovi iz oblasti istraživanja genocida i drugih zločina, uključujući i zločin protiv mira (agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995). Objavio je brojne radove iz te oblasti. Ističem najznačajnije:AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991–1995. (1994); UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995. (1995); GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1996); HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1997); AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU: *planiranje, priprema, izvođenje (objavljena 2004. na bosanskom i 2005. na engleskom jeziku, na 1.328 stranice u dva toma),* i mnoge druge radove. Domaći i strani analitičari naučnih radova prof. dr. Smaila Čekića uvrštavaju u „*najpoznatije poznavaoce genocida*". Prof. dr Smail Čekić je, kao istraživač genocida i humanista, dobitnik više javnih priznanja: „*Zlatna značka Univerziteta u Sarajevu (2006); „Povelju sa zlatnim ljiljanom" (2007); „Evropska nagrada za društveni angažman"* dodijeljena mu je za 2008. od grada Achena (SR Njemačka); i druga.

stavi domaćoj i međunarodnoj javnosti, čime opominje na brojne, raznovrsne, raznomjesne i raznovremene razmjere genocida i svih drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, što je jedan od načina prevencije genocida kao strateškog interesa čovječanstva. Djela Instituta bitno reduciraju prostor brojnim neistinama koje imaju ideološku osnovu i falsifikatorima historije, kao i onima koji iz političkih i (ili) ideoloških interesa negiraju i poriču genocid i druge zločine. Koristeći se metodama naučnog saznanja u istraživanju genocida u svjetskim razmjerama, Institut je do sada pribavio, sredio, obradio, analizirao, te na sistematičan način izložio kako domaćoj tako i svjetskoj naučnoj i široj javnosti brojne spoznaje o genocidu i svim drugim zločinima počinjeni u Bosni i Hercegovini na kraju XX vijeka što ga je i ICTY u Den Hagu prihvatio kao valjani izvor dokaza koje koristi u sudskim procesuiranjima[4].

Kao članica Univerziteta u Sarajevu, Institut je jedina akademska ustanova na Balkanu koja se na naučnoj osnovi i interdisiplinarno bavi istraživanjima genocida pa je, kroz svojh 17 godina postojanja i razvoja, postao jedna od najrespektabilnijih naučnih ustanova u svijetu za taj predmet istraživanja. Kao takav, Institut je uspio da ostvari saradnju sa brojnim svjetskim istraživačima genocida (Erik Markuzen, Gregoryj Stanton, Debore Lipstadt, Israel Charny, Piter Balakian i drugi). Posebno priznanje Institut je dobio kada mu je povjereno da bude organizator i domaćin Sedme bijenalne konferencije IAGS (Međunarodne asocijacije istraživača genocida), koja je 2007. održana u Sarajevu.

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao članica Univerziteta u Sarajevu, uspostavio je saradnju sa brojnim naučnim ustanovama i organizacijama u svijetu, među kojima pominjem samo univerzitet North Caroline (Sjeverna Karolina) i univerzitet u Nju Džerziju, zatim Međunarodnom asocijacijom istraživača genocida u Vašingtonu, Muzejom memorijala holokaustva u Vašingtonu, ICTY u Den Hagu i mnogim drugim.

Šireći svoju istraživačku djelatnost i izvan Bosne i Hercegovine Institut je formirao i registrirao istraživačke odjele u Kanadi sa sjedištem u Torontu i u Sjedinjenim Američkim Državama sa sjedištem u Čikagu.

Sa predstavnicima Udruženja intelektualaca Plava i Gusinja su nedavno vođeni razgovori da se takav Odjel formira i za istraživački prostor Crne Gore, što i ovom prilikom želim podstaknuti i druga slična udruženja koji djeluju na drugim lokacijama u Crnoj Gori da podrže

[4] O izdanjima Instituta možete se šire informisati preko veb stranice: www.institut-genocid.ba

nastojanja intelektualaca Plava i Gusinja da se formira jedinstven Odjel za cijelu Crnu Goru.

U cilju pripreme istraživačkih kadrova specijaliziranih za veoma složena istraživanja genocida, ratnih zločina, zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava na Institutu će naredne akademske godine započeti postdiplomski studij otvoren za sve potencijalne kandidate iz cijelog svijeta, a posebno sa prostora bivše Jugoslavije.

Bećir MACIĆ[*]

ŠAHOVIĆI 1924 – BOSNA 1992-1995 – KONTINUITET ZLOČINA

Zločini nad Bošnjacima su dugo vremena bili tabu tema, bez cjelovitog dijela, obilježja, uopće memorije. Slično je bilo i sa zločinom u selu Šahovići, općina Bijelo Polje, u Sandžaku, počinjenim u noći između 9. i 10. novembra 1924. godine. Tek u postsocijalističkom periodu, te proglašenjem BiH kao nezavisne države, u tom pogledu dolazi do značajnih promjena. Zločini nad Bošnjacima se počinju sistematičnije istraživati, čak i kroz određene institucije- institutskog tipa (naprimjer Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu), vladinog i nevladinog sektora, pojedinaca – intelektualaca. Naravno, ta praznina se nije mogla lako nadoknaditi, jer su zločini počinjeni u BiH nad Bošnjacima u periodu 92–95, imajući u vidu njihovu masovnost, teritorijalnu disperziju i težinu, ipak animirali najveći naučni, intelektualni i istraživački potencijal u BiH. Međutim, zločini u BiH, pa i onaj najteži – genocid, potvrđen od strane meritornih sudskih institucija (Tribunal u Hagu i Međunarodni sud pravde) nije se mogao razumjeti bez sagledavanja svojevrsne geneze i kontinuiteta zločina nad Bošnjacima, što je ponukalo značajan broj autora da rade na hronologiji zločina, najčešće iskazanu kroz deset genocida nad Bošnjacima. Ukratko ta hronologija je i osnovica za sagledavanje dimenzija zločina u Šahovićima koji čine jedan od genocida nad Bošnjacima, odnosno polazište ovog rada da se radi o kontinuitetu zločina. Kao prvo veliko stradanje Bošnjaka najveći broj autora (prof dr. Mustafa Imamović, prof dr. Smail Čekić, mr Muharem Omerdić, mr Mustafa Spahić i drugi) navode period 1683-1699, što se dogodilo tokom tzv. velikog ili Bečkog rata. To je „prvi genocid i prava velika kolektivna tragedija bošnjačko-muslimanskog naroda, koja se događa, tokom i poslije bečkog rata između Turskog carstva i Austrije. Pošto su Turci u tom ratu izgubili sve posjede i vlast u Mađarskoj, Sloveniji, Lici, Krbavi, Dalmaciji i Boki Kotorskoj, svi Muslimani koji se iz ovih krajeva

[*] Dr Bećir Macić je naučni savjetnik u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

nisu uspjeli pravovremeno povući u Bosnu i druge krajeve od Save i Dunava bili su (...) pobijeni, protjerani i prevedeni u katoličku vjeru".[1] Sljedeća etapa, kada su Bošnjaci bili izloženi zločinu dogodila se na prelazu iz 17 u 18. stoljeće, tačnije 1711. kroz takozvanu „istragu poturica", uoči Badnje večeri kada je oko 1.000 Muslimana pobijeno ili pobjeglo u Nikšić i selo Tuđemile kod Bara.

Zločini nad Muslimanima su intenzivirani od početka Prvog pa do Drugog srpskog ustanka od 1804, do 1820., kada počinju njihova sistematska stradanja, na područima na kojima se postepeno uspostavljaju i šire dvije balkanske države, Srbija i Crna Gora. Po mišljenju hroničara, pod „Turcima", uglavnom su se podrazumjevali bosanski Muslimani. Nije se radilo o etničkim Turcima, nego o stanovništvu slavenskog etničkog korjena i jezika".

Hatišerif (naredba sa osobnim sultanovim potpisom) iz 1830. predstavlja novu etapu stradanja Bošnjaka koja traje od 1830. do 1867. Navedenom naredbom predviđeno je iseljavanje muslimanskog stanovništva, što je ubrzano izvršeno 1862-1867. Ono je protjerano iz Užica, Čačka, Šapca, Sokola i Beograda. Ove protjerane Muslimane Porta naseljava u Bosnu, gdje se podižu dva nova naselja – Gornja i Donja Azizija, odnosno Bosanski Šamac i Orašje.

Dobivanjem potpune državne neovisnosti, Srbija i Crna Gora su se, nakon Berlinskog kongresa (1878. godine) proširile, što je značilo novi egzodus – progon Muslimana sa tih novih teritorija. Srbija se teritorijalno proširila niškim, pirotskim, topličkim i vranjskim okruzima, a Crna Gora u Hercegovini (Nikšić, Grahovo, Bileća i Trebinje). U to vrijeme „Toplički i Vranjski kraj u velikom procentu naseljavali su Albanci muslimani, danas ih nema uopšte na tom prostoru.[2] Tako su „grad Nikšić 1876. godine naseljavali 98% muslimani Bošnjaci, da bi 1879. ovaj grad ostao bez Bošnjaka, jer su se nikšićki muslimani pokrenuli na veliki muhadžerluk prema Turskoj, Sandžaku, Albaniji, Kosovu i Bosni.[3]

Prema istraživačima tog razdoblja, za svega šesnaest godina, od 1862. do 1878. nestalo je nekoliko stotina džamija, mnoge sahat kule, biblioteke, musafirhane, imareti, karavan-saraji, hanovi, bezistani, sebilji, kutubhane, u Beogradu, Šapcu, Užicu, Sokolu, Nišu, Pirotu, Vranju.

Austro-Ugarska okupacija Bosne i Hercegovine (1878-1910) imala je veoma značajne, negativne reperkusije na muslimansko stanovništvo što se posebno ogledalo u njihovom masovnom iseljavanju u Tursku, Sandžak, Kosovo i Makedoniju, gdje je još uvijek bila turska vlast. To

[1] (http://www.forum.hr/archive/index.php/t – 167966.html)
[2] Isto.
[3] Isto.

je uslovilo depopulaciju i radikalno smanjenje muslimanske populacije u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. Prema popisu iz 1879. godine, muslimani su činili skoro 39% populacije Bosne i Hercegovine, dok je njihov udio u bh. stanovništvu 1910 opao na svega 32%.

Nakon balkanskih ratova 1912-1913, počinju progoni, stradanja i masovna ubijanja Muslimana u Sandžaku, naročito u onom dijelu koji se pripojio Crnoj Gori. U vezi s tim došao je do nasilnog pokrštavanja Muslimana u Plavu i Gusinju, naseljima uz granicu prema Albaniji. Samo za deset dana u Gusinju je pokršteno 12.500 Bošnjaka i Albanaca. Oni koji to nisu htjeli odvedeni su na mjesto Previju kod Andrijevice, gdje ih je strijeljano 850. O ovom pitanju posebno je pisao dr Mustafa Memić, u svom djelu: POJAVE PROZELITIZMA U PLAVSKO–GUSINJSKOM KRAJU 1913. i 1919. godini.[4] Autor je pomno istražio prateće pojave nasilnog pokrštavanja kao što su: zatvaranje džamija, vjerskih škola, zabrana vršenja vjerske službe u vlastitim domovima, zabrana javnog kretanja muslimanskim ženama i nošenje zara, igranje tzv. „šarenog kola“, ruku pod ruku sa Crnogorcima, zabrana muslimanske nošnje naročito dimija, fesova i drugih kapa, zabrana držanja lehvi (ispisi na arapskom jeziku), zabrana muslimanskih imena i dr.

O ovim pitanjima pisali su i drugi autori sa ovog područja, a naročito Safet Bandžović, Hamdija Šarkinović, Husein Bašić i Zuvdija Hodžić (ova dva posljednja literarne radove).

Istraživači zločina nad Bošnjacima se slažu da je to bio prvi genocid nad muslimanima Sandžaka. Drugi, na ovom području izvršen je u selu Šahovići, o čemu će se u drugom dijelu ovog rada više govoriti.

Težak socijalno-politički položaj Bošnjaka u Kraljevini Jugoslaviji, naročito kada su bošnjački zemljoposjednici razvlašteni agrarnom reformom i provođenjem zločina nad njima, kroz razne oblike diskriminacije, devastacije i zatiranja njihove kultute i stvaralaštva, ima za posljedicu novi val iseljavanja Bošnjaka u Tursku, a što su državne vlasti podsticale, pa čak i planirale. Naime, tridesetih godina su pravljeni različiti planovi i sklapani ugovori sa Turskom o prisilnom iseljavanju (uz određenu financijsku nadoknadu) muslimanskog stanovništva, posebno onog uz granicu sa Albanijom. Jugoslovensko–turska konvencija, od 11. jula 1938, o iseljavanju 40.000 muslimanskih seoskih porodica (sa ukupno 200.000 lica) u Tursku, bez prava na povratak ili zadržavanja svog državljanstva, to jasno potvrđuje. Samo iz Sandžaka, u periodu od 1918. do 1941. u Tursku se iselilo 32.000 Bošnjaka.

[4] Mustafa Memić, *Pojave prozelitizma u plavsko-gusinjskom kraju 1913. i 1919. godine,* Sarajevo 2004.

Nakon toga slijede dva perioda 1941-1945. i 1992-1995, kada se genocidnim aktima nastojalo u potpunosti ili djelimično uništiti jedan narod – Bošnjaci, što je tek na izvjestan način primireno, tako da nad ovim narodom permanentno lebdi opasnost.

Posebno tragična situacija nastala je za Muslimane u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, kada se na genocidnoj osnovi, posebno od četničkih formacija izvršeni najmasovniji i najbrutalniji oblici uništenja i istrebljenja bošnjačkog stanovništva. Najmasovniji zločini izvršeni su u istočnoj Bosni, istočnoj Hercegovini i zapadnom Sandžaku, tj. u graničnim srezovima prema Srbiji i Crnoj Gori, zatim u Bosanskoj Krajini (u srezovima Petrovac, Ključ, Sanski Most i dr).

U razdoblju od avgusta 1941. do kraja januara 1942. prema raspoloživim izvorima u jugoistočnoj Bosni ubijeno je oko 8.000 Bošnjaka u Foči, Goraždu i Višegradu, klani su na pet drinskih mostova i bacani u Drinu.

Drugi period, od februara do kraja 1942, ponovo je bio koban za Bošnjake u jugoistočnoj Bosni, kada je ubijeno između 3.500 i 5.000 Bošnjaka. Na drinskom mostu u Foči i oko mosta, kao i na terenu oko Ustikoline i Jahorine, u drugoj polovini avgusta 1942. četnici su ubili između 2.000 i 3.500 Bošnjaka iz Foče i okoline, uključujući i izbjeglice iz drugih srezova, koje su pokušale pobjeći sa desne na lijevu obalu Drine.

U ovom periodu četničke snage su, počev od prve polovine februara do kraja decembra 1942. i na području Sandžaka, naročito u pljevaljskom srezu vršile teror i likvidaciju Bošnjaka.

U toku 1943. broj ubijenih Bošnjaka kreće se od 5.200 do 11.700, što je jedan od najvećih zločina genocida počinjen u jednom mahu u Drugom svjetskom ratu.

Tako je u toj godini, u oktobru 1943, na području višegradskog i rogatičkog sreza ubijeno između 2.500 i 3.000 Bošnjaka.

Na osnovu navedenih podataka može se reći da su četničke snage u jugoistočnoj Bosni i Sandžaku u periodu od avgusta 1941. do kraja 1943. ubile između 19.200 do 27.700 Bošnjaka, najviše žena i djece. Međutim, za kvantifikaciju navedenih zločina trebaju dalja istraživanja.[5]

Zbog toga se može zaključiti da su Muslimani, posebno bosanski, najtragičniji narod na tlu nekadašnje Jugoslavije, izuzimajući Jevreje. Prema dosadašnjim istraživanjima, Drugi svjetski rat je odnio 103.000 bosanskomuslimanskih života, što čini 8,1% ukupne tadašnje muslimanske populacije. Ove činjenice su, nezavisno jedan od drugog potvrdili u svojim studijama o gubicima stanovništva u Drugom svjetskom ratu, prof. Bogoljub Kočević (London 1985) i ing. Vladimir Žerjavić (Zagreb 1989).

[5] Šire o ovome: Dr Smail Čekić, *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*, Isto, str. 18-24.

I ponovo nakon pola stoljeća genocid nad Bošnjacima u periodu 92-95. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodno pravo Univerziteta u Sarajevu, u okviru svog obimnog naučnog istraživanja, došao je u pogledu ovog posljednjeg (nadamo se) genocida do sljedećih zaključaka:

Na osnovu brojnih relevantnih izvora različite provenijencije, uključujući i dokumenta Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) i Republika Hrvatsaka, visokog stepena povjerljivosti, pouzdano se, između ostalog, može utvrditi da je na kraju XX stoljeća:

- **prvo**, na Republiku Bosnu i Hercegovinu izvršena **klasična agresija,** odnosno zločin protiv mira i sigurnosti čovječanstva, što znači da se radi o **međunarodnom oružanom sukobu,** i
- **drugo,** na okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine, nad Bošnjacima izvršen je najteži zločin **– zločin genocida.**

Namjera tog zločinačkog čina, imala je za cilj **osvajanje, podjelu i likvidaciju Republike Bosne i Hercegovine, te istrebljenje Bošnjaka ili njihovo svođenje na beznačajnu etničku skupinu.** Na taj način je prije izvođenja agresije na Bosnu i Hercegovinu i izvršenja genocida nad Bošnjacima postojala dobro osmišljena **namjera** za izvršenje tih i drugih oblika zločina.

Ciljeve dijametralno suprotstavljena dva nacionalistička pokreta nije bilo moguće istovremeno ostvariti. Zahuktani i jači, Velikosrpski pokret u već stvorenoj krizi zajedničke države ostvarenje svojih ciljeva vidio je u pretvaranju konkurentskog, ali slabijeg Velikohrvatskog pokreta, u saveznika u zajedničkom zločinačkom poduhvatu.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu **isplanirana** je (intelektualno, ideološki, politički, vojno, ekonomski, medijski, obavještajno, psihološki, itd.) sa jasno postavljenim **ciljem. Naređena** je sa nadležnih političkih i vojnih mjesta i **izvršena** planski, sistemski i organizovano. Također su poznate **države agresori,** zatim **ideolozi, planeri, naredbodavci, izvršioci i saradnici, te kako su zločini izvršeni i zbog čega su izvršeni.**

Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1991-1995), pored zločina protiv mira i sigurnosti čovječanstva, na okupiranim područjima i u opsjednutim gradovima izvršeni su brojni zločini nad civilnim stanovništvom, kao što su: organizovano ubijanje, u stvari najčešće, masovno i pojedinačno masakriranje miškaraca, žena, djece i staraca, uglavnom Bošnjaka; hapšenje, deportovanje i zatočavanje u konclogore i zatvore; masakriranje, ubijanje i spaljivanje u koncentracionim logorima (posebno Omarskoj, Manjači, Keratermu, Brčkom i Trnopolju); zastrašivanje, premlaćivanje, mučenje, proganjanje i izgladnjivanje civila u logorima i zatvorima, od čega su mnogi Bošnjaci svakodnevno umirali; ubijanje ljekara i medicinskih radnika, te vjerskih

službenika; sistemtsko i masovno silovanje i seksualno zlostavljanje žena (i starica), djevojaka, pa i djevojčica, u logorima, zatvorima, hotelima, garažama, privatnim kućama i drugim mjestima; tjeranje na prisilan rad, zatim na kopanje rovova na prvoj liniji; uzimanje i ubijanje talaca; nasilno pokrštavanje Bošnjaka; prisilno protjerivanje i raseljavanje Bošnjaka sa vjekovnih staništa (stravične razmjere tih zločina svjedoči pretvaranje okupiranih područja u jednonacionalna, u etnički čiste srpske i hrvatske teritorije); surovo postupanje sa ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima; napadima na zdravstvene ustanove, povređivanje i ubijanje ranjenika; napadi na humanitarne konvoje, opstruiranje humanitarne pomoći i napadi na osoblje humanitarnih organizacija; neselektivno i nesrazmjerno korištenje sile i opsade; nečovječna postupanja, podrazumijevajući i nanošenje velikih patnji i povreda tjelesnog i mentalnog integriteta; bespravno otpuštanje s posla; namjerno razaranje i uništavanje gradova, varoši i sela; stalna granatiranja civila i snajpersko djelovanje sa opsjednutim bosanskim gradovima; razdvajanje muškaraca od žena i djece: korištenje civila kao živog štita; nanošenje teških ozleda i zlostavljanje civila; namjerno izgladnjivanje, uskraćivanje vode, električne energije, gasa, ogrijeva, telefonskih komunikacija i gradskog saobraćaja; upotreba zabranjenih (po međunarodnim konvencijama) metoda i sredstava ratovanja; pustošenje ljudskih ognjišta neopravdano vojnim potrebama; plansko i selektivno pljačkanje, razaranje i uništavanje stambenih, obrazovnih, naučnih, medicinskih, vjerskih i privrednih objekata; uništavanje i zatiranje kulturno-historijskih i vjerskih spomenika, te kompletne infrastrukture Bosne i Hercegovine (saobraćajnice, PTT instalacije, radio i TV predajnici, električni dalekovodi, vodovodi i rezervoari za vodu, zdravstvene ustanove i dr.), kao i prirodne resurse (šume, vodotokovi, rudnici i sl).

Velikosrpski agresor je u i oko Srebrenice jula 1995, uz pretežno učešće srpskih kolaboracionističkih oružanih formacija iz Bosne i Hercegovine, u toku jedne sedmice **hiljade muškaraca pobio i zatrpao u masovne grobnice, na stotine živih je zakopao, muškarce, žene i dječake je sakatio i klao, djecu ubijao pred očima majki, prisiljavao starce da jedu džigerice svojih unuka, silovao žene i djevojke, deportovao oko 30.000 ljudi, uglavnom žena i djece** i dr. O tome postoje brojni dokazi, među kojim i masovne grobnice, koje je prekrila trava, a zvjeri raznijele bošnjačke kosti. To su prema ICTY-u „**scene iz pakla, napisane na najmračnijim stranicama ljudske historije**".

I postrojbe Hrvatske vojske i Hrvatskog vijeća obrane su u dolini Rame i Neretve, te u srednjoj Bosni, izvršile brojne zločine nad bošnjačkim civilnim stanovništvom (pokolj u Ahmićima, zatim zločini u i na području Viteza, u Mostaru, Stocu, Vrbanji, Stupnom Dolu i drugim mjestima).

Dakle, Republika Bosna i Hercegovina, međunarodno poznata država i članica Ujedinjenih nacija, je za vrijeme agresije 1991-1995. **pretrpjela vrlo teške gubitke:** oko dvjesto hiljada ubijenih, uglavnom Bošnjaka, te mnogo više ranjenih. Više od polovine stanovništva je protjerano sa svojih ognjišta. Preko dvjesto hiljada ljudi, žena i djece bilo je zatočeno u više stotina koncentracionih logora i zatvora. Preko dvadeset hiljada civila te logore nije preživjelo, a brojne su žene silovane. Iseljavanje u treće zemlje biuo je uslov za veliki broj preživjelih da uopšte ostanu u životu. Porušeno je ili sistemski uništeno oko 1.200 objekata islamske arhitekture, itd.[6].

U kontekstu navedenog smjestiće se i zločin u Šahovićima i Pavinom Polju koji ima sve odlike modela, na osnovu kojeg su vršeni zločini nad Muslimanima, odnosno Bošnjacima. U radu će se predstaviti stavovi jednog broja autora, što će biti dovoljno da se izvedu i određene rezimne konstatacije. Radi se o naučnim radnicima različite profesionalne orjentacije (historičari, pravnici, vjerski službenici itd) – prof. dr Mustafi Imamoviću, prof. dr Smailu Čekiću, mr Muharemu Omerdiću, mr Mustafi Spahiću, pri čemu će se iznositi stavovi i drugih autora.

Prof. dr Mustafa Imamović, pravnik-historičar, u svom bogatom stvaralačkom opusu značajnu pažnju posvećuje i zločinima u selima Šahovići i Pavino Polje, u srezu Bijelo Polje i polazeći od mota da je „ujedinjenjem, tj. stvaranjem jugoslovenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, nastavljena i zaoštrena nacionalna politika prema Bošnjacima kao Muslimanima, kako u Sandžaku i na Kosovu, tako i u Bosni i Hercegovini“. U tom duhu, u svom kapitalnom djelu Historija Bošnjaka (Bošnjačka zajednica kulture Sarajevo, Sarajevo, 1996), prvoj historiji Bošnjaka, autor će istaći: „progonima su bili izloženi i Bošnjaci u Sandžaku. Najdrastičniji genocid nad Bošnjacima u Kraljevini Jugoslaviji izvršen je upravo u Sandžaku, početkom novembra 1924, u selima Šahovići i Pavino Polje, u srezu Bijelo Polje“. On dalje ističe da je „kod Kolašina 7. XII. 1924. ubijen bivši sreski načelnik Boško Bošković. Ubili su ga iz osvete, kako je kasnije na sudu dokazano, rođaci njegove bivše žene. Za ovo ubistvo vlasti su bez ikakvog osnova optužile neke Bošnjake. Na Bošnjačkoj strani su na izvršenje krvne osvete nad Bošnjacima posebno huškali okružni načelnik iz Bijelog Polja Nikodim Cemović, poglavar bjelopoljski Lazo Bogićević i neki drugi“.

Poslije takve atmosfere, kako prof. Imamović dalje ističe, „u noći između 9. i 10. novembra pošlo je oko 2.000 naoružanih Crnogoraca na Šahoviće i Pavino Polje, gdje su pobili i poklali oko 600 Bošnjaka –

[6] Šire o ovome: Dr Smail Čekić, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Planiranje, priprema, izvođenje, Knjiga 2, Sarajevo 2004, str. 1119-1132.

djece, žena i odraslih. Za zločin se odmah saznalo pa je reisul-ulema Čaušević uputio oštar protest vlastima, dok su poslanici raznih stranaka u parlamentu s tim u vezi interpelirali vladu. Slati su i memorandumi kralju Aleksandru, ali se cijeli slučaj vremenom zataškao".

Šta se dogodilo sa preživjelim stanovništvom. U ovom dijelu se navodi da su se preživjeli stanovnici Pavina Polja i Šahovića potpuno iselili u Pljevlja, Sarajevo, neki u Tursku, a 140 porodica sa oko 400 članova došli su kao muhadžeri u Gornji Rahić kod Brčkog i tu se trajno nastanili. Na mjestu nekadašnjih Šahovića danas je pravoslavno selo Tomaševo.[7]

Isti autor, prof. Imamović u jednom od svojih radova: KONTINUITET GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA[8] će istaći da stradanje Bošnjaka ima svoj historijski kontinuitet još od druge polovice 17. stoljeća",[9] gdje je smjestio i zločin u Šahovićima (danas Tomaševo) i Pavinom Polju u srezu bjelopoljskom početkom novembra 1924. godine, posmatrajući to u vremenskom razdoblju 1918-1940. Po njemu „novim teškim pritiscima i napadima na živote i imovinu Bošnjaci su izloženi, nažalost, i po tzv. Ujedinjenju ili stvaranju zajedničke jugoslovenske države 1. decembra 1918. U toku prvih godina postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zabilježeni su brojni napadi na muslimanske, kako privatne tako i opće, tj. vjerske i vakufske imetke. Vakufska, tj. muslimanska (zakladna odnosno zadužbinska) imovina je stalno devastirana. Život muslimanskog čovjeka nije imao nikakvu vrijednost. Samo je, primjera radi, na području istočne Hercegovine tokom dvadesetih godina bilo preko 3000 vansudskih ubistava. U tim su godinama po ovom autoru, posebno stradali Bošnjaci u Sandžaku".[10]

U takvim uslovima desio se i pokolj 600 Bošnjaka u selima Šahovići (današnje Tomaševo) i Pavino Polje. Nakon prezentiranja ovih podataka, autor će naglasiti: „Jednom riječu u Šahovićima se „odigrala jedna grozna i krvava drama", koju je, kako on ističe, izuzetno plastično opisao Milovan Đilas u knjizi ZEMLJA BEZ PRAVDE.[11] O tim dramatičnim događajima Đilas je slušao od svog oca Nikole Đilasa, rezervnog žandarmerijskog majora, koji je bio jedan od komandanata krvavog pohoda na Šahoviće i Pavino Polje."[12]

---

[7] Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Isto, str. 491.

[8] Mustafa Imamović, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1997, str. 169-174.

[9] Isto, str. 169.

[10] Isto, str. 173.

[11] Land without Justice, London, 1958.

[12] Isto...

Još jedan autor iz BiH, mr. Muharem Omerdić, u sklopu istraživanja zločina u BiH, u djelu PRILOZI ZA IZUČAVANJE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992-1995),[13] kao uvod u ovu knjigu, izlažući hronologiju genocida nad Bošnjacima, kao osmi genocid označio je „zastrašujući zločin u slučaju bošnjačkog sela Šahovići u bjelopoljskom srezu".[14]

Pri tome je naveo i riječi Stojana Protića, ministra u srpskoj vladi, a kasnije i predstavnika ove vlade kod Jugoslovenskog odbora, koji je 1917. u Nici izjavio: „Kad pređe naša vojska Drinu, dat će Turcima (tj. Bošnjacima, o.p.a.) dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji. (...) U Bosni se s Turcima neće moći po evropski, nego po naški."[15]

I ovaj autor je istakao da se „sistemski genocid sprovodio posebno nad bošnjačkim stanovništvom u istočnoj Hercegovini gdje su crnogorske komite pobile preko tri hiljade i opljačkali cijeli taj kraj. Zbog toga su se preživjeli Bošnjaci mahom iseljavali. Isto tako, neprestano se vršio pritisak radi iseljavanja Bošnjaka iz Sandžaka".[16]

Prof. dr Smail Čekić važi za značajnog istražitelja zločina pa i genocida nad Bošnjacima pri čemu, u tom kontekstu, zatvata i zločine u Šahovićima i Pavinom Polju. Iz njegovog zavidnog izdavačkog opusa posebno treba istaći djela „AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991-1993. NIPP „Ljiljan", Sarajevo 1994. i HISTORIJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, Muzej genocida, Sarajevo 1997. U prvonavedenom djelu, u pogledu: OSVRTA NA HISTORIJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, navodi se da su „početkom novembra 1924. Crnogorci u selima Šahovići (Tomaševo i Pavino Polje (bjelopoljski srez), poklali i pobili 600-900 Bošnjaka, među kojima je mnogo bilo žena, djece i staraca, koji su i kolektivno živi spaljivani.(...) Noću, između 9. i 10. novembra, organizovano je pošlo oko 2.000 naoružanih Crnogoraca na Šahoviće i Pavino Polje, gdje su, bez obzira na uzrast i pol, poklali, pobili i rastjerali sve zatečeno bošnjačko stanovništvo. Jedan broj Bošnjaka s tog područja iselio se u Tursku (preko 100 porodica), a drugi (preko 150 porodica) u Gornji Rahić, Čelić i Maoču (kod Brčkog), gdje su se trajno naselili".[17]

---

[13] Muharem Omerdić, *Prilozi za izučavanje genocida nad Bošnjacima (1992-1995),* El–kalem, Sarajevo, 1996.

[14] Isto, str. 10.

[15] Isto, str. 10.

[16] Isto, str. 11.

[17] Isto, str. 17.

Dr. Mustafa Spahić je, također, u okviru hronologije genocida nad Bošnjacima, u radu DESET GENOCIODA NAD MUSLIMANIMA BALKANA,[18], smjestio i zločin u Šahovićima, ističući i sljedeće: „Nad Muslimanima traje genocid od osnutka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, pa do propasti Kraljevine Jugoslavije 1941. godine. Mada životi Muslimana u prvoj Jugoslaviji nisu imali nikakvu vrijednost, ipak su bili složeni posebno muslimanima Sandžaka i istočne Hercegovine. Tako je u selu Šahovići, u bjelopoljskom srezu u Sandžaku, 7. novembra 1924. godine oko 600 Muslimana ubijeno bez ikakvog povoda, krivnje i razloga. U Hercegovini je od kraljevih komita tokom devedesetih godina po narudžbi, planu i sistemu, bilo preko tri hiljade vansudskih i neotkrivenih, a dobro poznatih ubistava, naravno počinjenih nad muslimanima. Ta ubistva i zastrašivanja uticali su na izmjenu etničke slike istočne Hercegovine na štetu muslimana, a u koristi Srba i Crnogoraca.[19]

Jedan od autora: Osman Destanović, posvetio je jedan rad ovom masakru, nazvavši ga „Pokolj Bošnjaka u Šahovićima 1924. godine“, gdje se ističu stalna nastojanja posrbljenih Crnogoraca da se obračunaju sa Bošnjacima, tabu temi o ovom genocidu, organizovanju napada, povodu za genocid – ubistvu Boška Boškovića, crnogorskog oficira, predstavci Kralju Aleksandru od delegata opštine Šahovići i Pavino Polje, Đilasovim zapisima i dr.

Šahovićka kapetanija se sastojala iz 4 opštine. U svim opštinama, izuzev Nedakusa, koje je bilo na lijevoj obali rijeke Lim, stanovništvo je bilo bošnjačke nacionalnosti. Podsticani od velikosrpskih okupacionih vlasti, posrbljeni Crnogorci su neprekidno tražili povoda da se obračunaju sa tamošnjim Bošnjacima, stanovnicima tih opština.

O genocidu u Šahovićima i Pavinom Polju skoro da niko nije smio da pomene, a kamoli da napiše i objavi, u vrijeme SFRJ, ovaj zločin se krio i zataškavao, o njemu ni danas mnogi ne znaju ništa. Izuzetak čini pokojni Milovan Đilas koji je u svojoj knjizi „Bespravna zemlja“, prvi opisao Šahovićki pokolj (Istragu poturica). O tome da ovaj pokolj nije bio spontani čin krvne osvete, kako su ga srpska i crnogorska štampa opisivale, već temeljno pripreman zločin, govore mnoge činjenice.

Prije nego što je počeo napad na Šahoviće i Pavino Polje (Vraneš), izvršena je opsežna priprema u organizacijskom smislu. U prilog tome govore i mnoga dešavanja vezana za događaj. Pouzdano se zna da je bilo organizovano oko 2.000 posrbljenih i dobro naoružanih Crnogoraca

[18] http://www.islambosna.ba/forum/historija-islama/deset-genocida-nad-muslimanima bal...3.11.2009

[19] Isto.

iz Polja Kolašinskih, Kolašina i drugih mjesta, a na čijem čelu su bili ugledni crnogorski funkcioneri kao: Nikola Đilas – penzionisani žandarmerijski major, Sekula Bošković – rezervni major, Dimitrije Redžić – rezervni major i još neki drugi prvaci na čelu podivljalih plemena. Podrška im je data od bjelopoljskog poglavara Lazara Bogićevića, Milana Terića šefa financijske uprave u B.Polju. Zatražena su policijska pojačanja, koja su odmah stigla iz Pljevalja, Berana, Peci, a iz Pljevalja je bila pristigla čak i vojska.

Boško Bošković je poginuo 07. novembra 1924. godine, na putu od Mojkovca prema Šahovićima u mjestu obod kod Cera. Danas svi koji su iz tog kraja znaju, da su Boška ubile crnogorske komite Radoš i Drago Bulatović iz Rovaca.

Nakon što je ubijen 07. novembra, vlasti naređuju Bošnjacima da predaju oružje. Ne sluteći ništa, nemajući veze sa ovom pogibijom, oni predaju oružje. Tog istog dana po odlasku vlasnika, naoružanje se dijeli pravoslavnim Crnogorcima. Boškovićeva sahrana je obavljena 09. novembra, a prema pisanim podacima prisustovalo je preko 2.000 ljudi, tako da se ne pamti veća sahrana na tome kraju ikom priređena. Držani su vatreni govori, za ubistvo bez ikakvog dokaza ili naznake optuženi lokalni muslimani i Jusuf Mehonjić. Govornici su pozivali na osvetu, a načelnik kolašinskog okruga pozvao je prisutne da se u roku od 24 sata osvete za Boškovu smrt. Raspaljena masa odmah je pošla u napad na Bošnjake Šahovića i Vraneša. Ovaj iznenadni i podmukli napad izvršen je 9. i 10. novembra 1924. godine. Tako su posrbljeni Crnogorci, nakon Boškove sahrane i proturene lažne vijesti, krenuli predvođeni oficirima starocrnogorske vojske, u napad na vraneške Bošnjake. Napad je izvršen pred noć i tokom noći tako da je stradao veliki broj stanovništva. Podaci se kreću između 600 i 700 ubijenih. Ubijeni su na najsvirepiji i najpodmukliji način.

U svojoj knjizi „Zemlja bez pravde“, Milovan Đilas je također opisao ovaj pokolj u kome je kao kao vođa raspojasanih krvoloka bio i njegov otac Nikola Đilas. Otac mu je priznao kako je se sve to dešavalo, kao i neke detalje tokom samog genocida.

Đilas piše: „Takvog osvetničkog pohoda nije nikad bilo. Čovjek nije mogao ni slutiti da je nešto takvo moglo biti skriveno u takozvanoj narodnoj duši. Pljačka iz 1918. godine, bila je prema ovome dječija igra...“.

Dalje nastavlja sjećanje svog oca krvopije: „Nakon što su taoci u Šahovićima bili poklani, išao je jedan seljak iz našeg sela Sekula, od jednog mrtvaca do drugog i prerezao im žile na nogama, tako se radi volovima, nakon što ih se sjekirom oborilo, da se ne bi ponovo mogli dići, ukoliko su još živi. Neki su u džepovima mrtvaca pronalazili komade šećera natopljene krvlju koje su kasnije jeli. Djeca su bila otrgana

od majčinih ruku i sestara i pred njihovoim očima zaklana... Muslimanskim sveštenicima su čupali brade i urezivali krstove na čelo. U jednom selu zavezali su grupu ljudi za plast i zapalili. Neki su kasnije pričali da je plamen iz zapaljenih tijela bio potpuno crven. Jedna grupa napala je jednu usamljenu kuću. Seljak je upravo gulio jagnje. Oni su imali namjeru da ga strijeljaju i zapale kuću, ali oguljeno jagnje im je dalo ideju da seljaka objese za noge na šljivu, jedan mesar mu je ogulio lobanju, sjekirom, pazeći da ne povrijedi tijelo. Onda je žrtvi razrezao grudi. Srce je još tuklo. Mesar je golom rukom istrgao srce i bacio ga psetu. Kasnije se pričalo da ga pseto nije taklo, jer, čak ni pseto neće turskog mesa".

Poslije genocida koje je zadesilo cijelu šahovićku kapetaniju, preživjeli Bošnjaci su se iselili odlazeći duboko u Sandžak, za Bosnu ili prema Turskoj. Na njihova imanja su se naselili oni koji su zločin i počinili, tako da danas tamo žive njihovi potomci na tuđoj okrvavljenoj zemlji. Kako ništa ne bi podsjećalo na Bošnjake i Islam, Crnogorci su porušili obje džamije, prekrstili naziv mjesta Šahoviće u Tomaševo dajući mu ime po ratnom drugu Rifeta Burdževića – Trša".

Nakon ovog nekoliko rezimiranih konstatacija.

Zločini nad Bošnjacima su bili tabu tema u socijalističkom sistemu, odnosno SFRJ, tako da iz tog perioda skoro da nemamo cjelovitog djela, veoma malo radova, niti naučnih skupova, a da se ne govori o obilježavanju stratišta. Bio je to najkraće rečeno svojevrstan memoricid, koji je uljuljkavao nove bosanske generacije da im se to nikad više ne može dogoditi. Tek nakon izvjesne demokratizacije društvenih odnosa, a posebno proglašavanja novih država, što je slučaj i sa BiH, istraživanje zločina postaje organizovanije i sistematičnije, kroz posebno formirane institucije. Istina, nedostatak ranijih istraživanja je teško nadoknaditi, ali je nemoguće, uslovno nazvano, najnovije zločine istraživati, posebno u BiH u periodu 92-95, ako se to ne poveže što se Bošnjačkoj zajednici dešavalo prije toga, jer tamo treba tražiti korjene i uzroke.

Zločini nad Bošnjacima se moraju istraživati cjelovito na cijelom ex jugoslovenskom prostoru, što su dobro shvatili autori iz BiH, pa otud u njihovim elaboracijama i zločin, odnosno pokolj u Šahovićima i Pavinom Polju, koji inače predstavlja jedan od najvećih mirnodopskih zločina na ovim prostorima.

I ovaj zločin kao i drugi zločini nije došao sam od sebe, spontano, uvijek se radilo o sistemski organizovanom, planiranom i izvedenom aktu, sa jasnim ciljem prema Bošnjacima. Naravno, u svim situacijama se čekao najmanji povod da bi se oružano krenulo na nedužne i goloruke civile i na njima vršio masakr. O zločinima nad Bošnjacima, pa i ovom u Šahovićima, postoje različiti podaci, jer to nije još uvijek, res-

pektujući ono što je učinjeno, naučno istraženo. O zločinima treba istina, da mlade generacije znaju šta se dogodilo, da to bude opomena da izazovi opasnosti nisu prošli, da to treba imati na umu i u vidu.

U BiH, a i u vezi sa ovim masakrom, prisutno je uporno poricanje, odnosno negiranje zločina. Tako između ostalog, i pored toga što su međunarodni sudovi (Haški tribunal i Međunarodni sud pravde u Hagu), kao najznačajnije sudske instance UN, u svojim pravosudnim presudama presudili da je u BiH, odnosno jednom njenom dijelu (Srebrenica) izvršen genocid, to se masovno poriče od dijela srpskog rukovodstva i intelektualaca (i iz Srbije i bh-entiteta RS). Takav odnos prisutan je i u odnosu prema zločinu u Šahovićima, što je objavljeno u jednom od internet izvora,[20] u naslovu: 84 godine od masakra u Šahovićima – Prava istina o Tomaševu. U vezi s tim, što je eklatantan primjer poricanja genocida u Šahovićima, ističe se sljedeće:

„Navodeći da je tada ubijeno samo 80 Bošnjaka u tekstu se dalje navodi razlog napada pravoslavaca na komšije Bošnjake: „... Od 1886. kolašinski muslimani nemilosrdno kidišu na pravoslavni živalj, otimaju im zemlju, čine zvjerstva, protjerujući srpski živalj u planinu, ili za Srbiju". „Poslije oslobađanja od Turske 1912; mnoga sela u Vranešu postaju jataka gnijezda muslimanskih razbojnika", od kojih je „pravoslavni narod trpio strahovit teror".

Kao glavni razlog koji je „pravoslavcima prelio čašu „navodi se ubistvo Boška Boškovića, „nadaleko čuvenog ratnika i viđenog čovjeka". Upravo negiranje zločina u Šahovićima i nad Bošnjacima u BiH pokazuju da je neophodno i dalje taj segmet istraživati, dokumentovati i prezentirati javnosti.

Navedene elaboracije potvrđuju da se zločin u Šahovićima ne može istraživati niti obrađivati odvojeno od zločina koji su se desili u Bosni, ali ni obrnuto. Radi se o jednoj cjelini, čiji su ciljevi, planeri, naredbodavci, pa i izvršioci isti ili slični, sa istovjetnim porukama za budućnost, kada je u pitanju opstanak Bošnjaka.

[20] http:www.dijaspora.org/index:php?option=com_content 8 <task= view 8< Intermid..., 3.11.2009.

Donatori

Donatori Almanaha			
IME	**PREZIME**	**MJESTO**	**PRILOG U €**
Društvo prijateljstva Luksemburg-Crna Gora		Luksemburg	500,00
Klub SANDŽAK		Njemačka	150,00
Klub BALKAN 93		Njemačka	150,00
Prof.dr Ilija	Vujošević	Podgorica	200,00
Pero	Radović	Bar	200,00
Remzija	Agović	Njemačka	50,00

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Pomažući nama gradite budućnost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka vaše ime ostane zapisano među poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.
ž. račun br.: 550-3717-87
Udruženje Almanah" - Podgorica

"Almanah" možete naručiti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na žiro račun: 550-3717-87, u korist Udruženja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na telefone: 081/242-593; 081/225-458; 069/310-585

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA

Izlazi dva puta godišnje
Štampa: 3M Makarije - Podgorica
Kompjuterska obrada: Sonja Šušanj
Tiraž: 1.000 primjeraka
Adresa: "Almanah", S. M. Ljubiše 11, Podgorica
E-mail: almanah@t-com.me
E-mail glavnog urednika: serbor@t-com.me
Internet adresa: http://www.almanah.co.me